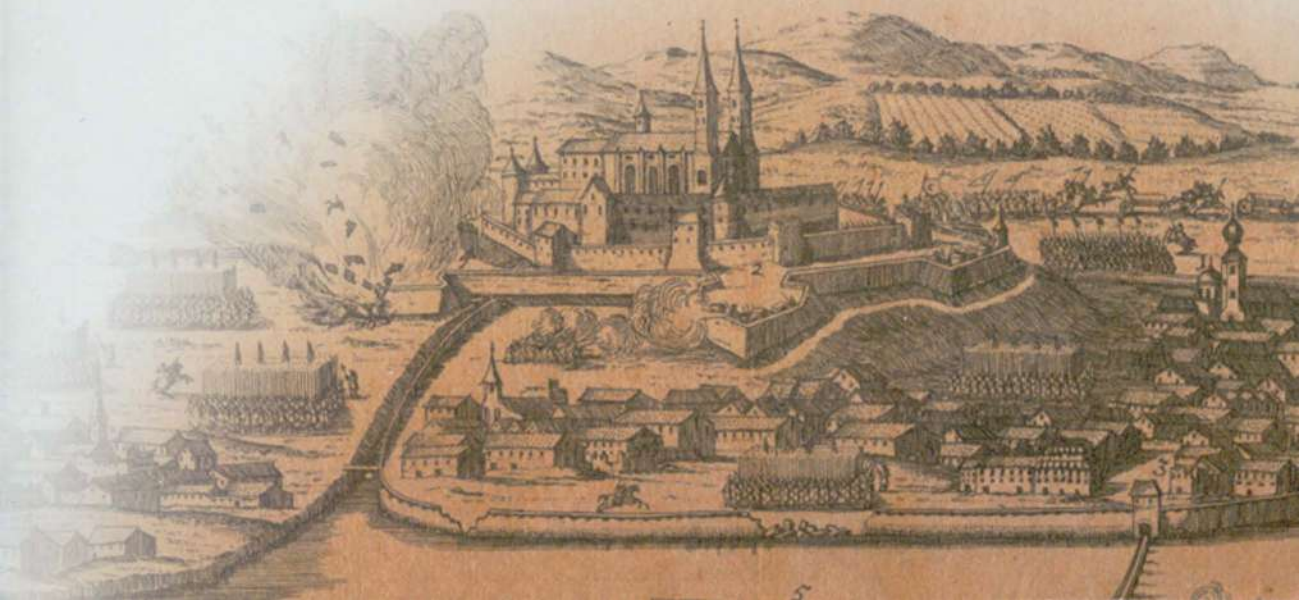

Doru Marta

Cetatea Oradei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

Doru Marta

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul
secolului al XVII-lea

Doru Marta

Ţetateea Oradiei

De la începuturi până la sfârşitul
secolului al XVII-lea

Editura Muzeului Țării Crişurilor
Oradea, 2013

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

DORU, MARTA

Cetatea Oradei : de la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea / Marta Doru. - Oradea : Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2013

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-7621-51-1

902(498 Oradea)

Coperta și tehnoredactarea:

Adrian Buzaș

Fotografii:

Ovidiu Pascu

Traduceri:

Gruia Fazecaș (engleză), Lakatos Atilla (maghiară)

Corecturi text:

Amalia Moldovan, Augustin Țărău

Cartea s-a tipărit cu contribuția financiară a

Consiliului Județean Bihor și a Muzeului Țării Crișurilor Oradea

Tipărit de

METROPOLIS

Oradea, str. Nicolae Jiga nr.31

Tel.: 0729 845 160,

Tel./ Fax: 0259 472 640

e-mail: metropolis@rdsor.ro

Cuprins

Cuvânt înainte (<i>acad. Răzvan Theodorescu</i>)	7
Cetatea Oradei între veacuri și orgolii (<i>prof. univ. dr. Aurel Chiriac</i>)	9
Argument.....	13
I. Istoriografia Cetății Oradea de la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea	15
II. Istoria Cetății din Oradea (secolele XI-XVII)	35
III. Cercetări și materiale arheologice din Cetatea Oradea	57
III.1. Cercetări arheologice în Cetatea Oradea	57
III.2. Materialul arheologic descoperit în Cetatea Oradea. Analiză și analogii	123
III.2. Lista pieselor arheologice	189
IV. Călători străini despre Cetatea Oradea (secolele XIII – XVII)	225
Concluzii.....	233
Bibliografie	235
Abrevieri	253
Summary	255
Összefoglaló.....	261
Lista planșelor	267
Planșe	269
Indice	317

Cuvânt înainte

Scriu aceste rânduri cu amintirea unei frustrări din tinerețe. Călător pe meleagurile orădene și cercetând monumentele medievale din Bihor deși, cu ajutorul lui Ioan Godea, am ajuns la poalele donjonului de la Cheresig, pe granița cu Ungaria, mi-a fost totuși imposibil – din rațiuni știute de localnici – să pătrund în cetatea Oradea. Am cunoscut-o abia recent, la invitația colegului Aurel Chiriac, ghid competent mi-a fost Doru Marta. Domnia sa se vădește, prin acest volum, unul dintre cei mai competenți cunoscători ai acestui remarcabil complex de pe malul Crișului Repede. După volumul de acum zece ani, coordonat de Adrian Andrei Rusu și dedicat zonei palatului episcopal, cel ce ni se înfățișează acum trece în revistă un secol și mai bine de cercetări arheologice – în primul rând al unor studioși maghiari, cei români începând investigațiile mai ales după 1991 – în cetatea medievală și în cea bastionară din Renaștere.

Cu detalii relevante și cu informații precise, susținute și de o bibliografie pe măsură, Doru Marta reface evoluția acestei cetăți ce adăpostea cu începere dintr-a doua jumătate a secolului al XI-lea – ca sediu al unei bogate episcopii a regatului arpadian – o amplă catedrală, cu faze

romanică și gotică, devenită necropolă a suveranilor maghiari, de la Ladislau I, îngropat aici după 1134 și sanctificat câteva decenii mai târziu – devenit, ca rege taumaturg, obiect al unui cult special -, la Andrei al II-lea, în 1235 (trecut mai apoi la cistercienii din Igrășul bănățean) și la Sigismund de Luxemburg, craiul – împărat înhumat aici în 1437 – și loc de veci al unor vestiți episcopi din veacurile XV și XVI, precum Andreea Scolari și Sigismund Thurzó, ce făcuseră la Oradea un centru al umanismului est - central european (nu întâmplător aici a studiat un Nicolae Olahus).

Cu acribie, autorul urmărește, prin rezultatele cercetării arheologice și prin comentarea textelor unor călători – începând cu celebrul și dramaticul Rogerius, până la nu mai puțin vestitul Evlia Celebi – soarta acestei cetăți, cu lăcașuri de cult distruse de iconoclaștii Reformei la 1565, cucerită de turci la 1660 și devenită, pentru trei decenii, centru al unor pașale, apoi dobândită de austrieci în 1692; nu mai puțin urmărește și destinul arhitectonic al celeilalte cetăți, exterioare, „stelate” – numită și bastionară -, realizată de arhitecții italieni din Cinquecento și devenită principala apărătoare, spre vest, a principatului transilvan.

A fost cetatea Oradea și locul unde în veacul al XIV-lea sculptorii ardeleni de faimă europeană, din goticul final, Martin și Gheorghe din Cluj realizaseră imaginile „regilor sfinți” ai Ungariei, Ștefan, Ladislau și Emeric, distruse de năvala otomană, după cum a fost și spațiul unui somptuos palat princiar înălțat de fastuosul principe Gabriel Bethlen, amator de tablouri venețiene, cel

înconjurat, aici și la Alba Iulia, de muzicieni și comedianți veniți din același spațiu mediteranean de unde veniseră și arhitecții de la Oradea.

Cartea lui Doru Marta este o contribuție esențială pentru istoria veche a unuia dintre principalele centre politice, religioase și culturale ale Câmpiei Române de Vest, cea pe care o socotesc o regiune europeană distinctă.

acad. Răzvan Theodorescu

Cetatea Oradei între veacuri și orgolii

Este un adevăr de necontestat faptul că, începând cu secolul al XII-lea – dar cu prelungire până în veacul al XVII-lea – renumele Oradei a cunoscut o continuă și accentuată cristalizare. Sunt mai multe cauzele care au contribuit la acest proces de recunoaștere europeană. Întâia a reprezentat-o întemeierea pe malurile Crișului Repede, de către regele Ungariei Ladislau I (1077-1095), a Capitlului și Episcopiei romano-catolice, cu scopul de a deveni, într-o regiune de contact între civilizațiile Apusului și Răsăritului – și într-o realitate ortodoxă deja consolidată –, puncte de sprijin în ofensiva catolică și militară a Regatului înspre Transilvania și chiar mai departe, către Europa de Sud-Est. Al doilea motiv a fost strict condiționat de cel dintâi. Mai precis, după sanctificarea lui Ladislau I (în secolul al XII-lea), care își avea mormântul în lăcașul de cult orădean, catedrala a devenit un important și foarte frecventat loc de pelerinaj. Cum era și firesc, s-a pus și problema protejării locului de către o fortificație bine pusă la punct. Această fortificație, pe măsura creșterii importanței strategice și militare a Oradei într-un areal geopolitic unde se confruntau interesele politice central-europene cu cele ale Europei de Sud-Est (dar nu numai!), a trebuit să se reinventeze periodic, să se transforme constant. Era obligatorie sporirea continuă a capacității ei de apărare, știut fiind că armele de foc deveneau, pe măsura trecerii timpului, tot mai performante

în ceea ce privește capacitatea lor de distrugere. Așa s-a ajuns ca, în secolele XVI-XVII, să fie edificată ultima variantă a Cetății Oradea, în stil italian, de structură pentagonală și cu cinci bastioane în formă de as de pică, cetate apreciată de contemporanii care au avut șansa de a o cunoaște drept una dintre cele mai mărețe de acest fel din această parte a Europei. Se cuvine, însă, să precizăm că toate refacerile și îmbunătățirile de ordin constructiv realizate între veacurile XII-XVII s-au produs în limitele aceleiași vetre și au fost determinate întotdeauna de atacuri recunoscute în istoria regiunii prin efectele lor devastatoare: în 1241 – tătarii, în 1598 și 1660 – turcii și cel din 1692 – austriecii.

Odată cu secolul al XVIII-lea, problema Cetății Oradei - care a cunoscut minime refaceri imediat după cucerirea austriacă, tocmai pentru că funcția militară și-a menținut-o încă o vreme - s-a pus totuși în cu totul alți termeni decât cei ai dezvoltării pe mai departe a construcției în sine. Mai mult decât atât, după apariția cazărmilor moderne în urbe, la sfârșitul veacului al XIX-lea, la 1913, spre pildă, în anii de existență ai Imperiului Austro-Ungar (1867-1918), municipalitatea considera cetatea un obstacol în „dezvoltare urbanistică a orașului”¹, deci o propune spre demolare, pentru ca apoi, în perioada României comuniste (1945-1989) monumentul, lăsat în

¹ L. Borcea, *Memoria caselor*, Oradea, 2003, p.68

paragină parcă pentru a se autodistrage, să fie perceput ca o mărturie a unei istorii de dinainte de 1918 deloc favorabilă românilor, motiv pentru care ar fi fost mai bine să dispară. La aproape douăzeci de ani de la „revoluție” municipalitatea – spre cinstea ei – a demarat în sfârșit procesul de restaurare a Cetății, cu scopul de a-i reda complexului arhitectural măreția de altădată, precum și de a-l transforma, înainte de toate într-un centru de atracție turistică și de ofertă cultural – artistică (este prevăzut, inclusiv *Muzeul de Istorie a Orației și Cetății Oradea*) care să servească interesele societății orădene în general, și nu numai. Devine chiar o datorie de onoare pentru factorii de decizie de astăzi și pentru orădeni deopotrivă de a nu accepta ideea *confiscării etnice*, cu atât mai mult cu cât s-a dovedit a fi o evidență faptul că Oradea – că ne referim la orașul medieval, la cel modern ori la cel contemporan – s-a personalizat întotdeauna prin *multietnism*, *multiconfesionalism* și *multiculturalism*. O simplă înșirare a populațiilor care au trăit aici într-o lungă istorie a orașului este, de asemenea, suficientă pentru a confirma ultima noastră afirmație: români, maghiari, evrei, italieni, turci, macedoromâni, slovaci, sârbi, ruteni, polonezi, etc.

Așa cum am afirmat deja, vremurile și orgoliile și-au pus amprenta asupra destinului istoric al sistemului de apărare orădean. E drept, într-un fel până în secolul al XVIII-lea, în alt fel după. Înainte de acest adevărat „punct de cotitură”, cu fiecare ocazie conjuncturile și vanitățile au avut de jucat un rol în a-l reface tot mai durabil, cu scopul constant de a asigura liniștea necesară derulării unei vieți politice, economice, comerciale și cultural-artistice în pas cu timpurile. De altfel, textele călătorilor străini care au trecut prin Oradea în diverse etape ale ființării așezării sunt unanime în a releva calitatea vieții, inclusiv cultural-artistice. Dincolo de descrierile fortificațiilor existente la un moment dat, aceștia au insistat și asupra marilor

construcții de aici, cum au fost catedralele romanice (secolul XII) și gotice (secolul XIV), precum și palatul episcopal renescentist (secolele XV - XVI); s-au referit și la o realizare de excepție în artele plastice europene, statuia ecvestră reprezentându-l pe Ladislau I (sfârșitul secolului al XIV-lea), operă datorată fraților Martin și Gheorghe; au admirat efortul de teaurizare a cărților manuscrise și tipărite, în Oradea existând la un moment dat (veacurile XIV - XVI) cea mai mare bibliotecă din Europa Centrală și de Sud-Est, bibliotecă creată de episcopii romano-catolici, ce au făcut din oraș chiar o capitală a umanismului din această zonă; au descris, de asemenea, uneori amănunțit, activitățile economico-comerciale ale orașului, fiind apreciate atât produsele breslașilor locului, cât mai cu seamă târgurile de peste an, în special cel din preajma sărbătorilor Paștilor, care dura 40 de zile și unde marfa din Europa, din Orient ori din Asia era oferită spre desfacere chiar de negustorii veniți de pe continentele sau din regiunile deja amintite².

Principii protestanți ai Transilvaniei, la rândul lor, și-au satisfăcut orgoliul de a cuceri un avanpost care odată controlat le asigura șanse sporite în luptele cu turcii, care au reușit totuși să includă treizeci de ani Oradea și Bihorul între teritoriile stăpânite (1660-1692), ori cu habsburgii, și ei tânjind după teritoriile transilvane, desigur, în cele din urmă reușind în 1692 să se instăpânească pe această parte a Europei³. Prima măsură luată de noii conducători ai Transilvaniei în scopul clar de a face față conflictelor mai sus menționate, pe care acele vremuri le prevesteau, a fost refacerea din temelii a fortificației ce existase până atunci, aducând pentru aceasta renumiți arhitecți

² L. Borcea, Gh. Gorun, *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 2007, p.88, 101-102, 104-108, 152

³ *Ibidem*, p.115-156

italieni care, între 1569-1650, au edificat o semeață cetate bastionară, modernă ca sistem de apărare, precum și un palat princiar pe măsură.

Parcă traversând veacurile, orgoliile aruncate în joc în ultimii douăzeci de ani nu sunt nici ele de neglijat. Pe de o parte, acestea s-au acutizat în relație cu controlul săpăturilor arheologice în cetatea bastionară, iar, pe de altă parte, în legătură cu gestionarea patrimoniului descoperit sub el. Nu putem, însă, să nu amintim în acest context și faptul că devine tot mai evidentă problematica controlului asupra monumentului în sine. Revenind la cercetarea științifică, aceasta a fost inițiată în 1991 de Complexul Muzeul Țării Crișurilor – în parteneriat (1991-1998) cu Institutul de Arheologia și Istoria Artei al Academiei Române din Cluj-Napoca. După o perioadă de colaborare firească, la un moment dat – deși eram titularii cercetării, așa cum suntem și acum, peste ani – am fost puși în situația de a demonta încercarea de a fi eliminați din cercetare, de a fi dat deoparte chiar autorul monografiei acum în discuție, Doru Marta. De ce toate acestea? Pentru a nu împărți gloria rezultatelor, încălcându-se orice principiu elementar de deontologie profesională. Mai recent, pentru că lucrările de restaurare presupun, în paralel, și săpături de salvare, s-a încercat din nou, de data aceasta de către parteneri specialiști și nu numai, pe care i-am luat lângă noi, minimizarea rolului muzeului orădean, prin anularea controlului asupra obiectelor rezultate din săpături, cu toate că legile din România stipulează cu claritate faptul că atunci când o instituție de specialitate s-a arătat fidelă unui șantier arheologic, cum a fost și este cazul nostru în Cetatea Orădiei, aceasta

are dreptul *de jure* de a duce la bun sfârșit munca începută, iar patrimoniul descoperit îi aparține de drept. Altfel, mulți uită că acest obiectiv cu valoare istorică și arhitecturală aparține acum celor de azi și este parte a patrimoniului imobil protejat de legislația României. Uită, sau se fac că uită, că el trebuie valorificat atât științific cât și din punct de vedere cultural-turistic protejând adevărul istoric, apărând o istorie, cu bunele și relele ei, ce a însoțit de-a lungul veacurilor monumentul. Recăpătându-și strălucirea arhitecturală, ansamblul va putea să (re)devină una dintre atracțiile cu rol de recreere și nu numai ale orașului, atât pentru localnici, cât și pentru turiști. Mai mult chiar, el va putea să depună mărturie cu obiectivitate despre faptele care au contribui o lungă perioadă de vreme la menținerea Orădiei între așezările urbane mereu racordate la contemporaneitatea unei epoci sau alteia.

Cartea arheologului Doru Marta, care vine la câțiva ani după tipărirea volumului *Cetatea Orădea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, apărută la Orădea în 2002, sub coordonarea lui Adrian Andrei Rusu, își propune, pornind de la cele evidențiate de săpăturile sistematice și de salvare, să reconstituie destinul unui monument *princeps* al Europei chiar, în jurul căruia a existat și există Orădea de ieri și de azi. Prelucrând rezultatele cercetărilor, Doru Marta oferă celor interesați de Evul Mediu orădean o sinteză și necesară și așteptată, care nu are decât un singur țel: acela de a fi un reper istoriografic lămuritor pentru istoria acestei regiuni europene.

prof. univ. dr. Aurel Chiriac

Argument

Volumul de față reprezintă o variantă a tezei noastre de doctorat, susținută public acum mai bine de zece ani, în ziua de 18 ianuarie 2002, la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității Babeș – Bolyai din Cluj - Napoca, sub îndrumarea domnului academician Nicolae Edroiu. Modul în care s-a ajuns la acest deznodământ necesită însă în mod obligatoriu, câteva precizări.

Atunci când terminam, în vara anului 1991 Facultatea de Istorie și Filosofie a universității clujene, cu o licență legată de armamentul roman din Dacia provincială, perspectivele de viitor nu erau dintre cele mai promițătoare. Totuși, foarte repede, în numai câteva săptămâni, în urma ivirii unui post de arheolog la Oradea, la prestigiosul Muzeu al Țării Crișurilor, nu am ezitat a mă prezenta la concurs, îndemnat stăruitor și de foștii mei profesori. Alegerea a fost, se pare, una fericită, în urma concursului devenind din data de 1 septembrie a aceluiași an, angajat al mai sus pomenitei instituții.

Cu puțin timp înainte de angajare, în orașul de pe Crișul Repede debuta unul dintre cele mai importante șantiere arheologice medievale din țară la acel moment, situat în interiorul unui monument faimos, Cetatea Oradea, lăsat într-o paragină nemeritată de mai bine de un secol de către toate administrațiile locale, fie maghiare sau românești.

Șantierul a reunit în primii ani de funcționare colaborarea a două instituții: Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca. Muzeul orădean s-a implicat plenar prin obținerea autorizațiilor de cercetare arheologică, a finanțării acestora, dar și a organizării propriu-zise de șantier, prin persoana directorilor dr. Barbu Ștefănescu (1991 – 1994) și dr. Aurel Chiriac (1994 – până în prezent). Institutul clujean s-a implicat în primul rând prin delegarea domnului dr. Adrian A. Rusu care, cu experiența sa de peste două decenii în arheologia medievală a Transilvaniei, a fost însărcinat o perioadă de timp cu conducerea șantierului.

Treptat, în urma avansării cercetărilor arheologice, după derularea unor sondaje în diferitele părți ale impozantului monument, s-a conturat și primul volum monografic legat de unul dintre cele mai importante monumente medievale dispărute din actuala cetate bastionară: Palatul Princiar. Cartea a fost publicată în anul 2002, la Editura Muzeului Țării Crișurilor. Lucrarea, intitulată *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, 238 pagini, 16 planșe fotografice și 107 planșe cu desene, a apărut sub redacția dr. Adrian A. Rusu, care a fost autor sau coautor la toate capitolele și la majoritatea subcapitolelor cărții. Au mai colaborat

doi colegi arheologi din Ungaria, Simón Zoltan și Fülöp András, precum și dr. Olimpia Mureșan și subsemnatul de la muzeul orădean, dr. Radu Lupescu din Cluj, dr. Luminița Băjenaru de la Iași, alături de cercetătorii bucureșteni dr. Ana Maria Velter și dr. Ernest Oberlander-Târnoveanu dar și dr. Mircea Benea de la universitatea orădeană.

Începerea și mai apoi elaborarea lucrării noastre de doctorat s-a făcut, în mare parte, în paralel cu munca la volumul dedicat Palatului Episcopal din Cetate. În acest context a apărut ca un lucru firesc implicarea dezinteresată a cercetătorului clujean dr. Adrian A. Rusu în îndrumarea și corectarea textului, prin bibliografia oferită și nu în ultimul rând prin referatul susținut la prezentarea tezei de doctorat, domnia sa fiind membrul comisiei de evaluare cel mai avizat în judecarea acesteia. Mare parte din textul acestei cărți face referire la pasaje din volumul apărut în anul 2002 la Oradea. Am folosit, de asemenea, o serie de planșe din lucrarea respectivă, menționând în chip obligatoriu proveniența acestora. Am introdus însă și unele capitole și subcapitole noi, care au întregit teza noastră de doctorat, străduindu-ne totodată să aducem bibliografia, pe cât posibil, la zi. În fapt, scopul nostru a fost de a oferi, după continuarea cercetărilor sub egida exclusivă a Muzeului Țării Crișurilor reîncepând cu anul 2002, un material care să întregască informațiile

legate de acest monument istoric unic în spațiul central și sud – est european. Cetatea orădeană, cu ale sale etape evolutive, până la varianta ultimă, ridicată între anii 1569-1650 reprezintă, cu siguranță, unul dintre cele mai însemnate repere istorice medievale și premoderne ale urbei de pe Crișul Repede, intrată pentru un prea lung interval de timp într-o nemerită uitare.

La final aducem mulțumirile noastre comisiei de doctorat care a avizat pozitiv demersul nostru acum un deceniu, deschizând posibilitatea aprofundării lui: acad. Nicolae Edroiu, dr. Adrian A. Rusu, dr. Nicolae Sabău, dr. Csucsuj Istvan și regretatului dr. Liviu Borcea. Mulțumim, în mod special, dr. Aurel Chiriac pentru implicarea sa directă în bunul mers al șantierului arheologic din Cetatea orădeană dar și în susținerea „cu încăpățănare” a finalizării și publicării acestui volum. Se cuvine un respect deosebit dr. Olimpia Mureșan, care încă din primul an de funcționare a șantierului orădean s-a implicat cu sârg în dificila muncă de restaurare a pieselor arheologice recuperate. Discuțiile cu foștii mei colegi de facultate, azi la rândul-le arheologi, dr. Gheorghe Petrov, dr. Călin Cosma și dr. Horea Pop au fost întotdeauna utile și pline de sugestii, la fel și cele cu prietenii mei din aceeași branșă din cadrul muzeului orădean: dr. Ioan Crișan, dr. Sorin Bulzan, dr. Corina Toma, Gruia Fazecaș, Călin Ghemiș și Atilla Lakatos.

I.

Istoriografia Cetății Oradea

Cu un bogat patrimoniu arhitectonic, romanic, gotic și renescentist*, cetatea orădeană a reprezentat, timp de aproape șase secole, un edificiu de referință al regatului maghiar și mai târziu, al principatului transilvănean.

Castru regal, inițial, bogat centru episcopal catolic ulterior, cetatea a fost martora începuturilor urbei de pe Crișul Repede, dezvoltată din mai multe nuclee inițiale, a evoluției sale pe domeniul capitular îndeosebi, dar și pe cel al episcopiei, al radicalelor transformări politice și religioase de la mijlocul secolului al XVI-lea, dar și a celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

Firesc, cetatea orădeană a fost de multe ori subiectul investigațiilor istorice și arheologice dar, lucru surprinzător, puține dintre aceste contribuții depășesc discursul postpozitivist al sfârșitului secolului al XIX-lea sau tonul oarecum emfatic prilejuit de vreo aniversare a unui întemeietor, asediu sau „eliberare” de sub diverse ocupații. Ultimele două decenii și jumătate au compensat în bună măsură aceste deficiențe, cetatea orădeană reintrând treptat în atenția istoricilor și a arheologilor.

O exhaustivă bibliografie închinată fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, apărută acum mai bine de un deceniu și jumătate, notează pentru cetatea orădeană o sumă de 53 de contribuții, publicate într-un interval de peste un secol¹. Analiza acestei producții istoriografice conduce la o extrem de interesantă „grupare” a primelor abordări în jurul unor canonici orădeni, personalități cu solide studii de arhivistică și istorie de factură pozitivistă, care au încercat să includă și cetatea orădeană în mai vastele lor preocupări legate în principal de evoluția episcopiei catolice orădene.

Canonicul orădean Bunytai Vincze ne-a lăsat, cu siguranță, lucrarea devenită clasică despre istoria episcopiei catolice din Oradea². Bazat pe o vastă investigație arhivistică, autorul, în ciuda unor interpretări forțate, uneori poate prea partizane, este primul care oferă un excelent punct de plecare pentru studiul arealului orădean, cu referiri documentare precise, majoritatea confirmate de cercetările ulterioare, despre apariția orașului, a episcopiei și a cetății, precum și despre primele secole ale evoluției acestora. Alături de analiza

* Contribuția noastră, limitându-se la secolele XI – XVII, nu include patrimoniul arhitectonic baroc, datorat perioadei ulterioare cuceririi austriece din anul 1692.

¹ A. A. Rusu, *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat*, Reșița, 1996, p. 145-146.

² Bunytai V., *A varádi püspökség története alapításától a jelenkorig*, Nagyvárad, vol. I – III, 1883-1884, *passim*.

migăloasă, făcută tuturor localităților cu parohii catolice de pe domeniul episcopal orădean, cea a Oradei, implicit a cetății de aici, ocupă un loc privilegiat³. Putem afirma că masiva contribuție a canonicului orădean a însemnat pasul inițial, la care mai apoi, s-au raportat toți cei care s-au aplecat asupra studiului realităților medievale locale.

Preocupat și de săpăturile arheologice care s-au desfășurat aproape concomitent cu publicarea propriei monografii, Bunytai dedică alte două lucrări realităților medievale orădene care au directă legătură și cu evoluția cetății de aici în două momente diferite ale existenței sale: prima, referitoare la Statutele Capitlului orădean, redactate în anul 1374 sub păstorirea episcopului Dominic Bebek, de către canonicul lector Emeric⁴; a doua legată de aniversarea a două secole de la „eliberarea” orașului de sub ocupația turcească, prin cucerirea cetății de către austrieci în anul 1692⁵.

A doua contribuție importantă la istoria cetății orădene aparține de data aceasta unui militar, căpitanul Scholtz Béla⁶. Provenit probabil dintr-o familie austriacă cu tradiții militare, căpitanul Scholtz a alcătuit în fapt o imbinare, parțial veridică, între istoria cetății orădene și cea a instituțiilor protejate de către aceasta, îndeosebi episcopia, cu observații atente asupra cetății bastionare, aflată atunci, la începutul secolului XX, într-o stare de conservare mult mai bună. Alături de unele afirmații poate prea categorice, legate de mutarea de la Biharea la Oradea a episcopiei catolice în timpul domniei regelui Ladislau I⁷, lucrarea cuprinde interesante constatări legate în principal de fazele de construcție a cetății bastionare, a porții principale

de acces⁸, a înălțimii inițiale a zidurilor, curtinelor sau a semnelor de meșter de pe blocurile de piatră care protejau și ornau vârfurile bastioanelor⁹. Studiind și în Arhivele de Război de la Viena, a oferit prețioase informații despre câteva stampe până atunci necunoscute ale cetății.

Un moment important în lămurirea trecutului cetății de la Oradea a fost marcat de derularea primelor cercetări arheologice din interiorul monumentului, prilejuite de unele lucrări de reparare dar și de modificare a vechiului palat princiar a căror debut a avut loc în vara anului 1881. Descoperirea unor vestigii medievale a obligat autoritățile să implice Direcția Monumentelor Istorice de la Budapesta, sub al cărei patronaj și finanțare se vor derula săpăturile, fiind totodată supervizate și de către canonicul orădean Rómer Flóris, cu colaborarea arhitectului Steinhausz László, angajat al pomenitei Direcții a Monumentelor și al lui Henszlmann Imre, de asemenea arhitect. Lucrările au început abia la 14 septembrie 1881, cu o trasarea unei prime secțiuni cu diametrul de 19 x 2 m, paralelă cu colțul vestic al curții vechiului palat princiar. A fost localizat cu acest prilej, în opinia lui Rómer Flóris, turnul - capelă dedicat Sf. Fecioare Maria¹⁰. Au fost cercetate de asemenea porțiuni din baza turnului din sud-vestul catedralei episcopale. Pe planul secțiunii, realizat de către arhitectul Steinhausz László, se distinge structura zidăriei portalului catedralei: bolovani de piatră nefasonată în fundație și piese fasonate în elevație.

În anul următor, în ciuda avizului favorabil venit de la Direcția Monumentelor din Budapesta, în lipsa unei organizări de șantier adecvate, lucrările vor stagna. În toamna anului 1883 săpăturile arheologice au fost reluate, ducând în final la dezvelirea în mare măsură a părții mediane din nava catedralei episcopale. Din păcate, după doar după o

³ *Ibidem*, vol. II, p. 96-107; 235-236.

⁴ *Idem*, *A varádikáptalan legrégibb státutumai*, Nagyvárad, 1886, *passim*.

⁵ *Idem*, *Nagyvárad a török foglálás korában*, Budapest, 1892, *passim*.

⁶ Scholtz B., *Nagy - Varád várának története*, Nagyvárad, 1907, *passim*. O versiune aproape identică a apărut în lb. germană în același an, autorul semnând de data aceasta Adalbert Scholtz.

⁷ *Ibidem*, p. 15.

⁸ *Ibidem*, p. 94.

⁹ *Ibidem*, p. 128-130.

¹⁰ Rómer Fl., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásátásról* în *Arch. Ért.ú.f.*, III, 1883, p. XVI.

lună și jumătate de cercetări a intervenit stoparea lor, la intervenția autorităților militare din cetate. Motivul a fost unul simplu: apropierea periculos de mult a săpăturilor arheologice de singura sursă majoră de apă din cetate, provenită dintr-o fântână care suprapunea tocmai partea central-estică a navei catedralei medievale.

Arhitectul Henszlmann Imre a publicat un studiu legat de părțile descoperite din catedrala episcopală. Astfel, se apreciază pe drept cuvânt că în toamna anului 1881 au fost dezvelite fundațiile fațadei catedralei și părți din turnurile aferente, găsite la o adâncime de 2,60 m¹¹. A fost cercetat zidul de sud și colțul de sud-vest al turnului aferent. Lățimea fațadei a fost măsurată la 22,5 m, lungimea totală a catedralei fiind apreciată la 67,5 m¹². Prezent la rândul-i pe șantierul arheologic din cetate, arhitectul Steinhausz László alcătuiește și el un plan al catedralei. Publicat ulterior, planul reprezintă de asemenea rezultatele cercetărilor din cei doi ani de săpătură¹³. Între reușitele intervalului amintit s-a numărat descoperirea a circa 118 pietre profilate de factură romanică, gotică și renașcentistă, precum și a două pietre de mormânt cu adevărat excepționale: cea aparținând episcopului Andreea Scolari, mort la 1426, cu inscripția păstrată fragmentar¹⁴ și cea a altui episcop faimos, Sigismund Thurzó, mort în anul 1512¹⁵. Materialul arheologic recoltat, în afara pieselor de lapidar, a fost semnificativ: 26 de fragmente de „halebarde” și ghiulele, sticlărie, cahle smălțuite în verde, pipe având cartușe imprimate cu text turcesc, ace de păr din os, monede, astăzi din păcate mare parte pierdute¹⁶.

Între contribuțiile demne de notat se cuvin adăugate și cele ale unui alt militar, căpitanul

Gyalókai Jenő, în fapt un bun istoric, având înclinații evidente și spre arheologie, autor al unor importante studii despre cetatea orădeană, care consemnează rapoarte de săpături arheologice, studii de istorie generală despre fortificație, precum și asupra unor momente de referință din evoluția sa, asemeni asediului austriac din anul 1692, dar și considerații legate de palanca ce proteja orașul, de numărul ideal al apărătorilor cetății în cazul unui asediu, circa 6400 - 6500, niciodată atins, sau de amplasarea diferitelor cartiere din preajma fortificației¹⁷. Să mai menționăm aici doar faptul că interesul căpitanului Gyalókai pentru monumentul orădean s-a întins pe mai bine de trei decenii.

Poate cea mai importantă dintre contribuțiile lui Gyalókai Jenő, legate de cetatea orădeană a fost participarea sa la noile cercetări arheologice demarate și de această dată prin insistențele unui înalt prelat romano - catolic orădean, dr. Karácsony János, în luna octombrie a anului 1911. Din partea Direcției Monumentelor de la Budapesta a fost delegat arhitectul Főérk Péter. În studiul publicat în anul 1913, Gyalókai a precizat scopul declarat al noii campanii arheologice: stabilirea locului de închidere spre est al catedralei episcopale, posibila existență a unei capele adiacente, stabilirea exactă a numărului de turnuri al edificiului și cercetarea unor eventualele morminte regale din catedrală¹⁸. Nu sunt ocolite în raport nici erorile primelor săpături arheologice, cele derulate în anii 1881 și 1883, când în ciuda dezvelirii unor părți ale catedralei, prin cercetarea zonelor din estul și vestul curții vechiului

¹¹ Henszlmann I., *Jelentés a nagyváradi fölfedezéséről*, în *Arch. Ért.úf.*, II, 1882, p. XXIX.

¹² *Ibidem*, p. XXX-XXXI.

¹³ Balogh Jolán, *Varadinum. Várad Vára*, Budapest, vol. I, 1982, fig. 9.

¹⁴ Romér Fl., *op. cit.*, p. XXII.

¹⁵ *Ibidem*, p. XXIV.

¹⁶ *Ibidem*, p. XXI.

¹⁷ Gyalókai J., *Nagyvárád 1692-ban*, în *A biharvármegye és nagyváradi régészet és történelmi egyet.*, Nagyvárád, 1903-1909, p. 32-33.

¹⁸ Aici trebuie amintită senzaționala descoperire, fortuită, făcută în anul 1755 de către soldații garnizoanei austriece din cetate în momentul săpării fântânii din partea centrală a curții vechiului palat princiar. Atunci a fost scos la iveală mormântul regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, deși multă vreme s-a crezut că acesta a aparținut reginei Maria, fiica regelui Ludovic I de Anjou, prima soție a lui Sigismund de Luxemburg.

palat princiar, partea centrală a acesteia a rămas în fapt neatinsă. O altă neîmplinire semnalată de Gyalókai era legată de ignorarea completă de către predecesorii săi a materialului arheologic descoperit în primele nivele ale suprafețelor cercetate¹⁹.

În estul navei catedralei a fost descoperit un mormânt distrus într-un incendiu. Pavat cu cărămidă și acoperit cu o boltă din același material, mormântul conținea un schelet orientat est-vest, parțial calcinat prin arderea sicriului. Pe mână dreaptă a fost descoperit un inel din aur cu piatră de granat roșu încrustată, nasturi de cupru topiți de căldura incendiului, precum și fire de aur de la veșminte. Lângă schelet a fost găsită o cruce din os și o aplică de copertă de carte realizată în manieră gotică²⁰. Cercetările au culminat cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Beatrix, fiica regelui Henric al VII-lea și soră a regelui ceh Jan. Măritată în noiembrie 1318, la 14 ani, cu regele Ungariei Carol Robert de Anjou, regina a murit anul următor la prima naștere, fiind înmormântată mai târziu în catedrala orădeană²¹. Făcând o paralelă cu descoperirea presupusului mormânt al reginei Maria de Anjou, soția regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, de către garnizoana austriacă a cetății în anul 1755 și comparând scara schițelor pe care le-a făcut cu acel prilej generalul Charles de Camon Marquis de Ville, Gyalókai a constatat o neconcordanță: curtea palatului princiar era desenată la scara 1:840, dar fântâna săpată de garnizoană, care prin puțul ei a dus la descoperirea amintitului mormânt, avea scara de doar 1:420. Cercetătorul orădean a susținut pe baza acestor observații, că mormintele celor două regine au fost alăturate²².

O reluare a principalelor rezultate a campaniilor arheologice din anii 1911 - 1912 a făcut-o și istoricul

Halási Fékete Péter, unul dintre membri colectivului științific al șantierului. Amintind de interdicția comandantului garnizoanei din cetate de a extinde cercetările arheologice din precedentă campanie a anilor 1881 și 1883 dincolo de fântâna din curtea vechiului palat princiar, care era atunci principala sursă de apă din interiorul fortificației, autorul reafirmă că mormântul descoperit în apropierea acesteia a aparținut reginei Maria de Luxemburg. Contrar părerii arhitectului Henszlmann, conform căreia presupusul mormânt al reginei s-ar fi aflat la picioarele celui aparținând „întemeietorului” episcopiei, regele Ladislau I, Halási îl consideră drept sigur pe cel incendiat, descoperit de Gyalókai în 26 octombrie 1911²³.

La împlinirea a 250 de ani de la ocuparea cetății orădene de către turci, istoricul orădean publică un studiu, unde analizează în mod critic mai vechile contribuții legate de acest subiect. Pe lângă criticile aduse studiului publicat de Bunyitai Vincze, care atingea de asemenea problemele legate de asediul turcesc și căderea cetății sub ocupația acestora²⁴, alte două lucrări datorate lui Deák Farkas²⁵ și Tóth Szabó Pál²⁶, sunt de asemenea criticate pentru lipsa unor planuri ale cetății și orașului, incluzând dealurile înconjurătoare, precum și lipsa unei schițe ale asediului. Importanța acordată de Gyalókai cadrului geografic era firească, în principal datorită prezenței șanțului cu apă care proteja cetatea, cu un rol defensiv excepțional, respectiv a progreselor artileriei de asediu, care putea fi amplasată pe dealurile din apropiere, cu un rol ofensiv la fel de important²⁷. Susținând că atacul otoman a fost o surpriză pentru

¹⁹ Halási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 91.

²⁰ Vezi supra nota nr. 5.

²¹ Deák F., *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, în *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, 1878, nr. 1, p. 42.

²² Tóth Sz., *Nagyvárad az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában*, în *A jászóvári prémontreikanonokrend nagyváradai főgymnasiumának értesítője az 1903-1904 iskolai évről*, Nagyvárad, 1904, p. 3-132.

²³ Gyalókai J., *Nagyvárad ostroma 1660-ban (két váulattal)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1, p. 32.

¹⁹ Gyalókai J., *A nagyváradi várban 1911-1912-ik évben folyt ásátások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913, p. 46.

²⁰ *Ibidem*, p. 59.

²¹ *Idem*, *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 88.

²² În fapt așa cum aminteam deja, bogatul mormânt descoperit de către garnizoana austriacă în anul 1755 era de fapt al regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, mort la 1437.

garnizoană, autorul trece în revistă evoluția cetății medievale și a celei bastionare.

Un punct nevralgic pentru cetate, în opinia autorului, era apropierea primejdioasă de Dealurile Sf. Petru și Sf. Ștefan (Dealurile Viilor în prezent), aflate la o distanță de numai 800-900 m de fortificație și cu 60-70 m mai înalte decât amplasamentul acesteia, oferind astfel o excelență poziție pentru instalarea artileriei de asediu. Alături de această deficiență, autorul mai identifică încă patru: apropierea orașului de cetate, ruinele caselor oferind o bună acoperire pentru înaintarea atacatorilor în cazul unui asediu, construirea haotică a unor ansambluri interioare de către principele Gheorghe Rákóczy I; lăptirea excesivă a șanțului de apărare în detrimentul scăderii masive a adâncimii acestuia și nu în ultimul rând înălțimea palatului princiar care depășea zidurile incintei, expunându-i astfel acoperișul foarte ușor loviturilor artileriei și săgeților cu vârf incendiar. Lipsa unor sisteme de protecție între incintă și palatul princiar permitea atacatorilor, în cazul unui asalt victorios peste bastioane sau incinte, o rapidă cucerire a întregii cetăți²⁸. În apropierea cetății, în zona „*Târgului de Vineri*”, arealul era insuficient protejat, existând doar o palancă.

În săptămânile de asediu, turcii, socotiți de autor la 50.000 de luptători, s-au organizat în trei tabere începând asediul în ziua de 14 iulie 1660: în zona cartierului Velența, sub comanda lui Ali-pașa, la vest de „*Târgul de Vineri*”, în Olosig, la nord-vest de cetate, sub comanda lui Sejdi-pașa și pe valea pârâului Paris, aflat nu departe, spre nord de a doua tabără. Apărătorii cetății erau puțini, doar 800 - 900 de persoane, între care doar 200 - 300 de soldați profesioniști, dotați cu o artilerie de apărare insuficientă numeric²⁹. Atacurile principale s-au îndreptat spre bastioanele Roșu și Aurit. Data căderii cetății a fost, în opinia autorului, 27 august 1660, după un asediu de 46 de zile³⁰.

Spirit polemic, Gyalókai Jenő îl contrazice, într-un studiu publicat în anul 1912, pe canonicul - istoric Bunyitai Vincze vizavi de amplasarea statuiilor regale din incinta cetății. Dacă Bunyitai susținea că statuile regilor maghiari canonizați, Ștefan I, Ladislau I și Emeric, precum și statuia ecvestră a regelui Ladislau I, au fost amplasate în dreapta porții principale de acces în cetate, între catedrală și palatul episcopal³¹, Gyalókai, analizând cronică lui Ortelius și stampla lui Hoefnagel, susține că statuile au fost situate în spațiul din fața catedralei. Statuile au fost înșirate pe o distanță de cca. 40 m, având menirea de a „apăra” și „ocroti” cetatea și catedrala. Busturile precum și statuia ecvestră a regelui Ladislau I au fost realizate de către frații Martin și Gheorghe din Cluj, ultima fiind dezvelită la 20 mai 1390. Comanda statuiilor a fost dată de către episcopii orădeni Demetrius și Ioan Zudor. În cazul statuii ecvestre, regele sanctificat ținea în mână o bardă, iar fața statuii era îndreptată spre fațada catedralei, calul stând în contrapost³².

Într-un articol publicat în anul 1933, Gyalókai abordează tendințele de modernizare venite dinspre noul stăpân, cel austriac, după victoriile din anul 1692. În fapt, studiul analizează un proiect întocmit imediat după cucerirea austriacă a cetății, din anul 1692, anume primul plan de reconstrucție al fortificației elaborat de către inginerul militar baron Ernst Friedrich von Borgsdorff³³. Soluțiile propuse pentru creșterea capacității defensive a cetății, relativ simple și care nu obligau la cheltuieli peste măsură, constau în amenajarea unor „șicane” în afara șanțului de protecție, în două variante: sub forma unui „glacis” sau a unor diguri de protecție. Impunerea planurilor baronului von Borgsdorff s-a lovit de grava criză financiară de moment a Imperiului habsburgic dar și

²⁸ *Ibidem*, p. 35.

²⁹ *Ibidem*, p. 39-40.

³⁰ *Ibidem*, p. 47.

³¹ *Ibidem*, p. 268.

³² *Ibidem*, p. 268.

³³ *Idem*, A nagyváradi vár 1692 évi átalakítási terve (Baron Borgsdorff Ernő hadmérnökterve), în *Mag.Kat.Szemle*, III, 1933, nr. 4, p. 211.

de tulburările pricinuite de răscoala antihabsburgică a lui Francisc Rákóczy al II-lea³⁴.

În același an apare un alt studiu dedicat arhitecturii cetății orădene și principalelor momente ale transformărilor suferite de aceasta³⁵. Susținând construirea unei prime faze în vremea regelui Ladislau I, autorul precizează că biserica ridicată la sfârșitul secolului al XI-lea era trinavată, fiind zidită din piatră, în stil romanic, contrazicând astfel tocmai planul publicat de arhitectul Főerk Ernő³⁶, care ulterior s-a dovedit a fi probabil cel mai aproape de realitate. Rămâne interesantă polemica dintre arhitectul budapestan și istoricul orădean, în contextul în care ambii fuseseră prezenți cu decenii înainte pe șantierul arheologic din cetatea orădeană. Gyalókai aprecia perimetrul vechii cetăți medievale la 550 - 600 m, cu șapte unghiuri neregulate. Articolul analizează, pe baza stampelor lui Cesare Porta și Georg Houfnagel, alături de mai vechea incintă, deja amintită, și catedrala alături de palatul episcopal. Cu anul 1569, socotit ca debut al construcției cetății bastionare, a început „epoca modernă” a cetății orădene³⁷.

O ultimă contribuție semnată de Gyalókai Jenő, legată de cetate, reia preocupări mai vechi privind istoria monumentului, publicând și câteva planuri, inclusiv cel al unei propuneri de reconstituire a fazelor bisericilor din interiorul cetății, astăzi considerate desuete. Autorul a susținut, împotriva părerilor poate mai autorizate ale canonicului - istoric Bunyitay Vincze, potrivit cărora încă înaintea invaziei tătare de la 1241 cetatea ar fi avut curtile din piatră, că doar turnurile aveau suprastructura din lemn³⁸. A sesizat însă foarte corect funcționarea pe post de incintă a zidului exterior al palatului episcopal, cel puțin pentru o perioadă de timp³⁹. Finalul articolului

trece în revistă bastioanele noii cetăți, cu dimensiunile și unghiurile de vârf ale fiecăruia⁴⁰.

Istoriografia pozitivistă a sfârșitului de secol XIX și început de secol XX, s-a aplecat înseosebi asupra unor momente de referință din istoria cetății orădene, asediile din anii 1556 - 1557, 1598, 1660 și 1692 fiind analizate mai ales prin prisma noilor documente descoperite în arhive. Tensiunile confesionale, prilejuite de penetrarea curentului Reformei în Transilvania, s-au manifestat acut și la Oradea. Deși cu antecedente timide, încă din deceniul cinci al veacului al XVI-lea Reforma a avut puține șanse de reușită în timpul păstoririi energicului episcop orădean Gheorghe Martinuzzi. După asasinarea acestuia, în castelul său de la Vințu de Jos, venirea în oraș a lui Várkocs Tamás, aprig susținător al Reformei, încinge spiritele. Toate aceste frământări se suprapuneau peste conflictul dintre partizanii catolici ai împăratului Ferdinand de Habsburg și cei reformați ai nevărstnicului principe ardelean Ioan Sigismund, intens susținut de mama sa, Isabella Zápolya.

Studiul profesorului Kárfy Ödön se referă tocmai la acest moment. Istoricul publică scrisoarea trimisă de Pesthy Ferencz din cetatea Ecséd, la 23 august 1556, către Dieta din Pozsony (azi Bratislava), referitor la atacul taberei lui Várkocs Tamás, viitor căpitan al cetății de la Eger, aliat cu nobilimea din comitatele de peste Tisa, asupra cetății orădene, controlată de către oamenii împăratului Ferdinand de Habsburg. Orașul a fost ars iar peste 500 de localnici masacrați. Deși lovită prin surprindere, cetatea a rezistat, garnizoana având însă nevoie de un ajutor urgent. Atacurile vor fi încununate de succes abia în anul următor, când armatele austriece și partizanii lor ardeleni vor fi definitiv înfrânți⁴¹.

³⁴ *Ibidem*, p. 212-213.

³⁵ *Idem*, *Nagyvárad középkori vára*, în *Akad.Ért.*, 43, 1933, nr. 453, p. 84.

³⁶ Főerk É., *Árpád-kori templomaink típusai*, în *A Magyar Mémnök-és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetek*, III, 1926, p. 117.

³⁷ Gyalókai J., *op. cit.*, p. 86.

³⁸ *Idem*, *A váradi vár*, în *Hadtört.Közl.*, XLIII, 1942, p. 68.

³⁹ *Ibidem*, p. 69.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 82-83.

⁴¹ Kárfy Ö., *Nagyvárad 1556-ik évi ostromához*, în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4, p. 643-644; sunt interesante de consemnat și memoriile căpitanului Várkocs Tamás, care amintesc și de episodul orădean, de curând publicate: Csiffary G. *Varkocs Tamás Egri várkapitány emlékezete*, în *Agria*, 40, 2004, p. 189-260.

Un interesant articol apărut în anul 1902 se ocupă cu asediul din 1598 asupra cetății. Autorul, Zsák Adolf, valorifică o schiță elaborată de cronicarul Ortelius, descriind cetatea, atât cea exterioară (bastionară) cât și vechea cetate medievală, azi demolată. Un element interesant este enumerarea puterii tunurilor din cetate, acestea fiind de 3, 7, 10, 28, 30 și 35 de funți⁴², precum și aprecierile asupra populației orașului: 11.000-12.000 de locuitori, trăitori în 2200 - 2500 de case, dintre care 2000 de orădeni erau catolici restul fiind reformați⁴³.

Ultimului mare moment al expansiunii otomane în centrul Europei i-a căzut victimă printre primele și cetatea Oradea. Venită pe fondul eșecului unei vaste răscoale antiotomane din Țara Românească, Moldova și Transilvania⁴⁴, căderea Oradei sub stăpânirea turcească și cucerirea ei, după 32 de ani de pașalâc, la 1692 de către oștile austriece, au reprezentat subiecte suficient de importante pentru a fi abordate de către istorici. Importanța cetății de pe malurile Crișului Repede rezultă și din faptul că, în opinia istoricilor, capitularea ei în fața turcilor a reprezentat o catastrofă pentru principat, fiind socotită, după Belgrad și Buda, a treia mare pierdere a „Ungariei”⁴⁵. Documentul de capitulare, elaborat în opt puncte și semnat de beligeranți la 27 august 1660, a fost publicat în detaliu în anul 1892 de către istoricul militar Koncz Iosef⁴⁶.

Ultimul eveniment politic major din istoria cetății a fost, cu siguranță, asediul austriac din anul 1692. În fapt, cele câteva studii care i-au fost dedicate au dezbătut, uneori polemic, îndeosebi data capitulării garnizoanei turcești. Autorii polemicii s-au

folosit atât de calendarul mahomedan, cât și de informații provenite din arhivele vieneze. Primele, realizate pe baza datei de început a Ramadanului, dau ziua de 3 iunie 1692 ca moment al capitulării⁴⁷. O altă dată propusă pentru acest eveniment a fost ziua de 5 iunie 1692, fiind desemnată pe baza unor documente descoperite în Arhiva Imperială de la Viena și a „monedelor” (în fapt medalii omagiale) emise pentru a marca evenimentul⁴⁸. Oricum, se pare că predarea garnizoanei otomane a avut loc în data de 5 iunie 1692, iar ocuparea propriu-zisă a cetății în ziua următoare. În secolul trecut, o inscripție amplasată pe poarta principală a cetății indica ziua de 6 iunie 1692 ca dată a capitulării asediaților. Deși pare mai puțin importantă o diferență de două-trei zile vizavi de data exactă a capitulării garnizoanei turcești, istoricii au revenit relativ frecvent asupra subiectului⁴⁹.

Un extrem de interesant document, contemporan cu asediul din 1692, descoperit în biblioteca arhiepiscopiei din Kalocsa, provenit probabil de la Oradea și publicat în anul 1917, face mai multă lumină asupra acestui episod. Documentul conține și o stampă realizată de inginerul austriac Kaiserfeld Matthias, la 20 mai 1692, chiar în timpul asediului⁵⁰. Textul oferă amănunte foarte interesante legate de mărimea garnizoanei cetății, 3000 de soldați, având 60 - 80 de tunuri, care se bazau însă și pe un posibil ajutor al călăreților tătari, extrem de rapizi, proveniți din garnizoanele de la Gyula, Ineu și Timișoara, apreciați la 6000 - 8000 de luptători⁵¹. Dintre apărători, doar o mică parte o alcătuiau militarii de carieră, capabili să facă față asediului

⁴² Zsák A., *Várad az 1598-ik évi ostroma idején*, în *A biharvármegye és nagyvárad régészeti és történelmi egyet 1901-1902-ik évkönyve*, Nagyvárad, 1902, p. 40-42.

⁴³ *Ibidem*, p. 46.

⁴⁴ În acest sens vezi și ordinele de pregătire a cetății orădene pentru un eventual atac turcesc la Marki S., *Várparancs 1658-ben*, în *Hadtört. Közl.*, XXVI, 1925, nr. 1 - 2, p. 171 - 172.

⁴⁵ Koncz I., *Nagyvárad kapitulációja 1660-ben*, în *Hadtört. Közl.*, V, 1892, nr. 5, p. 391.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 393 - 394.

⁴⁷ Kropf. L., *Nagyvárad kapitulációja*, în *Hadtört. Közl.*, VIII, 1895, nr. 4, p. 549; sunt foarte interesante echivalențele propuse de autor, cu calendarul mahomedan, în funcție de sărbătoarea Ramadanului: avem data de 3 iunie în calendarul creștin și 25 mai în cel musulman, respectiv anul 1103 de la nașterea Profetului.

⁴⁸ Horváth J., *Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692-ben*, în *Hadtört. Közl.*, IX, 1896, nr. 1, p. 126.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 125.

⁵⁰ Vanyai F., *Nagyvárad viszafoglalása törököktől*, în *Hadtört. Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14, p. 76.

⁵¹ *Ibidem*, p. 78.

austriac. Alături de informații legate de structura garnizoanei turcești, sunt relevate aspecte inedite asupra mersului asediului. Acesta a început încă din toamna anului 1691 pe 12 octombrie, prin instalarea artileriei de asediu pe Dealul Sf. Ștefan. După 10 zile de lupte zona Olosig a fost cucerită dar asediul propriu-zis a fost amânat datorită asprimii toamnei târzii a acelui an⁵².

Reluarea luptelor în anul următor, cu forțe militare proaspete dar și mult sporite a condus la deznodământul așteptat: capitularea garnizoanei turcești la 6 iunie 1692, după parafarea unui document în 15 puncte, care prevedea în detaliu condițiile predării cetății. Supraviețuitorii garnizoanei otomane, în număr de 1334, au fost lăsați liberi după predarea armamentului individual. La 8 iunie tunurile austriece au fost instalate în cetate⁵³. Luptele au lăsat în urmă un oraș complet distrus și o cetate grav afectată. O sursă de finanțare pentru refacerea episcopiei catolice de Oradea, desființată după 1557, dar indirect și a orașului și cetății, a reprezentat-o tocmai bogata visterie a Vaticanului, dovadă fiind corespondența dintre papa Inocențiu al XII-lea și Nunțiul vienez cu împăratul Leopold și generalul Caraffa, unde erau prezentate în detaliu realitățile orădene. Deja în anul 1692 au fost oferți 60.000 de forinți pentru refacerea orașului⁵⁴.

În masivul volum consacrat comitatului Bihor și orașului Oradea, publicat la Budapesta de către istoricul Borovszky Samu, deși nu aduce noutăți în privința istoriei cetății și a episcopiei romano-catolice, autorul dezbate problema „întemeietorului”: regele Ștefan I sau Ladislau I, opinia lui înclinând spre ultimul⁵⁵. În volum a fost publicată, de asemenea, lista episcopilor catolici orădeni din secolele XII - XIV⁵⁶.

Un studiu aproape uitat, apărut la finele primului război mondial, tratează într-o manieră

foarte serioasă istoria căpitanatului de Oradea, instituție supremă în cetate și comitat timp de mai bine de un secol (1557-1660). După o scurtă prezentare a istoriei fortificației, sunt înșirați toți căpitaniile acesteia. Rolul lor, extrem de important în ierarhia principatului transilvan, relevă din însăși prezența a patru viitori principii în demnitatea amintită⁵⁷. Au fost publicate de asemenea, instrucțiunile primite de căpitaniile și vicecăpitaniile cetății de la principii ardeleni⁵⁸. Istoricul bihorean Nicolae Firu a publicat în anul 1937 o broșură unde sunt relatate impresiile călătorului turc Evlia Celebi despre asediul otoman din anul 1660, cu descrieri interesante despre cetate⁵⁹. Un scurt articol comemorativ, apărut în anul 1942, trece în revistă principalele momente din istoria cetății orădene analizând, din nou, deja faimoasa stampă aparținând lui Georg Hoefnagel⁶⁰.

În sfârșit, o istorie a orașului Oradea, publicată în același an, proiectează pe fondul unei „mari satisfacții a revenirii orașului la matca strămoșească” umbra regelui Ladislau I asupra orașului. A fost o carte cu iz triumfalist, unde s-a analizat totuși, fără a se aduce noutăți sau interpretări semnificative și evoluția cetății orădene, cu principalele etape de construcție și evenimentele istorice mai importante⁶¹.

În analiza istoriografiei pozitivistice, în copleșitoare majoritate de limbă maghiară, constatăm o treptată acumulare calitativă, paralel cu punerea în valoare a unor noi surse arhivistice. Cercetările arheologice desfășurate în anii 1881, 1883 și 1911 - 1912 au vizat îndeosebi catedrala episcopală, aflată cu aproape întreaga suprafață în curtea interioară a fostului palat princiar. Metoda de

⁵² Ibidem, p. 94.

⁵³ Ibidem, p. 322.

⁵⁴ Fraknoi V., *Várad felszabadítása 1692-ben és XII Inceze pápa*, Roma, 1892, *passim* (extras).

⁵⁵ Borovszky S., *Biharvármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1904, p. 183.

⁵⁶ Ibidem, p. 463.

⁵⁷ Balás Margit, *A várad kapitányság története*, Nagyvárad, 1917, p. 7 - 18. Peste decenii istoricul orădean L. Borcea va reveni asupra subiectului în studiul: *Istoria căpitaniei de Oradea*, în A.I.I.A. Cluj-Napoca, XXIV, 1981, p. 343-351.

⁵⁸ Ibidem, p. 33-52.

⁵⁹ N. Firu, *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetății Oradea de către turci în anul 1660*, Oradea, 1937, *passim*.

⁶⁰ Dercsényi D., *A nagyvárad vára*, în *Építészeti*, IV, 1942, p. 119-122.

⁶¹ Horváth J., *Nagyvárad története*, Nagyvárad, 1942.

săpătură caracteristică momentului, excavarea pământului de o parte și de alta a zidurilor, a distrus iremediabil stratigrafia în porțiunile săpate. Materialul arheologic descoperit a fost în mare parte neglijat, cu excepția pieselor de arhitectură, în covârșitoare majoritate conservate azi la muzeul orădean. Puținele descrieri parvenite din informațiile conținute de jurnalele de săpătură, păstrate în arhive⁶², amintesc fragmente de cable, pipe, ace de păr, ghiulele etc., azi în mare majoritate pierdute. Planurile catedralei episcopale au fost schițate mai mult sub influența miniaturilor din *Cronica pictată de la Viena* și după stampele din perioada renașcentistă, decât după realitatea oferită de săpăturile arheologice. Până și mormintele descoperite au reprezentat subiect de controverse, o parte din supoziții dovedindu-se ulterior neîntemeiate.

Merită subliniat rolul extrem de important a unor canonici orădeni: Bunyitai Vincze, Rómer Flóris, Karácsony János, Fraknoi Vilmos care, prin erudiție și o amănunțită cunoaștere a arhivelor au adus importante contribuții la istoria cetății orădene, a episcopiei sau capitolului de aici. Au fost de asemenea mecenazi, contribuind cu subsidii semnificative la finanțarea cercetărilor arheologice din cetate.

Istoriografia ultimelor decenii nu s-a preocupat într-o mai largă măsură de cetatea orădeană. Direcțiile de cercetare s-au reorientat spre subiecte care au tratat anumite particularități ale cetății bastionare, informații documentare inedite, relații ale călătorilor străini despre fortificație, asupra arhitecților săi și în analiza unor categorii de piese cu importanță deosebită în economia arhitectonică a monumentului. Nu au lipsit abordările monografice, extrem de necesare, în adunarea sub o singură copertă a variatei informații documentare și arheologice mai vechi legate de cetate.

Un bun câștigat al noilor contribuții este permanentul apel la analogii cu spații geografico - istorice cât mai largi, cu accent mai ales pe realitățile central - europene. Un element extrem de interesant vine să diversifice peisajul istoriografic. Dacă până în

deceniul șase al secolului nostru interesul pentru cetatea orădeană a fost practic „monopolul” istoriografiei maghiare, contribuția istoricilor români rămânând cu totul modestă⁶³, după intervalul amintit ea va face notabile progrese, majoritatea studiilor având o valoare științifică deosebită.

Cele câteva tratate generale de istoria arhitecturii se ocupă aproape fără excepție și de cetatea orădeană. Prin contribuțiile lui Virgil Vătășianu⁶⁴ și Gerő Laszlo⁶⁵ sunt puse în fapt bazele unei abordări complexe a arhitecturii de fortificații, chiar dacă volumul întocmit de către academicianul român tratează și arhitectura ecleziastică, alături de sculptura și pictura vremii. În paragrafele privitoare la catedrala episcopală din cetate, se demonstrează cu argumente solide că avem de-a face cu una din primele biserici - hală din Transilvania⁶⁶.

Arhitectura renașcentistă beneficiază, de asemenea, de câteva contribuții generale notabile. În primul rând se cuvine amintită cartea cercetătoarei în istoria artei Balogh Jolán, viitoare exegetă a cetății orădene, despre renașterea transilvăneană. Palatul episcopal, terminat sub păstorirea episcopului Sigismund Thurzó, are bune analogii cu cel ridicat de Matia Corvinul la Buda cu puține decenii mai devreme⁶⁷.

⁶³ Monografiile românești legate de istoria orașului Oradea sau a județului Bihor abordează doar sumar subiectul cetății, într-o manieră diletant - romantică, exemplul cel mai bun fiind volumul coordonat de A. Tripon, *Monografia almanah a Crișanei*, Oradea, 1936. Interesant este faptul că după cinci decenii și jumătate, în peisajul istoriografic românesc continuă să apară articole și cărți scrise în aceeași manieră, care inventează fapte și întâmplări, botează locuri și inversează evenimente istorice. Un exemplu este studiul lui T. L. Roșu, *Oradea - cetatea Bihor, străveche așezare voievodală*, în *Comunicări susținute la sesiunile închinare Semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România*, Oradea, 1969, p. 15-22 și *Oradea - cetatea Bihor, străveche vatră voievodală - din epoca de piatră la sfârșitul secolului al XIV-lea*, Oradea, 1992.

⁶⁴ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române, I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, *passim*.

⁶⁵ Gerő L., *Magyarország várpéldézet*, Budapest, 1955, *passim*.

⁶⁶ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 218.

⁶⁷ Balogh Jolán, *Erdélyi renaissance*, Kolossvár, vol. I, 1943, p. 377 - 378.

⁶² Vezi supra nota nr. 16.

Renașterea transilvăneană a fost de asemenea subiectul volumelor semnate de Gheorghe Sebestyén⁶⁸ și B. Nagy Margit⁶⁹. Primul susține că ridicarea palatului episcopal ar fi avut loc sub păstorirea episcopului Ioan Filipecz (1476-1490) motivând persistența în arhitectura monumentului a unor influențe ale goticului târziu⁷⁰. În cazul cetății este subliniat aportul episcopului Gheorghe Martinuzzi, care ar fi ridicat bastioane din pământ pentru a consolida capacitatea defensivă a fortificației. A doua contribuție găsește analogii pentru cetatea bastionară orădeană la Satu Mare și Săcuieni iar pentru palatul princiar la Vințu de Jos, Blaj și Făgăraș. Influența arhitecturii italiene, în cazul ansamblului orădean, este de asemenea scoasă în evidență⁷¹.

Influența italiană în arhitectura militară transilvăneană în general, a celei orădene în special, a fost subiectul unor studii aparte începând cu cel semnat de istoricul militar din Torino, Luigi A. Maggioroti, publicat în perioada interbelică. Abordând istoria arhitecturii militare de pe teritoriul Ungariei medievale, autorul propune o clasică împărțire a fortificațiilor în biserici fortificate⁷², castele⁷³, incinte orășenești⁷⁴ și cetăți⁷⁵. Probabil și datorită originii sale, istoricul torinez exagerează influența italiană în construcția cetăților din regatul maghiar, marcându-i debutul încă sub domnia regelui Ștefan I⁷⁶.

În istoriografia românească, pe același palier, se înscriu câteva contribuții importante. Le amintim în primul rând pe cele semnate de istoricii

de artă Kovács András și Mircea Țoca, care oferă o imagine sugestivă în primul rând asupra arhitecturii bastionare de influență italiană a unor castele din incinta unor cetăți din Transilvania⁷⁷, alături de liste cu arhitecți din peninsulă care au lucrat aici între anii 1500-1700. În cazul arhitecților, nu mai puțin de opt au avut o contribuție mai mult sau mai puțin importantă pe șantierul orădean, atât la cetatea bastionară cât și la ridicarea palatului princiar din interior⁷⁸. Unui studiu special dedicat construcției palatului princiar din interiorul cetății orădene⁷⁹ i s-a adăugat o contribuție legată de arhitecții cetății orădene din anul 1570⁸⁰. În sfârșit, o altă colaborare dintre Mircea Țoca și Kovács András va aduce importante precizări legate de stucaturile cu grifoni din interiorul celei mai importante săli din cadrul palatului princiar orădean⁸¹.

În ciuda titlului stufos, studiul semnat de către istoricul de artă Alexandru Avram, altminteri extrem de serios și de bogat în informații, subliniază din nou importanța influenței arhitecturii militare italiene în ridicarea cetății de la Oradea, prin arhitecții care au coordonat lucrările⁸². Locul cetății în apărarea principatului a fost abordat în două studii relativ recente, datorate istoriografilor română și maghiară. În primul, istoricul orădean

⁶⁸ Sebestyén Gh., Sebestyén V., *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963; reluată după două decenii și jumătate, cu numeroase completări de către primul dintre autori: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987.

⁶⁹ B. Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970.

⁷⁰ Sebestyén Gh., *op. cit.*, p. 92.

⁷¹ B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 24, 61.

⁷² L. A. Maggioroti, *A hadépítészlet Magyarország történetében*, în *Hadtört.Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1-2, p. 5-12.

⁷³ *Ibidem*, p. 12-24.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 24-30.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 30-34.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 8.

⁷⁷ Kovács A., Szabályos alaprajzú olasz bástyás várkastélyok Erdélyben, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980, p. 77-98, 277-280.

⁷⁸ Kovács A., M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în *Studia Univ. Babeș-Bolyai*, XVIII, 1973, nr. 2, p. 22, 23, 24, 25, 27, 35.

⁷⁹ *Idem.*, *Adalékok a váradi fejedelmi palota építészettörténetéhez*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979, p. 107-115, 228-229.

⁸⁰ *Idem*, *L'architetto del 'anno 1570 della fortezza di Oradea, in Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 253-258.

⁸¹ M. Țoca, Kovács A., *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renașcentist de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 199-202.

⁸² Al. Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății din Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în *St. Com. Muz. Brukenthal. Arh. Ist.*, 20, 1977, p. 51-69.

Liviu Borcea susține că principalele linii de apărare ale principatului erau cele edificate contra turcilor, cu varianta sudică Ineu – Beliu – Dezna și vestică Săcuieni – Săniob – Oradea – Salonta – Gyula, precum și linia antihabsburgică cu aliniamentul cetăților de la Săcuieni și Șimleul Silvaniei⁸³. Sunt analizate de asemenea principalele „instituții” ale cetății: căpitănatul, garnizoana și provizorul. În cazul căpitănatului, datarea propusă pentru debutul acestei importante funcții, sfârșitul secolului al XVI-lea credem că este prea târzie⁸⁴, primul căpitan al cetății fiind menționat documentar încă din anul 1557, în persoana lui Nyakás Antal⁸⁵. Analizând într-un volum dedicat cetăților de margine din secolele XVI – XVII, rolul Oradei în Partium și Transilvania, istoricul maghiar Nagy Lajos subliniază la rândul-i importanța căpitănatului de Oradea, ca fiind a doua și uneori a treia din ierarhia principatului ardelean⁸⁶.

Au fost publicate de asemenea câteva lucrări generale care tratează ori problema fortificațiilor transilvănene ori, în plan mai larg, pe cele din întreaga țară. Influența școlii italiene de arhitectură militară a fost extrem de importantă pentru Transilvania, atât în cazul stilului vechi italian, cât și a celui nou⁸⁷, în timp ce influența școlii germane, a celei din Țările de Jos și a celei franceze a fost mai puțin semnificativă în regiune⁸⁸. Cetățile ridicate în același stil bastionar ca cea orădeană sunt înșirate ca fiind cele de la Satu Mare, Făgăraș și Miercurea Ciuc⁸⁹. Afirmția, bazată pe relatările călugărului Rogerius despre atacul tătarilor din anul 1241, care

atribuie cetății de la Oradea ziduri din piatră și doar suprastructuri din lemn trebuie preluată cu parcimonie deoarece nu a fost confirmată integral de cercetările arheologice⁹⁰. Totuși aici trebuie subliniat faptul că relatările lui Rogerius pot fi reale, el fiind prea obișnuit din țara natală cu cetățile de zid pentru a face asemenea confuzii între primele și cele ridicate exclusiv din lemn. O informație interesantă este cea legată de protecția cetății cu ajutorul unui șanț umplut cu apa caldă provenită din pârâului Peța, care curgea în apropiere⁹¹. Analiza șanțului protector al cetății bastionare, lărgit și decolmatat în secolele XVI – XVII, conduce la concluzia că cetatea și așezările din jur aveau un sistem hidrografic integrat, care cuprindea canale, mori și stăvile⁹².

Amănunte legate de domeniul cetății sunt oferite de urbaniul întocmit în anul 1600: cu puțini capi de familie recenzați, 982, economia celor două târguri de pe domeniu, Episcopia Bihor și Biharea alături de cele 47 de sate, era în mare suferință după pustiitoarele conflicte din anul 1598, culminate cu asediul turcesc din același an⁹³. Exeget incontestabil al realităților sociale ale evului mediu transilvănean, David Prodan a surprins, în analizele făcute domeniului cetății orădene, momentul apariției acestuia în contextul tensiunilor confesionale general transilvănene și particular bihorene, care după anul 1557 duc la desființarea episcopiei catolice orădene și mutarea ei formală la Zips, într-un areal controlat de catolicii austrieci. Domeniul cetății, mult restrâns

⁸³ L. Borcea, *Oamenii din cetățile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI-XVII)*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 115.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 117.

⁸⁵ B. Nagy Margit, *op. cit.*, p. 18.

⁸⁶ Nagy L., *Várak szerepe a Partium és Erdély életében a 16-17 században, in Végvárak és régiók a XVI-XVII században*, Eger, 1993, p. 42.

⁸⁷ Gh. Anghel, *Cetățile medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 111.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 112-113.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 118.

⁹⁰ T. O. Gheorghiu, *Arhitectura militară de apărare din România*, București, 1985, p. 42-43.

⁹¹ *Ibidem*, p. 69.

⁹² Pentru problematica șanțului de apărare umplut cu apă, din jurul cetății bastionare se poate consulta interesantul studiu semnat de către Al. Pop, *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Aletheia*, I, 1993, p. 30-38; autorul va reveni mai pe larg asupra subiectului într-un mic volum publicat în lb. maghiară: *Varadinul a vizek határolta város és vár*, Nagyvárad, 1999, *passim*.

⁹³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, vol. II, 1968, p. 780-784.

față de cel episcopal, va intra în proprietatea fîscului transilvan.

Publicarea inventarului cetății, întocmit în anul 1632, într-un moment când șantierul fortificației bastionare fusese deja încheiat, oferă prețioase informații legate de capacitatea defensivă a fortificației. Inventarul a fost redactat de vicecăpitanul și castelanul cetății, purtând pecetea principelui Gheorghe Rákoczy I⁹⁴.

Între cele mai însemnate contribuții la istoria cetății orădene se numără, cu siguranță, cele ale istoricului de artă Balogh Jolán. Alături de mai vechile studii legate, între altele, de renașterea transilvăneană⁹⁵, după al doilea război mondial cercetătoarea publică o primă contribuție legată special de cetatea de la Oradea, o micromonografie apărută sub egida Universității Bolyai și al Institutului de Știință Ardeleană⁹⁶. Volumul tratează istoria cetății orădene începând cu momentele când a devenit principala pavază a principatului transilvan în fața amenințărilor otomane și habsburgice și se punea acut problema modernizării ei după standardele europene ale momentului. Au fost analizate principalele etape de construcție, rolul diferiților arhitecți italieni care s-au perindat pe șantierul orădean, precum și cele mai importante evenimente istorice din perioada analizată, cea a secolelor XVI - XVII. Sunt publicate de asemenea patru stampe ale cetății: cea semnată de Georg Hoefnagel datată la 1598 și cea din anul 1692 datorată lui Kaiserfeld Matthias și două anonime, datorate cu siguranță inginerilor austrieci, elaborate la finele secolului al XVII-lea și nu germani, așa cum apare în textul explicativ al planșelor⁹⁷.

Cercetătoarea budapestană a reluat problema cetății orădene după trei decenii și jumătate, într-una dintre cele mai ample și serioase monografii

dedicate subiectului analizat. Structura monografiei, elaborată în două volume⁹⁸, cuprinde în cazul primului o trecere în revistă a principalelor momente istorice din evoluția cetății: epoca arpadiană, cea angevină, corvină și iagellonă. Într-un capitol special sunt tratate statuile regilor unguri sanctificați, realizate de sculptorii clujeni Martin și Gheorghe în secolul al XIV-lea și amplasate în fața catedralei episcopale din cetate. Devenită fortificație de margine a principatului transilvan în secolele XVI - XVII, perioada este tratată în șase capitole care analizează domniile lui Ioan Zápolya și a fiului său Ioan Sigismund și a tulburărilor de la mijlocul veacului al XVI-lea, a Bathoreștilor, domnia lui Gabriel Bethlen, a Rakoczeștilor, ocupațiile turcească și austriacă. Volumul al doilea înserează exhaustiv toate mențiunile documentare legate de cetate, inclusiv inventarul general din anul 1598⁹⁹, alături de informații despre vechile săpături arheologice, arhitectura catedralei episcopale, pietrele tombale găsite în cetate, sculpturi etc. Un foarte bogat aparat critic și anexe fotografice întregesc un elaborat valoros care, din păcate, nu a beneficiat și de aportul informațional al unor săpături arheologice sistematice. A fost poate cauza pentru care autoarea datează începuturile cetății încă în secolul al X-lea¹⁰⁰, problemă analizată și de către alți autori, dar contrazisă de cercetările arheologice sistematice desfășurate în ultimii ani la monument¹⁰¹.

Un volum colectiv, dedicat memoriei lui Balogh Jolán, analizează, printre altele un număr de 203 piese de arhitectură medievală, majoritatea aflate în patrimoniul Muzeului Țării Crișurilor din Oradea. Aparținând artei romanice, gotice și renașcentiste, piesele sunt în mare majoritate fragmente descoperite în cetatea orădeană cu prilejul săpăturilor arheologice desfășurate aici în

⁹⁴ P. Gyulai, *Inventarul cetății Oradea la 1632*, în *A.M.N.*, X, 1973, p. 665.

⁹⁵ Vezi supra nota nr. 66.

⁹⁶ Balogh Jolán, *Vég - Várad vára*, Kolossvár, 1947.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 25, 27.

⁹⁸ *Idem*, *Varadinum. Várad vára*, vol. I-II, Budapest, 1982.

⁹⁹ *Ibidem*, vol. II, p. 106-126.

¹⁰⁰ *Ibidem*, vol. II, p. 22.

¹⁰¹ Asupra lucrării lui Balogh Jolán vom reveni repetat, ținând cont de informația extrem de bogată pe care o conține.

anii 1881 și 1883 și 1911 - 1912. Sunt descrise de asemenea lespezile de mormânt descoperite în același context arheologic. Arhiva celor implicați în cercetările arheologice amintite: scrisori, rapoarte asupra săpăturilor, desene și schițe, aparținând lui Rómer Flóris, Steinhausz László, Lux Kálmán și Storno Ferencz au fost de asemenea publicate¹⁰², alături de informații despre mănăstirea și cetatea de la Sâniob, mănăstirea de la Sântion, ambele în județul Bihor, alături de biserica gotică de la Mineu, aflată în județul Sălaj¹⁰³.

O contribuție extrem de interesantă abordează etapele construcției cetății bastionare orădene prin prisma semnelor de meșter păstrate pe blocurile de piatră care alcătuiesc părți din zidurile fortificației¹⁰⁴. De o varietate copleșitoare, semnele de meșter sunt prezente atât pe blocurile de piatră ale incintei, cât și pe „bordura” ornamentală de pe partea superioară a acesteia. Autorul a reușit să delimiteze pe baza acestor semne de meșter, culese cu peste două decenii în urmă, nu mai puțin de 15 etape distincte de construcție ale diferitelor părți ale incintei precum și a celor cinci bastioane¹⁰⁵. Planul în care apar noile datări incită¹⁰⁶ mai ales prin precizia lor dar și prin corelarea cu informația documentară deja cunoscută. Sunt publicate de asemenea materiale arheologice descoperite de autorul studiului cu prilejul demolării unor fundații moderne, aflate în imediata apropiere a contraescarpei șanțului de apărare. Același autor s-a oprit și la studiul cărămizilor produse în Bihor, între care sunt analizate și cele care căptușesc incintele și bastioanele cetății orădene. Sunt indicate dimensiunile clasice ale cărămizilor folosite la

bastioane dar și faptul că acest material de construcție a fost des utilizat în arealul bihorean încă din secolul al XIII-lea. Uniformizarea dimensiunilor cărămizilor s-a produs la finele secolului al XVI-lea, dar foloarea unor piese de mărimi diferite a continuat să fie o practică des întâlnită chiar și în cazul cetății orădene¹⁰⁷. Sunt puse în evidență și ștampilele care apar pe cărămizi¹⁰⁸.

În sfârșit, alte două contribuții generale legate de istoria Oradiei includ și capitole consistente referitoare la cetatea de aici. Aparținând celor două istoriografii interesate cel mai mult de monument, cea românească¹⁰⁹ și maghiară¹¹⁰, fiecare în parte a folosit o vastă bibliografie, făcând apel atât la studiile mai vechi dar și la mai noile contribuții. O observație se cuvine aici menționată. Dacă autorul studiului românesc, istoricul orădean Liviu Borcea, a folosit masiv baza de informații despre cetate oferită cu acribie de către știința istorică maghiară, corespondența nu este valabilă în privința volumului *Boldog Váradi*. În paginile care tratează istoria medievală, pe cea renascentistă și a pašalâcului turcesc de Oradea, deci implicit și a fortificației de aici, nu este citată decât o singură contribuție a istoriografiei românești, studiul de istoria artei semnat de Andrei Kovács și Mircea Țoca¹¹¹, realitate fals motivată prin „ieșirea Oradiei din istoriografia maghiară” după al doilea război mondial. Un studiu consacrat arhitecturii care a început, în anul 1570 lucrările la noua cetate bastionară a fost publicat în

¹⁰² * * * *Váradi kőtüredkek*, Budapest, 1989, p. 195-250.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 251-269.

¹⁰⁴ Ernődi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. II, 1999, p. 9-79; o versiune în lb. română a apărut cu titlul: *Contribuții la cunoașterea istoriei construcției cetății renascentiste din Oradea*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 59-118.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 11 (trimiterea este la varianta în lb. maghiară a studiului).

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 66.

¹⁰⁷ *Idem*, *Istoria cărămizii în Bihor*, în *Crisia*, XXXIV, 2004, p. 132. O variantă ceva mai amplă a fost publicată în lb. maghiară: *Téglás Váradról és környékéről*, în *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. I, 1998, p. 119-135 și XVIII planșe.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 135 (pentru articolul în lb. română).

¹⁰⁹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, 1995, p. 119-126; o nouă ediție a fost publicată în anul 2007, sub coordonarea acelorași istorici. În cazul subcapitolului destinat cetății orădene modificările au fost neesențiale.

¹¹⁰ Balint I. (coordonator), *Boldog Váradi*, Budapest, 1992, p. 11-371.

¹¹¹ Vezi supra nota nr. 78.

anul 1996 într-un volum omagial dedicat arheologului Dinu Adameșteanu¹¹².

Descoperirea unor documente noi legate de cetatea orădeană au resuscitat interesul pentru unele momente considerate ca definitiv lămurite din punct de vedere istoric. Un interesant, dar și bine documentat studiu, publicat de către arhivarul orădean Mihai Georgiță, legat de asediul cetății orădene din anii 1691 - 1692, bazat pe vechea bibliografie deja amintită în prezentul capitol, dar și pe documente provenite de la Arhivele Naționale Istorice Centrale din București, fondul Colecția microfilme Austria, oferă numeroase amănunte inedite despre acest important eveniment. Sunt trecute în revistă primele tentative de ocupare a cetății, datate încă din vara anului 1686, dar eșuate datorită oboselii și slabei dotări a soldaților generalului austriac Antonio Carafa, arderea orașului în luna august a aceluiași an de către corpul de oaste condus de locotenent-colonelul Corbelli, hărțuierile continue dintre imperiali și turci din întreg comitatul, din intervalul 1686 - 1691, hărțuiri care au dus la importante pierderi umane, dar mai ales materiale în arealul menționat¹¹³. Asediul cetății, blocada acestei, luptele din zona Olosigului, dar și minarea zidurilor fortificației sunt tot atâtea momente din lungul răstimp al luptelor de aici¹¹⁴. Același autor publică un la fel de interesant articol despre soarta cetății orădene în secolele XVIII - XIX. Abia scăpate de pustiitorul asediu austriac din anii 1691 - 1692, cetatea și orașul, complet devastate, încep o lungă dar lentă refacere, inclusiv cu ajutorul privilegiilor imperiale de scutire de dări pentru cei care vor reveni în oraș, în ciuda faptului că intervine o nouă încercare: răscoala curuților, antihabsburgică, sub comanda lui Francisc Rákoczy al II-lea. În sfârșit, un studiu foarte recent,

care folosește documente provenite de la arhivele clujene, analizează activitatea unor pașale la Oradea și contactele acestora cu principele Mihai Apáffy¹¹⁵.

Disputele pe seama posesiunilor din oraș, dar și din cetate dintre episcopia romano - catolică de Oradea, readusă la Oradea după 1692 și autoritățile militare și civile devin din ce în ce mai aprige. Este interesant, dar și dureros destinul cetății, după momentele de glorie avute de-a lungul veacurilor. Deși au existat planuri de refacere și fortificare suplimentară a ei în primii ani de stăpânire austriacă, lipsa fondurilor dar mai ales extinderea spre sud-estul continentului a imperiului habsburgic i-au redus drastic importanța¹¹⁶. S-a ajuns astfel la situația că printr-un rescript din luna decembrie a anului 1782, Comandamentul General de la Viena să scoată efectiv cetatea la vânzare prin licitație publică, abia un nou decret al împăratului Iosif al II-lea, din anul 1784 salvând-o, dar transformând-o într-o simplă cazarmă¹¹⁷. Un interesant studiu de dată recentă analizează evoluția cetății din Oradea în vremea războaielor napoleoniene. Oradea ca principală garnizoană a comitatului a fost și un centru de recrutare a celor care urmau să fie trimiși în luptă cu Franța revoluționară¹¹⁸. Foarte interesante sunt și documentele despre prizonierii francezi, ofițeri și soldați, încartiruiți în cetatea orădeană în aceeași perioadă, care au avut mult de suferit de pe urma epidemiilor repetate¹¹⁹.

Un studiu pornit de la inventarul cetății din anul 1598 care trece în revistă câteva dintre informațiile legate de o *Domus specierum seu Aromatorum*, are în

¹¹² Idem, *Noi mărturii despre pașalele de Oradea*, în *Analele Univ. Oradea. Ist.-Arh.*, XVII, 2007, p. 29-35.

¹¹⁶ Idem, *Evoluția lucrărilor de construcții și renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominație habsburgică*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 61-66.

¹¹⁷ Idem, *Contribuții la istoricul cetății Oradea - secolele XVIII - XIX*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 189.

¹¹⁸ Idem, *Cetatea Oradea în timpul războaielor napoleoniene*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 69.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 70-72.

¹¹² Kovács A., *L'architetto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996, *passim*.

¹¹³ M. Georgiță, *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 71-74.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 75-100.

interpretarea autorului bune șanse de a fi o tocmai spișeria din interiorul fortificației¹²⁰.

Reluarea cercetărilor arheologice sistematice în cetatea orădeană, în vara anului 1991 a readus treptat monumentul în atenția lumii savante, deschizând noi posibilități de valorificare științifică a monumentelor dispărute din interiorul actualei fortificații, a stratigrafiei acestora dar și a unor categorii de piese care pot întregi cu ușurință un repertoriu mai mult decât necesar¹²¹. Un prim rezultat al noilor demersuri au fost studiile publicate într-un volum colectiv dedicat cetăților episcopale din centrul Europei, unde pentru Transilvania au fost analizate fortificațiile de la Oradea, Alba Iulia și Cenad¹²². Rezultatele campaniei arheologice din cetatea orădeană din anul 1991 au fost publicate în același volum, într-un scurt articol¹²³. Prima sinteză preliminară a anilor 1991 - 1993 a văzul lumina tiparului în anuarul muzeului orădean. Până în acel moment au fost trasate 13 secțiuni, în majoritate pe fosta suprafață a vechiului palat episcopal, dispărut încă din primele decenii ale secolului al XVII-lea. Au fost delimitate porțiuni din cele două aripi ale masivei construcții, un turn de flancare, părți din vechea incintă circulară a cetății medievale, unul dintre turnurile vechii porți de acces în cetate, dar și elemente ale valului de pământ cu palisadă care

alcătuia, cel puțin parțial, fortificația orădeană în preajma anului 1241, moment istoric suprapus cu marea invazie tătară - mongolă. La toate acestea trebuie adăugate mormintele, descoperite într-un număr semnificativ¹²⁴. Piesele arheologice apărute în cursul fiecărei campanii au fost entuziast de numeroase, dar și diversificate. Ceramica, cu datări din secolul al XII-lea până în cel de-al XVIII-lea, cahele, sticlărie, obiecte din metal și din os, monede, alături de numeroase piese de arhitectură de factură gotică și renescentistă oferă un tablou convingător al materialului descoperit¹²⁵. Planșele cu situațiile stratigrafice, dar și cele cu o mică parte dintre piesele descoperite completează această primă sinteză preliminară¹²⁶.

Un volum colectiv dedicat împlinirii a 900 de la moartea regelui sanctificat al Ungariei, Ladislau I, cu merite evidente de ctitorire la Oradea, conține alte două studii dedicate de această dată exclusiv realităților timpurii din cetatea orădeană. Primul analizează modul de fortificare al cetății înaintea invaziei tătară din anul 1241, pe baza rezultatelor obținute în urma primelor patru campanii arheologice. Sunt menționate existența unui val de pământ întărit succesiv cu două palisade casetate, în ambele cazuri fiind subliniat faptul că în locurile cercetate nu au fost descoperite urme de incendiere provenite de la asediul tătar din anul 1241. Foarte utilă ni s-a părut discuția legată de însemnările călugărului Rogerius despre cetatea orădeană, în contextul surprinderii sale de către tătari tocmai aici. Faptul că acesta amintește în însemnările sale de existența unui „*zid nou*” la Oradea a dus la lansarea ipotezei că cetatea avea cel puțin o parte din incintă ridicată în piatră, deși acest lucru nu a fost deocamdată sesizat arheologic¹²⁷. În fapt, călugărul italian, așa cum am subliniat deja în altă parte, era

¹²⁰ Al. Pop, *Un document ignorat privind istoria farmaciei orădene*, în *Crisia*, XXXV, 2005, p. 79-86; Un alt studiu dedicat aceleiași probleme: Budaházy Št., Al. Pop, *O protospierie în Oradea, în anul 1598*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 51-60.

¹²¹ Menționăm că reluarea cercetărilor arheologice în cetatea orădeană a fost un rezultat al colaborării dintre Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca.

¹²² A. A. Rusu, *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens. Der Stand der Forschung, in Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 103-119.

¹²³ C. Ilieș, *Vorläufiger Bericht über die archäologischen Forschungen der Burg Oradea (Grosswardein)*, 1991, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 126-133; articolul a fost reluat fără modificări în: *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh. Filos.*, II, 1992, p. 45-56.

¹²⁴ A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991-1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 63-67.

¹²⁵ *Ibidem*, p. 67-69.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 70-84.

¹²⁷ *Idem*, *Les premières fortifications médiévales d'Oradea. Observations préliminaires à la suite des fouilles archéologiques*, în *900 Years from Saint Ladislav's Death*, Oradea, 1996, p. 12-17.

prea familiarizat cu cetățile din piatră din patria lui, pentru a face confuzii atât de flagrante între o palisadă din lemn și o incintă din piatră. În cuprinsul aceleiași studiu trebuie remarcată reconstituirea grafică a palisadei secolelor XII - XIII¹²⁸. Un al doilea articol tratează locuirea din perioada secolelor XII - XIII din cetatea orădeană. Au fost analizate câteva locuințe semiadâncite dar și una de suprafață, alături de câteva cuptoare. În toate locuințele a fost descoperit un bogat material arheologic, îndeosebi ceramică, inclusiv fragmente smălțuite, de clară tradiție bizantină¹²⁹. O monedă datată în perioada domniilor regelui Geza al II-lea (1141-1162) descoperită în locuința de suprafață ne datează foarte bine cronologia acestui complex închis¹³⁰.

După cum bănuiau deja membrii colectivului de cercetare din cetatea orădeană, după primele campanii arheologice, era nevoie, pentru a prelucra sistematic rezultatele obținute din săpătură alături de materialul arheologic propriu-zis, de concentrarea cercetărilor pe obiective relativ clar delimitate, cu puțință de publicare exhaustivă. Un prim rezultat pe această direcție, după șase campanii de cercetare arheologică sistematică, este reprezentat de monografia dedicată zonei palatului episcopal, apărută sub egida Muzeului Țării Crișurilor din Oradea și al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, fiind plasată sub redacția arheologului clujean dr. Adrian A. Rusu, ceilalți colaboratori având contribuții de mai mare sau mai mică întindere în cadrul volumului¹³¹. Debutul monografiei este firesc dedicat unei scurte istorii a cetății, a istoricului cercetărilor arheologice, alături de considerații privind stratigrafia generală a sitului¹³².

Cele 16 secțiuni trasate pe vechiul loc de amplasare a palatului episcopal au relevat importante vestigii, pornind de la cele arpadiene, cu elemente ale fortificației cu val de pământ și locuirea adiacentă¹³³. Pagini consistente sunt alocate analizei palatului episcopal propriu-zis, cu cele două aripi ale sale, cu faza renesantistă, când au fost realizate ample modificări interioare, dar și a modalităților, complicate din punct de vedere arheologic, în care constructorii medievali au rezolvat zona de racord a celor două aripi ale construcției. Turnul cercetat în acel loc confirmă în mare măsură stampele de la sfârșitul secolului al XVI-lea, când palatul încă exista. La est de palat au fost delimitate arheologic alte două tumuri dintre care unul era de flancare. Decorațiile palatului, surprinderea unui coridor de acces dinspre palat către catedrala episcopală, dar și a unei fântăni, alături de interpretarea istorică a descoperirilor arheologice din arealul pomenit sunt toate subcapitole care întregesc descrierea cercetărilor la palat¹³⁴. A fost stabilit ca interval de începere a șantierului palatului episcopal lui Andrei Báthory (1329-1345), contribuții majore având însă și episcopii Ioan Vitéz de Zredna, Ioan Filipecz, Sigismund Thurzó și Gheorghe Martinuzzi¹³⁵. Aparținătoare capitolului „Amenajări și construcții” sunt informațiile referitoare la elementele de fortificație din secolele XIV - XVI, adică vechea incintă medievală cu turnurile sale, cimitirele, cu cca. 65 de mominte dezvelite, amenajările și distrugerile ulterioare, în fapt demolarea palatului, survenită la începutul secolului al XVII-lea sub domnia principelui Gabriel Bethlen, cele trei decenii de stăpânire turcească, alături de unele intervenții târzii, aparținând secolelor XVIII - XIX. Toate aceste descoperiri ne oferă o panoramă arheologică și istorică care ne-a transpus de la evul de mijloc timpuriu până în epoca modernă¹³⁶.

Materialul arheologic descoperit în preajma palatului episcopal este de o varietate copleșitoare.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 17.

¹²⁹ D. Marta, *La cité d'Oradea. L'habitat aux XIe-XIIIe siècles*, în 900 Years from Saint Ladislas Death, Oradea, 1996, p. 18-23.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 19.

¹³¹ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, 367 p. (autori: A. A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, Simon Z., Fülöp A., Olimpia Mureșan, Luminița Băjenariu, M. Benea, Ana Maria Velter, E. O. Târnoaveanu).

¹³² *Ibidem*, 7-20.

¹³³ *Ibidem*, p. 21-31.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 32-51.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 47-48.

¹³⁶ *Ibidem*, p. 52-67.

Prezentarea lui s-a făcut pe subcapitole, care-l tratează pe rând, oferind de fiecare dată amănunte legate de împrejurările descoperirii, dar și analogiile atât de necesare. Astfel în cazul pieselor din piatră se remarcă cele de arhitectură, de factură romanică, gotică și renașcentistă, ultimele în număr de peste 50¹³⁷. Alte piese din piatră sunt ghiulelele, rășnițele și cutele pentru ascuțit¹³⁸. Piese din metal, ne referim aici atât la cele din metal prețios (aur și argint), cât și la cele din bronz și fier cuprind vase, instrumente, fragmente de clopot, aplice, accesorii vestimentare, piese sculpturale, arme, unelte agricole, feronerie de construcție, accesorii de cavalerie, alături de un număr însemnat de monede¹³⁹. Sticlăria, dar și piesele de os sunt descoperiri puțin valorificate în literatura istorică transilvană dar care au fost masiv descoperite la Oradea¹⁴⁰. Ceramica reprezintă, ca peste tot în siturile medievale, partea cea mai consistentă a materialului arheologic. Descoperirile au fost și aici extrem de numeroase, de la ceramica de construcție (cărămizile, cărămizile ornamentale, tigle, olane, conducte) la cahle, de o impresionantă varietate și calitate, de la vasele ceramice simple, cu profil și decorații specifice secolelor XII - XIII și căldările de lut, la cele smălțuite, realizate din pastă fină, caolinică, piese de import sau ceramica de factură orientală. La toate acestea au fost adăugate pipele, sfeșnicele și neînsemnatele numeric fragmente ceramice preistorice¹⁴¹. Un catalog al pieselor descoperite¹⁴², alături de anexele care cuprind date arheozoologice, geologice, date despre restaurarea pieselor găsite, lista bibliografică, la care se adaugă un rezumat în limba germană, 16 coli de ilustrație fotografică și 107 planșe întregesc aceeaș primă monografie arheologică

legată de unul din monumentele dispărute din cetatea orădeană¹⁴³.

Reluarea cercetărilor arheologice în cetate a declanșat și interesul arhitecților orădeni, dornici de a reintegra cât mai grabnic monumentul în circuitele turistice, prin elaborarea unor planuri de restaurare și revitalizare a fortificației¹⁴⁴. Două recente contribuții, extrem de interesante, datorate cercetătoarei Irina Baldescu, se ocupă de cele două importante monumente datorate fraților Martin și Gheorghe, cel de la Praga a Sf. Gheorghe și cel din cetatea orădeană dedicat regelui Ladislau I, prin prisma legăturilor dintre artă și politică în evul de mijloc¹⁴⁵, alături de considerații legate de stampele fraților Georg și Jacob Hoefnagel (Houfnagel), apărute într-o lucrare publicată la Köln în anul 1618¹⁴⁶.

Noile cercetări arheologice desfășurate după anul 1991 în cetatea orădeană au inclus și ne place să credem că au și impulsionat publicarea unor studii consacrate unor categorii și serii de piese văduvite până atunci în literatura istorică și arheologică din țară. Faptul că ele și-au găsit analogii în întreg spațiul transilvan, al țărilor de dincolo de Carpați dar și în Europa centrală este un bun câștigat pentru arheologie.

Ceramica de factură bizantină descoperită în cetate, deși reprezintă un segment infim din

¹⁴³ *Ibidem*, p. 198-367.

¹⁴⁴ Cr. Pușcaș, *Concepte de restaurare. Aplicații în cetatea Oradea*, în *Heredibus*, I-II, 2005-2006, p. 73-97; O.M. Groza, M. Prada, *Încercări de reabilitare a cetății Oradea*, în *Ibidem*, p. 122-131; Othilia Groza, *The implication of the Faculty of Architecture and Constructions in the rehabilitation process of Oradea Fortress*, în *Ibidem*, p. 132-144; Gh. R. Bologan *Lucrări speciale de intervenție pentru conservarea zidurilor cetății Oradea*, în *Ibidem*, p. 145-149.

¹⁴⁵ Irina Baldescu, *Arte e politica. Osservazioni intorno a due statue equestri medievali: S.Giorgio, Praga, 1373; S. Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 103-128.

¹⁴⁶ *Idem*, Joris e Jacob Hoefnagel, *artiste e viaggiatori: Territorio e vedute di citta in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617-1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7-35.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 67-84.

¹³⁸ *Ibidem*, p. 84-85.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 86-110.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 110-117.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 117-144.

¹⁴² *Ibidem*, p. 145-197.

enorma cantitate găsită, doar maximum 0,5%, este un tip bine delimitat, cu bune analogii atât în Bihor cât și în Transilvania și Banat, fiind se pare cea mai veche categorie ceramică medievală descoperită în fortificația orădeană¹⁴⁷.

Un alt capitol important al ceramicii timpurii îl reprezintă căldările de lut, descoperite într-un număr semnificativ în nivelele arheologice legate de secolele XII – XIII și având o impresionantă putere de analogie pe un areal extrem de vast. Una dintre concluziile articolului este legată de pierderea caracterului etnic al acestor artefacte în veacurile mai sus menționate¹⁴⁸.

Ceramica de factură orientală reprezintă un lot de piese, pe cât de inedit pentru istoriografia Transilvană, pe atât de ușor de încadrat cronologic în tiparele intervalului 1660 - 1692, când cetatea, orașul și comitatul s-au aflat în forma de organizare a unui pașalâc turcesc. Numărul relativ însemnat al ceramicii orientale denotă o intensă activitate meșteșugărească în zonă, dar relevă și funcționarea unor importante târguri în oraș, dovadă fiind piesele de import din marele centru de la Iznik, din Anatolia¹⁴⁹. Identificarea de curând a unei lespezi funerare descoperite cu prilejul săpăturilor arheologice din anul 1883 reprezintă un bun câștigat pentru întregirea mai vechilor informații legate de acele cercetări care au vizat catedrala episcopală¹⁵⁰. O reluare a discuției într-un context mai larg, legat de planimetria catedralei, a avut loc de curând într-un studiu care s-a aplecat tocmai asupra acestui aspect important al bisericilor de zid

din Bihor¹⁵¹. În fine, un studiu dedicat istoriografiei cetății orădene relevă numărul relativ mare al contribuțiilor dar și nivelul științific extrem de inegal al acestora¹⁵².

Materialele arheologice descoperite în ultimele două decenii în cetatea de la Oradea au intrat, după cum am subliniat mai sus, ca analogii, în studii speciale dedicate unor categorii de artefacte medievale din Transilvania. Reține astfel atenția o monografie dedicată sticlăriei din regiunea amintită, unde sunt inserate și piese descoperite la Oradea, provenite de la geamurile palatului episcopal¹⁵³. Importantul lot al unei părți din ceramica de construcție descoperite în Oradea au bune analogii în Transilvania și nu numai¹⁵⁴. Foarte recent, autorul articolului menționat a revenit la subiect într-o micromonografie cu același titlu, care dezvăluie, pe lângă diversitatea țiglelor și olanelor folosite în spațiul intra și extracarpatic, cu extrem de numeroase puncte de descoperire și analogii, amănunte inedite legate de preluarea termenilor pentru tipul de piesele analizate, un exemplu foarte interesant fiind tocmai imitarea de către românii transilvăneni,

¹⁵¹ A. Chiriac, *Planimetria bisericilor de zid din Bihor*, în *Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002, p. 36, 40, fig. 14.

¹⁵² D. Marta, *Istoriografia cetății Oradea*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 163-181.

¹⁵³ A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Eph.Nap.*, V, 1995, p. 323-324.

¹⁵⁴ *Idem*, *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, vol. II, Satu Mare, 2002, p. 27, 31, 33-34, 37. Autorul a revenit recent asupra subiectului într-o monografie purtând același titlu care, credem că pentru o bună bucată de timp, a epuizat acest capitol al culturii materiale medievale din Transilvania și împrejurimi. Studiul a fost publicat în volumul: *Idem*, *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008, p. 267-290. Parcurgerea studiului mai sus amintit relevă numeroasele analogii cu descoperirile de la Oradea, care acoperă întreg spațiul Țării Române.

¹⁴⁷ D. Marta, *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul omenește posibil pentru rânduirea binelui. Omagiu profesorului Sever Dumitrașcu la 65 de ani*, Oradea, 2001, p. 383-386.

¹⁴⁸ *Idem*, *Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, *passim*.

¹⁴⁹ *Idem*, *Ceramica de factură orientală descoperită în cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 405-416.

¹⁵⁰ Emödi T., *A Kusalyi Jakcsok szárazása és vár*, în *Turul*, 69, 1969, 3-4 füzet, p. 61, fig. 6.

deja în a doua jumătate a secolului al XIV-lea a termenului de cărămidă¹⁵⁵.

Sfeșnicele din material ceramic, aparținând secolului al XVI-lea, alături de cele din bronz, dateate în secolele XV - XVI și un altul din același material, de certă factură turcească, datat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, sunt incluse într-un studiu extrem de interesant dar și singular, după știința noastră, dedicat acestei categorii de piese medievale din Transilvania¹⁵⁶. Tot în categoria artefactelor găsite în cetatea orădeană, cu analogii numeroase în întreg spațiul românesc, sunt bricele medievale, un lot de piese iarăși ignorat de arheologi până acum¹⁵⁷, alături de piesele din os și corn, incluse într-o recentă tratare monografică¹⁵⁸.

Într-un catalog al bronzurilor medievale păstrate la Muzeul Național de Istorie al Ungariei, sunt pomenite câteva piesa ca provenind de la Oradea, mai mult ca sigur din cetate (cruci de procesiune, cruce de altar etc)¹⁵⁹. Uneia dintre cele mai interesante descoperiri arheologice din cetatea orădeană, o piesă din bronz, inițial poleită cu aur, reprezentându-l pe Mântuitor răstignit (*Corpus Christi*), i-a fost de curând dedicată o micromonografie care trece în revistă atât analogiile din Transilvania, Ungaria și Slovacia, dar și modul în care au fost confecționate aceste piese remarcabile, dateate în secolul al XIV-lea¹⁶⁰. Un tom dedicat arhitecturii orădene cuprinde și pagini

închinat cetății, cu informații despre cetatea de pământ cu palisadă, cea medievală și fortificația bastionară¹⁶¹. Foarte recent, un mic volum dedicat istoriei orașului Oradea, aflat chiar sub tipar, aduce informații inedite legate de anumite momente din istoria cetății orădene¹⁶².

O importantă apariție editorială recentă a completat în mod fericit un gol acut resimțit de medievistica românească în general, a celei transilvane în special. Monografia, semnată de arheologul medievist clujean Adrian A. Rusu, reprezintă cea mai completă contribuție științifică dedicată cetăților din Transilvania și din teritoriile învecinate, și aici avem în vedere nu doar Maramureșul, Crișana sau Banatul dar și cele din Țara Românească, Moldova și Dobrogea, în secolele XIII - XIV. Subiectul este tratat în amănunțime, atât din punctul de vedere strict al fortificațiilor, prin trecerea în revistă a modului lor de construcție, a elementelor constitutive, a amenajărilor interioare și exterioare, cât și al organizării lor interne, a castelanilor, vicecastelanilor, slujitorilor etc, priviți inclusiv prin prisma poziției lor sociale. Nu au fost ocolite istoriografia problemei, izvoarele scrise, terminologia, viața în cetăți sau elementele care se leagă de etnicitatea ctitorilor acestora. Un masiv repertoriu întregeste acest valoros elaborat¹⁶³. Chiar dacă cetatea orădeană nu ocupă un loc special în volum, ea este analizată în contextul temporal enunțat în titlu, cu analogii, încadrări și precizări ferme, ca aceea a unei funcționări prealabile ca o cetate regală, abia ulterior devenind una episcopală¹⁶⁴.

¹⁵⁵ Idem, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj-Napoca, 2008, p. 272.

¹⁵⁶ C. C. Rusu, *Iluminatul medieval în Evul Mediu. Transilvania - secolele XI - XVI*, în *Med. Transilvanica*, II, 1998, nr. 1, p. 87, 92.

¹⁵⁷ V. Mizgan, *Bricse medievale descoperite în România*, în *Arh.Med.*, IV, 2002, p. 182, 187.

¹⁵⁸ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (început de abordare tematică)*, în *Arh.Med.*, V, 2005, p. 120, 122, 123, 124, 126, 127, 129, 132, 133, 134.

¹⁵⁹ Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999, nr. 51, 63, 91.

¹⁶⁰ A. A. Rusu, *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaștere a unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea*, în *Idem, Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj - Napoca, 2008, p. 54-67.

¹⁶¹ P. I. Zoltán, *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*, Budapest, 2005, *passim*.

¹⁶² D. Sicoe, *Istoria Oradei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt)*, Oradea, 2011.

¹⁶³ A. A. Rusu, *Castelarea carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII-XIV)*, Cluj-Napoca, 2006, 653 p.

¹⁶⁴ Vezi în acest sens numeroasele menționări ale cetății de la Oradea în cadrul indicelui de nume de la sfârșitul volumului, în *Idem*, p. 644.

O inițiativă benefică, foarte recentă, a fost cu siguranță organizarea la Oradea a unei conferințe internaționale legate de personalitatea regelui – împărat Sigismund de Luxemburg, urcat pe tron în anul 1387, mort la 69 de ani în 1437 și îngropat în catedrala episcopală din cetatea orădeană acum 570 de ani. Dimensiunile domniei sale, faptul că politica sa sud-est europeană, dar și cea orientată spre centrul și vestul continentului au marcat traiectoria istorică de moment a multor popoare, a fost probabil una dintre cauzele unei participări științifice valoroase și extrem de numeroase. Să mai amintim că cetatea orădeană și ansamblurile din interiorul ei l-au primit pe regele – împărat alături de regele Poloniei în anul 1412, dar și faptul că anul cel mai vehiculat al finalizării noii catedrale episcopale, 1407, este unul de domnie al amintitului cap încoronat¹⁶⁵. Un rezumat al lucrărilor prezentate a văzut deja lumina tiparului, volumul dedicat special conferinței fiind în pregătire¹⁶⁶.

La final putem trage două concluzii care credem noi, se desprind din analiza sperăm

exhaustivă, a istoriografiei legate de cetatea de la Oradea. Prima este legată de contribuțiile legate de istoria sa evenimentială care credem că a fost în mare măsură scoasă la iveală după mai bine de un veac de apariție a unor articole, studii și volume ce i-au fost dedicate, deși noi defrișări în arhive pot oferi și pe acest segment informații mai mult decât interesante. A doua se referă la partea de arheologie legată de cetate. În ciuda apariției unui prim volum monografic care tratează una dintre cele mai importante componente ale vechiului ansamblu medieval, respectiv palatul episcopal și a unei serii de articole și volume care analizează piese descoperite în săpăturile mai vechi sau mai noi din cetate, pe această direcție perspectiva e cât se poate de deschisă, având în vedere pe de o parte, faptul că în afara zonei palatului episcopal au mai fost săpate și alte areale din cetate, dar și existența unor largi suprafețe în parte neatinse sau cercetate acum mai bine de un veac, cu metodele momentului și care se cer neapărat reluate.

¹⁶⁵ Takács I., Bátori Andras „Második Temploma”. A székesegyháza 14-15 századi átépítésének emlékei in Váradi kőtörödekék, Budapest, 1989, p. 40.

¹⁶⁶ Sesiunea științifică dedicată lui Sigismund de Luxemburg a avut loc la Oradea în perioada 6 - 9 decembrie 2007; au participat 80 de specialiști din România, Ungaria, Austria, Croația, Italia, Belgia, Germania, Franța, Polonia și Bosnia - Herțegovina. Pentru volumul cu rezumatele lucrărilor vezi: Florina Ciure, Al. Simon, *Sigismund de Luxemburg and his Time*, Oradea, 2007, *passim*.

II.

Istoria Cetății din Oradea

Începuturile cetății orădene au reprezentat un subiect de dispute istoriografice legate în special de strânsa sa legătură cu episcopia catolică locală, de primatul Oradiei sau Bihariei ca loc de amplasare inițială a acesteia. Sărăcia surselor documentare, dar mai ales confuzia existentă în cazul primelor menționări ale episcopilor catolici locali au întreținut polemica.

Este o realitate certă că primele mențiuni documentare legate de Oradea apar în primii ani ai celui de-al doilea deceniu al secolului al XII-lea. Realitățile veacului al XI-lea nu mai sunt în această privință la fel de sigure, deși și în acest caz avem totuși la îndemână o realitate de netăgăduit, cu bune analogii în întregul regat maghiar: existența obligatorie a unei cetăți care să protejeze instituțiile catolice de la Oradea. Prima dintre ele a fost Capitlul, înființat de regele Ladislau I, în fapt un colegiu alcătuit din 24 de canonici care slujeau în biserica ridicată în interiorul mănăstirii de aici¹. Momentul

înființării așezământului monahal, primul de la Oradea, este incert, fiind poate legat de funcția deținută de Ladislau I, viitor rege, care în perioada anterioară domniei a fost conducător al ducatului de Bihor, un fief al casei regale. A doua instituție din regiune, dar prima ca importanță, a fost episcopia catolică. Prima mențiune probabilă a existenței unui episcop în zonă datează din anul 1064. Atunci, în *Chartularium*-ul bisericii Sf. Alban din Namur a fost amintit *Lieduinus, episcopus Bichariensis*, care, originar din regiunea valonă, a vizitat mai sus amintita biserică, ducând în dar moaștele sfinților Nicolae și Gheorghe². Contraargumentele împotriva legăturii lui Lieduinus cu arealul bihorean sunt legate în principal de păstrarea doar într-o copie târzie, datată în secolul al XV-lea, a manuscrisului amintit, interpolarea episodului vizitei episcopului de Bihor (Biharea?) fiind posibil ca o intervenție a copistului. O altă ipoteză, tot târzie, extrasă din cronicile latino-maghiare din secolul al XIV-lea, oferă lui Coloman, fiul lui Ladislau I și urmaș al acestuia pe tron, primatul funcției de episcop al Oradiei, cu datări între anii 1090-1093³.

¹ L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 67; în *Cronica pictată de la Viena*, scrisă la mijlocul secolului al XIV de către învățatul Marcu din Kált, se spune foarte clar că întemeietorul mănăstirii de la Oradea a fost regele Ladislau I: *in parochia castri Bihor, inter flumen Keres in uenatione sua unuenit locum, ubi angelico amonitu proposuit constituere monasterium in honore Virginis Marie, quem locum varad nominavit* (A găsit în parohia fortăreței Bihor, între fluviile Criș, într-o vânătoare, un loc unde, la

îndemnul îngerilor, a hotărât să ridice în cinstea Fecioarei Maria o mănăstire, loc pe care l-a numit Varad).

² Balogh Jolán, *Varadinum Várad*, Budapest, vol. II, 1982, p. 22.

³ T. Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IX - XI*, Cluj-Napoca, 2006, p. 29.

Următoarele două documente legate de începuturile episcopiei orădene sunt diplome emise de către regele Coloman Cărturarul mănăstirii din Zobor. Printre cosemnatari, la 1111 s-a numărat *Syxtus Bichariensis*, iar doi ani mai târziu, într-o confirmare a primei diplome, același personaj semnează *Syxtus Vvaradiensis*; în ambele cazuri a fost menționată și calitatea sa de episcop⁴. Anul 1113 marchează astfel prima mențiune documentară a toponimului *várad*, de probabilă filieră slavă sau germană⁵. Un document târziu, emis în anul 1185 de către regele Bela al III-lea, amintește de un *episcopus Biarch(ensis) cuius sedes digitur Orosiensis*...⁶, fapt care atestă perpetuarea probabilă a unei mai vechi tradiții, cea a existenței unui episcop de Bihor (Biharea?) cu sediul la Oradea.

Cu siguranță că repetatele conflicte dintre regat și oștile de călăreți ale pecenegilor și cumanilor din anii 1068, 1077 și 1091, au pricinuit importante devastări la Biharea, marcând începutul decăderii acestui important centru, care în secolul al XI-lea a funcționat sub directă stăpânire a urmașilor regelui Ștefan I, sub forma instituției principatului (*ducat*), desființată abia în anul 1107. Guvernând ținuturile de la est de Tisa, ducele avea largi prerogative, inclusiv acela de a bate monedă, singurul domeniu în care regele rămânea suveran fiind politica externă⁷. Însuși viitorul rege Ladislau I și-a avut o vreme reședința în cetatea de la Biharea, care încă din anul 1075

purta titlul de *civitas Bihor*⁸. Mai mult ca sigur că atacul cuman din anul 1091, care a devastat din nou Biharea, deși ulterior oștile acestora conduse de *Copulci* și *Akos*, vor fi înfrânte de regele Ladislau I, a determinat punerea accentului tot mai mare pe Oradea⁹. Tocmai în acest context se pare că s-a regăsit inițiativa regelui Ladislau I de a amplasa la Oradea sediul noii episcopii catolice, pe o insulă aflată între brațele Crișului Repede și ale pârâului Peța (*Hewjo*)¹⁰. Aici nu poate fi exclus nici un calcul foarte pragmatic făcut de regele maghiar. Cunoscând din propria-i experiență, în urma conflictelor militare cu regele Solomon, pericolul ca inamicul său să beneficieze de stăpânirea unui castru de talia Bihariei, să-l fi lăsat intenționat în ruină după devastările din anul 1091.

Dincolo de nararea romantică a descoperirii locului de pe Criș, în urma unei vânători, în fapt una dintre expedițiile militare regale, amplasamentul ales pentru întemeierea episcopiei a fost unul strategic. Vechea istoriografie maghiară, la care în ultima perioadă s-au raliat și importante voci ale celei contemporane, inclusiv ale unor cercetători din România, susține mutarea episcopiei catolice de Bihor de la Biharea la Oradea concomitent cu întemeierea celei de Zagreb, după asocierea forțată a Croației, ca o țară aparte (*regnum*) totuși, în cadrul regatului maghiar¹¹. Gyalókey Jenő, unul dintre cei mai ambițioși cercetători ai istoriei cetății orădene, aparținător vechii istoriografii maghiare, a susținut

⁴ *D.I.R. Trans.*, vol. I, doc. nr. 2, 3, p. 2; după unele păreri mai noi, primul sau printre primii episcopi din regiune a fost urmașul la tron al regelui Ladislau I, nepotul său de frate, Coloman Cărturarul, cf. A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 7; vezi și documentul în Statutele Capitlului de la Oradea în *D.R.H.C. Trans.*, vol. XIV (1371 – 1375), București, 2002, p. 738.

⁵ L. Borcea, *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor orașului Oradea*, în *Crisia*, IV, 1974, p. 114.

⁶ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 22.

⁷ Pál E. *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895 – 1526*, ed. îngrijită de A. A. Rusu și I. Drăgan, Cluj-Napoca, 2006, p. 59.

⁸ M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor și orașelor medievale din Transilvania*, în *Hist. Urb.*, I, 1994, nr. 1, p. 35.

⁹ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 277.

¹⁰ M. Rusu, *op. cit.*, p. 36.

¹¹ Vezi opiniile mai pe larg la Pál E., *op. cit.*, p. 60 – 62; Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. I, p. 22 și urm., cercetătoarea budapestană afirmă chiar că episcopia a fost opera regelui Ștefan I; în istoriografia română una din ultimele poziții la P. Iambor, *op. cit.*, p. 276 – 277; au existat opinii potrivit cărora episcopia înființată la Biharea de către regele Ștefan I, înainte de anul 1031 s-ar fi unit cu prepozitura și episcopia întemeiată de Ladislau I la Oradea; vezi amănunte la L. Borcea, *op. cit.*, p. 70 – 71.

la rândul ei aceeași ipoteză potrivit căreia atacul și devastările din anul 1091 ale cumanilor la Biharea l-au determinat pe regele Ladislau I să mute episcopia la Oradea, unde exista deja o mănăstire cu hramul Sf. Fecioare Maria¹².

Documentele și cronicile confirmă însă întemeierea făcută de regele maghiar la Oradea. Astfel deja amintita *Cronică pictată de la Viena* dar și *Cronica müncheneză*, relevă rolul lui Ladislau I, ultima afirmând că însuși suveranul a denumit locul *Warad*. Un document din anul 1198, emis de regele Emeric, menționează apăsător „*vama cetății Bihor la Criș, dată prin dania fericitului rege Ladislau, în vremea întemeierii acestei biserici, în folosul episcopului și al fraților bisericii din Oradea*”¹³. Statutele Capitlului de la Oradea precizează în anul 1374 faptul că regele Ladislau I „*este întemeietorul și donatorul bisericii noastre*”¹⁴. Din punct de vedere geografic, o mutare a episcopiei bihorene de la Biharea la Oradea ar presupune o premieră, în principal din cauza distanței extrem de mici dintre cele două localități, de numai 15 km. Faptul că Oradea oferea un loc strategic mai bun față de Biharea nu constituie nici el un argument, chiar în condițiile repetatelor devastări suferite de Biharea în a doua jumătate a secolului al XI-lea. Este aici cazul de a face unele comparații cu situații similare întâlnite atât la Oradea, cât și la Alba Iulia, ambele centre episcopale, cu prilejul invaziei tătare din 1241, când cele două au avut enorm de suferit, sau cazul aceleiași episcopii albaiulense, devastată în februarie 1277 de către sașii răzbnători. În nici unul dintre cazuri, în ciuda, repetăm, a masivelor distrugerii, nu s-a pus problema mutării în locuri mai ferite a instituției episcopale, reconstrucția fiind de fiecare dată singura soluție acceptată.

Cu siguranță, întemeierea episcopiei orădene concomitent cu a celei din Zagreb, alături de supunerea Croației, au fost ultimele mari acțiuni ale regelui Ladislau I în tradiția cronisticii și a istoriografiei maghiare, el fiind înfățișat ca unul dintre cei mai importanți organizatori ai regatului, din punct de vedere administrativ, militar dar și pe plan religios. Probabil nu întâmplător, ultima dorință a regelui - ctitor a fost aceea de a fi înmormântat la Oradea, în catedrala episcopală de aici. Moartea l-a surprins însă la 25 iulie 1095 în cetatea de la Zolyom (azi Zvolen), aducerea corpului său la Oradea fiind ulterioară anului 1134 când, cu ocazia ținerii aici, în luna mai, a unui sinod la care au participat Felicianus, arhiepiscopul de Strigoni și episcopul local Walter, cei prezenți s-au închinat în fața „*Super sacrum altare Waradiensis ecclesie...*”. O realitate de netăgăduit face loc concluziilor. Faptul că la Oradea funcționa o episcopie catolică presupunea existența unei așezări urbane sau pe cale de urbanizare, alături de o fortificație care să protejeze instituțiile și înaltele personalități care deserveau episcopia. Fără a sublinia apăsător această realitate, nu se poate înțelege dezvoltarea și bogăția ulterioară a episcopiei orădene, aflată mereu în plutonul fruntaș al veniturilor proprii, din lungul șir al acestor așezăminte din cuprinsul regatului maghiar.

Unul dintre evenimentele cele mai importante ale sfârșitului de veac XII a fost cu siguranță sanctificarea, la 27 iunie 1192, de către papa Celestin al II-lea, în timpul domniei regelui Bela al III-lea și sub păstoria episcopului orădean Elvinus, a defunctului rege - ctitor Ladislau I¹⁵, realitate care a transformat foarte repede locul într-unul de pelerinaj, Calitatea vindecătoare a moaștelor regale sporindu-i prestigiul cu acel prilej a fost probabil inaugurată și sfințită o nouă catedrală, ridicată tot în stil romanesc ca cea veche deja de mai bine de un secol¹⁶. Cu acel prilej a fost menționat

¹² Gyalókay J., *A váradai vár*, în *Hadtört. Közl.*, XLIII, 1942, p. 67.

¹³ L. Borcea, op. cit., p. 70; textul în lb. latină: *tributum castri bychor de kewes ad usum episcopi et fratrum ecclesie Waradiensis ex donatione beati Ladislai Regis tempore sue fundacionis... confirmamus*.

¹⁴ Balogh Jolán, op. cit., vol. II, p. 39.

¹⁵ Pentru receptarea regelui Ladislau I în evul de mijloc vezi și nr. 46/1 din anul 2008 a anuarului muzeului din Győr, *Arrabona, passim*.

¹⁶ Balogh Jolán, op. cit., p. 14.

„*Dionisius artifex*”, cel care la porunca regelui Bela al III-lea a executat piatra tombală care acoperea mormântul regelui sanctificat¹⁷. Episcopia catolică orădeană a devenit una dintre cele mai prospere instituții de acest gen din regatul maghiar, proprietățile sale depășind pe cele ale comitatului Bihor, prin stăpâniri întinse până în zona Békés și Hajdu-Bihar, pe teritoriul actual al Ungariei. Regelui Ladislau I i s-a datorat și donarea vămii de la Episcopia Bihor, o altă sursă însemnată de câștiguri¹⁸. În anul 1263, pe când era doar prinț, viitorul rege Ștefan al V-lea a acordat scutirea de impozite pentru minele din zona Băița, aflate în proprietatea episcopiei, dar și scutirea de dijme regale a locuitorilor aflați sub autoritatea bisericii¹⁹. Episcopia era organizată în arhidiaconatele de Bihor, Békés, Homorog, Călata, Kuleșer și Szeghalom, primele două pomenite documentar înaintea invaziei tătare din anul 1241²⁰.

Unul dintre puținele documente locale, păstrate de la începutul secolului al XIII-lea, este legat de funcționarea justiției orădene, a unui loc de adeverire și practicarea în cazul primeia, a judecăților sub forma ordaliilor sau proba fierului înroșit. Din cauza distrugerii arhivei capitulare, păstrată în sacristia catedralei episcopale din incinta cetății, în anul 1241, cu prilejul invaziei tătare, s-au păstrat doar 389 de scurte procese-verbale ale pricinilor de judecată, numite generic *Registrul de la Oradea*, datate între anii 1208-1235. Proba fierului înroșit avea loc în pronaosul catedralei episcopale, la picioarele mormântului regelui sanctificat Ladislau I, un proces verbal din anul 1216 subliniind acest lucru²¹. După un post de trei zile și spovedania învinuitului, fierul era pus în mâna acestuia, dacă el însuși se declara nevinovat, fiind legat și sigilat cu pecetea Capitulului. În răgazul de trei zile până la

ruperea sigiliului învinuitul nu se putea atinge de ferecătură. Marea încărcătură mistică a momentului judecății atrăgea cu siguranță mari mulțimi de oameni din oraș și nu numai²². Un moment important în istoria locului este anul 1235, când regele Andrei al II-lea este înmormântat în biserica mănăstirii din cetate, fiind ulterior strămutat la mănăstirea cisterciană de la Aghireș, la dorința abatelui de acolo. Înhumarea regală de la Oradea confirmă încă o dată poziția sa privilegiată în ierarhia bisericii catolice din regatul apostolic maghiar, realitate care se va confirma și în viitor²³.

Evenimentele legate de marea invazie tătară din anul 1241 vor pune pentru prima oară cetatea orădeană sub lupa cronicarilor, după mai bine de un secol și jumătate de existență. Devenit mare putere militară în urma unor serii succesive de succese militare în Asia centrală, Imperiul Mongol și-a concentrat direcția de înaintare, după anul 1235, spre Europa. În anii următori au fost supuse treptat cnezatele rusești, dar și uniunile de tribale ale cumaniilor rămase pe litoralul nord-pontic, deși unele vor apuca să se replieze spre regatul maghiar. În anul 1241, un important corp de oaste condus de căpeteniile Kadan (fiul marelui han Ögödei), Büri și Bucek au intrat în Transilvania și regiunile extracarpate, nimicind în scurt timp multe dintre rezistențele întâlnite²⁴. Coloanele tătare, conduse de Kadan au ajuns în scurt timp și în fața cetății de la Oradea.

Sursa cea mai autorizată în descrierea generală a evenimentelor, dar și cu amănunte particulare despre întâmplările de la Oradea, unde de altfel a și fost surprins de atacatori, este fără îndoială lucrarea *Carmen miserabile* (*Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântec de jale cu privire la distrugerile de către tătari a regatului Ungariei – titlul complet*) întocmită de prelatul italian

¹⁷ *Ibidem*, vol. I, p. 13.

¹⁸ Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord – vestul României*, Sibiu, 2006, p. 28 – 29.

¹⁹ *Ibidem*, p. 29.

²⁰ D.I.R. Trans., vol. I, sec. XI – XIII, p. 237.

²¹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, ed. I, 1995, p. 85.

²² Pentru mai multe amănunte vezi studiul publicat de Melania Țărău, A. Țărău, *Proba ordalică reflectată în cazuistica Registrului de la Oradea*, în *Heredibus*, nr. I-II, 2005-2006, p. 5-50.

²³ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 26.

²⁴ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă și Imperiul mongol*, București, 1993, p. 94-95.

Ruggero din Puglia, faimos sub numele latinizat de Rogerius²⁵. Despre cetatea de la Oradea, călugărul italian sublinia că în regatul Ungariei era „foarte vestită”, motiv pentru care un mare număr de femei nobile și din popor s-au adăpostit în interiorul ei²⁶. După ce au devastat orașul, ucigând nenumărați locuitori și luând prăzi însemnate, tătarii au folosit o stratagemă care a dat roade și în cazul asediului anterior de la Rodna. Respinși la un prim contact cu apărătorii cetății, soldați în număr mare și protejați cu platoșe, asediatorii s-au retras precipitat câteva zile prin pădurile din preajmă. O mare parte dintre locuitori, dar și unii dintre apărătorii cetății, au plecat la casele lor din oraș, încercând să mai salveze ceva din avutul cruțat după primul atac. Revenirea prin surprindere a oștilor tătare, celebre deja pentru mobilitatea lor, a desăvârșit dezastrul, în ciuda faptului că o parte dintre apărătorii cetății rămași în interior au încercat o ultimă rezistență, redusă la tăcere cu ajutorul a șapte mașini de asediu. Locul unde s-au concentrat loviturile acestora a fost tocmai zidul cel nou, reparat de localnici la vestea că hoardele tătare se apropiau de oraș²⁷. Pentru a pătrunde în cetate tătarii au aruncat în zidul cel nou pietre ziua și noaptea, până când acesta a fost definitiv sfărâmat. Distrugând totul, tătarii au dat foc și catedralei episcopale unde s-au refugiat numeroși localnici, nu înainte de a răscoli mormintele regilor sfințiți și a lua cădelnițele, crucile, potirele și vasele consacrate serviciului altarului. Cu acel prilej a fost pierdută și arhiva capitulară păstrată în sacristia catedralei episcopale.

Căzut prizonier, Rogerius a reușit să evadeze, ascunzându-se inițial în pădurile de lângă orașul și cetatea devastate, retrăgându-se ulterior spre sud, la *Pons Thomae* (Tâmașda de azi), unde locuitorii

germani ai târgului, grupați în jurul bazilicii, se pregăteau de apărare. În final, Rogerius s-a adăpostit în interiorul întăriturilor ridicate de locuitorii din localitatea Agya²⁸.

Foarte interesantă în context rămâne afirmația canonicului italian legată de cetatea orădeană, care era „întărită cu șanșuri adânci”, deasupra zidurilor existând „turnuri din lemn” care protejau claustrul episcopal²⁹. Ulterior, coloanele tătarilor și-au continuat înaintarea spre centrul Europei, devastând în continuare întinse regiuni din regatul maghiar, zdrobind între timp, la 11 aprilie 1241, oștile regale în câmpia de la Mohi, pe râul Sajó. Un amănunt interesant legat de acest ultim eveniment, l-a avut protagonist pe episcopul orădean Benedict care, flancat de banderia episcopală, a întârziat să se alăture oștilor regale, contribuind astfel, cu siguranță, la diminuarea capacităților defensive ale acesteia³⁰. Acest episod nefast în istoria timpurie a cetății de la Oradea a încheiat un ciclu de evoluție, caracterizat prin punerea bazelor unei importante instituții ecclesiastice în zonă, protejată de o fortificație care si-a dovedit incapacitatea defensivă la impactul unui atac major, cum a fost cel tătar din anul 1241. Refacerile ulterioare au ținut seamă de neajunsuri, propunând noi soluții de construcție și fortificare adecvate din punct de vedere defensiv.

Impactul invaziei tătare asupra regatului maghiar a fost copleșitor, îndeosebi pentru partea centrală, în zona Câmpiei Ungare. Deși unii istorici au vorbit pentru regat de o pierdere de 50% a populației, cifra a fost considerată nerealistă, procentul de 15-20% per ansamblu, dar cu consecințe mai grave în zona menționată fiind mai nou relativ unanim acceptat³¹. În cazul Transilvaniei în general, al Bihorului și Oradei în special, devastările au fost la fel de cumplite, fapt confirmat și de mărturiile celui care a

²⁵ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 81.

²⁶ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius*, ediție anastatică, îngrijită și cuvânt înainte D. Marta, Oradea, 2006, p. 81.

²⁷ Rogerius vorbește de un „*amplo muro illud fecit reparari*”, numindu-l câteva paragrafe mai jos zidul cel nou (*murus novus*); vezi *Ibidem*, p. 83.

²⁸ *Ibidem*, p. 85.

²⁹ *Ibidem*, p. 81-82; discuția asupra realităților timpurii de la Oradea, inclusiv despre relațiile lui Rogerius despre cetate vor fi făcute în capitoul următor.

³⁰ L. Borcea, *Contribuții la istoria așezării Biharea în secolele XI - XVII*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 166.

³¹ Pál E., *op. cit.*, p. 127-128.

fost un înfricoșat martor ocular, călugărul italianul Rogerius. Retrăgerea oștilor biruitoare în anul următor, pricinuite de moartea marelui han Ögöдай, a produs noi distrugeri și luare de robi și prăzi, unii istorici neezitând a numi acest eveniment drept a doua devastare a Transilvaniei³². Consecințele invaziei vor fi importante, cu impact major asupra întregului sistem defensiv al regatului maghiar și implicit al Transilvaniei³³.

Starea de nesiguranță s-a perpetuat și în următorii ani. O ilustrare a acelei realități poate fi dovedită și prin intermediul cererilor adresate de către episcopul orădean Benedict, la 11 iulie 1243 și de un arhidiacon al aceleiași episcopii, de a fi mutați în vestul regatului, primul la Győr, în scaunul episcopal rămas vacant, iar al doilea la Sopron, regiuni mult mai puțin devastate de raidul tătar. Lipsa de „entuziasm” a înalților prelați pentru reconstrucția scaunului episcopal devastat de la Oradea poate fi o dovadă indirectă a amplitudinii dezastrului. Punerea bazei unei politici coerente a statelor catolice amenințate de tătari a avut loc abia în cadrul Conciliului de la Lyon, desfășurat în luna februarie a anului 1245, fiind un bun semnal pentru accelerarea amplului proces de reconstrucție și la Oradea, prin facilitățile acordate nou - veniților în regiune³⁴.

Informațiile despre evoluția ansamblului orădean în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sunt extrem de lacunare. Prin mențiunile documentare indirecte se pot sugera totuși anumite momente din cadrul etapelor de reconstrucție locală. Un rol important l-au avut

scutirile de dări regale pentru locuitorii moșiilor episcopale, date de către regele Ștefan al V-lea (1270-1272), care au redresat fără îndoială și situația celor de pe pământurile episcopiei orădene³⁵. O mențiune cuprinsă în *Statutele Capitlului Oradiei*, document întocmit în anii 1374 - 1375, în fapt prima istorie a locului, menționează între altele lista episcopilor locali, făcând câteva precizări interesante legate de activitatea lor³⁶. Astfel, despre episcopul Lodomer (1268-1279), documentul spune că a fost un „bărbat de o mare vrednicie”, spre deosebire de înaintașii săi imediați, prelați cu care textul *Statutelor* este implacabil „se știe că acesta (este vorba despre episcopul Vicențiu s.n.) și toți înaintașii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea”³⁷. Deși lacunar, textul poate sugera că primele lucrări mai ample de refacere au debutat abia după mai bine de trei decenii de la atacul tătar din 1241, realitate foarte greu de dovedit în mod irefutabil, inclusiv prin analiza cercetărilor arheologice desfășurate în ultimii ani la monument. Este totuși un lucru cert că șantierul orădean a funcționat din plin în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, când noua cetate din piatră a înlocuit partea din lemn, grav avariată în fatidicul an 1241.

Un atac asupra orașului Oradea, care i-a pricinuit importante distrugeri a avut loc cândva sub domnia regelui Ladislau al IV-lea Cumanul, protagonistul fiind Roland, fiul lui Toma din neamul Borșa³⁸. A fost perioada conflictelor acestei însemnate familii, cu reședința la Sânnicolau de Beiuș, în sud-estul comitatului Bihor, cu puterea

³² T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 41-45.

³³ Am folosit termenul generic de Transilvania pentru a desemna și zonele din afara provinciei istorice: Maramureș, Crișana și Banat.

³⁴ T. Sălăgean, „Regnum Transilvanum”. Contribuții la studierea genezei unui regim, în *Med. Trans.*, II, 1998, nr. 1, p. 119; vezi și ultimele contribuții ale aceluiași autor: *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 45-63.

³⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 7.

³⁶ În contextul în care mulți dintre episcopi petreceau tot mai mult timp la curtea regală, membrii capitlului erau mult mai în măsură să cunoască realitățile locale; în altă ordine de idei trebuie subliniat și faptul că deja de aproape un secol, veniturile episcopului și ale capitlului erau separate. Pentru detalii vezi: Vekov K., *Locul de adevăritare din Alba-Iulia (secolele XIII - XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, indeosebi subcapitolul II.3., p. 82-122.

³⁷ D.R.H.C. *Transilvania*, vol. XIV, București, 2002, p. 738-739.

³⁸ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 92.

centrală dar și cu episcopii orădeni care au rămas fideli regelui. Posesiunea acestora, cetatea episcopală de la Finiş, aflată nu departe de cea a Borșenilor, a fost intens disputată în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, rezistând totuși asediului oștilor lui Roland Borșa³⁹. Regele Ladislau al IV-lea Cumanul a fost de altfel asasinat în anul 1290 în fața cetății de la Cheresig, nu departe de Oradea, fiind se pare înmormântat în catedrala episcopală de la Cenad.

În anul 1279, la Oradea (*Waradinum de Bihorino*) s-a ținut o congregație generală la care a participat marea nobilime (*Baronibus*) din șapte comitate aflate în vestul Munților Apuseni⁴⁰. Câțiva ani mai târziu, în august 1284, voievodul Roland Borșa a prezidat, alături de episcopul orădean, o congregație a nobililor din comitat, eveniment dedicat reformării sistemului vama⁴¹. În sfârșit, la 31 decembrie 1290, regele Andrei al III-lea și curtea sa au sosit la Oradea, unde au rămas până în ziua de 7 ianuarie din anul următor⁴². Ambele evenimente, dar cu precădere ultimul, credem că au prilejuit un tratament special înălților oaspeți, realitate care socotim că a presupus existența unui ansamblu fortificat foarte aproape de finalitate la Oradea.

Unele dintre documentele cele mai importante legate de funcționarea episcopiei catolice locale, datate în anii 1291-1293 au fost *Socotelile de dijmă ale episcopiei de Oradea*. În document sunt amintite ca plătitoare de dijme 131 de localități; trebuie menționat că documentul a fost păstrat doar fragmentar. Dijezele erau plătite de toți clericii, nobilii și dregătorii regali, alături de locuitorii așezărilor de

pe domeniul episcopal⁴³. Tot în acest context legat de documentele de la finele veacului al XIII-lea trebuie amintit și faptul că instituția episcopală avea în anul 1276 la Seleuș, fost târg în evul de mijloc, azi cartier al Orădiei, clopotari și cerari, iar în ultimul deceniu al secolului mai sus-amintit episcopul, personal, dispunea de croitorul, bucătarul și brutarul său⁴⁴.

Evenimentele cele mai importante ale finalului secolului al XIII-lea și a primelor decenii ale veacului următor sunt legate de ridicarea noii cetăți orădene, de astă dată integral din piatră. Perimetrul acesteia a fost apreciat la 550 - 600 m, având o formă heptagonală, flancată neregulat cu turnuri. Poarta cetății era protejată la rându-i de două turnuri masive. Incinta era înzestrată cu creneluri și merloane în partea superioară, întreg ansamblul fiind înconjurat de un masiv șanț de protecție, umplut cu apă⁴⁵. Ctitorii noii cetăți sunt greu de depistat. Canonicul - istoric orădean Bunyitay Vincze revendică pentru episcopul Vicențiu (1244-1258) debutul lucrărilor la noul ansamblu fortificat⁴⁶. Un alt document important, legat de noile construcții din interiorul cetății, este cel din 12 iunie 1373, când în perioada episcopatului lui Dominik Bebek este amintit pentru prima oară palatul episcopal, care înlocuise mai vechiul ansamblu ridicat în stil roman. Textul acestui act este clar, fiind emis „*in palatio nostro*”⁴⁷. În anul 1375 o precizare din cuprinsul *Statutelor Capitlului Orădiei* aducea o nouă confirmare a funcționării palatului în acel moment: *palatium episcopale, curia episcopalis*⁴⁸. În sfârșit, în anul 1387 este amintită o *capella S. Andree apostoli, in palatio episcopali sita*. Din textul documentelor, dar și prin coroborarea acestor

³⁹ Al. Avram, *Fortificații medievale din Crișana*, în Biharea, I, 1973, p. 210; vezi și ultima abordare a subiectului de către același autor: *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006, p. 65-67.

⁴⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 28.

⁴¹ T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 202.

⁴² *Ibidem*, p. 230.

⁴³ Al. Avram, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 40.

⁴⁵ Gyalóky J., *op. cit.*, p. 67-68.

⁴⁶ Bunyitay V., *A váradi püspökség története*, vol. I, Nagyvárad, 1883, p. 105.

⁴⁷ *Idem*, *A váradi káptalan legregibb statutumai*, Nagyvárad, 1886, p. 78.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 75.

informații cu rezultatele cercetărilor arheologice din arealul palatului episcopal, se poate presupune că respectiva capelă a fost ridicată sub păstoria episcopului Andrei Báthory, care s-a întins între anii 1329-1345⁴⁹.

Foarte interesant de amintit pentru acești ani, fără ca evenimentul să aibă o probabilă legătură cu cetatea, deși o amplasare în imediata apropiere nu poate fi deloc exclusă, a fost înființarea în urbe a unei bănării în anul 1338, fiind între cele șapte care au funcționat în Transilvania, în anul amintit luând ființă instituții identice și la Baia Mare și Lipova; ca predecesoare le enumerăm pe cele de la Cluj (1333) și Sibiu (1336), ultimele fiind cele de la Brașov (1427-1430) și Sighișoara (1431)⁵⁰. Devalorizarea repetată a monedei ungurești s-a reflectat foarte pregnant tocmai în această „inflație” de bănării (monetării) înființate în partea de est a regatului maghiar. Un moment important l-a constituit pentru Oradea vizita făcută aici, în anul 1342 de către regele Ludovic cel Mare, prilej cu care a fost vizitat cu siguranță și centrul episcopal cu cetatea care l-a protejat⁵¹.

Un ultim ansamblu important din interiorul cetății, catedrala episcopală gotică, a fost se pare început sub îndrumarea aceluiași harnic episcop Andrei Báthory și a fost finalizată probabil în jurul anului 1407⁵². Catedrala avea trei nave și o fațadă flancată de două turnuri. Bolțile catedralei au fost începute în anul 1341, corul avea deambulatoriu⁵³. Altarul catedralei era octogonal. În *Cronica Pictată*, unde în două miniaturi apare și catedrala orădeană, atât în construcție, cât și cu defunctul rege Ladislau

I alături, se observă încă două turnuri care flancau partea de est a monumentului. Pe aceleași miniaturi se disting doi contraforți masivi, precum și două ferestre realizate în stil gotic. Autorul *Cronicii Pictate* suprapunea, evident, realități din vremea redactării manuscrisului, a doua jumătate a secolului al XIV-lea, cu mai vechile legende asupra morții regelui Ladislau I.

Compararea acestor miniaturi cu stampele lui Cesare Porta și Georg Hoefnagel, lucrate în anii 1598-1599, confirmă miniaturile din *Cronică*, cu o singură deosebire: în stampele amintite apare un singur turn în partea nord-estică a catedralei. Stilul gotic în care a fost ridicată catedrala a fost confirmat de numeroasele ancadramente, lucrate în maniera amintită, datate toate după anul 1330, descoperite în timpul vechilor săpături arheologice din cetate⁵⁴. Lungimea catedralei pare să fi măsurat 72 m⁵⁵.

În interior se găseau numeroase altare, unele fiind amintite în documente: altarul Sf. Elisabeta, ridicat de Ladislau, duce de Opolie și palatin al regatului, în memoria soției sale, moartă la 1367, fiica domnului muntean Nicolae Alexandru, altarul Sf. Iacob, al Sf. Dominic, al Sf. Bartolomeu și Sf. Fecioare, al sfinților Paul, Martin, Adalbert, Nicolae și altele. Este amintit și mormântul regelui sanctificat Ladislau I⁵⁶. În anul 1319, în cimitirul din preajma viitoarei catedrale, iar mai târziu în altarul Sf. Vicențiu din interiorul acesteia, a fost înmormântată regina Beatrix, soția regelui Carol Robert de Anjou⁵⁷. În anul 1373, palatul episcopal, care flanca spre sud-est catedrala, era terminat; episcopul Dominic Bebek dă un act datat 12 iunie, în amintitul an, „in palatio nostro”⁵⁸. În interiorul cetății mai funcționa o capelă cu hramul Sf. Fecioare Maria și o casă din piatră. De altfel, anul 1375 a fost momentul primei mențiuni documentare a cetății episcopale, sub acest calificativ⁵⁹.

⁴⁹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 47; un document din anul 1348 menționează o capelă cu același patron.

⁵⁰ Pentru alte amănunte menționăm foarte documentata lucrare semnată de numismatul O. Iliescu: *Istoria monetei în România (1500 î.e.n - 2000). Cronologie - Bibliografie - Glosar*, București, 2000.

⁵¹ Takács I., Batori Andras „Második Templom”. A székesegyháza 14-15. századi átépítésének emlékei, în *Váradí kőtőredékék*, Budapest, 1989, p. 40.

⁵² *Ibidem*, p. 47.

⁵³ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, vol. I, 1959, p. 218-219.

⁵⁴ Takács I., *op. cit.*, p. 39 - 98.

⁵⁵ Gyalóky J., Beatrix királyné sirjáról, în *Arch. Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 89.

⁵⁶ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 37-38.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 30.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 36.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 305.

Un eveniment major în istoria cetății și a episcopiei a fost, cu siguranță prezența, în anul 1370, a faimoșilor sculptori clujeni Martin și Gheorghe, fii pictorului Nicolae care, la comanda regelui Ludovic cel Mare și a episcopului Demetrius, au lucrat, alături de unele statui de sfinți care au împodobit catedrala, și pe cele ale celor trei regi canonizați: Ștefan I, Ladislau I și Emeric. Dintre statuile în picioare prima la stânga era cea al Sf. Ladislau. Era înfățișat cu lanț pe gât, de care era atârnată sabia, în mâini ținea barda și scutul. Statuia din mijloc, a Sf. Ștefan, avea mărul aurit cu cruce, sabia în toc atârnat de lanț pe șold. Sfântul Emeric era înfățișat cu sceptru în mână, sabie, pumnal și scut decorat cu cruce dublă; toți purtau coroană, sabie și piteni. Sf. Emeric era înfățișat tânăr, fără barbă și mustață, în timp ce scutul stătea rezemat de picior. Scutul Sf. Ladislau a avut inscripționat următorul text: „Anno Domini MCCC70 Serenissimo Principe regnante Domino Ludovio Rege Hungariae venerabilis Dominus Pater Demetrius Episcopus Varadiensis fieri fecit has sanctorum imagines per Martinum et Georgium, filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar.” Varianta textului în limba română era: În anul domnului 1370, în timpul domniei regelui Ludovic al Ungariei au fost ridicate aceste statui de către părintele Demeter, episcopul Oradiei, prin Martin și Gheorghe, fii ai pictorului Nicolae din Cluj. Cronicarul bihorea Ioan Szalárdi spune că statuile stăteau pe coloane. Cei trei - tradiția l-a pus pe prințul Emeric în compania celor doi regi - erau înfățișați cu veșminte de stil italian, fără tunică lungă, cu armură scurtă, fără a acoperi picioarele.

Statuia originală a Sf. Ladislau, și cele două asemănătoare a Sf. Ștefan și Emeric, au făcut parte dintre cele mai importante opere a artei plastice protorenascentiste. Importanța lor constă în ridicarea lor individuală față de arhitectură, care este un pas important de la statuile de piatră plasate pe catedralele medievale spre cele care decorau agora publică.

Peste două decenii, cei doi sculptori s-au reintors la Oradea, modelând la comanda regelui

Sigismund de Luxemburg și a episcopului Zudor al III-lea, statuia ecvestră a regelui sanctificat, Ladislau I, inaugurată cu fast la 8 septembrie 1390 în prezența regelui Sigismund de Luxemburg și a reginei Maria, deși în inscripția de la baza statuii era menționată ca dată de finalizare 20 mai (Anno M. 390 die XX mensis Maii Rege Sigismundo et Maria Regina feliciter regnantibus hoc opus fieri fecit Reverendus in Christo Pater Dominus Joannes Episcopus Varadiensis per Magistros Martinum et Georgium de Colosvar in honorem Sancti Ladislai Regis, adică: pe 20 mai 1370, în timpul domniei regelui Sigismund și reginei Maria a fost ridicată această capodoperă de către părintele János, episcopul Oradiei, prin meșterii clujeni Martin și Gheorghe, dedicat Sf. Ladislau)⁶⁰. Locul de amplasare a statuiilor, în ciuda prezenței lor pe stampele medievale, nu a fost clar stabilit. Unele păreri admit plasarea statuiilor în apropierea porții cetății, altele, cele mai veridice, în fața catedralei. Până la demolarea catedralei și a cetății medievale, cei care intrau pe poarta principală a cetății bastionare nu observau de la început statuile⁶¹.

O înaltă personalitate care a fost îngropată, se pare, în catedrala orădeană a fost foarte tânăra soție a regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, Maria (1382-1395), moartă în urma unui stupid accident de călărie, deși în cazul acestui mormânt există păreri care susțin că el a fost în fapt cel al ilustrului ei soț⁶². În anul 1402 a fost amenajată o nouă capelă în memoria episcopului Demetrius⁶³. În același an a fost lucrat, probabil de către un meșter orădean, faimosul bust - relicvariu al regelui sanctificat Ladislau I, păstrat astăzi în catedrala din Győr, în Ungaria.

⁶⁰ Ibidem, p. 40. Vezi în acest sens și interesantul studiu al cercetătoarei Irina Baldescu: *Arte e politica. Osservazioni intorno a due statue equestri medievali: S.Giorgio, Praga, 1373; S Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 103 – 128.

⁶¹ Gyalókay J., *A nagyváradi királyszobrok helyéről*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3, p. 265-266.

⁶² Hálasi F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 90-91.

⁶³ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 42.

Meșteșugul argintăriei, dezvoltat în mediul artiștilor locali apare în frescul său prin prezența pe domeniul episcopal, la Băița, nu departe de cetatea episcopală a Finișului, în sud-estul comitatului Bihor, a bogatelor mine de argint, surse extrem de importante de venit în economia domeniului⁶⁴. Un groaznic incendiu a deteriorat ansamblul, distrugând sacristia, unde erau păstrate arhiva și tezaurul episcopal, fiind salvate „*printr-un miracol*” doar moaștele Sfântului Ladislau⁶⁵.

Secolul al XV-lea a deschis, prin personalitatea episcopului Andrea Scolari (1409-1426) galeria umaniștilor orădeni, care prin strădaniile lor au transformat orașul într-un focar de cultură de talie europeană, cu certe influențe italiene. Mândru de palatul episcopal din cetate, Scolari și-a dat în dese rânduri actele și scrisorile personale ca emise în amintitul ansamblu. Astfel, la 6 septembrie 1422, într-o scrisoare, episcopul menționează ca loc de emitere „*Datum Waradini In Sala seu domo nostre habitationis*”⁶⁶, iar în data de 14 ianuarie 1426 nota „*Actum Varadini in nostro palacio episcopali*”⁶⁷. De altfel, la moartea sa, episcopul Andreea Scolari va fi înmormântat în catedrala episcopală orădeană, lespedea de mormânt fiind descoperită cu ocazia săpăturilor arheologice din anul 1883⁶⁸.

Cu ocazia Paștelui anului 1412, la 31 martie, regele - împărat Sigismund de Luxemburg și regele Poloniei Vladislav Jagello, veniți în pelerinaj la Oradea, au poposit timp de două săptămâni în cetate, fiind cazați în palatul episcopal din interiorul acesteia⁶⁹. De altfel Sigismund de Luxemburg va fi

înmormântat tocmai în catedrala episcopală orădeană, ornatul său fiind descoperit absolut întâmplător de către soldații austrieci din garnizoana locală în anul 1755, piesele fiind duse la Viena⁷⁰. De anii 1431-1433, deci tot de epoca lui Sigismund de Luxemburg, se leagă și prima atestare a formei românești a denumirii orașului: *Orade*, păstrată și azi în vorbirea populară din Bihor. Este o dovadă importantă a prezenței românilor în oraș și a numelui absolut original, păstrat constant peste veacuri, pe care aceștia l-au folosit pentru a desemna acest loc⁷¹.

Una dintre personalitățile cele mai importante din galeria episcopilor orădeni a fost, fără îndoială, umanistul Ioan Vitéz de Zredna, care a păstorit două decenii (1445-1465) în catedrala episcopală din cetate. Legăturile sale cu centrele umaniste din Europa, cu papa Enea Silvio Piccolomini, bogata sa bibliotecă amenajată în palatul episcopal, la transformarea căruia a contribuit substanțial, organizarea unui observator astronomic în cetate și a unei școli, au ridicat, fără îndoială, prestigiul Oradiei⁷².

În fapt, mijlocul secolului al XV-lea a marcat finalizarea ansamblului fortificat cu interioarele sale. În anul 1456 este menționat primul castelan al cetății, comandantul ei propriu-zis, iar în 1497 este amintit un provizor al curții cetății⁷³. O mențiune documentară l-a pomenit la finele lunii ianuarie 1468 la Oradea, pe regele Matia Corvinul, prezent în părțile de est ale regatului încă cu un an înainte, pentru a pacifica revolta nobilimii locale⁷⁴. Este interesant de precizat faptul că regele Matia revine la Oradea peste un deceniu și jumătate, în august 1484, tot într-o problemă cu iz militar: strângerea oștilor țării pentru a-l ajuta pe aliatul

⁶⁴ V. Vătășianu, *Schiță a evoluției artei Țărilor Române în secolele X - XVI*, în *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987, p. 52.

⁶⁵ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 43.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 44.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 45.

⁶⁸ Rómer F., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásátásról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, III, 1883, p. XXII.

⁶⁹ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 44. Vezi în acest sens și recente contribuții ale Susanei Andea: *Itinerariile regilor în Transilvania voievodală și în comitatele vestice și nordice, în Transilvania (secolele*

XIII - XVII). *Studii Istoric* (coordonator Susana Andea), București, 2005, p. 1-66.

⁷⁰ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 10-11.

⁷¹ D. Sicoe, D. Sicoe, *Istoria Oradiei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt)*, Oradea, 2011, p. 9.

⁷² L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 102.

⁷³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 8.

⁷⁴ L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 50.

său moldav, Ștefan cel Mare în conflictul acestuia cu sultanul Baiazid al II-lea pentru păstrarea porturilor Chilia și Cetatea Albă, întreprindere creștină sortită din păcate eșecului⁷⁵.

Cu toate acestea starea catedralei s-a deteriorat continuu în prima jumătate a secolului al XV-lea, chiar dacă nici un eveniment militar nu a afectat ansamblul în această perioadă, existând probabil unele greșeli de construcție. Într-o scrisoare din anul 1444, adresată de Ioan de Hunedoara papei Inocențiu al IV-lea, era descrisă starea precară a edificiului, problemele cele mai mari fiind la turnuri, stal și cor, care în litera expeditorului s-ar fi prăbușit (*collapsis*)⁷⁶. Într-o altă scrisoare, adresată de data aceasta lui Ioan de Hunedoara, probabil de către episcopatul orădean, în anul 1451 era înfățișată din nou situația delicată a monumentului⁷⁷.

Primul test important al cetății a avut loc cu prilejul atacului efectuat prin surprindere de către un corp de oaste turcesc, numărând circa 7000 de luptători, condus de pașa de Semendria, Mihaloglu Ali-beg, în luna februarie a anului 1474. Cauza principală pare să fi fost șantajul regelui Matia Corvinul la propunerile de pace venite din partea sultanului Mahomed al II-lea Cuceritorul: returnarea către Ungaria a teritoriilor bosniace, ocupate anterior de turci⁷⁸. Cronicarii turci Orujd Bin Adil, Suzi Celebi și Șemseddin Ahmet ibn Suleyman ibn Kemal descriu foarte plastic incursiunea lui Mihailoglu Ali-bei, ultimul notând: „Trecând ca fulgerul și arzând prin țara în care au intrat, au traversat pe țărmul ce și-au găsit renumele zicându-i-se șuviță de păr. În a șasea zi au ajuns la apa Crișului. A fost prima intrare a akîngiilor în acel râu....În drumul lor țara cu zilele ei au distrus-o, au ars-o. A sunat prăpădul măturii din mâinile năvălitorilor călări peste acea provincie. În a opta zi

s-a făcut akîn asupra orașului ticălosului de ungur numit Oradea, vestit în veacul său, care era tânăr ca o mireasă și bogat împodobit. Pe când ghiaurii aceluia loc erau cufundați în somn, fără nici o știre, în zorii zilei au sosit dintr-odată....Grupuri după grupuri de akîngii împresurară orașul, strângându-l ca într-o chingă. Femeile și copii și bătrânii și tinerii ce erau înlăuntru s-au înghesuit unii în alții....Argintul și aurul încăput în mâinile gaziilor întrecea măsura deșertului. Pomenitul oraș înfloritor era vestită târgoviște a Țării Ungariei. Fiind oraș de negustori, în întregime era o comoară de argint și de aur....Luând de acolo comori și averi, au dat foc la marginile averilor ce rămăneau în acea țară. Interiorul orașului fu pârjolit prin violența incendiului....”⁷⁹. Numărul robilor luați de turci în urma incursiunii, probabil mult exagerat, era socotit la 32.000 de mai sus amintiții cronicari⁸⁰. În ciuda realei surprize, cetatea a rezistat atacului, cel mai mult de suferit având probabil catedrala episcopală care, prin înălțimea sa, mult superioară incintei, putea fi ușor ținta săgeților incendiare lansate de soldați special antrenați din akîn-urile turcești. Cu acel prilej a fost posibil ca și palatul episcopal să fi suferit unele distrugerii.

Lucrările de refacere a ansamblului au fost finalizate probabil la începutul păstoririi episcopului Ioan Filipecz (1476-1490). Sub scurta dar prolifică păstorie a episcopului Sigismund Thurzó (1506-1512), palatul episcopal a primit noi îmbunătățiri, mai ales pe linia unor transformări interioare⁸¹.

⁷⁵ A. Decei, *Incursiunea (akîn) lui Mihailoglu Ali bey asupra Orăzii la 1474*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 293 – 299; vezi și Edith Dumitrașcu, *Oradea medievală văzută de călători străini și cronicari turci*, în *Semecentenarul Partidului Comunist Român în Bihor*, Oradea, 1971, *passim*; una dintre ultimele contribuții în istoriografia română: Al. Șimon, *Anti-Ottoman Warfare and Italian Propaganda: The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474*, în *Crisia*, XXXVII, 2007, p. 113 – 139; vezi de același autor considerațiile legate de incursiunea otomană: *Idem*, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj – Napoca, 2007, p. 58, 210, nota nr. 145.

⁸⁰ A. Decei, *op. cit.*, p. 299 – 300.

⁸¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 48.

⁷⁵ A. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj – Napoca, 2007, p. 215; vezi și Susana Andea, *op. cit.*, *passim*.

⁷⁶ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 47.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 48 – 49.

⁷⁸ A. Simon, *op. cit.*, p. 415.

Vizitând orașul în anul 1488, călugărul dominican Petru Ransanus a descris cetatea ca fiind inexpugnabilă, având ziduri uriașe, iar turnurile și locuințele spațioase l-au impresionat⁸². Tânărul Nicolae Olahus, aflat la studii la Oradea, aprecia ansamblul drept „*aedium magnificentia*”⁸³. Moartea episcopului Sigismund Thurzó în orașul de pe Crișul Repede, în anul 1512, a prilejuit amplasarea unui frumos epitaf peste mormântul său, cu o inscripție în limba latină, totul lucrat într-un stil renescentist de factură locală⁸⁴.

Primul „botez” al cetății refăcute a fost prilejuit de asediul unei coloane a oștilor răsculaților lui Gheorghe Doja, condusă de Pöstény Gergely, care deși au ars din nou orașul nu au reușit să cucerească cetatea. Căpitanul cetății Făgăraș, Tórnóri Pál, trimis de voievodul Ioan Zápolya în ajutorul asediaților, a constituit o mare surpriză pentru răsculați, care s-au retras în derută spre cetatea, de mult abandonată, de la Biharea⁸⁵. Legat de cetate, unii autori au susținut neîntemeiat că doar o simplă palisadă a funcționat pentru a proteja catedrala și palatul episcopal, realitate aplicabilă doar orașului propriu-zis⁸⁶.

Prima jumătate a secolului al XVI-lea marchează profund realitățile central-europene. Dezastrul maghiar de la Mohács (1526), unde alături de regele Ludovic al II-lea moare și episcopul orădean Perényi Francisc (1513-1526)⁸⁷, influențează profund și istoria cetății orădene, aceasta devenind în scurt timp un prețios obiectiv strategic disputat între partida Casei de Habsburg a împăratului Ferdinand, autoîncoronat și ca rege al Ungariei, și cea pro - otomană a lui Ioan Zápolya, care la 19 august 1529 a jurat solemn supunere sultanului Soliman Magnificul⁸⁸. O primă

tentativă imperială de cucerire, desfășurată în vara anului 1528 eșuează. Între anii 1529 și 1538, subliniindu-i parcă importanța, însuși Ioan Zápolya și-a stabilit aici reședința. În anul 1535, călătorul italian Francesco della Vale, originar din Padova, a descris orașul și cetatea: primul era mic și nu avea ziduri de protecție, dar palatul episcopal (*castello*) din cetate era o clădire foarte frumoasă, alături de catedrala episcopală⁸⁹. Îndelungile tratative dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya s-au încheiat cu pacea de la Oradea, parafată la 24 februarie 1538, care îi conferea lui Zápolya titlul de rege al Ungariei. În fapt, pacea statua o realitate din teren: Ferdinand continua să stăpânească o mare parte din Ungaria propriu-zisă, iar Zápolya, Transilvania și părțile sale de vest (*Partium*)⁹⁰. La moartea lui Zápolya, dacă acesta nu ar fi avut urmași, stăpânirile lui trebuiau să revină pentru „*totdeauna*” Casei de Habsburg.

Ultimul episcop catolic important al Oradei a fost Gheorghe Martinuzzi (1535-1551), care a jucat un rol central în anii negocierii păcii de la Oradea⁹¹. Sub păstorirea sa atât cetatea, cât și palatul episcopal au suferit unele transformări; cetatea a fost întărită, astfel încât încă în inventarele acesteia de la 1600 și 1632 au fost amintite două, respectiv patru turnuri care au purtat blazonul său⁹². Episcopul orădean a avut un rol major în terminarea fazei renescentiste a palatului episcopal din interiorul cetății orădene⁹³. Refugiată la Oradea, după ocuparea capitalei regatului, Buda, de către oștile turcești la 1540, regina Isabella continuă și după moartea soțului său, Ioan I Zápolya, să locuiască în palatul episcopal din cetate. Aici au loc în anul 1542 două importante Diete, menite să reglementeze situația comitatelor apusene

⁸² Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 52.

⁸³ Mikó Á., *Reneszánsz paloták a váradi várban*, în *Váradi kötöredék*, Budapest, 1989, p. 103.

⁸⁴ Balogh Jolán, *Az erdélyi renaissance*, vol. I, Kolozsvár, 1943, p. 378.

⁸⁵ Idem, *Varadinum. Várad Vára*, vol. II, Budapest, 1982, p. 60.

⁸⁶ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 605.

⁸⁷ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, 105.

⁸⁸ Cristina Feneșan, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997, p. 29.

⁸⁹ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 62.

⁹⁰ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 106-107.

⁹¹ Pentru detalii vezi: Barta G., *Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi și pacea de la Oradea*, în *Crisia*, XXII, 1992, p. 87-96; în acest studiu este totuși minimalizat rolul episcopului orădean în tratativele amintitei păci.

⁹² Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 134.

⁹³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 48.

vizavi de dilema extrem de delicată în care se găseau: o raliere la Ungaria habsburgică și catolică sau una la noul principat transilvănean, intrat deja treptat sub influența reformei religioase⁹⁴. Prima opțiune a avut pe moment câștig de cauză. Un document extrem de important, datat în anul 1552, este prima conscrierea a comitatului Bihor realizată de austrieci. Cetatea orădeană se afla pe domeniul episcopal și în orașul Oradea, care la acel moment număra 544 de porți și jumătate, adică 1089 de gospodării, cu circa 5000 de locuitori⁹⁵.

Evenimentele anului 1556 își pun din nou amprenta asupra cetății de la Oradea. Regina Isabella, care renunțase la tron, revine asupra hotărârii, printre primele măsuri luate numărându-se și obligativitatea depunerii jurământului de credință, refuzat de orădeni, dar și secularizarea averilor episcopiei catolice de Oradea, încă foarte influentă în acest areal. În urma acestor evenimente și a asediului cetății de către oștile ardeleni, în anii 1556-1557, conduse de către Varkócs Tamás și Gheorghe Báthory, acestea ocupă cetatea la 6 aprilie 1557, astfel încât Bihorul, alături de întreg teritoriul Partium-ului au revinit principatului. Fosta cetate episcopală devine „proprietatea” principelui, ajungând una dintre cele mai importante fortificații de margine a principatului transilvan⁹⁶. Se pare că atacul principal al oștilor ardeleni a fost dat în zona viitorului bastion Crăișorul, locul cel mai vulnerabil al cetății. Câștigarea principelui Ioan Sigismund de partea reformei radicale a unitarianismului, alături de sentimentele anticatolice ale localnicilor, au precipitat evenimentele: în ziua de 22 iunie 1565 o mare mulțime înfierbântată a devastat fosta catedrală episcopală din interiorul cetății, pângărind moaștele Sf. Ladislau. Osemintele regelui sanctificat au fost duse ulterior pe ascuns la Strigoni, prin grija călugărului Benedict Zegeni⁹⁷.

Vizitând cetatea în acea perioadă, ofițerul italian Giovan Andreea Gromo a descris ansamblul orădean ca având ziduri groase și puternice, șanț bun cu contraescarpă și terasament larg din pământ dar fără a avea flancuri „de vreo ispravă”. Tunurile erau numeroase, dar vechi și în stare precară de conservare. În interior exista o catedrală. Militarul italian a oferit informații interesante și despre tulburările religioase din oraș, menționând devastarea mormântului lui Ladislau cel Sfânt⁹⁸. Modestele încercări de protejare a intereselor catolice în regiune au aparținut familiei Báthoreștilor, în special principelui Ștefan Báthory. Desființarea episcopiei catolice orădene și mutarea ei la Zips, transformarea unei mari părți a întinsului său domeniu într-unul al cetății, i-a conferit acesteia și căpitanului ei noi valențe de putere în cadrul principatului, ca punct strategic major și funcție deosebit de importantă în ierarhia tânărului stat. Satele domeniului în număr de 47, vor deveni principala sursă economică de susținere a celei mai importante cetăți de margine a principatului transilvan.

Evenimentele acelor ani au produs transformări profunde în evoluția cetății orădene. Eșecurile militare în fața turcilor, dar mai ales ocuparea Ungariei centrale (1540) și a Banatului (1552) de către oștile otomane au transformat fortificația orădeană în cel mai important avanpost al principatului în fața primejdiei musulmane. Marea politică central - europeană, eterna rivalitate otomano - habsburgică, jocul adesea duplicitar al principilor ardeleni, au marcat pentru un secol și jumătate istoria Transilvaniei, ale cărei destine s-au împletit tot mai mult, în intervalul amintit, cu acela al țărilor române intracarpătice.

Cetatea orădeană a cunoscut transformări radicale, atât la nivelul instituțiilor interne, dar mai ales al capacității defensive, care în vechea formă nu mai corespundea defel cerințelor militare ale vremii. Pacea de la Speyer (1570) a aplanat pe moment conflictul turco - austriac, confirmând principatului, pe lângă Transilvania istorică, Bihorul, Solnocul de Mijloc și Crasna. Turcii

⁹⁴ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 108.

⁹⁵ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 65.

⁹⁶ Kárfy Ö., *Nagyvárad 1556-ik évi ostromához*, în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4, p. 643 - 644.

⁹⁷ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 72.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 71.

rămăneau în posesia teritoriilor cucerite: Banatul cu centrul de pașalâc de la Timișoara și sangeacurile Arad, Ineu, Lipova, la care s-a alăturat după 1566 Ineu. Austriecii au obținut comitatele Satu Mare, Bereg, Ugocea și Szabolcs.

La nivelul organizării locale, după anul 1557, la Oradea apare instituția căpităniei, care era uneori dublată cu aceea de comite de Bihor, vechea instituție a castelanatului căzând astfel în desuetudine. Beneficiind de o gardă personală, căpitani cetății orădene aveau și o însemnată putere judecătorească, putând condamna la moarte, în cazuri excepționale, chiar și nobilii din comitat, de un privilegiu asemănător bucurându-se doar căpitantul cetății din Hust. În caz de ridicare generală, Dieta hotăra autoritatea căpitanelui asupra locuitorilor din Partium, colaborând de asemenea și la strângerea dărilor, la capturarea tâlharilor și la oprirea fugii iobagilor de pe domeniile cetății. Trebuie amintit aici și venitul considerabil pe care căpitani îl primeau: de la 100 de florini lunar în cazul lui Ștefan Bocskay, la 3000 de florini anual pentru Ioan Geczi. A existat și funcția de vicecăpitan. La veniturile însemnate pe care le primeau, se adăugau soldele gărzilor personale, furnituri de grâu, orz, ovăz, miei, porci și vin, alături de fânul necesar cailor. Documentele vremii enumeră 18 căpitani și vicecăpitani ai cetății orădene, în intervalul 1557-1660, când instituția va dispărea ca urmare a ocupării Oradei de către turci. Dintre aceștia, Ștefan Báthory, Cristofor Báthory, Ștefan Bocskay și Gheorghe Rákóczy al II-lea vor deveni principii ai Transilvaniei, primul accedând în anul 1576 și pe tronul Poloniei⁹⁹. Vechea funcție de pârcălab se va menține, având însă atribuții mult diminuate, aceștia rămânând doar paznici ai porților cetății, locuind deasupra acestora într-o încăpere specială numită „*domus castella*”¹⁰⁰. Provizorul, în fapt administratorul cetății și a domeniului aferent,

a continuat să joace un rol important în ierarhia internă a cetății¹⁰¹.

Așa cum deja am subliniat, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în situația delicată în care se găsea, principatul transilvan avea nevoie cu stringență de cel puțin o cetate modernă într-unul din nodurile cheie în care putea fi atacat. Unul dintre acestea era cu siguranță valea Crișului Repede cu drumul care ducea în inima țării, iar cetatea de aici, Oradea, veche și depășită strategic, era o pavăză dintre cele mai palide. În acest context a debutat și marele șantier orădean al noii cetăți, care va duce în final la demolarea vechii fortificații, a ansamblurilor sale interioare și ridicarea cetății bastionare în formă de stea, cu cinci bastioane în stil italian nou și un impresionant șanț de protecție alimentat printr-un zăgaz secret din apele pâraului cald Peța, aflat atunci în proximitatea cetății¹⁰².

Lucrările au debutat în anul 1569, sub directă îndrumare a principelui Ioan Sigismund, prezent în inspecție pe șantier în luna decembrie a amintitului an. În anii următori nu mai puțin de 19 Diete ale principatului s-au ocupat cu problema alocării fondurilor necesare finalizării noii cetăți¹⁰³. În luna aprilie a anului 1570, pietrarii sibieni erau prezenți la Oradea, plata pentru munca stabilită fiind strict reglementată¹⁰⁴. Alături de pietrari, tot de la Sibiu, sunt amintiți cărămidarii. Alți meșteri au sosit de la Mediaș, Bistrița, Șinca și Cluj, toți coordonați de arhitecții italieni care s-au perindat la conducerea lucrărilor șantierului. Începând cu anul 1569, nu mai puțin de șapte arhitecți din Peninsula au dirijat șantierul de la Oradea, între cei care s-au remarcat numărându-se Domenico Ridolfino da Camerino, Simone Genga, Giovan Marco Isolani și Giacomo Resti¹⁰⁵.

⁹⁹ Ibidem, p. 127.

¹⁰⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 75.

¹⁰¹ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 123-124.

¹⁰² Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 75-76.

¹⁰³ A. Kovács, M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în *Studia Univ. Babeș-Bolyai*, XVIII, 1973, fasc. 2, p. 24-27.

⁹⁹ Balas Margit, *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad, 1917, p. 18-19.

¹⁰⁰ L. Borcea, *Oamenii din cetățile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI - XVII)*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 123.

Ritmul construcției cetății a fost relativ constant, stăpânirea acesteia, datorată lui Georg Hoefnagel, cel mai târziu în anul 1598, releva faptul că ansamblul era aproape terminat, cu excepția bastionului din colțul de sud-est al cetății. Tipul de fortificație construit la Oradea, de tip italian nou, s-a încadrat în curentul general european al acestui tip de construcție. Cauza principală a imensului efort financiar a fost tentativa de contracarare a artileriei de asediu, care a făcut progrese remarcabile în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Relatările despre noua cetate i-au subliniat îndeosebi capacitatea defensivă mult sporită. Antonio Possevino remarca că „cetatea era vestită, mare, împrejmuită cu ziduri puternice. Căpitanul cetății avea în subordine 800 de călăreți și tot atâția pedestrași”, cifră care în realitate nu a fost aproape niciodată atinsă¹⁰⁶.

Prima „încercare” majoră a noii cetăți va avea loc în toamna anului 1598, cu prilejul închegării unei noi coaliții antiotomane și a asediului turcesc. Nestatornicul principe ardelean Sigismund Báthory va obliga, la începutul anului 1598, la o nouă revenire precipitată pe tron, toate comitatele și orașele libere ale principatului să-i jure credință. Ștefan Bocskay, comite suprem al Bihorului, și Gheorghe Kiraly, căpitanul cetății orădene, au încercat o pendulare între Casa de Habsburg și Imperiul Otoman pentru a evita un conflict; în final s-a produs o apropiere de austrieci și o distanțare în egală măsură față de turci, dar și față de noul principe ardelean. Ajutorul austriac s-a materializat curând prin 2000 de pedestrași și 500 de călăreți, puși sub comanda generalului Melchior von Rodern. Noul comandant al cetății a fost numit Nyári Pál.

Început la 25 septembrie 1598, atacul turcesc a marcat un prim succes, cinci zile mai târziu, când întreg orașul a fost cucerit, asediatorii trecând la consolidarea dispozitivului din jurul cetății. Numărul asediatorilor s-a ridicat la circa 20.000 de luptători conduși de serdarul Satârgi Mehmed-

pașa¹⁰⁷. La 1 octombrie asediul propriu-zis a blocat complet legăturile celor din interior, luptele durând până în ziua de 5 noiembrie. Tunurile de asediu turcești au avariat grav două dintre turnurile fostei catedrale episcopale din interiorul cetății¹⁰⁸, iar în zilele de 17 și 20 octombrie bastioanele Ciunt și Crăișorul au fost grav avariate. Vremea rea i-a obligat pe turci ridice asediul, într-un moment critic pentru apărători. Apropierea celor 1500 de călăreți trimiși ca ajutor de către voievodul muntean Mihai Viteazul, sub comanda lui Aga Lecca, a contribuit cu siguranță la decizia luată de către comandantul oastei turcești¹⁰⁹.

Cronicarul turc Mehmed bin Mehmed, prezent în tabăra otomană cu prilejul asediului, a descris cetatea ca fiind „o fortăreață puternică și bine păzită”. Artileria de asediu turcească a avariat „zidurile din cărămidă ale palatelor și caselor”¹¹⁰. Arhitectul italian Giovanni Marco Isolano, rămas în cetate cu prilejul asediului, a descris-o ca având patru bastioane terminate unul neterminat, ridicat în sistem de palancă (*baloarda palizzata*); exista un șanț cu apă, unul sec, catedrala, palatul cu o curte, unde existau patru statui de bronz. În cazul statuii ecvestre a regelui Ladislau cel Sfânt, arhitectul italian l-a confundat cu Matia Corvinul¹¹¹.

Un nou asediu, în anul 1606, nereușit, efectuat de principele Ștefan Bocskay, a produs pagube minore. Cetatea s-a aflat în continuare sub stăpânirea austriacă până în anul 1606, când în urma păcii de la Zsitvatorok a revenit principatului. Mult mai devastatoare au fost efectele cutremurelor succesive din anii 1603 și 1604, o realitate cu totul ieșită din comun în cazul Orădiei, zona nefiind deloc una cu astfel de riscuri, distrugerile cele mai mari avându-le mai ales fosta catedrală episcopală.

¹⁰⁷ L. Borcea, *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606)*, în *Crisia*, V, 1975, p. 105-106.

¹⁰⁸ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 103.

¹⁰⁹ *** *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, vol. I, București, 1982, p. 617.

¹¹⁰ Edit Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 347-349.

¹¹¹ A. Kovács, M. Toca, *op. cit.*, p. 25.

¹⁰⁶ Edit Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 344.

Cele mai importante informații asupra economiei interne și domeniului cetății ne-au parvenit prin intermediul inventarelor generale din anii 1598 și 1602, unde au fost verificate bunurile din palat, casele din interior și turnurile¹¹². Este foarte important de subliniat că documentul din anul 1598 descrie în amănunt palatul episcopal cu modificările aduse sub domnia reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund, dar și distrugerile suferite la asediul din acel an. Urbaniul din anul 1600 al domeniului cetății număra două târguri și 47 de sate, răspândite în întreg comitatul. Majoritatea erau în posesie integrală, doar în două cazuri existând părți de sate. Au fost recenzați 982 capi de familie, puțini dacă avem în vedere consistența stăpânirii, una dintre cauze fiind, cu siguranță, pustiirile rămase în urma incursiunii turcești din anul 1598¹¹³.

Reconstrucția cetății, avariata de asediul anului 1598, dar și de cel din 1606, a fost mult întârziată de lipsa mijloacelor financiare. Vechea fortificație medievală era încă în picioare în anul 1609, de când ne-a parvenit o descriere datorată lui Ștefan Miskolczy. Potrivit acestuia, fosta catedrală episcopală din cetate număra 82 de pași, lățimea frontonului împreună cu turnurile măsurând 56 de pași. Padimentul catedralei era din cărămidă smălțuită; unul dintre turnuri avea ceas. Cetatea nouă avea cinci bastioane: primul, bastionul Roșu avea dimensiunile laturilor de 139, respectiv 120 de pași, următoarele bastioane amintite fiind cel Aurit, Ciunt, al Porții și Crăișorul, ultimul fiind avariata de asediul din anul 1598¹¹⁴. Un nou cutremur, având și o replică, s-a produs în 14 și 18 februarie 1614, eveniment care a condus probabil la hotărârile radicale ale principelui Gabriel Bethlen de a demola fosta catedrală episcopală, vechiul palat episcopal, dar și cetatea medievală aflată încă în picioare¹¹⁵.

Demolările vor marca debutul unei noi etape de construcție în cetate, între anii 1618-1619 definitivându-se bastionul Porții. În onoarea principelui Gabriel Bethlen, bastionul îi va purta numele, o inscripție fiind pusă în cinstea acestui eveniment în anul 1619¹¹⁶.

Sub domnia aceluiași principe au început lucrările la noul palat interior după ce, tot datorită grijii sale, în anul 1625 au fost realizate noi amenajări pentru aducțiunea apei în șanțul de protecție al cetății¹¹⁷. Palatul interior, având forma pentagonală a cetății exterioare, a fost terminat sub domnia principelui Gheorghe Rákóczy I. Sub domnia acestuia, alături de continuarea lucrărilor începute la palat de către predecesorul său Gabriel Bethlen, au avut loc noi intervenții la șanțul de protecție, s-a pietruit contraescarpa, câptușită ulterior cu cărămidă, și s-au suprainălțat bastioanele Ciunt și Crăișorul. Între anii 1638 - 1641 s-a refăcut turnul de poartă, dotat cu un ceas și un clopot¹¹⁸. La 28 septembrie 1628 au venit la Oradea din Cluj „stucatorii principelui”, Matthias Halász și Conradus Fünk, originari din Casovia. Datoria acestora era tocmai decorarea noului edificiu din interiorul cetății, palatul princiar¹¹⁹. Cronicarul bihorean Ioan Szálardi, rezident la Oradea, a descris palatul princiar ca având „forma cetății exterioare, la fiecare colț existând cazemate cu turn, cele din colțurile bastioanelor Ciunt și Bethlen fiind construite pe bolți, etajul fiind tăvănit”¹²⁰.

Un inventar al cetății din anul 1632, când ansamblul orădean era în general terminat, a trecut în revistă și capacitatea defensivă a cetății. Astfel, bastionul Nou (Bethlen în fapt) avea în dotare 20 de tunuri și un falcon de cinci funți, supranumit „Micul Șoim”, donat de către domnul muntean

¹¹⁶ Ibidem, p. 145.

¹¹⁷ Ibidem, p. 152.

¹¹⁸ Ibidem, p. 325.

¹¹⁹ M. Toca, A. Kovács, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renascentist de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în Biharea, IV, 1976, p. 209.

¹²⁰ Ibidem, p. 220; vezi și L. Borcea, *Cronica de Jale a lui Ioan Szálardi. Studiu critic, Oradea, 2007, passim*.

¹¹² Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 106 - 127.

¹¹³ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, voi. II, 1968, p. 780 - 784.

¹¹⁴ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 137.

¹¹⁵ Ibidem, p. 138.

Mihai Viteazul în ziua de 11 decembrie 1600, cu prilejul găzduirii sale în cetate în drumul spre curtea imperială de la Praga. Tunurile aveau puterea de 10 și 20 de funți. Bastionul Crăișorul era dotat cu 12 tunuri cu calibre de la doi la 30 de funți și două mortiere de 20 de funți. Bastioanele Roșu și Aurit aveau 12 respectiv opt tunuri și patru falcoane de cinci funți, ultimele decorate cu blazonul principelui Gabriel Bethlen. Rezerva de ghiulele număra 14.859 de bucăți, la care se adăugau 406 puști, 174 archebuze, 150 de lănci, 146 platoșe, 51 de coifuri, 11 scuturi rotunde și 28 de steaguri, adăpostite în două magazine speciale. Cetatea avea în total 69 de tunuri, dintre care 29 erau de mare calibrul¹²¹. În două „case de pulbere”, aflate în două dintre bastioanele cetății, erau depozitate 537 de măzi de pulbere alături de 150 de măzi de salpetru, plumb, scribeți și funii.

În data de 22 august 1640 s-a înființat un titlu onorific, cel de căpitan suprem al cetății, acordat doar întâi născutului urmaș pe linie masculină a principilor ardeleni¹²². Sugestiv, acest titlu subliniază tocmai importanța cetății orădene în viața militară și politică a principatului transilvan.

Perioada de relativă liniște de după anul 1606, interval în care marele șantier orădean a fost finalizat, întinsă pe un interval de mai bine de o jumătate de secol, a fost brusc tulburată. Invazia Poloniei de către principele Gheorghe Rákóczy al II-lea în anul 1657, fără acordul puterii suzerane otomane, s-a terminat dezastruos, înfrângerile suferite dizolvând practic armata principatului. Au urmat ani de lupte interne cauzate în principal de refuzul principelui înfrânt de a ceda tronul la presiunile sultanului. Noul principe numit de sultan a fost Francisc Rhédei. În contextul tulbure din Transilvania, căpitanul cetății orădene Gyulai Ferenc, a refuzat supunerea în fața noului principe, motiv care va atrage o primă incursiune otomană asupra fortificației. În luna septembrie a anului

1658, o armată turco - tătară condusă de Mehmed Ghirai, a asediat fără succes cetatea¹²³. Tulburările din Transilvania erau însă departe de final. Un nou principe a fost numit de sultan, în persoana lui Acatiu Borcsai în iarna anului 1660, realitate care nu l-a înduplecat pe „rebelul” Gheorghe Rákóczy al II-lea să renunțe la scaunul principatului. Garnizoana cetății i-a rămas credincioasă în continuare, aceasta fiind una dintre cauzele, alături bineînțeles de rolul său strategic excepțional, pentru care turcii au inițiat un asediu hotărât. O eventuală ocupare a cetății de la Oradea ar fi creat o legătură mult mai facilă între pașalâcurile de la Belgrad, Timișoara și Buda cu cel de la Eger¹²⁴.

Oștile turcești, aflate sub comanda serdarului Köse Ali pașa, ajutat de Mehmed pașa și Husein Mehmed pașa, numărând 45.000-50.000 de luptători, au început pe 13 iulie 1660 asediul în condițiile în care garnizoana cetății număra doar 850 de apărători. În jurul cetății au fost amplasate trei tabere: la est, în Velența, sub comanda lui Ali pașa, în vest, pe locul fostului „Târg de Vineri”, sub comanda lui Sejdi pașa și în nord, în zona Olosig. Atacurile principale au fost îndreptate spre flancul nord-estic, asupra bastioanelor Aurit și Roșu¹²⁵, care ulterior au fost grav avariate prin aruncarea lor în aer de către asediatori cu ajutorul unor tuneluri săpate pe sub șanțul de apărare. La 14 august, printr-o neglijență a vicepărcălabului cetății Ștefan Kurti, arsenalul fortificației a sărit în aer, avariind grav cortina de est, nu departe de locul unde s-a concentrat puterea atacul turcesc¹²⁶. În acel nefericit eveniment au pierit mai bine de o sută de apărători, moralul și așa scăzut a celor din cetate fiind mult agravat¹²⁷. La 27 august, epuizați, dar mai ales demoralizați de trădarea prin care turcii au

¹²³ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 138 – 139.

¹²⁴ L. Borcea, *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981, p. 107.

¹²⁵ Gyalokáy J., *Nagyvárad ostroma 1660-ban (két váslattól)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1, p. 40-47.

¹²⁶ L. Borcea, *op. cit.*, p. 111.

¹²⁷ Idem, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 282.

¹²¹ P. Gyulai, *Inventarul cetății Oradea la 1632*, în *A.M.N.*, X, 1973, p. 666-668.

¹²² Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 180.

reușit să descopere zăgazul secret al șanțului de protecție și să îl golească, după 46 de zile de asediu, orădenii s-au predat în urma unor negocieri care au stabilit totuși un compromis onorabil¹²⁸.

Cetatea oferea un peisaj dezolant. Toate bastioanele au suferit însemnate distrugerii, șanțul de protecție, deja sec, era plin de dărâmături și gunoaie, iar palatul interior, al cărui bastioane erau mai înalte decât curtea propriu-zisă era, de asemenea, în suferință. Poate cea mai mare pierdere, din punct de vedere cultural, a fost distrugerea celor patru statui din fața palatului princiar, a regilor unguri sanctificați Ștefan I, Ladislau I, care avea parte și de frumoasa statuie ecvestră, și Emeric, operă a celebrilor Martin și Gheorghe din Cluj, fiind considerați de către cuceritorii otomani idoli creștini¹²⁹. Un document elaborat în opt puncte, parafat de comandantul armatei turcești Köse Ali pașa, a garantat viața și onoarea celor circa 300 de supraviețuitori. În afara armelor individuale, învinșii au putut evacua o parte a avutului propriu, arhivele și tiparnița aflate în cetate, asigurându-li-se suficiente căruțe pentru transport¹³⁰. S-a promis chiar, în ultimul punct al înțelegerii, micșorarea dării către Poartă a principatului transilvan, ca urmare a pierderilor teritoriale masive suferite¹³¹.

Interesante rămân și mărturiile cronicarului Ioan Szalárdi, prezent pe metereze în bastionul Roșu de-a lungul întregului asediu, în ciuda vârstei și gravelor probleme de sănătate. A participat direct la redactarea actului capitulării, alături de preotul Andrei Kállai, mărturisind la părăsirea cetății: „...și eu, după calitatea micii ei averi, o bună

parte a micii mele valori, împreună cu comitatul nostru, am dat-o în contribuția de război“...¹³².

Descrierea asediului și a cetății orădene de către călătorul turc Evlia Celebi constituie altă prețioasă sursă de informație. Astfel, comandantul asediului, Köse Ali pașa, a ordonat ca atacurile să se desfășoare și pe timpul nopții, pentru a-i obosi la extrem pe apărători, aprinzându-se „pături din păcură și făclii“. Evacuarea apei din șanțul protector a fost prezentată ca o urmare a unei trădări din partea unei „femei unguroaice“ al cărui băiat fusese luat prizonier. În sudul cetății, pe malul pârâului Peța s-au săpat „zece stânjeni“ sub pământ, loc unde a fost descoperită o poartă din fier, în fapt zăgazul secret, care odată ridicat a permis evacuarea apei din șanțul cetății, uriașa cantitate deversată inundând partea de sud a orașului¹³³. Locul cel mai probabil al acestei întâmplări a fost arealul din jurul bastionului Bethlen, spre Peța. În scrisoarea trimisă sultanului de către comandantul oastei turcești, Köse Ali pașa, la 27 august 1660, data căderii cetății orădene scria: „s-a ocupat Oradea, Ardealul a rămas fără inimă“¹³⁴. Menționând funcția de avanpost al Transilvaniei, călătorul turc Evlia Celebi plasează cetatea la o lovitură de tun de malul Crișului Repede, la câmpie, având forma unui pentagon, fiind o „clădire solidă și pompoasă“. Șanțul cetății avea o lățime de 120 de picioare și „afunzime ca o mare“, fiind umplut cu apă de Criș (de apa caldă a Peței în fapt). Pe el puteau pluti, după informațiile vădit exagerate a lui Celebi, chiar și galere! Circumferința cetății măsura 2500 de pași. Existau cinci bastioane prevăzute cu tunuri din lemn care erau acoperite cu pături roșii umede, anti-incendiu, bastioanele fiind căptușite cu cărămidă, evident de culoare roșie. Nu se putea comunica între bastioane ca în cazul altor cetăți. Fiecare bastion avea o poartă proprie, un căpitan și santinele. Având forma unui triunghi, bastioanele

¹²⁸ Există și opinii conform cărora, cetatea orădeană ar fi căzut abia la 31 august 1660; vezi comentariile cu bibliografia la C. Felezeu, *Relații bilaterale politico - diplomatice transilvano - otomane*, în A.M.N., 39-40/II, 2002-2003, p. 141, deși câteva pagini mai departe autorul studiului socotește tot data de 27 august 1660, ca moment al predării cetății; vezi, *Ibidem*, p. 151.

¹²⁹ L. Borcea, *op. cit.*, p. 284.

¹³⁰ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 148.

¹³¹ L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 284.

¹³² *Idem*, *Cronica de Jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic*, Oradea, 2007, p. 25.

¹³³ N. Firu, *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetății Oradea de către turci în anul 1660*, Oradea, 1937, p. 7.

¹³⁴ *Ibidem*, p. 17.

aveau metereze din piatră, fiind folosite ca puncte de observație. Zidul cetății avea 40 de „rifi” înălțime (circa 10 m) și 10 „rifi” grosime (circa 2,50 m), fiind construit din piatră solidă, peste care s-a aruncat un val de pământ în forma unui dâmb. Începând de la bastionul de est, de jur împrejur, zidul cetății era încins cu un brâu din piatră cioplită. La poartă se afla un orologiu. În cetate erau 10 prăvălii, 150 de case (?) mai mici din piatră, o cameră pentru soldați, trei mori și o temniță „afundată ca un iad”. Palatul princiar măsura 1500 de pași în perimetru, având cinci turnuri (bastioane) din care două lucrate din ceramică roșie. Trei turnuri slujeau drept magazii pentru muniție, aici locuind, după cucerirea turcească aga ienicerilor. Palatul avea patru porți, din care numai una era folosită. Biserica din interior a fost transformată în geamie¹³⁵.

Să mai amintim doar părerea faimosului cronicar moldovean Miron Costin, care s-a aflat și el la Oradea cu doi ani mai devreme, la precedentul asediu nota: „...Oradiia cu oamenii lui Racoșii așezată, pre atuncea o bătea Ali pașea, care au și luat-o, ieșindu o fâmeie den cetate și arătându turcilor apa de unde venia, de-ncungiura cetatea. Aceia apă abătând-o turcii de la cetate în laturi, au luat-o, vestită între cetățile Ardealului”¹³⁶.

Sub administrația turcească, atât cetatea, dar și orașul au fost refăcute. Încă înainte de retragerea majorității oștilor turcești, comandantul lor, Köse Ali pașa, cu concentrarea a câtorva mii de locuitori din satele riverane orașului au procedat la curățarea șanțului de protecție și refacerea spărturilor din zid¹³⁷. Ulterior anumite facilități fiscale au fost acordate de primele dintre cele 15 pașale perindate pe scaunul pașalâcului orădean, vreme de 32 de ani¹³⁸. Scopul principal a fost acela de a determina populația locală să rămână pe loc. Din momentul

cuceririi cetății și a domeniului aferent și după organizarea pașalâcului de Oradea, vechiul regim fiscal s-a modificat, localnicii fiind obligați la impuneri atât din partea noului stăpân, spahiul turc, dar și față de vechii proprietari locali.

Un incident s-a petrecut în luna mai a anului 1664. Comitele Ladislau Rákóczy a atacat prin surprindere cetatea cu 200 de oșteni travestiți în țărani, într-o zi de târg. Încercarea temerară a eșuat în momentul când Rákóczy a fost împușcat de o strajă de pe zidurile cetății¹³⁹. Un amănunt interesant este modul cum turcii au rebotezat bastioanele cetății: Tzinghine Tabiesi (Bastionul Țiganilor = Bastionul Ciunt), Koperdan Tabiesi (Aurit), Juram Tabiesi (Crăișorul), Kukuk Tabiesi (Bethlen), Aga Tabiesi (Roșu)¹⁴⁰.

Asediul eșuat al Vienei, din anul 1683, marchează începutul sfârșitului pentru stăpânirea otomană în centrul Europei. Ofensiva austriacă a dus mai apoi, în 2 septembrie 1686, la ocuparea Budei și la apropierea oștilor habsburgice de arealul orădean. Primele conflicte în vechiul comitat al Bihorului au avut loc în iarna anilor 1685 – 1686, în intervalul 9 - 11 februarie 1686 fiind cucerită de către generalul Antonio Carafa cetatea de la Săniob, fost centru de sângeac din cadrul pașalâcului de Oradea, aflată la circa 30 km nord-est de oraș¹⁴¹. O primă tentativă de cucerire a Oradei a avut loc în luna august a anului 1686. Atunci un contingent de 1100 de cavaleri, puși sub comanda locotenentului-colonel Corbelli, au atacat Olosigul dar fără succes¹⁴². În anii următori, datorită cererii sporite

¹³⁹ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 220.

¹⁴⁰ *Ibidem*, p. 234.

¹⁴¹ M. Georgită, *Asediul cetății Oradea (1691 – 1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 73; foarte interesant este un document relativ recent introdus în istoriografia românească, legat de prima denumire a Banatului de Timișoara, unde există numeroase informații inedite legate de conflictele dure dintre imperiali și turci în intervalul 1685 – 1692 în arealul bihorean în general, în cel orădean în special: S. Forțu, *Despre prima atestare a denumirii Banatus Timisvariensis (1685)*, în *Analele Banatului*, s.n., Arh.- Ist., XIV, 2, 2006, p. 77, 83.

¹⁴² *Ibidem*, p. 74.

¹³⁵ *Ibidem*, p. 25 – 26.

¹³⁶ M. Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere*, București, 1958, p. 195.

¹³⁷ L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 284.

¹³⁸ Idem, *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981, p. 107.

de trupe în zona Banatului și a Belgradului, în Bihor vor fi doar simple hărțuiri între oștile austriece și maghiare, pe de o parte, și cele turcești, de cealaltă parte.

Să mai menționăm un fapt interesant: o parte a „partidei” antiimperiale maghiare, în frunte cu Thököly Imre, care a luptat sub zidurile Vienei în tabăra otomană, a găsit un refugiu temporar în cetatea orădeană la invitația pașalei de aici. Comandantul Thököly va fi însă arestat și trimis la Istanbul sultanului, sub grava acuzație de cooperare la Viena cu tabăra creștină, vină care i-a fost aproape fatală; norocul nobilului maghiar a fost execuția anterioară a marelui vizir, rămas până la urmă singurul vinovat de teribila înfrângere.

Înainte de asediul propriu-zis al cetății orădene, oștile austriece au reușit două victorii în primăvara și vara anului 1689, mici în aparență dar cu un bun folos strategic: cucerirea cetății de la Batăr, în sudul comitatului, și a zonei Beiușului, cu cetatea de la Feniș, în sud-est¹⁴³. Oradea devenea astfel tot mai izolată, garnizoana turcească având reale dificultăți de aprovizionare și primire de întăriri. Cu toate acestea, cucerirea unei cetăți de talia Oradiei implica o masivă concentrare de forțe austriece, cu o dotare în artilerie pe măsură și resurse pentru amenajarea utilităților specifice unei astfel de operații de durată.

Pornită în septembrie 1691, din zona orașului Szolnok, armata austriacă sub comanda markgrafului Ludovic von Baden ajunge la jumătatea lunii următoare lângă oraș, pe înălțimile de pe Dealurile Viilor. Oștile asediatoare numărau 7527 de infanteriști, 6714 cavaleri și 104 tunuri deservite de circa 1000 de oameni¹⁴⁴. Garnizoana turcească număra 3643 de apărători, din care numai 830 erau ieniceri, soldați de elită. La aceștia se adăugau infanteriștii care apărau porțile cetății, comandați de un „dizdar”, „martoloții” în număr de 150, care îngrijeau de caii pașei, și 142 de artileriști care mânuiau cele 60-80 de tunuri din interior. Singurele

ajutoare sosite la timp au fost 230 de infanteriști și 103 cavaleri (spahii) de la cetatea din Eger și 437 de soldați de la garnizoana din Sâniob, eliberați după cucerirea ei de către austrieci dar dezarmați¹⁴⁵. Comanda supremă o avea Abdulatiif pașa.

Cucerirea palâncii de la Olosig a reprezentat principalul obiectiv al toamnei târzii a anului 1691. După mai multe bombardamente de artilerie, în ziua de 16 octombrie Olosigul a fost cucerit, oștile austriece trecând în zilele următoare Crișul Repede. Organizarea asediului propriu-zis a fost impulsionat și de sosirea la Oradea a generalului Heissler, dar și a 2000 de soldați sârbi, repede folosiți la asediu. Cucerirea Orașului Nou a reprezentat un nou pas spre izolarea completă a cetății orădene¹⁴⁶. Apropierea iernii, dar și multele deficiențe legate de aprovizionarea trupelor sale, l-au convins pe generalul Heissler să amâne pentru primăvara anului 1692 asaltul decisiv. S-a optat pentru o blocadă totală a cetății, a cărei apărători au fost protagoniștii a două evenimente teribile: apariția foametei alături de o epidemie de ciumă¹⁴⁷.

Iarna dintre anii 1691-1692 a marcat și o extraordinară mobilizare din partea armatei, dar și administrației imperiale de a aproviziona cu arme individuale și artilerie, provizii alimentare și materiale pentru tranșee și tuneluri a celor care mențineau blocada cetății orădene¹⁴⁸. În data de 29 aprilie 1692

¹⁴³ Vanyai F., *Nagyvárad visszafoglalás történet 1692-ban*, în *Hadtört.Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14, p. 80 – 82.

¹⁴⁶ M. Georgiță, *op. cit.*, p. 79.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 85-96.

¹⁴⁸ În total la transportul proviziilor și a altor materiale, dar și a tunurilor și armelor individuale au participat 300 de căruțe din câteva comitate din Ungaria, care au făcut fiecare câte cinci drumuri, alături de alte 150 de căruțe din comitatele Sătmăr și Szabolcs care au făcut la rândul-le câteva drumuri. Tot din aceste două comitate 400 de căruțe au transportat într-un convoi făină și lemn de foc. De la Buda 500 de căruțe, iar din comitatele centrale și sudice ale Ungariei tot atâtea, au transportat în două rânduri ovăz. În sfârșit, 800 de căruțe din centrul Ungariei au adus la Oradea, în două rânduri tunurile și praful de pușcă. O simplă aritmetică ne dezvăluie amploarea efortului menținerii blocadei cetății și aprovizionării trupelor în vederea asediului și asaltului final: 2650 de căruțe au efectuat fiecare mai multe drumuri care au

¹⁴³ *Ibidem*, p. 74 – 75.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 77.

generalul Heissler, detașat o vreme de la Oradea, s-a reintors în regiune cu circa 5000 de soldați, iar în data de 12 mai, după ce două redute au fost ridicate în fața bastioanelor Ciunt și Aurit, artileria austriacă s-a dezlănțuit. Concomitent geniștii austrieci au lucrat continuu la un canal de scurgere a apei din șanțul protector, între bastionul Ciunt și pârâul Peța. Operația era absolut obligatorie pentru a permite minarea zidurilor incintei sau a bastioanelor¹⁴⁹. Efectul ghiulelelor incendiare au produs pagube semnificative incintelor dar mai ales fostului palat princiar, care prin înălțimea bastioanelor sale depășea pe cea a zidurilor exterioare. Foametea, bolile, extenuarea dar și lipsa oricărei perspective de ajutor exterior, alături de pregătirile vizibile din data de 5 iunie 1692 a infanteriștilor austrieci pentru asaltul final, i-au obligat pe turci la capitulare. În ziua următoare generalul Heissler și Abdulatif pașa, ultimul guvernator turc al Oradei, au semnat un protocol de predare a cetății în 15 puncte. Cele mai importante prevedeau dezarmarea garnizoanei otomane, deminarea cetății, alături de predarea fortificațiilor de la Pomezău și Salonta¹⁵⁰. Supraviețuitorii din cetate, deja dezarmați, au fost lăsați liberi. În data de 12 iunie sultanul a fost înștiințat că, încă înaintea sosirii unor ajutoare, cetatea orădeană a căzut în mâinile austriecilor „după ce au constrâns-o prin înfometare și... după șapte luni de asediu” (în fapt blocadă și doar din luna mai 1692 asediu propriu-zis)¹⁵¹.

Intrarea armatelor austriece în vara anului 1692 în posesia cetății orădene a marcat în fapt un nou început. Amplele lucrări de refacere a imenselor pagube materiale pricinuite de luptele din anii

1691-1692 au readus în scurt timp cetatea la standardele defensive obligatorii¹⁵².

În acest context este interesant de amintit interesul brusc al puterilor occidentale față de noua lume creștină „reapărută” după victoriile austriece și polone de după asediul otoman nereușit asupra Vienei, din anul 1683. Pătrunderea austriecilor în Ungaria răsăriteană și Transilvania în anul 1685, dar și cucerirea Budei în septembrie 1686 de către oștile victorioase ale lui Carol de Lorena, au stârnit curiozitatea mediilor apusene față de niște teritorii care au fost direct, sau doar nominal, timp de peste un secol și jumătate, sub stăpânirea Imperiului Otoman. Printre cei care au descris realitățile din părțile de vest ale Transilvaniei (Partium) și Banat s-a numărat și contele Ercole Scala, care în anul 1685 a alcătuit lucrarea *L'Ungheria compendiată*, apărută la Modena și dedicată ducelui Francesco al II-lea d'Este. A fost se pare un adevărat „best-seller” al momentului, în ciuda unor confuzii și erori, de vreme ce cartea a avut parte de încă două ediții, la Milano în 1686 și Veneția în anul următor. Să menționăm faptul că alături de paginile scrise, toate edițiile s-au bucurat de prezența a numeroase gravuri¹⁵³.

Între orașele și cetățile descrise de contele Scala s-a numărat și Oradea, numită în lucrare *Città di Varadino*, menționând și faptul că germanii au botezat-o *Gross - Wardein*. În descrierea cetății și a orașului este subliniat faptul că urbea avea trei cartiere și o nouă incintă regală. Este amintită și vechea catedrală episcopală, unde au fost înmormântați regii Ladislau cel Sfânt și Sigismund de Luxemburg, „dar mai apoi o parte a locuitorilor, căzuți în nelegiuirea calvinismului, au dărâmat o dată cu biserica și mormintele...”¹⁵⁴. Sunt de asemenea descrise, relativ amănunțit, și asediile din 1598 și 1660, ambele efectuate asupra cetății

costat visteria imperială câteva zeci de mii de florini (24.000 numai pentru artilerie și muniție și 13.633 pentru făina și lemnul de foc); la aceste sume impresionante s-au adăugat, firește plățile cărașilor și soldele soldaților și ofițerilor participanți la asediu: apud M. Georgiță, *op. cit.*, p. 93-94.

¹⁴⁹ Scholtz B., *Nagy-Várads várának története*, Nagyvárad, 1907, p. 205.

¹⁵⁰ L. Borcea, Gh. Gorun, (coordonatori), *op. cit.*, p. 158.

¹⁵¹ *** *Cronici turcești despre Țările Române*, vol. II, București, 1974, p. 407.

¹⁵² Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 230-233.

¹⁵³ O. Mureșan, *Un best-seller italian de la sfârșitul secolului al XVII-lea cu privire la orașele și cetățile din Banat și vestul Transilvaniei*, în *A.M.N.*, 39-40/II, 2002-2003, p. 182.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 183.

de către oștile turcești, abia al doilea reprezentând o izbândă pentru Semilună¹⁵⁵. Cetățile de la Satu Mare, Alba Iulia (pe care o confundă cu cea de la Gyula), Lipova, Cenad și Timișoara, au intrat de asemenea în atenția contelui italian Ercole Scala¹⁵⁶.

În următoarele decenii, în urma noilor cuceriri ale Imperiului Habsburgic din sud-estul Europei, cetatea orădeană va deveni una de interior, rolul ei strategic diminuându-se considerabil. Noii cuceritori au ridicat câteva clădiri în cetate, cele mai importante fiind edificiul vămii, biserica și cazărmile, toate într-un auster stil baroc provincial. Se pare că mai vechea „tradiție” a cuceritorilor de a reboteza bastioanele cetății s-a perpetuat și în cazul austrieilor. Noile denumiri au fost: Sf. Inocențiu (în cazul bastionului Bethlen), Sf. Tereza (Crâșorul), Sf. Carol (Roșu), Sf. Iosif (Aurit) și Sf. Leopold (Ciunt)¹⁵⁷.

Istoria modernă a cetății orădene nu a mai fost marcată de momente limită ca cele a asediilor prin care a trecut în evul de mijloc, în ciuda unor evenimente militare derulate în anii următori. Astfel un atac surpriză al unui detașament turcesc asupra cetății și orașului a produs doar consternare și puține pagube materiale în vara anului 1695¹⁵⁸. Mai îndelungat, conflictul care a opus noua

autoritate habsburgică răsculaților lui Francisc Rákóczy al II-lea (1703 – 1711), a atins în intervalul 1703 – 1706 și arealul orădean, pagubele aduse orașului și cetății, aflate în plin proces de reconstrucție fiind considerabile. În ciuda inferiorității numerice, garnizoana austriacă a rezistat asediului curut, existând însă și situații când capitularea a fost aproape. Interesant de semnalat a fost atitudinea orădenilor față de conflict: în toți acești ani ei s-au aflat consecvent în tabăra imperială, probabil și datorită privilegiilor date de noua administrație localnicilor pentru a repopula și reconstrui regiunea după gravele pustiiri din anii 1691 - 1692¹⁵⁹.

Schimbarea tacticii de ducere a războaielor, puterea sporită a artileriei de asediu și, nu în ultimul rând, poziția cetății departe de granițele Imperiului Habsburgic, o vor scoate foarte repede din planurile militarilor și arhitecților militari austrieci de a o transforma radical în noul stil, concordant cu cerințele strategice de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, cel Vauban, deși se pare că au existat intenții pe această direcție, nematerializate în primul rând din cauza lipsei resurselor financiare considerabile necesare unui astfel de demers constructiv.

¹⁵⁵ *Ibidem*, p. 184.

¹⁵⁶ *Ibidem*, p. 183-185.

¹⁵⁷ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 262.

¹⁵⁸ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 158.

¹⁵⁹ *Ibidem*, p. 159 – 161.

III.

Cercetări și materiale arheologice din Cetatea Oradea

III.1. Cercetări arheologice în Cetatea Oradea

III.1.1. Tehnica de săpătură

Cercetările arheologice din cetatea orădeană au fost tributare tehnicii de săpătură specifică momentului când acestea au fost executate. Diferențele dintre primele campanii arheologice, desfășurate în anii 1881, 1883, 1911 – 1912, față de cele care au debutat în anul 1991 sunt radicale, motiv suficient de important pentru reanalizarea metodei de cercetare a primelor săpături comparativ cu cele contemporane.

Premisa unei mai bune cunoașteri a cetății din Oradea a fost decretul împăratului Francisc Iosif I din 16 mai 1857, care a anulat statutul de „fortăreață” al monumentului, context în care accesul în interior al persoanelor civile a devenit astfel mult mai facil¹.

Debutul, în vara anului 1881, unor ample lucrări de refacere și transformare a cetății au atins

în prima fază bastioanele palatului interior, și anume pe cele de pe laturile de nord-vest, sud-est și sud-vest. Curtina de sud-vest a fost de asemenea consolidată. În timpul lucrărilor amintite, pe latura de sud-vest a vechiului palat princiar au fost descoperite urmele unor fundații pe care canonicul orădean Rómer Flóris, bun cunoscător al istoriei fortificației orădene, le-a identificat cu partea de vest a fațadei catedralei episcopale.

La 27 august 1881, Rómer Flóris previne Direcția Monumentelor de la Budapesta (M.O.B.) despre eveniment. Cu promptitudine la Oradea au fost trimiși arhitecții Steinhausz László și Henszlmann Imre care, după unele divergențe cu comandantul regimentului 101 infanterie staționat în cetate², au demarat cercetările arheologice propriu-zise prin trasarea unei secțiuni oblice pe partea de vest a palatului. S-a încercat în acest fel delimitarea pe o suprafață cât mai întinsă a fațadei de vest a catedralei. Lucrările, supravegheate de militari, au fost efectuate cu ajutorul a 25 de

¹ Kerny Terézia, *Adatok a váradi vár kutatástörténetéhez, in Váradi kötéredékek*, Budapest, 1989, p. 15.

² Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor. *Fond Societatea de Arheologie și Istorie*, dosar nr. 21, fila nr. 85.

deținuți proveniți din penitenciarul local. Au fost descoperite un număr de 118 pietre profilate, care în opinia unor intelectuali orădeni ai momentului, erau menite să alcătuiască un lapidar medieval în viitorul muzeu orădean³. În anul 1882, în ciuda faptului că autorizația de săpătură arheologică a fost obținută, lipsa fondurilor dar și a organizării de șantier au dus la amânarea lucrărilor.

Campania arheologică din anul 1883 a debutat la 16 septembrie, fiind finanțată de episcopia romano-catolică și capitulul local prin străduința aceluiasi pasionat istoric - canonic Rómer Flóris. Au fost cercetate bazele turnului - clopotniță al fațadei, pe latura de nord-vest dar și părți ale omologului său din partea de sud-vest. Alte secțiuni au fost trasate în zona curții interioare a vechiului palat princiar, fiind parțial dezvelite zidurile din partea mediană a catedralei dar și fundamentul unui turn aflat în colțul de nord-est al absidei poligonale a monumentului. Au fost descoperite urme ale pardoselilor interioare, alături de un alt lot de pietre profilate, în număr de 27. Cele mai spectaculoase descoperiri au fost pietrele de mormânt ale episcopilor orădeni Andreea Scolari, mort la 1426, și Sigismund Thurzó, înhumat în catedrală în anul 1512. Ambele pietre de mormânt au decorat intrarea laterală din catedrala episcopală barocă ridicată în Oradea la mijlocul secolului al XVIII-lea, alături de câteva dintre cele mai frumoase ancadrame descoperite cu prilejul acestei campanii arheologice⁴.

A fost regretabil faptul că deși au fost descoperite un număr însemnat de monede, piese din bronz, ghiulele și bombarde, alături de cărămizi cu marginea smălțuită, cahle și o cantitate mare de ceramică, aceste tipuri de descoperiri au fost oarecum neglijate, multe dispărând în timp⁵. În ciuda unor resurse financiare relativ importante, campania anului 1883 a fost sistată în data de 25

noiembrie din cauza apropierei pericolos de mult a săpăturilor arheologice de fântâna din mijlocul curții interioare a fostului palat princiar, în fapt singura sursă de apă din cetate.

Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1881 și 1883 au fost valorificate științific prin câteva studii publicate de canonicul Romér Flóris⁶ și de către arhitectul Henszlmann Imre⁷. Lectura acestor studii relevă adâncimile semnificative la care au ajuns săpăturile, cu oscilații între 1,20 și 4 m. dar și lipsa oricăror preocupări pentru detaliile stratigrafice. Accentul s-a pus aproape exclusiv pe extragerea și conservarea unor piese de arhitectură, cele mai importante rămânând evident lespezile de mormânt mai sus amintite. Puținul material arheologic desenat a fost publicat după mai bine de un secol: cahlele schițate de Romér Flóris de către Balogh Jolán⁸, iar o parte dintre piesele de arhitectură într-un volum colectiv dedicat memoriei mai sus amintitei istorice de artă⁹.

Planuri ale săpăturilor, precum și încercări de reconstituire a catedralei au existat. Astfel, într-un desen, alături de singura secțiune trasată în anul 1881, Romér Flóris a schițat și un plan ipotetic al catedralei care cuprindea nava, o absidă semicirculară și patru turnuri, două spre vest care flancau fațada și două spre est care gardau absida¹⁰. Schița mai cuprinde câteva porțiuni de ziduri, delimitate pe latura de sud-est. Impresia lăsată de schiță este aceea a unei biserici - hală, flancată de patru turnuri cu baze nefirești de mari, comparativ cu nava. Existența unei abside semicirculare contrazice restul formei catedralei, rezultând în fapt o combinație, puțin probabilă la Oradea, între stilurile romanice și gotic¹¹. O altă schiță, și mai sumară, cuprinde doar turnurile de pe fațada

⁶ *Ibidem*, p. XVI - XIX.

⁷ Henszlmann I., *Jelentes a nagyváradi fölfedezéséről*, în *Arch.Ért.ú.f.*, I, 1881, p. XVIII - XXI.

⁸ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. I, p. 150 - 153

⁹ *** *Váradi kötéredékek*, Budapest, 1989, p. 195 - 249.

¹⁰ *Ibidem*, p. 303.

¹¹ Se știe din relatările martorilor oculari (călugărul Rogerius), că edificiul catedralei romanice a fost complet distrus de atacul tătar din 1241. Despre o refăcere în același stil nu avem informații clare.

³ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 11.

⁴ Kerny Terézia, *op. cit.*, p. 16.

⁵ Rómer F., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásásról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, III, 1883, p. IV - V.

catedralei, aflate spre vest și confirmă o realitate comună, orientarea acesteia pe direcția est-vest¹².

Arhitectul Steinhausz László execută la rândul său un plan al monumentului, mult mai detaliat, amplasând relativ corect părțile cercetate, alături de cele doar presupuse¹³. Se disting astfel porțiuni din zidurile navelor laterale, atât cel de pe latura de sud-vest cât și cel paralel, al laturii de nord-vest. Pe latura de sud-vest au fost cercetați doi contraforți, având mărimi aproximativ egale de circa 2,40 m. Dintre cele patru turnuri ale catedralei, toate de formă pătrată au fost cercetate turnurile - clopotnițe ale fațadei, la vest și cel adosat absidei, spre nord-est. Lățimea porții principale de acces de pe fațadă apare în plan ca nefiresc de mică, de doar 2,45 m. În economia interioară a catedralei au fost schițate bazele unora dintre pilonii interiori de susținere a bolților, masa altarului, precum și ale zidurilor mai vechi, aparținând probabil catedralei romanice. Apare, la fel ca și pe planul lui Romér Flóris, conturul unei abside semicirculare, de la vechiul monument amintit. Turnurile absidei poligonale, caracteristice construcției din veacul al XIV sunt corect amplasate. Pe planul întocmit de Steinhausz lipsește sacristia.

Rezultatele cercetărilor din anii 1881 și 1883 au fost relativ modeste. Cauzele obiective au ținut de conjunctura cercetării, care a „indispus” conducerea militară a garnizoanei din cetate, puțin indulgentă la ingerințe externe, fie ele și de ordin științific. Mentalitatea cazonă s-a reflectat extrem de sugestiv în privința folosirii unui mare număr de piese de arhitectură, unele de excepție, extrase de militari prin săpături ilegale, pe post de rigole, la gardarea unui drum de acces construit cândva la finele secolului al XIX-lea. Cauzele subiective ale rezultatelor modeste a săpăturilor au fost reflexul unei anumite mentalități a momentului, când cercetarea arheologică, mai ales cea de monumente, pune un accent aproape exclusiv pe scoaterea la lumină a unor ziduri, fără absolut nici o preocupare de ordin stratigrafic. Materialul arheologic comun a

fost de asemenea aproape complet neglijat în favoarea unor piese de arhitectură.

Datele oferite de cronicile medievale i-au incitat cu siguranță pe conducătorii șantierului arheologic orădean, care sperau să găsească și alte morminte regale din catedrală, după senzaționala descoperire întâmplătoare a mormântului regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, făcută de garnizoana austriacă în anul 1755. Adâncimile mari atinse de săpătură, dar și faptul că nu s-a trecut decât pe alocuri de nivelul podelei catedralei gotice, au compromis pe de o parte iremediabil alte cercetări pe amplasamentul celor acum discutate și au afectat și monumentul romanic, aflat sub catedrala gotică¹⁴.

Opinia publică orădeană a fost interesată de cercetările arheologice desfășurate în cetatea orădeană, articole de informare fiind publicate în ziarul *Vasárnapi Ujság*. Profesorul de istorie al gimnaziului premonstratens, și viitorul custode al muzeului orădean, Cséplő Petér a ținut o serie de conferințe pe tema cercetărilor arheologice amintite, preocupat fiind și de soarta celor peste 100 de piese de arhitectură descoperite. În anul 1885 o parte dintre acestea, impropriu depozitate în curtea interioară a vechiului palat princiar din cetate, au fost transportate în clădirea mănăstirii ursulinelor de pe strada Călugărițelor, unde a fost amenajată o sală specială¹⁵.

Zece ani mai târziu, întâmplător, a fost descoperit ancadramentul unei porți, lucrată în stil gotic și o lespede de mormânt. În anul următor, la 27 iunie 1896, a fost inaugurată prima clădire special amenajată pentru muzeul orădean, pe terenul „grădinii de câpșuni”, fostă proprietate a episcopiei romano-catolice locale, cedat special pentru scopul amintit. Dincolo de manifestările oficiale legate de sărbătorirea cu mult fast a „Mileniului” a rămas meritorie strădania profesorului Cséplő Petér de a amenaja un lapidar

¹² *** *Váradí kötéredékek*, Budapest, 1989, p. 301.

¹³ Balogh Jolán, *op. cit.*, pl. 9.

¹⁴ Pentru a nu fi acuzați de partizanat, amintim săpăturile efectuate la Histria de către Vasile Pârvan în anii 1914 - 1927, cu întreruperi din cauza primului război mondial, alături de cele ale arheologului clujean Emil Panaitescu, în perioada interbelică la castrul de la Cășei (jud. Cluj), ambii folosind aceeași tehnică de săpătură.

¹⁵ Kerny Terézia, *op. cit.*, p. 16.

medieval în muzeu, prilej excelent și pentru alcătuirea unui prim registru general de inventar¹⁶. Cu prilejul aceluiași sărbători a fost dusă la catedrala din Strigoniu un fragment de frescă din catedrală datat în secolul al XV-lea¹⁷. Lespezile mormintelor episcopale ale lui Andrea Scolari și Sigismund Thurzó, alături de alte două astfel de piese, au fost încastate în hohul intrării de pe latura de nord a catedralei episcopale catolice din Oradea¹⁸.

Toate aceste preocupări, alături de convingerea că o reluare a săpăturilor arheologice ar îmbogăți informația științifică relativ sumară a vechiului demers, i-au îndemnat pe câțiva istorici locali să înceapă tatonările în direcția amintită. Nu este deloc surprinzător că în fruntea acestei inițiative s-a aflat și de această dată un istoric - canonic orădean, în persoana lui Karácsony János, vicepreședintele Asociației de Arheologie și Istorie a orașului Oradea și comitatului Bihor. În ciuda formării sale în mediul conservator al școlilor capitulare catolice, Karácsony a fost intens preocupat de istoria medievală locală, de începuturile episcopiei catolice bihorene, studiindu-le izvoarele, dar și de arheologie¹⁹.

Într-o scrisoare trimisă Direcției Monumentelor Istorice de la Budapesta, la 11 septembrie 1911, anunța respectiva instituție de dorința de a începe pe 10 octombrie săpături arheologice în curtea interioară a vechiului palat princiar, recomandându-l pe Halási Fekete Petér drept responsabil al șantierului. Primind aprobarea amintitei instituții, i-a fost recomandat drept colaborator pe Fóerk Ernő, care în toamna târzie a anului 1911 a venit la Oradea. Datorită unor neînțelegeri cu forurile centrale, pe șantier a fost cooptat și istoricul orădean Gyalókay Jenő²⁰.

Obiectivele cercetărilor arheologice au vizat identificarea laturii estice a catedralei, cercetarea

tuturor turnurilor acesteia, clarificarea existenței unei capele în stil gotic și delimitarea eventualelor morminte regale din interiorul monumentului. Principala observație critică asupra campaniei arheologice din anii 1881 și 1883 a fost legată de inexistența unor preocupări pentru corelarea rezultatelor obținute după dezvelirea unor părți din vestul și nord-estul curții palatului princiar, cu centrul acestei suprafețe, unde se afla în fapt nava catedralei episcopale²¹. Un alt neajuns subliniat a vizat ignorarea nivelelor arheologice superioare, pe planul întocmit de arhitectul Steinhausz László în anul 1883 fiind trecute doar realitățile arheologice de la adâncimi mari, unde s-a ajuns la final cu săpătura²².

Cercetările arheologice din anii 1911 și 1912 s-au concentrat la sud și est de vechea fântână din centrul curții palatului princiar, deja abandonată datorită introducerii canalizării în cetate, dezvelindu-se astfel partea de sud-est a catedralei. Și acum cercetările arheologice asupra catedralei medievale au fost obstructionate de conducerea militară din cetate, capela și cantina ridicate peste o parte a amplasamentului gotic făcând imposibilă o extindere a săpăturilor. Mormântul cu boltă din cărămidă, descoperit la 26 octombrie 1911, a prilejuit o polemică între Gyalókay Jenő și Halási Fekete Petér²³, care au atribuit mormântul fie reginei Beatrix, soția regelui Carol Robert de Anjou, fie Mariei, tânăra soție a regelui - împărat Sigismund de Luxemburg²⁴.

În planul alcătuit în 1912 de către Fóerk Ernő au fost mixate atât rezultatele vechii campanii din anii 1881 și 1883, cât și săpăturile arheologice recente. Un bun câștigat a fost identificarea parțială a bazelor celor patru turnuri ale catedralei medievale, prin dezvelirea laturii de est a tumului de nord-est, necercetate anterior, precum și a două laturi ale tumului de sud-

¹⁶ *Ibidem*, p. 17.

¹⁷ Balogh János, *op.cit.*, pl. 66.

¹⁸ *Ibidem*, pl. 9, 63, 64, 71.

¹⁹ Preocupat de arheologie, Karácsony s-a implicat cu un deceniu mai devreme și pe șantierul arheologic de la Biharea; pentru activitatea sa științifică vezi: L. Demeny, *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, p. 188.

²⁰ Kerny Terézia, *op.cit.*, p. 17.

²¹ Gyalókay J., *A nagyváradi várban 1911 – 1912-ik évben folyt ásatások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913, p. 44.

²² *Ibidem*, p. 45.

²³ Halási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 91.

²⁴ Gyalókay J., *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1, p. 83 – 90; vezi schița mormântului în *Váradi kötéredékek*, Budapest, 1989, p. 348, fig. 132.

est, complet necunoscut. A fost extinsă cercetarea laturii de nord și a fost dezvelită parțial absida polygonală a monumentului. În interior au mai fost cercetate bazele câtorva coloane, alături de fragmente din pardoseala de cărămidă. Foérk Ernő riscă pentru prima oară și o cronologie a descoperirilor, marcându-le pe cele din secolul al XI-lea (?) aparținând primului edificiu roman, cu precădere în navele edificiului gotic înălțat în secolul al XIV-lea. Două mici porțiuni din zidul bisericii romanice au fost identificate de Foérk Ernő în zona treimii superioare a zidurilor navelor laterale a catedralei gotice, spre absida acesteia, atât pe latura nordică cât și pe cea sudică.

Cu toate că au fost convinși că au clarificat multe din problemele legate de planul catedralei gotice, de atribuirea unor morminte, sugerând și cronologii, arheologii ultimei campanii au continuat metoda de săpătură a celor care au cercetat cetatea la finele secolului al XIX-lea. Săparea de-a lungul zidurilor, pe ambele părți, cu neglijarea totală a stratigrafiei a perpetuat relativitatea datărilor, ca și distrugerea, posibil iremediabilă, a succesiunii nivelelor arheologice, care puteau oferi posibilitatea unei datări mult mai corecte. Planul întocmit de Foérk Ernő rămâne totuși un bun câștigat, la care se adaugă clarificările ulterioare aduse de Gyalókay Jenő vis-a-vis de scara la care au fost desenate interioarele cetății la finele secolului al XVIII-lea²⁵, socotită principal motiv de confuzie în atribuirea mormintelor descoperite în arealul cercetat arheologic. Din păcate și în campania arheologică din anii 1911 – 1912 materialul arheologic mărunt a fost neglijat în favoarea puținelor piese de arhitectură descoperite.

În deceniile următoare nu au mai avut loc cercetări arheologice în cetate, fiind menționate doar câteva descoperiri întâmplătoare. În preajma primului război mondial, nu departe de fântâna dezafectată din centrul curții interioare a palatului princiar, au fost descoperite, la trei metri adâncime, 11 schelete fără inventar, făcând probabil parte din cimitirul medieval adiacent catedralei²⁶. În

anul 1920 câteva sculpturi din piatră care împodobeau poarta principală de acces în cetate au fost duse la București. În anul 1942 arhitectul Dercseny Deszö a fost desemnat drept responsabil al unui proiect de restaurare a monumentului, în cadrul căruia au fost prevăzute și cercetări arheologice, intenție nefructificată din cauza războiului. În fine, în anii 1943 – 1944 au fost descoperite fortuit patru fragmente de ancadramente lucrate în manieră renescentistă, azi, cu o singură excepție, dispărute²⁷.

Destinul postbelic al cetății nu a fost diferit cu nimic de cel din anii precedenți. Păstrarea unei garnizoane militare în cetate, realitate care a permis deja clasicele restricții de acces, alături de degradarea continuă a monumentului, au pus acut problema unor restaurări, precedate firesc de ample cercetări arheologice. Cercetarea arheologică a unei cetăți medievale este cu siguranță un demers extrem de complex²⁸, în cazul celei orădene complexitatea fiind accentuată, pe de o parte de mai vechile săpături care au anulat cel puțin parțial cercetarea cu metode moderne a obiectivelor deja atinse, iar pe de altă parte, de suprapunerea pe amplasamente, de multe ori foarte apropiate, a unor fortificații și clădiri interioare succesive, din punct de vedere cronologic, de-a lungul a aproximativ șapte secole.

De asemenea, un astfel de demers în cazul unei fortificații medievale nu reprezintă un simplu accent pus doar pe latura militară, deși în fond aceasta a fost în mod firesc precumpănitoare. În cazul Oradiei avem însă o cetate episcopală, care proteja o impunătoare catedrală și un palat episcopal, care l-a rându-le reprezintă obiective de primă importanță. Înaintea săpăturilor arheologice propriu-zise este obligatorie studierea în detaliu a izvoarelor istorice legate de obiectiv, a relatărilor călătorilor străini, a stampelor și planurilor de epocă, precum și studierea istoricului unor instituții care au funcționat de-a lungul timpului în

²⁵ Gyalókay J., *op. cit.*, p. 84.

²⁶ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor. *Fond Societatea de Arheologie și Istorie*, dosar nr. 21, fila nr. 76.

²⁷ Kerny Terézia, *op. cit.*, p. 17.

²⁸ A. A. Rusu, *Arheologia cetăților medievale din Transilvania*, în *Arh. Med.*, II, 1998, p. 5 – 19.

interiorul acesteia (episcopia, capitulul, castelanatul, căpitănia etc)²⁹.

În cazul Oradiei, multe dintre aceste „elemente ajutătoare” au fost rezolvate exhaustiv prin valoroasele contribuții ale istoricului de artă Balogh Jolán³⁰, iar în cazul informației despre vechile săpături și cele legate de piesele de arhitectură descoperite cu prilejul acestora, prin publicarea într-un volum colectiv apărut acum mai bine de două decenii³¹.

La inițiativa Direcției Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, în vara anului 1991 au demarat noile cercetări arheologice în cetatea orădeană³². Principalele obiective vizate au fost dezvelirea ansamblurilor îngropate, stabilirea stratigrafiei generale a sitului precum și stabilirea unor cronologii pentru fazele succesive ale cetății. Informația documentară, alături de câteva excelente stampe datate în anii 1598 – 1599, datorate lui Georg Houfnagel și Cesare Porta au sugerat suprapunerea a cel puțin trei cetăți pe aproximativ același amplasament: prima anterioară invaziei tătare din 1241, a doua reconstruită în piatră precum și actuala cetate bastionară.

²⁹ Jakó Zs., *Bihari várak kutatásáról*, în *Művelődés*, V, 1983, p. 42 – 44; VI, 1984, p. 42 – 45.

³⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, passim.

³¹ *** *Váradi kötéredékek*, Budapest, 1989, passim.

³² Cercetările arheologice analizate în prezentul studiu s-au desfășurat anual în perioada 1991 – 1999. Așa cum deja am arătat în cuvântul înainte, alte obiective cercetate ulterior (vechea poartă de acces în cetate, zone din nord-vestul vechiului grajd, sondajele de la vechiul palat princiar și de la cazărmlle interioare, cele de la clădirea vămii, sondajele din bastionul Ciunt etc) nu au fost incluse în prezentul demers în primul rând datorită crezului că ele vor forma obiectul unor volume monografice asemenea celui deja apărut, dedicat palatului episcopal. Implicarea științifică în săpăturile arheologice a însemnat o bună colaborare între Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, prin persoana dr. Adrian A. Rusu, conducătorul șantierului și Muzeul Țării Crișurilor din Oradea. Finanțarea a aparținut aproape în exclusivitate muzeului orădean și în mică măsură Direcției Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Arheologice din București. Rezultatele campaniilor arheologice au fost prezentate sub forma unui raport elaborat de conducătorul de șantier, dr. Adrian A. Rusu la sesiunile anuale de rapoarte arheologice.

Strategia adoptată a vizat, pe cât posibil, delimitarea și cercetarea pe cât posibil cât mai complet a unor obiective deja dispărute, precum incinta din pământ cu palisadă, cea din piatră, palatul episcopal, vechea poartă de acces în cetate, alături de sondaje la catedrala gotică și în spațiile rămase libere, pentru completarea planului general cu noi posibile ansambluri interioare necunoscute. Campania anului 1991 a debutat cu trasarea unei secțiuni de control, menită să delimiteze măcar parțial obiectivele îngropate. Campaniile următoare desfășurate succesiv între anii 1992 – 1999 cu implicarea acelorași instituții, Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca, mai puțin a Direcției Monumentelor din București, s-au axat în principal asupra dezvelirii exhaustive a palatului episcopal, surprins în 21 din cele 27 de secțiuni trasate în campaniile de săpătură amintite.

Alte secțiuni au delimitat unul dintre turnurile vechii porții de acces în cetate, alături de incinta medievală. În general secțiunile trasate au avut dimensiuni medii de 15 – 20 de m. lungime și 2 – 2,50 m. lățime, în funcție de realitățile arheologice ivite. Singura de dimensiuni mai mari a fost magistrala trasată în anul 1991 care a depășit 42 de metri. După primele campanii s-a optat pentru o lățime mai mare a secțiunilor, în principal datorită adâncimilor foarte mari atinse și a unei anumite instabilități a solului. În unele cazuri, datorită unor obstacole, dar și a situației obiectivului cercetat, secțiunile au avut dimensiuni apropiate unei case. În două cazuri, cercetările au fost urmate, la aceleași secțiuni, de extinderi sau reluări în anul următor, procedeu dificil, urmat doar în extremis, din cauza impedimentelor majore de reamenajare a unei săpăturii neterminate. Întotdeauna s-a urmărit ca cercetarea arheologică să atingă nivelul steril din punct de vedere arheologic, motiv pentru care adâncimile secțiunilor au măsurat o medie de 3,50 m., cu extreme în cazul fundațiilor incintei medievale, unde a fost atinsă o adâncime de 5,60 m. Adâncimile mari la care s-a ajuns au contribuit la delimitarea tuturor obiectivelor din profunzimea nivelului arheologic, dar au împiedicat un ritm

susținut al lucrărilor, datorită dificultățile tehnice apărute. Din cauza solului uneori instabil și a amplasării nivelului arheologic de dărâmtură și amenajare alcătuit din fragmente de piatră și cărămidă deasupra celui de pământ, a trebuit respectată o anumită distanță între secțiuni, pentru evitarea surpării malurilor.

Stratigrafia generală a sitului este deosebit de complexă. Marele șantier al cetății bastionare și a palatului princiar, alături de cele câteva clădiri ridicate în secolul al XVIII-lea, au folosit masiv piatra din vechiul complex medieval, afectând radical, în majoritatea arealelor cercetate, primii 2 – 2,50 m. de stratigrafie, depunerile moderne depășind rareori grosimea de 0,50 – 0,70 m. De cele mai multe ori din cetatea și palatul episcopal au rămas doar fundațiile și câteva asize ale elevațiilor. Sub acest ansamblu, în câteva locuri, a fost delimitat și nivelul anterior celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, cu o grosime de aproximativ un metru, concentrat în exclusivitate în partea de sud-est a ansamblului, spre exterior față de actualul palat interior, în zona unui monticol natural care fiind fortificat a înglobat și primul ansamblu episcopal de la Oradea.

În cazul celor mai vechi nivele se poate vorbi și aici de o delimitare. Astfel, deasupra sterilului arheologic au apărut fragmente ceramice smălțuite de factură bizantină care, prin analogie cu alte descoperiri din spațiul central – european, sunt cele mai vechi din cetate. Chiar dacă nu reprezintă un nivel foarte clar delimitat, se individualizează, măcar punctual în unele secțiuni, față de cel al locuințelor semiîngropate, unde apar căldările de lut, bine încadrate cronologic în secolele XII – XIII. Astăzi, datorită repetatelor amenajări, demolări și a unei aplatizări mecanice realizate de constructorii cetății bastionare, monticolul nu mai poate fi sesizat decât superficial și doar la nivelul inferior al câtorva dintre secțiunile trasate. În zonele mai puțin afectate de șantierul medieval și cel al palatului princiar, cadența grosimii unui secol de depuneri măsoară aproximativ 0,50 – 0,70 m. În sfârșit, menționăm că într-una dintre secțiunile

trasate în pivnița fațadei palatului princiar, în colțul de nord-vest, au fost delimitate înhumări medievale. În acest loc adâncimea săpăturii nu a depășit 0,40 m. Din motive obiective nu a fost posibilă cercetarea arheologică a curții interioare a palatului princiar, tocmai arealul catedralei gotice, sondată la finele veacului al XIX-lea și la începutul celui următor.

Așa cum am subliniat deja, cele 27 de secțiuni trasate în intervalul celor nouă ani neîntrerupți din primul interval al cercetărilor arheologice de la Oradea (1991 – 1999) au încercat să delimiteze obiective precise, mai ales între cele care astăzi au dispărut. Credem că este utilă pentru cititor înșirarea acestora, cu locul de amplasare și dimensiunile fiecăreia³³.

³³ S I (42,5 x 2 m) trasată perpendicular pe zidul exterior de incintă, între bastioanele Bethlen și Crăișorul. Latura de vest se găsea la 11 m. spre est de zidul de est al fostei brutării din cetate. Secțiunea a avut menirea de a face legătura dintre incinta cetății bastionare și latura de nord-vest a bastionului palatului princiar; S II (6 x 2 m) trasată perpendicular pe latura de nord a palatului princiar, lângă biserica din cetate, la 4,5 m vest de contrafortul care amintește de un bastion demolat al palatului; S III (6 x 2 m) trasată în stânga intrării pe poarta de vest a cetății; S IV (3 x 3 m) trasată la nord de secțiunea S III, cu un martor de 0,5 m; S V (12 x 2 m) trasată perpendicular pe colțul de sud-est al bastionului palatului princiar, la 3 m de acesta pe axul median; S VI (18 x 2 m) trasată în interiorul curții palatului princiar, perpendiculară pe latura sudică, pornind din colțul de sud-est; S VII (15 x 4 m, restrânsă în partea sudică la 5 x 2 m) trasată pe latura sudică a bastionului palatului princiar; S VIII (19 x 4 m) trasată pe latura sudică a bastionului palatului princiar, la 3 m. est de S VII; S IX (13 x 2,5 m) trasată perpendicular pe latura de est a palatului princiar; S X (10 x 2,5 m) trasată între S VIII și S XIV; S XI (17 x 2,5 m) trasată perpendicular pe latura de est a bastionului palatului princiar; S XII (18 x 3,5 m) trasată la o distanță de 3 m de est de zidul fostei brutării, perpendiculară pe latura de sud a bastionului palatului princiar; S XIII (8 x 3 m) amplasată perpendicular pe colțul de sud-est al bastionului palatului, la 8 m. de el; S XIV (10,5 x 4 m) amplasată la 8 m spre sud de colțul de sud-est a bastionului palatului; S XV (14 x 2,5 m) trasată perpendicular pe aripa de est a bastionului palatului între S V și S XIII; S XVI (12 x 4 m) amplasată între S XI și S XIII; S XVII (8 x 4 m) plasată între S XIV spre nord-est și S X și S VIII spre sud-est, în colțul de nord-est a fost trasată caseta C I (2,5 x 1,7 m); S XVIII (7 x 5 m) plasată la est de S IX, la

III.1.2. Topografia istorică a sitului în secolele XI – XIII

III.1.2.1. Cetatea orădeană în secolele XI – XIII

Funcționarea unui ansamblu eclesiastic la Oradea, indiferent care a fost statutul său inițial, simplă mănăstire sau episcopie, a avut nevoie de o protecție care să-i permită o evoluție normală. Existența unei cetăți timpurii în acest areal nu a fost atestată documentar, deși este mai mult ca sigur că inițial aici a funcționat o cetate regală, abia ulterior devenind una episcopală³⁴. Una dintre primele mărturii documentare legate indirect de existența unei cetăți timpurii la Oradea datează din anul 1198. Ea se referă la veniturile episcopiei locale, provenite din vămile luate în cetatea Bihor, aflată pe Criș³⁵. O altă informație, mult mai amănunțită, este legată de invazia tătară de la 1241 și relatările călugărului Rogerius, surprins la Oradea de aceste evenimente. Descriind cetatea, călugărul italian i-a menționat un recent zid reparat (*amplo muro illud fecit reparari*), numindu-l câteva paragrafe mai jos zidul cel nou (*murus novus*)³⁶. Călugărul italian mai

amintește turnurile din lemn, alături de șanțurile late și adânci. A făcut de asemenea, pentru prima oară în cazul Oradei, distincția clară între cetate (*castrum Varadinum*) și oraș (*civitas Varadinum*)³⁷, pe ultimul amintindu-l ca nefortificat (*civitatem defendere non possemus*)³⁸.

În cazul orașului propriu-zis trebuie precizat faptul că există o mențiune documentară ceva mai veche, datată în anul 1235 (*propre Waradinum civitatem*)³⁹. În fapt, indiferent dacă instituția episcopală a fost înființată de către regele Ladislau I direct la Oradea sau inițial aici a funcționat numai o mănăstire, în tradiția unor astfel de așezăminte nu a existat regula amplasării pe într-un loc pustiu sau cel puțin lipsit de o anumită semnificație religioasă sau măcar strategică⁴⁰.

Juridic, cetatea a fost legată de cele două instituții eclesiastice care si-au avut sediul în interiorul său: episcopia catolică și capitulul colegial, cu primatul în timp al ultimului care, deși subordonat episcopiei, dispunea de o anumită autonomie economică⁴¹. În fapt, întreg orașul se găsea pe pământul celor două instituții, dovada fiind tocmai proveniența unor părți însemnate din venituri: dările supușilor dar mai ales taxele vamale, drept exclusiv al regalității, au fost cedate capitolului și episcopiei, fiind percepute la Oradea în trei locuri diferite, toate de neevitat pentru negustori⁴².

O altă problemă extrem de importantă în cazul cetăților timpurii este cea a denumirii.

20,5 m de colțul de sud-est al bastionului palatului; S XIX (15 x 2 m) trasată paralel cu S XI; S XX (11 x 2,5 m) trasată la 6 m est de S I, în colțul de sud-est a fost trasată caseta C II (2,6 x 0,6 m); S XXI (14 x 2,5 m) trasată în dreapta porții de vest a cetății, perpendicular pe incinta de vest a cetății bastionare; S XXII (10 x 2,5 m) trasată la nord de S XVIII, perpendiculară pe latura de est a palatului princiar, la 12 m de acesta, în colțul de sud-est a fost trasată caseta C III (3,5 x 2,5 m); S XXIII (12 x 2 m) trasată la nord de S XVII cu un martor de 1 m; S XXIV (16 x 2,5 m) plasată de la zidul de nord al brutăriei și latura de sud a palatului princiar; S XXV (10 x 5 m) trasată în pivnița din colțul de nord-vest al fațadei palatului princiar; S XXVI (5 x 1,5 m) trasată la vest de secțiunea S XXV, cu un martor de 0,5 m; S XXVII (5 x 1,5 m) trasată la nord de S XXV, cu un martor de 0,5 m.

³⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 26.

³⁵ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 22.

³⁶ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de jale de Rogerius*, ediție anastatică, îngrijită și cuvânt înainte de D. Marta, Oradea, 2006, p. 81, 83.

³⁷ M. Rusu, *Aspecte ale genezei târgurilor și orașelor medievale din Transilvania*, în *Hist.Urb.*, I, 1994, nr. 1, p. 36.

³⁸ P. Iambor, *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX – XIII*, în *A.M.N.*, 26 – 30/II, 1989 – 1993, p. 12.

³⁹ L. Borcea, *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor orașului Oradea*, în *Crisia*, IV, 1974, p. 117.

⁴⁰ A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi și noi*, în *Eph.Nap.*, IV, 1994, p. 336.

⁴¹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, Oradea, ed. I, 1995, p. 87; L. Borcea, *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005, p. 67 – 73.

⁴² L. Borcea, *Veniturile din vămi pe teritoriul orașului reflectate în Statutele Capitulului din Oradea (1374)*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 93.

Aproape la unison cercetătorii acestei probleme au fost de acord că terminologia, cel puțin pentru secolele XI și parțial pentru cel următor a fost relativ confuză. Astfel, dacă termenul *castrum* desemna cetatea (fortificația), cel de *civitas* (*urbs*) avea uneori aceeași conotație la care era inclusă și așezarea din preajmă⁴³. Abia din secolul al XIII-lea s-a făcut o distincție între termenii de *castrum* și *civitas* sau *urbs*⁴⁴. Ceea ce este însă foarte clar este tocmai folosirea în intervalul secolelor XI – XIII, cu precădere până la jumătatea ultimului secol amintit, a termenului de *castrum*⁴⁵. Secolul al XIII a fost cel în care limba latină a suferit translații și spre limbile naționale, termenul de *castrum* fiind tot mai mult adaptat în acest sens⁴⁶.

În sfârșit, trebuie lămurită și problema toponimiei cetății orădene. Ultimele cercetări, care în fapt au trecut în revistă toate posibilele toponime ale cetăților din Transilvania, au confirmat proveniența numelui cetății orădene și forma sau starea sa: *Várad* însemnând *Cetate mică* în limba maghiară, nume sub care este și menționată în documente⁴⁷. A fost probabil mărimea efectiv mică a cetății în momentul când a fost astfel numită de contemporani. În discuția legată de termenul maghiar de cetate (*vár*), se susține că el a fost atestat la mijlocul secolului al XI-lea, reprezentând un împrumut din limba germană a cuvântului *fall*; alți cercetători înclină însă spre o filieră slavă⁴⁸.

Realitatea arheologică din cetatea orădeană a confirmat existența aici a unui castru care însă ridică unele probleme de datare, îndeosebi datorită dificultăților de cercetare a ansamblului timpuriu, datorită afectării extreme a nivelului său de construcție de către edificiile ulterioare, atât cele gotice și renașcentiste dar și a palatului princiar ridicat în veacul al XVII-lea. Totuși nivelul arheologic corespunzător fortificației timpurii a fost surprins în suficiente locuri pentru a permite o analiză cât mai complexă a acesteia. În secțiunile convențional numerotate S I, S V, S XI, S XIII, S XIV, S XV, S XVI, S XVII și S XVIII au fost delimitate, mai mult sau mai puțin pregnant urmele acestei prime cetăți⁴⁹.

Astfel, în toate cazurile, peste nivelul steril arheologic s-a suprapus un strat subțire măsurând 0,15 – 0,20 m. din lut, intens pigmentat cu pământ negru și mici particule de arsură. Peste acest nivel de amenajare s-a ridicat în fapt fortificația propriu-zisă. Astfel în secțiunea S XI, în primele trei carouri din partea nord-vestică, pe profilul vestic, pe o lungime de aproximativ șase metri și o înălțime de un metru a fost surprins valul de pământ, care în consistență era alcătuit din pietriș nativ și lut galben, alături de pământ negru. Se pare că nivelul de lut galben a fost bătătorit la bază iar cel de pământ în partea superioară. Nu a putut fi delimitată o eventuală bermă și nici șanțul de apărare din pricina deja amintitelor amenajări ulterioare.

În estul secțiunii S XIII, săpată paralel cu secțiunea S XI, lucrurile s-au dovedit mult mai clare, oferind multe amănunte legate de sistemul de fortificare propriu-zis. Dacă valul în sine a fost delimitat pe o porțiune mai restrânsă decât în secțiunea precedentă, consistența sa fiind asemănătoare, noile descoperiri au constatat în delimitarea amprentelor de bârne din lemn care

⁴³ A. A. Rusu, *Geneza domeniilor cetăților medievale din Transilvania* (sec. XI – XIV), în A.I.I.A.C.luj, XXIII, 1980, p. 57 – 58; P. Iambor, *op. cit.*, p. 11 – 12; Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárai*, Debrecen, 1998, p. 13;

⁴⁴ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 17 – 18.

⁴⁵ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate* (sec. XIII – XIV), Cluj-Napoca, 2005, p. 58; pentru întreaga discuție vezi subcapitolul „Terminologia” din amintitul volum, p. 54 – 68 cu bibliografia foarte recentă.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 59 – 60; vezi și considerațiile asupra subiectului la I. M. Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV)*, București, 2006, p. 29 – 33.

⁴⁷ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 42.

⁴⁸ Vezi discuția la Bóna I., *op. cit.*, p. 13 – 14.

⁴⁹ Rezultatele cercetărilor arheologice din acest areal a fost comunicat la mai multe Sesiuni Naționale de Rapoarte Arheologice și publicat în: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 21 – 26, concluziile domniei sale fiindu-ne un foarte bun îndrumător.

alcătuiau palisada, amplasată firească pe coama valului de pământ. La o adâncime de 2,70 m. față de actualul nivel de călcare, au apărut amprente de două bârne verticale cu diametrul de 0,20 respectiv 0,12 m. Distanța măsurată între cele două bârne a fost de 1,27 m. În apropierea bârnei mai groase, în profunzimea valului, au fost delimitate alte două amprente de bârne așezate orizontal, una paralelă cu coama valului, cealaltă având o traiectorie ușor perpendiculară, sugerând o poziție care străpungea valul. Datorită slabei conservări a fost imposibilă măsurarea precisă a diametrelor bârnelor orizontale.

În preajma valului, în nivelul arheologic care i-a corespuns, au fost descoperite fragmente ceramice datate în secolele XII – XIII. În secțiunea S XVIII, săpată în același areal cu precedentele S XI și S XIII, dar spre est cu aproximativ 15 m., a fost de asemenea surprins valul de pământ al cetății timpurii. În partea nord-estică a secțiunii, pe o porțiune de doar 1,80 m., în primul carou, s-a observat căderea pantei valului cu aproximativ 20° spre interior și circa 17° spre exterior. Consistența valului a fost asemănătoare cu cea sesizată în secțiunile menționate anterior. Pe porțiunea de val delimitată nu au fost descoperite urme ale palisadei. Și în acest caz fundațiile unui turn care flanca palatul gotic au afectat stratigrafia aferentă cetății timpurii de la Oradea.

Mult mai complexe și interesante se prezintă urmele fortificației timpurii în secțiunile S XV și S XVI, aflate la est de colțul sud-estic al palatului princiar. În secțiunea S XV au putut fi cercetate urmele fortificației timpurii pe ambele profile. Valul a fost surprins pe o traiectorie oblică, venind dinspre nord-est spre sud-vest. Consistența sa constă în pământ negru bătătorit amestecat cu lentile de lut galben. Au fost descoperite și urme ale palisadei. Astfel, amprente de bârne verticale, aflate pe coama valului, în număr de trei, aveau o grosime egală de 0,15 cm. Distanța dintre bârne a fost de 1,25 m., confirmând astfel cadența sesizată în secțiunea S XIII. În fața bârnelor verticale a fost descoperit un element din gardul palisadei, o bârnă

orizontală cu diametrul de 0,15 m. În profilul de est al secțiunii, spre capătul ei de sud-est, au fost delimitate urmele unui al doilea șir de bârne, așezate vertical, puternic deranjate de zidul exterior estic al palatului episcopal. Oricum, în acest punct traiectoria valului de pământ a continuat să urce, lucru nefiresc în cazul unei palisade simple.

Existența unui al doilea rând de bârne din lemn sugerează funcționarea, cel puțin în acest loc al incintei, a unei palisade complexe, alcătuită din două garduri paralele, bârne înfipte perpendicular în grosimea valului, alături de bârne orizontale și umplutură din pământ în spațiile rămase libere. În secțiunea S XV înălțimea conservată a acestuia măsoară 1,20 m. Panta exterioară a valului păstrează o înclinație de aproximativ 10°. În secțiunea S XVI valul primei fortificații a fost surprins de asemenea pe o mică porțiune, înalt de un metru, alcătuit din pământ negru cu lentile de lut. Suprainălțarea valului, realitate care a aparținut unei noi faze de folosire a acestuia, a fost delimitat sub forma unor casete conținând pământ negru, amprentă provenită din umplerea unui gol rămas între rețeaua de bârne verticale și orizontale. Urma unei astfel de bârne ușor înclinate avea un diametru de 0,20 m. Să mai amintim doar că în secțiunea S XIV, în colțul de sud-est au fost de asemenea surprinse cele două faze ale palisadei: prima, cu o înălțime de 0,50 m., conținea bârne așezate vertical și orizontal; a doua palisadă, realizată prin suprainălțare, atinge anvergura de un metru, fiindu-i descoperite doar urmele bârnelor orizontale. În câteva dintre cazuri, în interiorul incintei au fost delimitate urme maronii, posibile rămășițe ale unui drum de rond.

În nici una dintre secțiunile unde au fost descoperite urme ale fortificației timpurii nu a fost regăsit șanțul de apărare. Cu siguranță el a existat, dovada rămânând alunecarea valului de pământ în câteva dintre porțiuni spre exterior, în est, mai jos decât în partea sa interioară, aflată la vest. Este curioasă lipsa unei berme în partea exterioară a

valului, realitate totuși condiționată, repetăm, de deranjările masive produse de fundațiile zidului exterior al palatului episcopal, care au anihilat orice posibilitate de conservare a bermei dar și al șanțului de protecție. Existența acestuia este confirmată, pe lângă o lungă listă de analogii cu cetatea orădeană, de mărturiile călugărului Rogerius, care la 1241 a văzut fortificația protejată de un șanț (*fossatis*)⁵⁰.

Coroborarea informațiilor oferite de cercetările arheologice care au delimitat porțiuni legate de fortificațiile timpurii de la Oradea ne permit unele concluzii, în ciuda insurmontabilelor dificultăți pricinuite de penetrarea lor de către fundațiile construcțiilor ulterioare. Astfel, o primă fază de locuire, direct suprapusă peste nivelul steril arheologic, extrem de superficială, constă în câteva lentile din lut și pigmenți de pământ negru cu urme de arsură. În acest nivel au fost descoperite câteva fragmente ceramice smălțuite, de evidentă factură bizantină, databile spre finele secolului al XI-lea. Urmele propriu-zise de arsură pot proveni de la incendierea stufărișului și pădurii din preajmă, în momentul când, la sfârșitul secolului al XI-lea, regele Ladislau I a hotărât amplasarea aici a unei mănăstiri sau episcopii protejate de o incintă cu val de pământ și palisadă. Existența unei simple locuiri anterioare sau mai mult, a unei adevărate așezări deja bine încheiate, este extrem de dificil de afirmat, locuințele cercetate în zonă dovedindu-se mai târzii. Cele câteva fragmente ceramice smălțuite de factură bizantină descoperite în nivelul amintit, în fond cel mai timpuriu din spațiul cetății orădene, în ciuda tentației, nu oferă suportul clar al unei prezențe în arealul cetății a unei locuiri databile la mijlocul veacului al XI-lea. Analogiile cu acest tip ceramic sunt puține în Transilvania, iar acolo unde ele există, au fost descoperite în contexte stratigrafice relativ neclare și în cantități neînsemnate. În fond, acceptarea unei astfel de cronologii timpurii în cazul cetății orădene ne poate îndemna spre o altă

cronologie care i-a fost propusă: secolul al X-lea, care din punct de vedere arheologic nu are nici măcar acest „palid” suport material al câtorva fragmente ceramice

Explicațiile pentru această cronologie foarte timpurie se bazează îndeosebi pe argumente lingvistice; termenul de cetate în limba maghiară, *vár*, fiind preluat și în denumirea fortificației locale și al orașului sub forma Cetatea Mică (*Várad*). Importanța cetății, ridicată potrivit acestei opinii încă în vremea regelui Ștefan I, este probată și de prezența în zonă a unor vechi clanuri maghiare dar și a unor populații războinice venite odată cu ungurii descălecători. În cazul primilor este amintit toponimul *Tarjan*, Tărianul de azi, pentru ultimii fiind atestat în zonă toponimul *Besenyő*, probabil un loc unde s-au așezat un grup de pecenegi⁵¹.

Cercetările arheologice din cetate nu au dus la descoperirea unor materiale arheologice caracteristice secolului al X-lea, fie ele de veche factură maghiară sau ale pecenegilor timpurii. Începuturile sigure ale cetății orădene, dincolo de cronistica sau documentele medievale, au fost probate cel mai pregnant prin coroborarea informațiilor oferite de cercetarea arheologică a locuințelor aflate la același nivel și context stratigrafic cu primul val de pământ și palisada protectoare a întregului ansamblu interior. Moneda descoperită în contextul amintit, datată la mijlocul secolului al XII-lea, reprezintă un foarte prețios reper cronologic, care permite marcarea începuturilor primei cetăți la finele secolului al XI-lea sau începutul celui următor.

A doua fortificație, deosebită de prima doar prin faptul că palisada a fost refăcută și valul supraînălțat, este ceva mai dificil de datat cu oarecare precizie. Singura realitate dovedită arheologic, în afara materialului ceramic larg databil în secolele XII – XIII, a fost căpăcuirea nivelului corespunzător acestui val și palisadei aferente cu un strat de

⁵⁰ *Idem*, *Les premières fortifications médiévales d'Oradea. Observations préliminaires à la suite des fouilles archéologiques*, in *900 Years from Saint Ladislav's Death, Oradea*, 1996, p. 15.

⁵¹ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 22; în cazul Tărianului aici a fost cercetat un grup de morminte vechi maghiare; vezi Lakatos A., *10 – 11 századi temető Köröstarjan-Csordásdombon (Tărian, Romania)*, în *Arch.Ért.*, 128, 2003, nr. 1 – 2, p. 211 – 226.

amenajare necesar amplasării fundațiilor aripilor vechi a palatului episcopal, probabil cândva la finele secolului al XIII-lea. În context putem sugera doar că a doua cetate de la Oradea avea menirea de a proteja ceva mai prețios decât precedenta. Sanctificarea regelui Ladislau I, în anul 1192 și aducerea moaștelor sale în catedrala episcopală din cetate, putea oferi un bun dar și necesar prilej în acest sens, în contextul unei posibile refaceri sau chiar măririi a amintitului edificiu sacru pentru a putea face față mai bine pelerinilor din ce în ce mai numeroși. Să mai amintim, tot în cadrul acestei discuții legate de cronologie, că nici în cazul primei palisade, dar mai ales nici în cazul celei de-a doua, care să nu uităm a suferit din plin șocul năvălirii tătarilor din 1241, în zona cercetată arheologic nu au fost sesizate urme de incendiere masivă. În cazul succesiunii de la prima la a doua cetate s-a procedat doar la, deja amintita, înlocuire a palisadei și la înălțarea valului de pământ; în al doilea caz explicația se leagă în mod logic de faptul că zona cercetată arheologic nu a fost cea care a suferit șocul direct al loviturilor tătarilor⁵².

O problemă interesantă a apărut în secțiunea S XVII, trasată în primul rând pentru a lămurii modul de racordarea celor două aripi ale palatului episcopal gotic. Aici au fost delimitate resturile unui zid alcătuit din fragmente de piatră prinse cu pietriș și mortar, care traversa oblic secțiunea de la est spre vest. Zidului nu i s-a păstrat elevația, fiind suprapus sau tăiat de zidurile celor două aripi ale amintitului palat. În mod firesc s-a născut întrebarea legată de funcționalitatea acestuia, mai precis de apartenența lui la una sau alta dintre fazele cetății. Cel mai la îndemână ni s-a părut legarea lui de a doua fortificație timpurie de la Oradea, care îngloba, realitate confirmată arheologic, un val de pământ și o palisadă complexă.

Înainte de analizarea funcționalității acestui zid, dar și a unei discuții legate de existența în regatul

maghiar a unor cetăți din piatră sau cu anumite structuri din piatră, dorim să analizăm câteva realități din teren care par să încline spre stabilirea unei legături între cetatea de pământ și zidul din piatră. În toate secțiunile unde au fost delimitate resturile valurilor și al palisadelor din lemn, traiectul acestora a fost relativ constant, urmărind o direcție dinspre sud-est spre nord-vest, loc unde, în secțiunea S XVIII, a fost surprinsă bucla care se îndrepta spre vest, intrând sub actualul palat princiar din interiorul cetății bastionare. În fapt primele fortificații de la Oradea s-au ridicat, așa cum deja s-a amintit, pe un mic monticol natural, care în porțiunea amintită avea această orientare. În secțiunile trasate perpendicular pe latura de sud-vest a bastionului palatului princiar, fortificația de pământ nu a fost găsită datorită masivelor deranjări ulterioare, cu excepția unei urme a valului vag sugerată în secțiunea S I. Cotirea zidului amintit spre sud ne îndeamnă la a o socoti pe aceasta ca fiind direcția pe care o urmau fortificațiile timpurii, cu o posibilă extensiune spre sud-vest, încorporând astfel și palatul episcopal romanic.

O mărturie contemporană cu faza timpurie a cetății de la Oradea, care poate dezlega rolul pe care zidul timpuriu l-a avut, pe care am amintit-o deja, este cea a călugărului italian Rogerius, surprins în cetate de invazia tătară din anul 1241. Informații asupra iminentului atac, locuitorii orașului s-au precipitat să repare cetatea, aflată probabil într-o formă nu prea bună de conservare. Lucrările s-au concentrat la repararea incintei, unde călugărul deja vorbește de existența unui zid (*amplo muro illud fecit reparari*), dar și la ridicarea unui zid nou (*murus novus*), care îl va determina pe italian să constate în cazul fortificației orădene că aceasta avea „*turris ligneis super muros*”⁵³. Afirmția, în cazul când era adevărată, și nu vedem nici un motiv pentru care Rogerius să fi inventat anumite

⁵² A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 23.

⁵³ *Idem, Les premières fortifications médiévales d'Oradea. Observations préliminaires à la suite des fouilles archéologiques, în 900 Years from Saint Ladislav's Death*, Oradea, 1996, p. 14 – 15, cu întreaga discuție.

lucruri legate de tehnica de construcție a cetății, explică prezența zidului din piatră. Piatra propriu-zisă alcătuia în fapt temelia până la o anumită cotă a elevației, restul incintelor și turnurilor fiind din lemn. Acest tip de fortificare s-a folosit probabil, mai ales pe flancurile incintei și la turnurile care protejau porțile cetății, aceasta fiind cea mai plauzibilă explicație pentru lipsa zidurilor pe anumite porțiuni ale fortificației timpurii.

Problematica cetăților medieval timpurii din Transilvania reprezintă sigur unul dintre subiectele cele mai dezbătute în istoriografia noastră dar și în cea maghiară, cu concluzii mai totdeauna ireconciliabile, mai ales cele legate de datarea acestora⁵⁴. În cazul cetății timpurii de la Oradea avem un oarecare avantaj în cazul datării, datorită documentelor și cronisticii medievale care leagă întemeierea episcopiei locului de persoana regelui Ladislau I cândva înaintea morții acestuia, survenită în anul 1095. În acest context, chiar dacă au existat păreri că cetatea timpurie de la Oradea ar data încă din secolul al X-lea, realitatea bazată pe noile cercetări arheologice contrazice aceste datări mult prea timpurii⁵⁵. Oradea nu intră defel în mai sus amintita polemică istoriografică, centrată cu mai mult sau mai puțin teme pe naționalitatea ctitorilor sau datarea în secolele VIII – IX sau abia în veacurile X – XI a cetăților timpurii din Transilvania și împrejurimi⁵⁶. Ridicarea cetății de către regalitate

cândva în a doua jumătate a secolului al XI-lea ne face să ne oprim mai ales la analogiile existente.

Recent, o tipologizare a cetăților timpurii din Transilvania a reprezentat un prim pas către includerea acestui tip de fortificații din arealul menționat într-un spațiu mai larg al Europei centrale⁵⁷. Analizând elementele defensive ale cetății orădene, un val de pământ cu palisadă complexă casetată, care deși a avut două faze, ultima a reprezentat doar o suprainălțare a valului deja funcțional, autorul tipologiei o include în subtipul Ic: fortificații de pământ și lemn cu val de pământ și palisadă complexă. Datarea acestui tip de fortificații sunt secolele XI - XII⁵⁸. Drept exemplificare este analizată faza a doua a cetății Dăbâca, cuprinzând incintele I și II ale fortificației, dar și cetatea de la Cluj - Mănăstur, aici având de asemenea de a face cu etapa a doua de fortificare a incintei. Foarte interesant rămâne tot cazul de la Cluj - Mănăstur, unde în faza a treia de funcționare a cetății, valul de pământ a fost suprainălțat cu aproximativ doi metri, realitate pe care o găsim și la Oradea în cazul celui de-al doilea val, chiar dacă aici, datorită intervențiilor ulterioare, suprainălțarea valului nu a putut fi atât de exact decupată⁵⁹. Trebuie de asemenea menționată ca analogie foarte apropiată

datare târzie a fortificațiilor timpurii transilvănene, socotindu-le pe toate construite nu mai devreme de începutul secolului al XI-lea, constructorul fiind exclusiv regalitatea maghiară: Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárai*, Debrecen, 1998, p. 6 – 7.

⁵⁷ I. M. Țiplic, *op. cit.*, p. 218 – 232.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 223 – 224.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 224 – 228; în cazul cetății de la Dăbâca mai trebuie consultate Șt. Pascu, M. Rusu și alții, *Cetatea Dăbâca*, în A.M.N., V, 1968, p. 153 – 202; P. Iambor, *op. cit.*, p. 117 – 126; în cazul cetății de la Cluj-Mănăstur mai trebuie de asemenea consultate: P. Iambor, Șt. Matei, *Cetatea feudal - timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în A.L.I.A.Cluj, XVIII, 1975, p. 291 – 304; *Ibidem*, *Incinta fortificată de la Cluj - Mănăstur*, în A.M.N., XVI, 1979, p. 215 – 224; P. Iambor, Șt. Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj - Mănăstur*, în A.M.N., XVIII, 1981, p. 129 – 150; P. Iambor, Șt. Matei, *Noi cercetări arheologice în complexul medieval timpuriu de la Cluj - Mănăstur*, în A. M.N., XX, 1983, p. 131 – 140; P. Iambor, *op. cit.*, 126 – 131.

⁵⁴ Vezi în acest sens: Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárai*, Debrecen, 1995, ediția a doua 1998, *passim*; P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005, *passim*; A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, îndeosebi subcapitolul *Originea și evoluția primelor fortificații de pământ și lemn*, una dintre foarte puținele tratări critice dar și echilibrate ale problemei în istoriografia românească; I. M. Țiplic, *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV)*, București, 2006, *passim*.

⁵⁵ Vezi supra nota nr. 51.

⁵⁶ Este semnificativă în acest sens lipsa cetății orădene din repertoriul alcătuit de către arheologul I. Bóna vizând cetățile timpurii din regatul maghiar, care cuprinde 36 de obiective, în ciuda faptului că cercetătorul maghiar este inclinat pentru o

cetate de la Biharea căreia, deși a beneficiat de ample săpături arheologice, i-a fost oarecum neglijat sistemul de apărare, care ar fi adus importante nuanțe în datarea succesiunii fazelor sale de refacere⁶⁰. Alte analogii ar putea fi legate de complexul de la Arad - Vladimirescu⁶¹, cetățile de la Moigrad⁶² și Cladova⁶³, deși și aici, în unele cazuri, cronologia nu este foarte clară. Printr-un sistem de palisade au fost protejate și kementa cercetată arheologic la Sănnicolau de Beiuș, una dintre cele mai timpurii clădiri civile de pe teritoriul Transilvaniei⁶⁴, precum și biserica de la Voivozi⁶⁵, ambele situate în județul Bihor.

În regatul maghiar de perioadă arpadiană tipul de palisadă complexă, casetată, a fost cercetat în cazul a 25 de cetăți, potrivit unui repertoriu relativ recent⁶⁶. Cele mai multe s-au aflat pe actualul teritoriu al Ungariei, dintre ele limitându-ne la doar câteva exemple: Zalazentiváni⁶⁷, Sopron, unde a fost cercetat extrem de interesantul proces de transformare a unui val de pământ simplu, primul în ordine cronologică, într-unul complex⁶⁸, la Szabolcsvár⁶⁹ și Abaújhvár, unde incinta proteja o biserică - sală⁷⁰.

La Borsod, cercetările arheologice din cetate au delimitat un prim val de pământ cu palisadă simplă, transformată ulterior în palisadă complexă. Valul extrem de bine păstrat, a permis cercetarea primei palisade, alcătuită din trei rânduri de bârne verticale, două așezate la extremitățile inferioare ale valului de pământ iar unul pe culme. Au fost descoperite de asemenea și câteva bârne orizontale⁷¹. În cazul celei de-a doua palisade, săparea și reconstituirea ei a dat măsura unui sistem de fortificare complex și totodată extrem de interesant. Peste vechiul val de pământ care a fost suprainălțat, a fost amplasată noua palisadă, care pe coamă cuprinde gardul alcătuit din bârne verticale și orizontale legate spre interior de partea inferioară a palisadei, realizată în aceeași manieră. Între cele două garduri, câteva bârne făceau legătura care permitea interiorului rămas gol să fie umplut prin casetare cu pământ. Spre exteriorul valului palisada a respectat sistemul în rețea, fiind însă așezată în trepte, golurile dintre bârne fiind de asemenea umplute cu pământ⁷².

În Slovacia la Bratislava, prima cetate datată în secolul al XI-lea, avea un val de pământ cu o palisadă complexă. Din planurile săpăturilor arheologice putem deduce că după dezafectarea palisadei valul a fost aplatizat artificial, amenajându-se un nivel peste care a fost ridicată prima cetate din piatră⁷³. În același areal, la Kremnica, în comitatul Tekov, prima biserică de aici a fost protejată prin același sistem defensiv, val de pământ cu palisadă complexă, incinta având o formă circulară, fiind datată la mijlocul secolului al XII-lea⁷⁴. Alte numeroase analogii din Polonia, Boemia și spațiul german, dar și amănunte legate de tehnica de construcție, unghiurile folosite la îmbinarea bârnelor din lemn, modul de construcție al valurilor de pământ, ne sunt oferite în studiile semnate de

⁶⁰ M. Rusu, *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, în A.I.I.A.Cluj, III, 1960, p. 7 - 25; S. Dumitrașcu, *Biharea I. Săpturile arheologice din anii 1973 - 1980*, Oradea, 1995, *passim*.

⁶¹ M. Barbu, M. Zdroba, *Cercetările arheologice de la Arad - Vladimirescu*, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 181 - 193.

⁶² M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265 - 274.

⁶³ V. Boroneanț, *Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice*, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 109 - 114.

⁶⁴ R. Popa, N. Chidioșan, L. Antál, *O reședință feudală din secolele XI - XIII la Sănnicolau de Beiuș*, în R.M.M.M.I.A., XV, 1984, nr. 2, p. 21, 31 - 32.

⁶⁵ R. Popa, D. Căpățână, L. Antál, *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII - XIV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 74, 79.

⁶⁶ Bóna I., *Az Árpádok korai várairól*, Debrecen, 1995, p. 19.

⁶⁷ *Idem*, *Az Árpádok korai várai ispány várak és határvárak*, Debrecen, 1998, p. 109.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 136 - 137.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 148.

⁷⁰ Gádor J., *Ausgrabung in der Erdburg von Abaújhvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg*, în *Acta Arch.*, XXXII, 1980, fasc 1 - 4, p. 444.

⁷¹ Nováky G., *A borsodi földvár sánca*, în *A Hermann Ottó Évkönyve*, XXX - XXXI, 1993, p. 126, 139.

⁷² *Ibidem*, p. 143.

⁷³ Bóna I., *op. cit.*, 138 - 140.

⁷⁴ Jiri H., *Historische und archäologische erforschung der Stadtburg von Kremnica (Kremnitz)*, în *Acta Arch.*, XLVIII, 1996, nr. 4, p. 476 - 477.

arheologii Gyula Nováky și György Sándorfi⁷⁵, Petru Iambor⁷⁶ și Ioan Marian Țiplic⁷⁷. În cazul ultimului autor, rămân foarte interesante tipologiile legate de șanțurile de apărare a cetăților timpurii din Transilvania deși, din păcate, în cazul Oradei nu a putut fi deocamdată cercetat acest element defensiv⁷⁸.

Demne de luat în seamă sunt și informațiile legate de existența în cadrul cetății medieval timpurii de la Oradea a unor porțiuni de ziduri din piatră. Chiar dacă cercetările arheologice de până acum nu au fost foarte concludente în acest sens, prezența a două ziduri anterioare complexului gotic, dintre care unul rămâne ca parte a palatului episcopal romanica iar al doilea ca element probabil al unei părți a incintei sau doar ca fundament pentru elevația din lemn, includ Oradea în seria nu foarte lungă a cetăților cu zid din piatră anterioare mijlocului secolului al XIII-lea⁷⁹.

Discuțiile pe această temă au fost consistente în literatura românească de specialitate, opiniile fiind diferite. Mai vechile păreri ale arheologilor inclinau să vadă drept cauză majoră a transformării rapide a arhitecturii militare din val de pământ și palisadă, fie ea și complexă, într-una exclusiv din piatră, precaritatea primelor în fața noilor tactici strategice aduse pe continent odată cu marea invazie tătară din anul 1241. Faptul că absolut nici una dintre cetățile asediate din regatul maghiar, în număr de 16⁸⁰, nu a rezistat loviturilor călăreților tătari, ar însemna tocmai momentul marelui semnal de alarmă care a trezit regalitatea, îndemnând-o la

acțiune în direcția deja amintită⁸¹. Să consemnăm totuși că un cercetător avizat al cetăților din Ungaria medievală sublinia că din cele 16 cetăți asediate de tătari, 12 aveau incinte sau părți din incinte din piatră⁸². Mult mai recent, s-a afirmat că dincolo de consecințele invaziei tătare, principala cauză a ridicării în Transilvania a cetăților din piatră a constituit-o conflictul dintre regele Bela al IV-lea și fiul său Ștefan, aflat în fruntea ducatului Transilvaniei, fiind în fapt o reacție de autoprotecție a nobilimii locale⁸³.

Dincolo de aceste considerente, în Transilvania au existat cu siguranță și cetăți din sau doar cu elemente din piatră înainte de mijlocul secolului al XIII-lea, o cauză majoră a oscilațiilor în jurul acestei realități fiind, pe bună dreptate, carențele în abordarea arheologică a unor cetăți suspectate de a aparține perioadei analizate⁸⁴. Cercetarea în detaliu a cetăților timpurii cu ziduri de piatră constată că în cazul unora apare un semn de întrebare legat și de filiera pe care au venit cei care au ridicat, de exemplu, fortificațiile de la Dăbâca și Moldovenești⁸⁵. Este de asemenea o părere unanimă în istoriografie faptul că teutonii și-au construit și cetăți din piatră, acesta fiind unul dintre motivele alungării lor din Țara Bârsei, controversale fiind legate doar de identificarea în teren a acestora.

O observație recentă, extrem de importantă, pare a rezolva cel puțin o parte a dilemei este faptul

⁸¹ Vezi în această direcție studiul metodologic publicat de R. R. Heitel, *În legătură cu unele probleme ale cetăților de piatră medievale, din Transilvania*, în B.M.I., XXXIX, 1970, nr. 2, p. 26 – 29; în consens vezi și Gh. Anghel, *Fortificațiile medievale în piatră din secolele XIII – XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 16 – 21.

⁸² Vezi supra nota nr. 80.

⁸³ I. M. Țiplic, *op. cit.*, p. 132; vezi pe larg amănunte despre aceste evenimente la T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 111 – 132.

⁸⁴ Vezi în acest sens foarte asprele considerații ale lui A. A. Rusu, *Arheologia cetăților medievale ale Transilvaniei*, în *Arh. Med.*, II, 1998, p. 5 – 19.

⁸⁵ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 99 – 100.

⁷⁵ G. Nováky, Gy. Sándorfi, *Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen*, în *Acta Arch.*, XXXIII, 1981, nr. 1 – 4, *passim*.

⁷⁶ P. Iambor, *op. cit.*, p. 32 – 137.

⁷⁷ I. M. Țiplic, *op. cit.*, 202 – 237.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 205.

⁷⁹ Foarte interesante și tentante rămân considerațiile lui A. A. Rusu care a lansat ideea că zidul a fost parte a unui clastru episcopal dăja existent la finele secolului al XI-lea sau începutul celui următor: *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 26.

⁸⁰ Bóna I., *op. cit.*, 21.

că în interiorul unei cetăți ridicate de un ordin militar cu dublă apartenență cavalerescă și călugărească ar fi obligatorie funcționarea unei capele. În cazul cetăților existente în Țara Bârsei avem sigur atestate capele la Brașovia și Feldioara⁸⁶. Cetatea de la Ungra este socotită drept una din cele mai importante dovezi ale existenței în Transilvania a unor cetăți din piatră la finele secolului al XII-lea sau începutul celui următor, ridicată peste o cetate de pământ cu palisadă, prima mențiune documentară fiind din anul 1211⁸⁷. În sfârșit alte două analogii ne pot reține atenția: una tot din arealul transilvănean, cetatea de pe Dealul Șprengi,⁸⁸ și o alta din Banatul montan, cetatea de la Ilidia⁸⁹. Să mai remarcăm totuși și ineditul cetății de la Alba Iulia. Atestată documentar în anul 1206, mulți cercetători au văzut-o ca folosind zidurile refăcute ale vechiului castru roman, mai precis colțul său de sud-vest⁹⁰.

Încercările unei cronologii foarte timpurii (secolele XI – XII) pentru câteva cetăți din piatră din sud-estul Transilvaniei, Firtuș, Vârșag și Praid, venite din partea istoriografiei maghiare ardelen⁹¹ au fost respinse ca exagerate atât de către arheologi din România⁹² dar și din Ungaria⁹³. Argumentul cel mai important împotriva acestei cronologii mult prea timpurii, susținut și de ample cercetări arheologice, este raritatea unor astfel de construcții

chiar în Ungaria centrală, sub domnia regelui Ladislau I fiind sesizate fortificații de zid doar la Buda Veche, Strigoni, Székesfehérvár și Veszprém, adică în marile centre politice și religioase ale regatului. Secuii, cărora le-a fost atribuit meritul ridicării cetăților din piatră timpurii din sud-estul Transilvaniei, erau la finele secolului al XI doar în înaintare spre regiunea amintită.

În Ungaria, fortificații timpurii cu ziduri din piatră au fost cercetate, după cum am amintit deja, la Buda Veche, Strigoni, Székesfehérvár și Veszprém. În cazul ultimei, zidul din piatră a fost ridicat în anul 1083. În Slovacia, celebra cetate de la Spissky Hrad a avut la rândul-i ziduri de piatră timpurii⁹⁴.

În concluzie putem afirma că cetatea timpurie de la Oradea a cunoscut două faze, ambele constând în funcționarea unui val de pământ cu palisadă complexă, ultima etapă fiind marcată de o suprainălțare a valului și amenajarea unei noi palisade. Fără a specula realitatea arheologică, putem totuși afirma că zidul din piatră care poate fi alăturat acestei faze a funcționat, fie doar pe post de sprijin pentru elevația din lemn. Ca datare *antequam* avem primăvara anului 1241, când orădenii și-au reparat în pripă cetatea în fața pericolului tătar, călugărul Rogerius văzând acolo un „*murus*” care cu siguranță a existat.

III.1.2.2. Catedrala și palatul episcopal

Aproape la unison istoricii au fost de acord că întemeierea unui lăcaș de cult catolic la Oradea a avut loc sub patronajul regelui Ladislau I. Există opinii dintre cele mai autorizate care susțin că prima biserică a fost ridicată înaintea urcării pe tron a regelui, în anul 1077, în perioada când el era doar conducător al ducatului bihorean, un fief al casei regale⁹⁵. Este sigur că pentru această construcție sau o alta, ridicată între anii 1083 - 1092, o biserică

⁸⁶ *Ibidem*, p. 439; vezi și întregul subcapitol dedicat cetăților cavalerilor teutoni la p. 434 - 443; o analiză este prezentă și la I.M. Țiplic, *op. cit.*, p. 121 - 130.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 101; vezi și R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra*, în *M.C.A.*, XIV, 1980, p. 500.

⁸⁸ Alexandrina D. Alexandrescu, N. Constantinescu, *Săpăturile de salvare de pe dealul Șprengi*, în *M.C.A.*, VI, 1959, p. 676.

⁸⁹ D. Țicu, *Arheologia satului medieval din Banat, Reșița*, 1996, p. 77 - 82.

⁹⁰ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano - catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 - 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 22.

⁹¹ Ferenczi I., *Sovideki várainkról*, Korond, 1994, *passim*.

⁹² A. A. Rusu, *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 43 - 54.

⁹³ Benkő E., *Kelet-Erdély „korai” kővárjai*, în *Castrum Bene*, I, 1989, p. 68 - 85.

⁹⁴ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 103.

⁹⁵ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 23.

purtând hramul Sf. Fecioare Maria⁹⁶, nu există documente contemporane, ea fiind amintită ulterior, mai ales prin prisma sanctificării ctitorului său la aproape un secol de la deces.

Cercetările arheologice efectuate în anii 1881, 1883 și 1911 - 1912 au permis elaborarea unui plan care cuprinde în câteva puncte și conturul unor porțiuni de ziduri, date de către arhitectul Főerk Ernő în secolul al XI-lea. Dacă datarea este corectă, aceste porțiuni de ziduri sunt cele mai vechi descoperite în ansamblul orădean⁹⁷. Ele au fost localizate pe laturile de nord-est și sud-vest ale catedralei episcopale, ridicată probabil începând cu finele veacului al XIII-lea care, din studierea planului elaborat de amintitul arhitect, le-a înglobat în grosimea zidurilor sale. În reconstituirea propusă pe planul general, avem de-a face cu o biserică-sală, având o absidă semicirculară spre est, intrarea aflându-se pe latura vestică.

Dimensiunile catedralei sunt greu de precizat, estimarea bazându-se exclusiv pe detaliile oferite de planul amintit. Trebuie menționat de la început faptul că, acceptând dimensiunile propuse de arhitectul budapestan, avem de-a face cu un monument de dimensiuni excepționale, în comparație cu alte construcții romanice de același tip. Astfel lățimea propusă pentru edificiul orădean măsoară 24,80 m., înglobând și zidurile laturilor de nord-est și sud-vest. Grosimea acestora, cel puțin pe latura nord-estică, atinge 1,70 m. Planul sugerează o formă aproximativ pătrată. Absida semicirculară măsoară 3,85 m. în punctul de maximă extensiune, la care trebuie adăugată grosimea zidului, comparabilă cu cel de pe latura de nord-est⁹⁸.

⁹⁶ P. Iambor, *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX - XIII*, în *A.M.N.*, 26 - 30/II, 1989 - 1993, p. 17 (în *parochia castri Bihor interflumen Keres.....proposuit constituere monasterio in honore Virginis Marie quem locum Varadinul nominavit...*).

⁹⁷ Datorită neglijării sau pierderii materialului arheologic mărunt (ceramică, piese din metal, monede) este foarte greu de susținut datarea într-unul sau altul dintre secolele XI și XII a bisericii descoperite sub catedrala gotică.

⁹⁸ *** *Váradi kötéredékek*, Budapest, 1989, p. 304, fig.6;

Planul alcătuit de Főerk Ernő a fost contestat de istoricul Gyalokáy Jénó, prezent pe șantierul arheologic orădean în campania din anii 1912 - 1913. Susținând că episcopia orădeană a fost mutată la Oradea de la Biharea, la inițiativa regelui Ladislau I, după distrugerile provocate de atacurile cumane din anul 1091, istoricul orădean a considerat că prima biserică din cetate avea trei nave și două sau patru turnuri - clopotnițe, care au funcționat și ca donjoane în caz de pericol. Ferestrele turnurilor, de mari dimensiuni, ar fi putut fi folosite și ca locuri de acces, cu ajutorul unor scări mobile. Între turnuri ar fi existat un culoar interior, amenajat prin dreptul ferestrelor, folosit ca un fel de drum de rond, în realitate o tribună, toate inexistente în planul întocmit de Főerk Ernő. Materialul principal din care a fost construită catedrala a fost, în opinia autorului, piatra⁹⁹.

Planul bazilical propus de istoricul orădean rămâne deocamdată o simplă ipoteză, la fel ca cel de biserică - sală, deși ultima propunere credem că se apropie cel mai mult de realitățile timpurii de la Oradea, menținându-ne cuvenita rezervă față de dimensiunile impresionante propuse de arhitectul budapestan¹⁰⁰. Metoda de săpătură a arealului ocupat de vechile ansambluri religioase din cetatea orădeană a afectat grav stratigrafia, reprezentând un handicap serios pentru eventuale investigații ulterioare.

Cercetările arheologice demarate în anul 1991 nu au atins zona vechilor catedrale din cetate, dar informația arheologică indirectă sugerează cu claritate existența unui ansamblu catedrală - palat episcopal de fază romanică. Publicarea pieselor de arhitectură de factură romanică a confirmat preocupări atente pentru detaliile constructive, alături de folosirea gresiei de culoare roșie drept material al unor baze de coloane.

⁹⁹ Gyalokáy J., *A váradi vár*, în *Hadtört.Közl.*, XLIII, 1942, p. 67.

¹⁰⁰ Menționăm faptul că am folosit la stabilirea dimensiunilor edificiului romanic scara planurilor oferite de către cei care au participat la respectivele cercetări arheologice.

Datarea celor 20 de piese de arhitectură romană descoperite în vechile săpături arheologice a diferențiat două categorii de artefacte: consolele, șase piese cu dimensiuni diferite, datate fără excepție în secolul al XII-lea, fusuri de coloane, patru piese fragmentare având aceeași dată, bazele unor coloane duble (geminat), datate în prima jumătate a secolului al XII-lea, alături de un ancadrament de ușă, trei ancadrame de ferestre, la care se adaugă alte două de formă arcuită cu dată largă, în secolele XII – XIII¹⁰¹. În schimb, în cazul a două baze de coloană și a unui fus de coloană semicirculară datarea a cuprinde intervalul 1240 – 1260¹⁰². Cronologia diferită a pieselor de factură romană descoperite în vechile săpături, poate sugera existența în intervalul 1083/1094 – 1241 a două biserici, ultima ridicată pe aproximativ același amplasament. Dacă în cazul primeia, ridicată la finele veacului al XI-lea de către regele Ladislau I, i se poate asocia prima categorie de piese de arhitectură descoperite, cele datate în secolul al XII-lea dar și restul, cele datate larg, în secolele XII – XIII, pot proveni de la noua ctitorie romană ridicată, sau doar masiv reamenajată, cu prilejul sanctificării regelui – ctitor, la un secol de la moartea sa, survenită în anul 1095. Călugării benedictini, veniți de la abația din Samogvár, au fost probabil ctitorii noului edificiu sau, dacă acesta nu a fost complet recondus, măcar autorii transformărilor la care a fost supusă vechea construcție¹⁰³. Faptul că vechea cetate a avut la rândul ei două faze anterioare invaziei tătară poate constitui un posibil argument în favoarea ipotezei de mai sus.

În secțiunile S V, S VIII și S XV au fost descoperite în nivelul de amenajare al palatului episcopal gotic, în poziție secundară deci, cărămizi cu dimensiunile de 26 x 12 x 7,5 cm., aparținând probabil catedralei romanice, alături de fragmente

de marmură de culoare alb – cenușie și roșiatică, fără profilaturi, cu o granulație relativ fină, având o grosime de doar 3 – 4 cm. Piesecele cele mai mari măsoară 0,30 m. lungime și 0,15 m. lățime. Fără a putea stabili cu precizie funcționalitatea lor, credem că au fost folosite pe post de paviment în interiorul catedralei romanice. Cercetările arheologice din ultimii ani au scos la iveală tipuri de pavimente din ansambluri romanice, cele mai spectaculoase fiind cele de la mănăstirea benedictină de la Bizere – Frumușeni, atestată documentar în anul 1183¹⁰⁴ și Pecica – *Ahtummonostora*, tot o mănăstire benedictină, deși se pare că la origini a fost ortodoxă, a cărei dată coboară spre finele secolului al XI-lea¹⁰⁵. Să mai amintim în acest caz și folosirea la zidăria monumentului a pietrei dar și a cărămizii, ultimele ținând de catedrala romană, care au apărut și în cazul ansamblului de la Oradea¹⁰⁶.

În nivelurile de umplutură din secțiunea S XV au fost descoperite și câteva lentile de frescă multicromatică, provenind tot de la catedrala romană, probabil de la faza a doua a edificiului¹⁰⁷. Fragmentele descoperite sunt de mici dimensiuni, realitate care nu a permis detalierea modelului tematic conținut. Culorile păstrate, surprinzător de numeroase, includ galbenul, albastrul, negrul și ocrul, toate aflate în multiple combinații pe suprafața aceluiași fragment. Prezența acestor fragmente de frescă în interiorul catedralei orădene denotă preocupări atent legate de estetica monumentului.

În secțiunea S V, în nivelul de umplere al unei locuințe aparținând primului nivel de locuire din cetatea orădeană, a fost descoperit un bloc din piatră având câteva urme de tencuială. În sfârșit, în secțiunea S VIII, tot în umplutura unei locuințe

¹⁰⁴ Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere. The medieval mosaics from Bizere. Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere*, Cluj-Napoca, 2006, p. 17, 34.

¹⁰⁵ Suzana Mór Heitel, *Abazia de la Păncota și vestigiile ei*, Cluj – Napoca, 2006, p. 77.

¹⁰⁶ A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, p. 157.

¹⁰⁷ Vezi comentariul pentru dată la: A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 31.

¹⁰¹ Takács I., *Váradi Árpád-korizékesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 – 13. századból*, în *Váradi kőtörédek*, Budapest, 1989, p. 24.

¹⁰² *Ibidem*, p. 28 – 29.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 22.

timpurii, a fost descoperit un mic fragment de piatră profilată, una din margini reprezentând relativ fidel o cunună împletită. Ca utilizare putea fi un tambur care se fixa pe un alt suport din piatră¹⁰⁸.

În stabilirea analogiilor pentru catedrala romanică de la Oradea ne vedem obligați să adoptăm tipul de biserică ce a funcționat în ansamblul monastic ridicat la străduințele regelui Ladislau I. Este o opțiune care, paradoxal, depinde exclusiv de planurile și însemnările întocmite de cei care au participat în mod direct la săpăturile arheologice din anii 1911 – 1912, arhitectul budapestan Fóerk Ernő, delegat pe șantierul orădean de către Direcția Monumentelor Naționale de la Budapesta, și istoricul orădean Gyalokáy Jénó, un bun cunoscător al istoriei monumentului cercetat. Enigma se accentuează în momentul când, în anul 1926, într-un studiu dedicat tipologiei bisericilor din regatul maghiar din perioada arpadiană, Fóerk Ernő înclină spre a atribui primei catedrale episcopale de la Oradea tipul de biserică - sală cu absidă semicirculară¹⁰⁹, opinie contrazisă curând de către colegul său de săpătură arheologică, Gyalokáy Jénó, într-un studiu publicat într-un periodic de istorie militară, unde propune un plan basilical trinavat¹¹⁰. Analizând planul întocmit de Fóerk Ernő, dar și faptul că recente cercetări arheologice au dovedit faptul că biserica a fost ridicată din cărămidă, realitate contestată de istoricul orădean, înclinăm să optăm pentru soluția aleasă de Fóerk Ernő, fără a da, repetăm, un verdict final. În realizarea acestei doleanțe sunt necesare noi sondaje arheologice în zona vechilor catedrale unde, în ciuda probabilei deranjări extreme a stratigrafiei, pot fi, credem noi, descoperite și porțiuni neatinse ale monumentelor dispărute.

Analogiile cu catedrala romanică de la Oradea sunt numeroase, unele existând și în bazinul

Crișului Repede¹¹¹. Extrem de interesant rămâne, în contextul analogiilor, complexul de la Sănnicolau de Beiuș, beneficiar al unor generoase campanii de săpături arheologice care au delimitat o succesiune de trei biserici - sală în zona denumită „La Turn”, de pe platoul Boțocana. Prima era o biserică - sală, fără turn, cu o absidă semicirculară. Lungimea totală a bisericii măsura 12,80 m. în exterior și 10,70 în interior, lățimea fiind de 7,30 m. Grosimea zidurilor navei era de 1,30 m., iar în cazul absidei de 1 m. Monumentul a fost datat în a doua jumătate a secolului al XI-lea¹¹². A doua construcție, aparținând unui complex monastic, o suprapune pe prima, păstrând, la dimensiuni mai mari (20 m. lungime la exterior, 18 m. în interior; 10,80 m. lățime în exterior, 8,50 m. în interior; grosimea zidurilor 1,10 m.), aceleași caracteristici tipologice. Datarea propusă pentru acest monument este în prima jumătate a secolului al XII-lea¹¹³. Acestei de-a doua biserici se pare că i-a aparținut și turnul impresionant ca dimensiuni, decorat cu capiteli romanice, ultima relictă aflată azi în picioare din complexul monastic de la Sănnicolau de Beiuș. În sfârșit a treia construcție, care respectă în general proporțiile precedentei, a fost datat în jurul anului 1200¹¹⁴.

O altă biserică - sală cu absidă semicirculară găsim în localitatea Șisterea, la 30 km. nord-est de Oradea. Partea cea mai veche a edificiului, estul navei și absida semicirculară boltită cu o semicalotă, a fost completată ulterior cu extinderea navei spre vest și ridicarea unui turn în secolul al XVIII-lea. Dimensiunile acestei biserici - sală, în partea ei cea mai veche, nu depășea 14 m. lungime

¹⁰⁸ Ibidem, p. 30.

¹⁰⁹ Fóerk É., *Árpád-kori templomaink típusai*, în *A Magyar Mémők- és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetek*, III, 1926, p. 117.

¹¹⁰ Gyalokáy J., *op. cit.*, p. 67.

¹¹¹ Vezi una dintre ultimele contribuții: A. Chiriac, *Planimetria bisericilor de zid din Bihor între secolele XII – XV*, în *Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002, p. 31 – 40.

¹¹² Al. Avram, *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sănnicolau de Beiuș – locul „La Turn”, considerații asupra bisericilor - sală romanece cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 72.

¹¹³ Idem, *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006, p. 109.

¹¹⁴ Ibidem, p. 110.

și 5 m. lățime. Datarea propusă pentru partea veche a monumentului este prima jumătate a secolului al XIII¹¹⁵. O biserică-sală din aceeași regiune se găsește în localitatea Parhida, la nord-vest de Oradea. De mici dimensiuni, ea păstrează multe din elementele originale, nava fiind de formă ușor dreptunghiulară, cu absidă circulară în forma unei potcoave. În interior nava este tăvănită, între ea și absidă existind un arc triumfal. Datarea propusă este începutul secolului al XIII-lea¹¹⁶.

La nord-est de Oradea, în localitatea Voivozi, a fost cercetat arheologic un complex monastic ortodox. Biserica, de foarte mici dimensiuni, avea o navă pătrată cu dimensiunile de 6,20 x 6,20 m., altarul semicircular măsurând 2,70 m. pe ax și 3,10 m. lățime¹¹⁷. Construcția a fost datată în prima jumătate a secolului al XIII-lea¹¹⁸. Prezența unui asemenea tip de biserică în mediul ortodox nu trebuie să surprindă, cauza fiind numeroasele contacte cu lumea catolică și mediul arhitectonic romanic dominant, în contrast cu lipsa unui contact direct între mediul ortodox balcanic și cu atât mai puțin cel bizantin.

La Alba Iulia a fost cercetată arheologic una dintre cele mai vechi biserici – sală cu absidă semicirculară din Transilvania. Aflată la vest de catedrala Sf. Mihail, a fost datată diferit de către diverși cercetători. Arheologul R. R. Heitel, cel care a condus săpăturile arheologice la monumentele medievale din arealul mai sus menționat, a propus ca datare prima jumătate a secolului al XI-lea¹¹⁹. Arheologul Bóna I. a considerat-o ca fiind prima catedrală episcopală de la Alba Iulia, ctitorită de regele Ștefan I la finele primului deceniu al veacului al XI-lea¹²⁰. Să mai amintim, tot în preajma Albei

Iulii, o biserică cu bune analogii la Oradea dar și la Parhida: cea din localitatea Șardu¹²¹.

În centrul Europei găsim de asemenea numeroase analogii cu biserica orădeană, reprezentând în fapt filiera de pătrundere a acestui tip de construcție, prin intermediul ambianței catolice central - europene. Chiar dacă sunt mai timpurii, în primul rând trebuie amintite catedralele episcopale de la Kalocsa și Székesfehérvár, dateate în secolul al XI-lea¹²². O bună analogie o găsim la prima catedrală episcopală de la Eger, localizată la sud de catedrala gotică din interiorul cetății bastionare¹²³. Merită de asemenea amintită biserica protejată de cetatea de pământ de la Abaújház, având însă dimensiuni modeste: 15,40 x 7,25 m. Este interesantă totuși analogia tipului de protecție oferit bisericii: un val de pământ cu palisadă, analog cu prima construcție eclesastică de la Oradea¹²⁴. Datarea propusă pentru monument, pe baza monedelor descoperite în săpătura arheologică, a fost prima jumătate a secolului al XII-lea¹²⁵. Aceeași datare a fost susținută și în cazul bisericii - sală de la Dunaújváros, cercetată de asemenea arheologic. Dimensiunile ei sunt de 14,60 x 9 m¹²⁶. O biserică - sală cu absidă semicirculară, datată la finele secolului al XI-lea, a fost ridicată la Pesti - Sikság¹²⁷. Alte exemple de biserici - sală cu altar semicircular găsim tot în Ungaria, la mănăstirea ridicată de călugării benedictini la Nagybörzsöny, dar și la Csempeškopács și Óriszentpéter¹²⁸. Să mai amintim doar că numeroase

¹¹⁵ Entz G. *Erdély építészete a 11 - 13. században*, Kolozsvár, 1994, p. 121 - 122.

¹¹⁶ Al. Avram, *Arhitectura romanică din nord-vestul României*, Sibiu, 2006, p. 168.

¹¹⁷ László F., *Die Burg von Eger*, Eger, 1992, p. 3 - 4, pl. 1.

¹¹⁸ Gádor J., *Ausgrabungen in der erdburg von Abaújház. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg*, in *Acta Arch.*, XXXII, 1980, fasc. 1 - 4, p. 444 - 445.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 453.

¹²⁰ Bóna I., *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros*, in *Alba Regia*, XVI, 1978, p. 125 - 126.

¹²¹ Irásné Katalin, *Adatok a pesti-sikság Árpád-kori településtörténetéhez*, Budapest, 1983, p. 33 - 39.

¹²² V. Vătășianu, *Arhitectura și sculptura romanică din Panonia medievală*, București, 1966, p. 106 - 107.

¹¹⁵ *Idem*, *Arhitectura romanică din Crișana*, Oradea, 1969, p. 42..

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 44.

¹¹⁷ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 71 - 72.

¹¹⁸ *Ibidem*, p. 100.

¹¹⁹ R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968 - 1977)*, I, in *S.C.I.V.A.*, XXXVI, 1985, nr. 3, p. 230.

¹²⁰ Bóna I., *Völkervanderung und Frühmittelalter (271 - 895)*, in *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990, p. 158.

alte analogii ale acestui tip de biserică le găsim în Slovacia, Cehia și sudul Poloniei¹²⁹.

Este interesant de remarcat că, în ciuda numeroaselor analogii, puține dintre bisericile amintite se apropie de mărimea celei de la Oradea, cu evidenta rezervă o repetăm, ca dimensiunile acesteia, măsurate pe planul întocmit de cei care au participat la cercetările arheologice din anii 1911 – 1912, să fie cele reale.

O explicație a mărimii catedralei romanice poate veni tocmai de la importante venituri pe care episcopia orădeană le avea, rivalizând la un moment dat chiar cu acelea ale arhiepiscopilor de la Strigoni și Kalocsa. Privilegiile și daniile regale primite de la Ladislau I, Emeric și Ștefan al II-lea, aduceau în visteria instituției 1000 de mărci anual numai din vama luată din sarea care cobora pe Crișul Repede dinspre ocnele transilvănene¹³⁰. Veniturile erau completate cu cele două părți din dările cuvenite regelui Emeric, la 1203 din întregul comitat al Bihorului, fără patru târguri, ultimele prea puțin importante¹³¹, alături de exploatarea de argint de la Băița, aflate în sud-estul comitatului. După anul 1192, când a avut sanctificarea regelui Ladislau I, mormântul și moaștele acestuia au devenit un important loc de pelerinaj, sporind foarte mult faima și importanța ctitoriei orădene. Ea a fost văzută și de călugărul italian Rogerius, surprins la Oradea de invazia tătară din anul 1241.

Funcția catedralelor romanice era în primul rând acela de a-i reuni pe canonici și a-i primi pe credincioși. În cazul Orădiei s-a adăugat cultul relicvelor, în speță a moaștelor Sf. Ladislau. În acest context, în lipsa unor cercetări arheologice moderne, în acel areal putem doar presupune funcționarea unui deambulatoriu. În catedralele din vestul Europei, culoarul care înconjură altarul, deschizându-se spre capele, a fost o realitate apărută deja în secolul al VIII-lea în Franța¹³².

Dacă în cazul primei catedrale din cetatea orădeană am beneficiat totuși de sumarele informații provenite de la cei care au cercetat monumentul la începutul secolului trecut, în cazul palatului episcopal, contemporan acesteia, informația arheologică este și mai sumară. În secțiunea S I, între fundația palatului princiar și cel al aripii noi a palatului episcopal, a fost delimitat un zid cu fundație din piatră și elevație din cărămidă. Fundația a fost descoperită la o adâncime de 2.40 m. Față de actualul nivel de călcare, fundația avea o înălțime de 0,80 m., grosimea zidului măsurând 1,35 m. Elevația zidului, cuprinde câteva asize din cărămizi, cu dimensiunile de 31 x 14 x 5,5 cm. O mare parte din elevație, dar și stratigrafia, au fost deranjate de o groapă de scoatere a zidurilor, practică probabil la finele secolului al XVII-lea¹³³. Faptul că zidul de afla la doar 0,90 m. spre nord de latura interioară a aripii noi a palatului episcopal, ne îndeamnă la a-l considera ca o parte a unei construcții anterioare acesteia, o compartimentare interioară atât de îngustă fiind fără rost. În acest context putem doar presupune că respectivul zid, anterior palatului episcopal gotic, era o parte a unui ansamblu a cărui datare trebuie împinsă înaintea amenajării nivelului de construcție al aripii noi al clădirii amintite, fiind posibil să avem de-a face cu ceea ce s-a mai păstrat din palatul episcopal al intervalului secolelor XII - XIII a ansamblului orădean, devastat cumplit de invazia tătară de la 1241.

Contemporană cu edificiul orădean și aflată în oarecum în același areal, a fost doar *kemenata* de la Sănnicolau de Beiuș, datată la sfârșitul secolului al XI-lea¹³⁴. Episcopia catolică a Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia, a beneficiat la rândul ei de un palat episcopal ridicat în stil romanic. Prima

¹²⁹ Al. Avram, *op. cit.*, p. 168 – 170.

¹³⁰ P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *A.M.N.*, XIX, 1982, p. 76.

¹³¹ L. Borcea, *Veniturile din vămi pe teritoriul orașului reflectate în statutele capitulului din Oradea*, în *Crisia*, XVIII, 1993, p. 93.

¹³² A. Erlande-Brandenburg, *Catedrala*, București, 1993.

¹³³ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 29.

¹³⁴ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *op. cit.*, p. 31 – 32; R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI – XIII la Sănnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru*, în *M. C. A.*, XVI, 1986, p. 225 – 233.

mențiune documentară legată de funcționarea unui astfel de edificiu la Alba Iulia datează din anul 1287¹³⁵. Cercetările arheologice recente, dar și mărturiile din prima jumătate ale secolului al XIII-lea, atestă o prezență sensibil mai timpurie a unui palat episcopal la Alba Iulia. Călugărul italian Rogerius, surprins la Oradea de o coloană a marii armate tătare care a invadat estul și centrul Europei la 1241, după multe peripeții și o detenție în mâinile mongolilor, ajunge în orașul de pe Mureș, unde nu a putut găsi altceva „afară de oasele și capetele celor uciși, precum și zidurile dărâmate și risipite ale bisericilor și ale palatelor, pe care le stropise sângele creștinesc vărsat cu îmbelșugare”¹³⁶. Cu siguranță că între „palatele” amintite de nefericitul călugăr se afla și cel episcopal. Cercetările arheologice din anii 2000 – 2002 au dus la delimitarea palatului episcopal amintit în legătură cu evenimentele din anul 1241. Ridicat pe o fundație alcătuită din fragmente din piatră de carieră și puțină cărămidă, palatul avea elevația alcătuită din blocuri de piatră fasonată, alternând cu asize din cărămidă¹³⁷. El s-a dezvoltat axial pe un duct paralel cu catedrala episcopală Sf. Mihail¹³⁸. Datarea propusă a fost finele secolului al XII-lea¹³⁹.

În Ungaria, la Eger, în apropierea vechii catedrale romanice, în interiorul actualei cetăți bastionare, a fost cercetat arheologic palatul episcopiei catolice locale, ridicat în stil romanic în prima jumătate a secolului al XIII-lea¹⁴⁰. În centrul arhiepiscopal de la Strigoni, sub domnia regelui Bela al III-lea, la sfârșitul secolului al XII-lea, funcționa un palat episcopal și o capelă, ambele

ridicate în stil romanic, protejate de o fortificație¹⁴¹. Planurile publicate în urma cercetărilor arheologice a acestei faze a palatului episcopal relevă masivitatea sa, cel puțin în cazul laturii exterioare dimensiunile depășind 70 m. lungime, după scara ce apare pe planșă. Compartimentarea interioară relevă funcționarea unor încăperi de mici dimensiuni, alături de o sală de formă dreptunghiulară, prevăzută cu piloni interiori de susținere, rezultat al unei extinderi făcute la finele secolului al XII-lea, în fapt o *aula*, locul de reuniune al episcopului cu canonicii diocesei¹⁴². Funcționarea unei capele în interiorul palatului denotă tendința arhiepiscopului de a avea un spațiu privat pentru rugăciune. În numeroase cazuri palatul timpuriu nu s-a păstrat, fiind demolat pentru a face loc noilor ansambluri, un sugestiv exemplu fiind și cel din reședința episcopală de la Győr¹⁴³.

Palatele episcopale din mediile catolice au fost strâns legate de catedrale, reprezentând în fapt interludiul dintre lumea spirituală interioară și cea laică exterioară. Primele construcții de acest gen din au fost ridicate în vestul Europei, materialul folosit fiind la început lemnul, transformarea în piatră fiind făcută treptat, odată cu începutul secolului al X-lea, cu precădere în Franța. De multe ori palatele au fost înconjurate cu ziduri de protecție, participând astfel la apărarea orașelor de reședință, ele înfățișându-se astfel ca un ansamblu închis într-un oraș la rândul său închis.

Chiar dacă nu atinge încă rafinamentul și opulența viitorului palat gotic, și în cazul celui romanic grija pentru detaliu și frumusețe exista. Cronicarii occidentali amintesc în scrierile lor de existența unor *atrium-uri* și *logii*, ultimele sprijinite

¹³⁵ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 125.

¹³⁶ G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 103.

¹³⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 128 – 129.

¹³⁸ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 202.

¹³⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.* p. 132.

¹⁴⁰ László F., *Die archaologische Forschung der frühen Baugeschichte der Bischofsburg in Eger (Erlau) und ihre wichtigeren Ergebnisse*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 98.

¹⁴¹ Ernő Nagy, *Die Ausgrabungsergebnisse der königlicher-erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran) 1934 – 1969*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 73.

¹⁴² I. Horváth, *Der (königliche) erzbischöfliche Palast in Esztergom (Gran) im Spiegel neuerer archaologischer Forschungen*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 77/A.

¹⁴³ Csaba L., *Die Bischofsburg von Győr (Raab) in Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 90 – 91.

pe coloane specifice stilului. Apar deja ca funcționale sălile de reuniuni (*aula*), unele, precum cea a palatului de la Angers, atingând dimensiuni impresionante: 26 x 10 m. Sunt amintite de asemenea oratoriile și apartamentele private ale înalților prelați catolici. Între exemplele faimoase de palate episcopale ridicate în stil romanic trebuie amintite cele de la Lyon, Auxerre, Liège, Beauvais și Besançon¹⁴⁴.

Penetrația arhitecturii romanice în regiune s-a făcut firesc dinspre vestul Europei, pe filieră central-europeană¹⁴⁵. Lipsa „oaspeților” germani a marcat stilul catedralei orădene, cel al unei biserici-sală cu absidă semicirculară, diferit de planul basilical¹⁴⁶ prezent în regiune la Târnăveni, la sud de Oradea, pe atunci un prosper târg german, construcție datată în secolele XII - XIII¹⁴⁷. Noua reședință episcopală, finalizată parțial la finele veacului al XIII-lea, va purta de data aceasta amprenta goticului, în concordanță cu noile evoluții arhitectonice ale momentului.

III.1.2.3. Locuințe și instalații de foc

În câteva puncte, nederanjate de fundațiile palatului episcopal, au fost surprinse locuințe și instalații de foc contemporane ansamblului ridicat la finele secolului al XI-lea și celui funcțional în secolele XII - XIII. Amplasarea lor se circumscrie arealului sud-estic al cetății bastionare, loc unde de altfel au fost delimitate și celelalte componente ale primului ansamblu medieval de la Oradea. Acestea s-au concentrat exclusiv în secțiunile S I, S V, S VIII, S X, S XV, S XVII și S XVIII.

Stratigrafia corespunzătoare nivelului amintit nu a fost unitară, cele mai importante deranjări ulterioare apărând în secțiunile S I, S V și S XVIII. În secțiunea S V, la o adâncime de 2,80 m., a fost delimitată o peliculă de arsură cu o grosime de 0,20 - 0,30 m., aflată deasupra nivelului steril arheologic. Pelicula provenea probabil de la o locuință incendiată. În acest nivel de arsură au fost descoperite fragmente ceramice care se pot data în secolele XII - XIII. De altfel și în secțiunea S X, datorită deranjărilor masive prilejuite de repetatele reamenajări a părții de contact a celor două aripi ale palatului episcopal, locuirii timpurii nu i s-au putut identifica complexe delimitabile. Nivelul corespunzător secolelor XII - XIII s-a păstrat cel mai bine în secțiunile S XV, S XVII și S XVIII. În primul caz, peste nivelul steril din punct de vedere arheologic, un lut galben, s-a suprapus un strat cu aceeași consistență dar pigmentat masiv cu pământ negru. Urmele de pigmenți de arsură, care s-au observat constant peste sterilul arheologic, pot sugera o operație de defrișare și lăzuire a monticolului pe care a fost amplasată locuirea timpurie de la Oradea. Cronicile medievale care narează episodul legendarei vânători a regelui Ladislau I în zonă, confirmă existența întinselor păduri în arealul cursului inferior al Crișului Repede. În secțiunea S XVIII, locuinței i-a corespuns un nivel amplasat de asemenea peste sterilul arheologic, alcătuit din pământ puternic pigmentat cu cărbune. În total, în arealul aici analizat, au fost delimitate arheologic două locuințe semiadâncite și trei de suprafață.

Astfel, în secțiunea S VIII, în profilul vestic s-a profilat o locuință semiadâncită (L 1), a cărei podea din lut bătătorit era cu 0,50 m. mai jos decât nivelul de călcare al secolului al XIII-lea. Adâncimea la care a fost descoperită locuința este de 2,90 m. față de actualul nivel de călcare. În preajmă nu au fost sesizate urme ale bânelor de susținere ci doar o peliculă de arsură care explică foarte clar sfârșitul acestui complex. Să mai amintim că una din laturile, care a putut fi mai clar delimitată măsura 2,30 m., interiorul cercetat

¹⁴⁴ A. Erlange-Brandenburg, *op. cit.*, p. 155 - 162.

¹⁴⁵ Al. Avram, *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sănnicolau de Beiuș - locul „La Turn”, considerații asupra bisericilor - sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 76 - 77.

¹⁴⁶ Vezi în această problemă studiul publicat de P. Niedermayer, *Concepția bisericilor romanice din Transilvania*, în *Ars. Trans.*, VI, 1996, p. 5 - 25.

¹⁴⁷ Al. Avram, *Arhitectura romanică din Crișana, Oradea*, 1969, p. 16 - 22.

atingând 3,5 mp. În preajmă nu s-a descoperit vreo instalație de foc ci doar urmele unui pietrar de la o vatră¹⁴⁸. În apropierea profilului de nord al secțiunii S XVIII a fost cercetată o parte a unei alte locuințe semiadâncite (L 2), sesizabilă pe o porțiune de doar 0,30 m. În profil s-a putut observa că adâncimea ei în solul nativ măsoară 0,80 m.; în cazul adâncimii, față de actualul nivel de călcare, măsurătorile rămân fără semnificație absolută, solul fiind extrem de denivelat datorită apropierii de bastionul Crăișorul. În umplutura locuinței au fost descoperite fragmente ceramice arpadiene din secolele XII – XIII, alături de câteva cărămizi păstrate fragmentar.

O latură, cea de nord, păstrată pe o lungime de circa 2,30 m. a unei locuințe de suprafață (L 3) a fost delimitată în aceeași secțiune, în partea sudică a acesteia. Locuința avea podea de lut dar nu au fost surprinse urme de pari sau instalații de foc; complexul se adâncea cu 0,50 m. în solul nativ. Urmele de arsură dezvoltate și aici finalul folosirii locuinței.

În secțiunea S XVIII a fost delimitată o altă locuință de suprafață (L 4), amenajată aproximativ paralel cu valul de pământ al cetății. Deranjările ulterioare au făcut imposibil de stabilit amănunte legate de dimensiuni sau suprastructură, pe care o bănuim doar că a fost din lemn, dovada rămânând pigmentii de arsură din prajmă. Ceva mai mult s-a păstrat din podeaua din lut, alături de urmele unui pietrar, posibil un loc de vatră. În interior au fost descoperite câteva fragmente ceramice, cu încadrare în secolele XII – XIII, dar și fragmente de cărămizi care au alcătuit în fapt „patul” amenajării palatului gotic. Avem astfel, chiar dacă indirect, o informație prețioasă despre materialul de construcție al ansamblului romanic din cetate, distrus de invazia tătară de la 1241.

Cel mai bine s-a conservat o locuință de suprafață (L 5), descoperită în secțiunea S XV la o adâncime de 2,70 m. față de actualul nivel de

călcare. A fost delimitată în treimea de nord-vest a amintitei secțiuni, atingând panta valului de pământ al cetății în a doua sa fază de amenajare. Locuința a avut o temelie din bolovani de râu de formă neregulată, lată de 0,35 – 0,50 m. Din păcate, două dintre laturile locinței nu au putut fi cercetate, ele intrând sub profil. Lățimea ei atingea 3 m., lungimea putând fi doar estimată la 4 – 5 m. Podeaua locuinței era din lut cu o grosime de 0,10 m. În interiorul ei s-au descoperit fragmente ceramice de epocă arpadiană, oase de animale și o instalație de foc. Lipsa unor urme de arsură sugerează o abandonare a locuinței datorită uzurii acesteia. În imediata apropiere a fost amenajată o mică platformă din cărămizi dispuse pe rânduri, cu dimensiunile de 0,80 x 0,50 m., a cărei destinație rămâne neclară¹⁴⁹. Urme de locuințe reprezentate prin pelicule de arsură din lemn au mai fost descoperite și în secțiunile S X și S XVI, starea lor precară de conservare nepermițând stabilirea unor detalii legate de dimensiuni sau tipologie.

Materialul arheologic descoperit în locuințele cercetate sau imediat în preajma lor, aparține aceluiași nivel stratigrafic. Majoritatea pieselor constau în ceramică de uz comun, în special oale - borcan, unele fiind decorate cu unghia, benzi de linii incizate, drepte sau vălurite dar și căldări de lut care se pot data foarte bine în secolele XII – XIII. Este posibil ca ceramica decorată cu unghia și căldările de lut să fie ceva mai vechi, aparținând primului orizont de locuire de la Oradea, de la finele secolului al XI-lea și prima jumătate a veacului următor. În locuința cercetată în secțiunea S XV (L 5) au fost descoperite și două monede, din păcate extrem de corodate. Din puținele observații permise, se pare că avem de-a face cu un dinar bătut sub regele Geza al II-lea (1141 - 1162) și un altul care a circulat sub regele Andrei al III-lea (1290 - 1301)¹⁵⁰. Avem de-a face

¹⁴⁸ Ibidem, p. 19 - 20; p. 27.

¹⁵⁰ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 94.

¹⁴⁸ D. Marta, *La cite d'Oradea. L'habitat aux XIe - XIIIe siècles*, în *900 Years from Saint Ladislas death*, Oradea, 1996, p. 19; A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 27.

astfel cu cea mai timpurie monedă descoperită în cetatea orădeană, care ne permite și o datare foarte strânsă a amintitei locuințe. În cazul celei de-a doua monede, aparținând ultimului rege arpadian, este posibil ca ea să fi ajuns întâmplător în locuința deja de mult abandonată, cu ocazia lucrărilor la aripa veche a palatului episcopal gotic sau a incintei din piatră¹⁵¹. Din păcate fragmentele de ceramică smălțuită, de factură bizantină, descoperite în arealul locuințelor, nu pot încheia o datare aparte, care să ne permită o delimitare mai clară a unui nivel specific și exclusiv al acestui tip ceramic, cel mai timpuriu din cetate. Să mai spunem doar că, deși o parte din locuințele cercetate au sfârșit clar în urma unui incendiu, este hazardat să atribuim aceste întâmplări invaziei tătare de la 1241. Locuirea a fost intensă, continuă, chiar dacă arealul de construcție a locuințelor nu a fost unul omogen¹⁵².

Tipologia locuințelor medieval timpurii din arealul central - european este surprinzător de asemănătoare. Chiar dacă avem de-a face cu locuințe semiadâncite sau de suprafață, tehnica de construcție este aproape aceeași: pe o temelie de pietre de rău sau de șisturi (uneori chiar fără aceasta) erau amplasate tălpile din lemn care susțineau pereții din același material. În colțurile încăperii erau așezați stâlpi din lemn care susțineau acoperișul, realizat de cele mai multe ori din paie sau stuf așezate pe șipci din lemn, în maniera „în două ape”. Lutuielile, ușor de realizat și relativ rezistente, acopereau intervalele dintre lemnăria pereților, dar alcătuiau și pardoseaua locuinței. De multe ori ca degresant al acestor lutuieli se foloseau paie tocate și uneori un pietriș foarte fin.

În majoritatea cazurilor locuințele aveau forme rectangulare, oscilând între dreptunghi și pătrat. Construcțiile puteau fi cu una sau mai multe încăperi, în unele cazuri existând mici pridvoare în fața intrării. Instalațiile de foc se găseau în interiorul sau exteriorul locuinței, ultimele fiind boltite, pentru a asigura conservarea căldurii dar și pentru a putea fi folosite în orice anotimp¹⁵³.

Este mai mult decât evidentă extrem de lungă tradiție a unor astfel de locuințe, care găsește analogii perfecte inclusiv în preistorie, mai ales în cazul celor semiadâncite. În fond, antichitatea târzie, dar mai ales extrem de instabilele vremuri din lungă epocă a migrațiilor, au permis mai ales pentru spațiul central și est european, prea puține „fantezii” și ambiții arhitectonice. Chiar și în mediile sensibil mai elevate a unor instituții, care au depășit evident condiția traiului în locuințe simple de tipul celor analizate mai sus, coexistențele s-au perpetuat, cel puțin pentru primele două secole de existență, dovada cea mai clară rămânând analogiile de la Alba-Iulia¹⁵⁴, Cluj-Mănăstur¹⁵⁵, Sopron în Ungaria¹⁵⁶ și Ras în Serbia¹⁵⁷.

Analogiile cu locuințele descoperite la Oradea în spațiul transilvan sunt numeroase, dintr-un lung sir de descoperiri ne limităm a le aminti doar pe

¹⁵¹ Este de asemenea posibil ca locuința care atinge al doilea val de pământ cu palisadă să fie ulterioară acestuia, realitate prin care se poate explica prezența monedei de la regele Andrei al III-lea. În schimb, atunci este foarte greu de demonstrat prezența în acel loc a piesei bătute sub regele Geza al II-lea cu un secol și jumătate mai devreme. Cercetarea arheologică nu a sesizat nicidecum existența în acel loc a unei suprapunerii de locuire.

¹⁵² A. A. Rusu, (sub redacția), *op. cit.*, p. 28.

¹⁵³ Vezi detalii extrem de numeroase la P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX - XIII)*, Cluj-Napoca, 2005; p.138 - 177; Lecturând acest capitol dedicat locuirii din fortificațiile secolelor XII - XIII rămâne surprinzătoare modestia locuințelor descoperite la Oradea, aflându-ne totuși într-un mediu episcopal. Lipsa unor locuințe de suprafață cu mai multe încăperi dar și inventarul relativ modest din interiorul celor cercetate poate presupune că arealul cercetat la Oradea aparținea unor categorii inferioare de slujitori ai cetății. Sondarea altor zone din cuprinsul actualei cetăți bastionare poate infirma totuși realitățile de până acum.

¹⁵⁴ R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 227.

¹⁵⁵ P. Iambor, *op. cit.*, p. 399, pl. LXX, fig. 3.

¹⁵⁶ Bóna L., *Az Árpádok korai várairól*, Debrecen, 1995, p. 99, fig. 27; Să menționăm totuși că ansamblul de la Sopron este datat în secolul al XI-lea.

¹⁵⁷ M. Popovic, *The fortress of Ras*, Beograd, 1999, p. 302 - 303.

cele de la Bratei¹⁵⁸, Sânmiclăuș¹⁵⁹, Mugeni¹⁶⁰, Luduș¹⁶¹, Vințu de Jos¹⁶², Tărtăria¹⁶³, Ungra¹⁶⁴ sau Dăbâca¹⁶⁵. În Banat cercetările arheologice au delimitat numeroase locuințe care-și găsesc bune analogii la Oradea: Gornea¹⁶⁶, Ilidia¹⁶⁷, Sânpetru German¹⁶⁸, Moldova Veche¹⁶⁹ și Cladova¹⁷⁰. La Cladova, în interiorul unei așezări dezafectate ulterior de construirea unui val de protecție, într-o locuință de suprafață cu plan rectangular, a fost descoperită o monedă emisă de regele Bela al II-lea, fiind astfel contemporană cu cea cercetată în secțiunea S XV (L 5) de la Oradea¹⁷¹. Alte descoperiri din Banat au fost făcute la Cenad¹⁷². Parcurgerea unei tipologii a locuințelor medieval timpurii din Banat relevă

asemănarea până la identitate cu cele de la Oradea¹⁷³. În zona câmpiei joase a Crișului Repede descoperiri de locuințe analoage cu cele din cetatea orădeană au fost făcute la Biharea¹⁷⁴, Cefa - La Pădure¹⁷⁵ și Sânnicolau Român¹⁷⁶.

Locuințe foarte asemănătoare cu cele din cetate au fost descoperite și pe teritoriul actual al orașului Oradea. Astfel, la Oradea - Salca, într-o așezare de lungă durată, cu începuturi din preistorie, aflată la circa doi km. sud-est de cetate, a fost descoperită o locuință semiadâncită datată larg în secolele XI - XII, fără însă a i se preciza dimensiunile¹⁷⁷. Tot în așezarea de la Oradea - Salca, dar în punctul „Pepinieră”, au fost descoperite fragmente ceramice decorate cu unghia, în preajma lor existând urme de arsură, care pot proveni de la o locuință incendiată¹⁷⁸. La marginea de sud-vest a orașului, într-o altă așezare de lungă durată, a fost cercetat un astfel de complex datat în secolele XII - XIII¹⁷⁹. În concluzie, fără a epuiza în nici un fel analogiile pentru locuințele din cetatea orădeană, credem că aria largă de răspândire a acestora confirmă modul comun de construcție al lor în întreg arealul central - european¹⁸⁰.

În preajma locuințelor timpurii din cetate au fost cercetate și câteva instalații de foc, unele

¹⁵⁸ Eugenia Zaharia, Ligia Bărbu, C. Ittu, *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud. Sibiu)*, în *M.C.A.*, XVI, 1986, p. 191.

¹⁵⁹ Gh. Anghel, M. Blăjan, *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuș (com. Șona, jud. Alba)*, 1974, în *Apulum*, XV, 1977, p. 297.

¹⁶⁰ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, în *A.M.N.*, XIV, 1977, p. 295.

¹⁶¹ M. Rusu, *Săpătura de salvare de la Luduș*, în *M.C.A.*, VIII, 1962, p. 351.

¹⁶² N. M. Simina, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995, p. 474 - 475.

¹⁶³ Idem, *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud. Alba)*, în *Bul.Cerc.Șt.Stud.*, 2, 1996, p. 156; informația a fost preluată din cercetările efectuate la Tărtăria de către arheologul Iuliu Paul, care a publicat locuința, dar fără a oferi un plan.

¹⁶⁴ R. Popa, R. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 500.

¹⁶⁵ P. Iambor, *op. cit.*, p. 155 - 156.

¹⁶⁶ D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării, Reșița*, 1996, p. 48 - 58.

¹⁶⁷ D. Țicu, *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița, în Banatica*, IX, 1987, p. 327 - 330.

¹⁶⁸ L. Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, vol. III, Timișoara, 1985, p. 127.

¹⁶⁹ D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, p. 101.

¹⁷⁰ V. Boroneanț, *Considerații preliminare asupra cercetărilor de la Cladova (comuna Păuliș, ju. Arad)*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 139 - 158; Idem, *Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice*, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 109.

¹⁷¹ A. Bejan, *Banatul în secolele IV - XII*, Timișoara, 1995, p. 136.

¹⁷² P. Iambor, *op. cit.*, p. 143.

¹⁷³ D. Țicu, *op. cit.*, p. 100.

¹⁷⁴ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 207 - 213.

¹⁷⁵ I. Crișan, *O locuință feudală timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991, p. 297 - 305; Idem, *Complexele gospodărești descoperite în anul 1994 în așezarea Cefa - La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 38.

¹⁷⁶ S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Cuptoare de ars ceramică descoperite la Sânnicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 55; Idem, *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sânnicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 104 - 106.

¹⁷⁷ M. Rusu, V. Spoială, L. Galamb, *Săpăturile arheologice de la Oradea - Salca*, în *M.C.A.*, VIII, 1962, p. 162.

¹⁷⁸ S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea - Punctul Salca "Pepinieră"*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 130, pl. XXI, fig. 1.

¹⁷⁹ I. Crișan, *Cercetări arheologice de salvare la sud-vest de Oradea*, în *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh. Filos.*, II, 1992, p. 14 - 15.

¹⁸⁰ Pentru o analiză a descoperirilor de locuințe din intervalul secolelor XI - XIII vezi: I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X - XIII)*, Oradea, 2006, p. 63 - 68.

păstrate doar parțial. Astfel, în secțiunea S XV, la 3 m. sud-est de locuința de suprafață descoperită acolo, a fost dezvelit un cuptor aflat aproape de baza coamei valului de pământ al cetății. Amenajarea a fost foarte simplă, din lut, având un plan circular. Cuptorul avea un diametru de 1,30 m., pereții măsurând 0,12 m., fiind tăiat pe axă de profilul nord-vestic al secțiunii. În secțiunea S XVI, în colțul ei nord-estic, s-a conturat un alt cuptor unde, cel puțin în cazul părții sale inferioare, s-a folosit masiv cărămida. Diametrul conservat măsoară 0,70 m. La baza cuptorului exista o depunere de 0,30 – 0,40 m de pământ cu urme de ardere și pământ ars la negru, partea superioară, în grosime de 0,10 m., fiind o crustă de pământ ars la roșu. În apropiere s-au descoperit fragmente ceramice smălțuite de certă factură bizantină, dar este dificil de stabilit, datorită deranjării nivelului stratigrafic de către podeaua palatului episcopal, dacă cuptorul și ceramică au fost contemporane. Ambele cuptoare descrise au fost folosite pentru pregătirea hranei și, cel puțin în cazul primului, putem opina că a funcționat în perioada imediată de după invazia tătară, înaintea amenajării nivelului de fundare a palatului episcopal¹⁸¹.

În secțiunea S V, în profilul de nord-est, a fost dezvelită o construcție din piatră și cărămidă care s-a dovedit a fi un cuptor cu destinație specială. Cu o lungime păstrată de 1,20 m. și o lățime de 1,50 m., cuptorul avea în partea din spate o formă semicirculară. Gura era îndreptată în direcția est-nord-est, iar pereții, extrem de solid construiți, conțineau piatră și cărămidă prinse cu un mortar de foarte bună calitate. Lățimea elevației păstrate atingea 0,40 m, păstrând urme de tencuire. Din păcate în interiorul și în preajma cuptorului au fost descoperite doar câteva fragmente ceramice databile în perioada arpadiană târzie. Putem preciza în sprijinul unei datări, că instalația de foc a fost parțial distrusă de unul dintre pilonii palatului episcopal, construit peste amenajările timpurii, cândva spre finele secolului al XIII-lea. Putem deci

opina că funcționarea cuptorului a fost anterioară aceluia moment.

Analogii pentru instalațiile de foc din cetatea orădeană le găsim în zonă în așezările de la Cefa - La Pădure¹⁸², Voivozi¹⁸³ și Sănnicolau Român¹⁸⁴. La Sănpetru German, în județul Arad, a fost descoperit un cuptor exterior locuințelor, având bune analogii cu cel cercetat în cetatea orădeană, ceramica găsită în preajmă, oale - borcan și căldări de lut, permițând o datare largă în secolele XII - XIII¹⁸⁵. Cuptoare asemănătoare au fost descoperite și în Ungaria, la Kesztlőc, Csátáron, Sopron și Tiszaeszlár¹⁸⁶ sau în Moldova,¹⁸⁷.

Analiza locuințelor și anexelor din cetatea orădeană relevă o coabitare între complexul monahal - episcopal, ridicat din cărămidă și piatră și cel laic, mult mai modest, construit din lemn. Cei care foloseau aceste locuințe erau modeștii slujitori ai abștii monahale, apărătorii de rînd ai cetății și cei desemnați de a se îngriji de anexele gospodărești ale ansamblului fortificat. Deocamdată cercetările arheologice nu au relevat existența în interiorul cetății a unor depozite sau gropi de provizii sau anexe pentru animalele mici. Ele au existat cu siguranță, fiind vitale pentru asigurarea rezervelor cotidiene de hrană dar și în cazul unor asedii, când legăturile cu hinterlandul agricol din apropiere puteau fi întrerupte¹⁸⁸. Este interesant de subliniat, fără a face neapărat apel la analogii, că și în mediul episcopal francez al

¹⁸² I. Crișan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul arheologic Cefa - La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 26 - 27.

¹⁸³ R. Popa, D. Căpătănă, Lukács A., *op. cit.*, p. 76 - 77.

¹⁸⁴ S. Dumitrașcu, I. Crișan, *op. cit.*, p. 56.

¹⁸⁵ A. Bejan, *op. cit.*, p. 141.

¹⁸⁶ Lázár Sarolta, *Árpád-kori szabadban levő kemencék Kesztlőc - Tatárszálláson*, în *Arch.Ért.*, 111, 1984, nr. 1, p. 71 - 77.

¹⁸⁷ V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X - XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 104 - 105.

¹⁸⁸ Pentru a veni în sprijinul celor afirmate stau mărturie numeroase oase de animale și păsări descoperite în cetate în timpul săpăturilor arheologice; pentru amănunte vezi: Luminița Băjenaru, *Date arheozoologice*, în A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 198 - 201.

¹⁸¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 29.

secolelor XI – XII, probabil mult mai elevat, astfel de construcții modeste au funcționat¹⁸⁹.

Ansamblul orădean și-a încheiat primul secol și jumătate de existență în mod tragic, devastările pricinuite de invazia tătarilor la 1241 necesitând o reconstrucție din temelii. Noile construcții de la Oradea, începute cândva în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, se vor adapta noilor cerințe strategice, piatra devenind materialul de construcție dominant, alături de noua concepție a arhitecturii militare, mult mai bine adaptată modului de desfășurare al războiului în secolul al XIV-lea.

III.1.3. Topografia istorică a sitului în secolele XIV – XVI

III.1.3.1. Cetatea Oradea în secolele XIV – XVI

Amplul proces de reconstrucție al ansamblului orădean s-a integrat în mai vastă preocupare a regalității de a reinstaura ordinea într-un stat profund afectat de urmările invaziei tătare din anul 1241. Este foarte dificil de evaluat acest proces folosind doar rezultatele cercetărilor arheologice din cetate deși, cu anumite rezerve privind cronologia absolută, se pot formula unele observații. Documentar, acest proces a fost marcat de cererile unor episcopi și prelați orădeni de a primi alte diocese în vestul regatului maghiar, mult mai puțin afectat de consecințele invaziei tătare, o realitate valabilă pentru primii ani de după evenimentele amintite, alături de preocupările la nivel european pentru înlăturarea urmărilor invaziei, dovada rămânând Conciliul de la Lyon, ținut în februarie 1245, unde s-au hotărât și măsuri concrete pentru recolonizarea regiunilor devastate¹⁹⁰.

Din punct de vedere documentar cetatea orădeană apare destul de târziu menționată,

Statutele capitolului local amintind-o la 1375 doar în treacăt. Astfel, în *Titlul al treisprezecelea*, care trata partajul orașului între episcopie și capitu, într-o amplă descriere a străzilor este amintit șanțul cetății și palatul episcopal (...*fossatum castris et ex opposito palacis episcopalis transeunti*)¹⁹¹. În același document, dar în *Titlul al douăzeci și șaptelea*, dedicat drepturilor civile ale capitolului în oraș, este amintită din nou cetatea numită totodată și întăritură, context în care a fost pomenit și turnul porții cetății (...*munitionis seu castris, que est a parte ecclesie sancta Crucis...necnon cum turris posita iuxta portam...*)¹⁹². În acest context trebuie făcute însă câteva comentarii. În anul 1279 la Oradea a fost organizată o congregație generală a marii nobilimi din șapte comitate aflate în vestul Munților Apuseni¹⁹³. Un asemenea eveniment avea nevoie, cu siguranță, de un ambient corespunzător, care cuprindea și un sistem de protecție oferit de o cetate, context în care putem opina că cel puțin parțial, fortificația de piatră era funcțională. Câțiva ani mai târziu, în august 1284, voievodul Roland Borșa a prezidat, alături de episcopul orădean, o congregație a nobililor din comitat, eveniment dedicat reformării sistemului vamal¹⁹⁴, în sfârșit, la 31 decembrie 1290, regele Andrei al III-lea și curtea sa au sosit la Oradea, unde au rămas până în ziua de 7 ianuarie din anul următor¹⁹⁵. Ambele evenimente, dar cu precădere ultimul, credem că au prilejuit un tratament special înalților oaspeți, realitate care credem că a presupus existența unui ansamblu fortificat aproape de finalitate la Oradea.

Cercetările arheologice întreprinse în cetate în ultimii ani au delimitat în câteva cazuri incinta din piatră care, alături de câteva turnuri și un șanț, aveau menirea de a proteja noul ansamblu

¹⁸⁹ D.R.H.C. Transilvania, vol. XIV, (1371 – 1375), București, 2002, documentul nr. 367, p. 697, 748.

¹⁹² Ibidem, p. 706, 756.

¹⁹³ Balogh Jolán, op. cit., p. 28.

¹⁹⁴ T. Sălăgean, Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional, Cluj-Napoca, 2003, p. 202.

¹⁹⁵ Ibidem, p. 230.

¹⁸⁹ A. Erlande-Brandenburg, op. cit., p. 158.

¹⁹⁰ T. Sălăgean, „Regnum transilvanum”. Contribuții la studiul unui regim, în *Med. Trans.*, II, 1998, nr. 1, p. 119.

episcopal reprezentat de catedrala gotică și palatul episcopal. Incinta a fost descoperită în mai multe secțiuni: S I, S V, S VIII, S XIII, S XX, S XXI și S XXII¹⁹⁶. Amenajarea nivelului de construcție a incintei medievale a folosit din plin, pe de o parte cel de-al doilea val al vechii fortificații cu palisadă, iar pe de altă parte arealul interior al vechii cetăți, astfel că până la nivelul coamei valului zona a fost umplută cu pământ, moloz și alte resturi de construcții rămase de la vechiul ansamblu dezafectat în urma distrugerilor pricinuite de tătari la 1241. Această nivelare a avut drept scop atât amenajarea „patului” necesar fundațiilor palatului episcopal, cât și, pe anumite porțiuni, pe cel al fundațiilor incintei propriu-zise. Zidul masiv a fost ridicat din piatră de carieră, de mari dimensiuni, uneori fiind folosite și fragmente din cărămidă pentru a umple golurile. Demolarea incintei la începutul secolului al XVII-lea nu a permis cu exactitate stabilirea dimensiunilor sale. Se pare că totuși ele au oscilat, așa cum s-a dovedit în diferitele puncte unde el a fost surprins arheologic.

Astfel, în secțiunea S XXI, în partea de nord-vest a cetății, elevația zidului s-a păstrat cel mai bine, pe o înălțime de 2,30 m., grosimea atingând doi metri. Fundația propriu-zisă cuprinde bolovani de râu și pietriș încheiați cu un mortar de foarte bună calitate, compoziție care i-a sporit foarte mult rezistența. Crepidă de fundație marchează așezarea zidului în nivelul de amenajare amintit, unde coboară până la o adâncime de cinci metri de la actualul nivel de călcare. Condițiile extrem de dificile de lucru au permis executarea doar a unui mic sondaj în adâncimea fundației, care de la nivelul inferior de 4,50 m. intra în sterilul arheologic, un pietriș foarte bun pentru construcție.

În secțiunea S I a fost delimitată o terasă artificială din pământ, menită să extindă spațiul de protecție al palatului episcopal. În fapt, avem de-a face cu o extindere aflată la limita sud-estică a

monticolului natural pe care a fost construită cetatea cu val de pământ și palisadă. Incinta a fost delimitată la aproximativ șapte metri sud față de latura exterioară a palatului episcopal, suferind în secolele XIV – XV mai multe modificări. În partea interioară zidul era construit din piatră, exteriorul fiind căptușit cu cărămidă. La adâncimea de 2,80 m. față de actualul nivel de călcare a fost delimitată crepidă de fundație din interior, realizată din cărămidă, la adâncimea de 1,10 m fiind găsită o altă crepidă, dar din piatră. În partea exterioară a incintei, singura crepidă de fundație descoperită, la o adâncime de 1,70 m., a fost din cărămidă. Elevația zidului avea în acest punct o grosime de cca. un metru. O monedă bătută sub regele Ludovic cel Mare (1342 - 1382) a fost descoperită în stratul de terasare, dar prudența ne obligă la circumspecție la a o asocia foarte hotărât cu zidul de incintă.

În partea de est incinta a fost de asemenea descoperită. Astfel, în secțiunile S XI și S XIII delimitarea acestei construcții a fost cel mai bine urmărită. În secțiunea S XI incinta a fost ridicată peste valul de pământ al vechii cetăți, puțin în fața coamei acesteia. Fundația atinge adâncimea de 3,50 m., iar grosimea maximă este de 1,30 m., fiind construit din piatră de carieră. În secțiunea S XIII, descoperit la capătul ei de nord, zidul de incintă avea aceleași caracteristici tehnice ca porțiunile cercetate în secțiunile S V și S VIII.

Cea mai complicată situație a apărut în secțiunea S XX, unde cercetările arheologice au delimitat trei aliniamente de ziduri, alături de continuarea terasării, surprinsă și în secțiunea S I, terasare care a avut drept scop extinderea suprafeței construibile. Dintre cele trei ziduri, cel median avea parametrii constructivi cei mai apropiați de cei ai incintei descoperite în secțiunile mai sus amintite. Spre sud, la circa patru metri, a fost delimitat un nou zid. Lucrat din piatră masivă de carieră, el a putut fi cercetat pe o lungime de 2,50 m., adâncimea fundației ajungând la patru metri față de actualul nivel de călcare. Spre est zidul este acoperit de acumulările adunate pe bastionul Crăișorul. Este foarte dificil de stabilit

¹⁹⁶ Vezi considerațiile amănunțite legate de cetatea medievală în: A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 52 – 56.

cronologia acestei părți a incintei, mai ales că astfel de situații nu au mai fost găsite în alte părți ale cetății. Este probabil ca zidul dinspre interior să fie vechi, în cazul celui alt având de-a face în fapt cu o reracordare a celor două aripi ale palatului episcopal, posibil într-un moment ulterior anului 1443, când documentele amintesc de un puternic cutremur în regiune¹⁹⁷. Rolul episcopului Ioan Vitez de Zredna (1445 - 1465), care s-a ocupat intens de reabilitarea palatului episcopal, poate fi de asemenea un reper cronologic și în cazul transformărilor aduse în acel punct incintei și racordului amintit.

Extinderea spre sud-est a palatului episcopal a însemnat demolarea pe o anumită porțiune a primei incinte, pentru a permite ridicarea unui turn de flancare rectangular și a unei intrări. Stabilirea cu exactitate a direcției de extindere a primei incinte din piatră a fost dificilă din cauza imposibilității cercetării arheologice în acea porțiune. Prolungind cu ajutorul unei linii de fugă ductul incintei, alături de coroborarea acestor date cu stampele de la finele secolului al XVI-lea, putem trage însă anumite concluzii. Astfel, pe direcția vest-est incinta avea o traiectorie ușor semicirculară, abătându-se spre sud. Pe acest interval ea a fost descoperită în trei puncte, în interiorul secțiunilor S I, S VIII și S XX. Bucla spre nord-est, surprinsă în secțiunile S V și S XIV, a fost de asemenea semicirculară, unghiul de sud-est fiind ușor ascuțit. A fost exact zona de racord a aripilor palatului episcopal, a cărui ziduri exterioare au funcționat, cel puțin o perioadă, și pe post de incintă.

Diferitele abordări constructive ale racordurilor dintre aripa veche și cea nouă a palatului au impus modificări ale incintei, fructificate prin construirea unui turn de colț, ca protecție suplimentară. Ductul spre nord al incintei, delimitat în secțiunile S XI și S XIII, proteja aripa veche a palatului episcopal, care a suferit la rândul-i modificări pe latura sa de nord. Din acest interval incinta urmează o traiectorie spre vest, fiind flancată de un turn circular. Secțiunea S

XXII a fost trasată tocmai pentru a verifica direcția amintită și a stabili modalitățile de racordare cu turnul T 2. Astfel, zidul a fost descoperit la o adâncime de 2,15 m., în vestul secțiunii. Elevația a fost demolată în vechime în totalitate. Fundația era alcătuită din bolovani de râu și pietriș, prinse cu un mortar de bună calitate. La circa 2,60 m. față de actualul nivel de călcare a fost descoperită crepida de fundație, zidul coborând apoi cu încă 1,30 m., unde străpunge nivel de pietriș nativ. Masivitatea zidului în acest punct îl aseamănă cu porțiunea descoperită în secțiunea S XXI, aflată în extremitatea opusă a cetății. Continuând jocul liniei imagine de fugă, constatăm că incinta surprinsă în secțiunea S XXII se unea cu latura ei de vest, după o buclă care în acel loc intră sub clădirea palatului princiar, ridicat în primele decenii ale secolului al XVII-lea, cu piatră provenită inclusiv din demolarea incintei amintite.

În două cazuri, în secțiunile S I și S XXII a fost delimitat în profil și șanțul de protecție. În primul caz, deasupra șanțului deja astupat a fost ridicată o palisadă din lemn, probabil de către apărătorii turci în vremea asediului austriac din anul 1692. În secțiunea S XXII interiorul șanțului de protecție a fost umplut în secolul al XVII-lea cu bolovani din piatră care au rămas de prisos după demolarea ansamblului medieval. Aplatizările, dar mai ales ridicarea unor noi construcții în secolul al XVIII-lea, face imposibilă stabilirea dimensiunilor șanțului de protecție. Unii cercetători au opinat că șanțul era umplut cu apele Crișului Repede, deși într-o serie de mărturii contemporane se specifică faptul că apa provenea din sursa termală a pârâului Peța¹⁹⁸.

Două turnuri, cercetate arheologic, au avut menirea de a consolida capacitatea defensivă a cetății. Astfel, în secțiunile S III și S IV, trasate în imediata apropiere a intrării principale în cetatea bastionară actuală, a fost delimitat un turn (T 1) cu bază circulară din care, datorită unor amenajări moderne, nu a putut fi cercetată decât aproximativ o

¹⁹⁷ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 49.

¹⁹⁸ T. O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 69.

treime din suprafață. A fost ridicat din piatră masivă de carieră, fasonată cu oarecare atenție în partea exterioară. Dimensiunile măsoară 5,80 m. în diametru în exterior, cu o grosime a zidului de 2,40 m. Datorită amintitelor amenajări moderne nu a putut fi cercetat până la baza fundației, investigația atingând o adâncime de 2,10 m., nefiind însă atinsă crepida de fundație. Putem presupune doar că zidul cobora cu cel puțin încă doi metri, prin analogie cu descoperirile din alte părți ale cetății. Faptul că zidul de incintă era țesut cu cel al turnului relevă construirea concomitentă a acestora.

În partea de est a cetății, în secțiunile S IX, S XVII și S XXII a fost cercetat un alt turn (T 2), ridicat în aceeași tehnică dar având dimensiuni mai mari. De formă circulară, turnul măsoară ca diametru exterior 7,60 m., grosimea zidului fiind dificil de stabilit datorită demolării aproape integrale a elevației. Fundația a fost înfiptă în valul de pământ al cetății timpurii, la o adâncime de 1,25 m. spre exterior și 0,90 m. spre interior. Fundația cuprindea bolovani de râu, pietriș și mortar. Câteva pietre de carieră fasonate, descoperite în nivelul stratigrafic al turnului, au făcut parte probabil din elevația acestuia. Săparea unei mici case în partea de sud-vest a secțiunii S XXII a relevat faptul că incinta a fost țesută cu partea exterioară a zidului turnului T 2, realitate care dovedește foarte clar o relație de contemporaneitate a celor două construcții, identică cu situația mai sus amintitului turn T 1. Materialele arheologice descoperite în nivelul de construcție al celor două turnuri relevă funcționarea lor la finele veacului al XIII-lea sau începutul celui următor.

Prima cetate ridicată exclusiv în piatră la Oradea a fost o combinație dintre o incintă de formă aproximativ circulară, cu o ușoară extensiune în partea de sud-est și un palat episcopal, a cărui parte exterioară a funcționat în acest colț pe post de incintă. Incinta a fost flancată cu turnuri. Mai vechii istorici, analizând cetatea, au socotit-o de formă heptagonală, laturile având dimensiuni diferite. Bazându-se doar pe imaginile oferite de stampele medievale, îndeosebi pe cele datorate lui Cesare

Porta și Georg Houfnagel, Gyalokáy Jenő a socotit perimetrul cetății la 550 – 600 m., afirmând că pe cele două stampe ar lipsi turnul de est, socotit ca obligatoriu în flancarea acelei părți de incintă. Tot prin analizarea stampelor a ajuns la concluzia că în acea etapă cetatea avea două porți, ambele situate în partea de vest¹⁹⁹.

În economia cetății, un rol foarte important l-a jucat compartimentarea interioară, prin delimitarea foarte clară a unui claustru episcopal în partea sud-estică, ușor extins spre vest, mărginit de zidurile palatului episcopal, a catedralei și a coridorului etajat care făcea legătura între cele două construcții. Amintita incintă putea fi folosită în caz extrem și ca un ultim refugiu al apărătorilor cetății. În partea de est, istoricul orădean a opinat că cetatea funcționa cu două incinte²⁰⁰.

Analiza stampelor, cu coroborarea datelor obținute prin săpăturile arheologice, relevă o anumită acuitate a reprezentărilor amintite. Menționăm că analizăm în acest caz doar cetatea propriu-zisă, cu incinta și turnurile aferente, revenirea la analiza palatului episcopal fiind parte a unui subcapitol distinct. Secțiunile care au delimitat porțiuni din incinta cetății au confirmat stampele lui Porta și Houfnagel în privința orientării acestora și a formei generale a fortificației. Faptul că în partea estică vechea incintă a fost suprapusă de viitorul palat princiar a împiedicat extinderea săpăturilor, realitate suplinită prin descoperirile provenite din partea de vest a ansamblului. Singura neconcordanță persistă tot în partea estică, unde stampele redau două incinte paralele, realitate care ne duce la ipoteza funcționării în zonă a unui *zwinger*. Cercetările arheologice din această parte a cetății nu au dus însă decât la delimitarea unei singure incinte, cea interioară pe stampe, în ciuda extinderii săpăturilor spre est. În această privință există o importantă diferență între cele două stampe, Porta și

¹⁹⁹ Gyalokáy J., *op. cit.*, p. 69 – 70.

²⁰⁰ *Idem*, *Nagyvárad középkori vára*, în *Akad. Ért.*, 43, 1943, nr. 453, p. 85.

Houfnagel, deși ambele marchează cele două incinte. În cazul primeia, incinta dublă pornește direct din extremitatea laturii de sud-est a palatului episcopal, continuând spre nord, nord-vest, vest și sud-vest, intersecția cu incinta dublă limitându-se doar la partea de est a cetății, cea exterioară pornind din colțul de sud-est al palatului episcopal²⁰¹.

O informație prețioasă, provenită de la amintitele stampe și imposibil de detectat prin cercetări arheologice, tocmai datorită demolării incintei medievale, este prezența în partea superioară, pe întreaga lungime, a merloanelor și crenelurilor, realitate care a presupus obligatoriu funcționarea unui drum de strajă. În privința turnurilor, coroborarea informațiilor oferite de cercetările arheologice cu imaginile de pe stampe sunt mai greu de cuantificat. Singurul element comun este tocmai funcționarea acestor turnuri în locurile desemnate pe stampe și confirmate arheologic. Astfel, turnul de poartă T 1 avea cu siguranță un pandant spre sud, flancând astfel principala cale de acces în cetate. Diferențele dintre imaginile stampelor și realitatea arheologică țin și de formele turnurilor: în cazul stampelor ele apar ca rectangulare, pe când în realitate aveau o formă circulară. În privința turnului din partea de est a cetății, dezvelit în forma sa circulară, doar stampa lui Cesare Porta i-a confirmat acest mod de construcție, la Houfnagel el fiind înfățișat cu o formă pătrată.

O altă problemă privind cetatea din piatră de la Oradea este legată de geneza formei acesteia. O informație documentară din anul 1598 pomenește de un turn care ulterior va fi transformat într-o capelă dedicată regelui sanctificat Ladislau I (*capella una instar turris per Sanctum Ladislaum facta*)²⁰². Istoricul de artă Balogh Jolán a socotit acest turn drept un donjon, în jurul căruia s-a încheat noua cetate. Amplasarea lui ar fi fost în partea de nord-vest a cetății, deși pe cele două stampe analizate el apare diferit: la Cesare Porta ca

flancând incinta interioară, alături de un alt turn aflat tot în arealul amintit, iar la Houfnagel este amplasat mai spre sud, nu departe de colțul de sud-vest al catedralei și de statuia ecvestră a regelui Ladislau I. În privința formei, pe ambele stampe ea este asemănătoare, rectangulară, în cazul celei aparținând lui Houfnagel capela având și unele anexe laterale. Pe o miniatură aparținând lui Marco Rustici, datată în anul 1599, este înfățișată aceeași construcție, cu formă hexagonală și acoperiș țuguia²⁰³.

Funcționarea unui donjon în cetatea orădeană rămâne încă o ipoteză, deși cercetările arheologice din zona sud-estică a acesteia pot avansa unele supoziții. În primul rând este o realitate clară că Oradea, prin condiția sa de cetate episcopală, a avut un număr mare de turnuri (până în prezent au fost cercetate un număr de patru astfel de construcții). Cronologic, avem o singură dată sigură, legată de anul 1375, când *Statutele* capitlului de la Oradea amintesc cetatea ca fiind funcțională. Unul din turnurile cercetate doar parțial, denumit convențional T 4, aflat în prelungirea aripii vechi a palatului episcopal, a fost primul suspectat de a fi avut inițial rolul de donjon al cetății. Zidul extrem de masiv, cu o lățime de 2,50 m., cu o singură latură ce a putut fi cercetată, lungă de aproximativ patru metri, avea un tirant din lemn în mijlocul zidăriei, cu un diametru de 0,20 m. La construcție a fost folosită piatră masivă de carieră, dar și cărămidă, în cazul unei mici ferestre și a finisării colțului său exterior²⁰⁴. Ulterior se pare că turnul T 4 a fost demolat sau modificat radical, nu înainte de a-i fi adosată o clădire de formă rectangulară. Pentru datarea turnului a fost propus secolul al XIII-lea, cu mențiunea că ultima treime a acestui interval cronologic a fost probabil data mai precisă a finalizării lui²⁰⁵.

²⁰¹ *Ibidem*, fig. nr. 70.

²⁰⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 35.

²⁰⁵ *Idem*, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 194.

²⁰¹ *Ibidem*, fig. nr. 106.

²⁰² *Ibidem*, p. 9.

Credem că în cazul acestui turn, dar și a funcționării lui pe post de donjon, trebuie făcute câteva observații. În primul rând trebuie stabilit faptul dacă în cazul Oradiei putem aplica accepțiunea de donjon venită pe filieră franceză care, preluată de către istoriografia românească însemna „turnul principal al unui castel seniorial”²⁰⁶, sau pe cea care se potrivește mai bine realităților locale: „o înălțare arhitectonică supraetajată, cu caracteristici militare, destinată unei locuiri restrânse, fără să aibă inițial alte rosturi auxiliare (turn de poartă, de flancare a incintelor, de observație, clopotniță) în jurul căruia gravitează toate celelalte componente a cetății și care corespunde temporal romanului târziu și goticului”²⁰⁷.

Prima formulă nu credem că este aplicabilă Oradiei, având de-a face foarte puțin cu mai largile realități ale Transilvaniei. A doua formulă apare mult mai atrăgătoare, deși și în acest caz imposibilitatea cercetării arheologice exhaustive a turnului T 4 lasă loc unor întrebări. Faptul că turnul analizat este oarecum periferic față de catedrala episcopală, dar se află în prelungirea aripii vechi a palatului episcopal, poate sugera funcționarea lui într-un interval anterior gestionării amintitei clădiri, ca o soluție provizorie a episcopilor orădeni de a se proteja după dezastrul lăsat în urmă de invazia tătară de la 1241. Ridicarea unui asemenea construcții, chiar în condițiile existenței unui număr redus de supuși și a unor mijloace materiale modeste, era o întreprindere care credem că se afla la îndemâna amintirilor ierarhi²⁰⁸. Faptul că o perioadă (posibil datată imediat după mijlocul secolului al XIII-lea) a putut funcționa un turn pe post de reședință provizorie a

ierarhului catolic local este o ipoteză care nu trebuie exclusă. Ridicarea noii incinte mai sus analizată a necesitat un timp sensibil mai îndelungat, alături de finalizarea aripii vechi a palatului episcopal. În fapt, credem că este posibil ca intervalul cronologic amintit să fie singurul când turnul a funcționat pe post de donjon. Ulterior funcțiunea lui s-a schimbat, având menirea de proteja primele părți ale noului ansamblu episcopal aflat în curs de construcție.

Funcționarea ulterioară a turnului pe post de donjon face dificilă includerea lui în ansamblul alcătuit deja din catedrala episcopală și palatul aceluiași înalți prelați, în fapt unii dintre cei mai avuți din ierarhia catolică a regatului maghiar.

Donjoanele din Transilvania sunt extrem de numeroase. O analiză mai veche a trecut în revistă 52 de astfel de construcții, pentru ca o foarte recentă contribuție să analizeze nu mai puțin de 94 astfel de cetăți, de forme, dimensiuni și mod de construcție dintre cele mai diverse²⁰⁹. Trebuie menționat faptul că numai în patru cazuri construcția donjonului a fost concomitentă cu cea a incintei²¹⁰, alături de faptul că episcopii catolici de Transilvania (Alba Iulia) și Oradea erau în posesia a o zecime din donjoanele regiunii, acestea fiind amplasate pe întinsele domenii pe care le aveau în stăpânire²¹¹.

Turnurile de forma celor din cetatea orădeană, fie cele circulare sau cele rectangulare, au apărut concomitent în Transilvania, fiind datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, deși au existat tendințe de datare spre începutul intervalului sau chiar în secolul al XII-lea²¹². Discuția legată de direcția de penetrare a diferitelor tipuri de turnuri în centrul Europei a reținut două ipoteze.

²⁰⁶ V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, ed. II, 2000, p. 184; vezi discuția pe larg la A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 185 – 186.

²⁰⁷ A.A. Rusu, *op. cit.*, p. 186.

²⁰⁸ Vezi considerațiile legate de urmările atacului tătarilor la 1241 asupra cetății și orașului vezi detalii la capitolul legat de istoria cetății orădene și subcapitolul dedicat ansamblului medieval timpuriu de aici.

²⁰⁹ A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980, p. 193 – 194; *Ibidem*, *op. cit.*, p. 192 – 195.

²¹⁰ *Ibidem*, p. 188.

²¹¹ *Ibidem*, p. 191.

²¹² *Ibidem*, p. 183; vezi pe larg subcapitolul din monografia aceluiași autor: *Castelaria Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate*, Cluj-Napoca, 2005, p. 154 – 170.

Prima, socotită depășită, susține o influență dinspre lumea central - asiatică, cu o anterioritate a turnurilor de formă dreptunghiulară față de cele circulare, o parte dintre donjoanele din Transilvania fiind astfel socotite mai vechi decât cele din Ungaria. Exemplele date în sprijinul acestor afirmații, și anume turnurile cetăților de la Rășinari, datat în secolul al XII-lea, Sibiel și Breaza, datate în prima jumătate a secolului al XIII-lea²¹³, sunt mult prea timpurii, în toate cazurile având de-a face cel puțin cu ultima treime a secolului al XIII-lea, sau în cazul celei de la Breaza chiar cu începutul secolului al XIV-lea²¹⁴. Datarea turnurilor circulare din Ungaria abia la începuturile secolului al XIV-lea ni se pare prea târzie²¹⁵.

A doua ipoteză, cea reală credem noi, socotește ca direcție de penetrare a arhitecturii militare din piatră în Transilvania pe cea venită pe filieră occidentală, germană, boemă și maghiară, asemenea construcții fiind atestate în vestul continentului la finele veacului al XI-lea²¹⁶, turnurile circulare cele mai timpurii din acea regiune fiind datate în prima jumătate a secolului al XII-lea²¹⁷.

Analogiile cu cetatea medievală de la Oradea provin din același mediu al fortificațiilor episcopale, construcții de mari dimensiuni care au înglobat alături de incinta propriu-zisă turnuri de flancare și de poartă, catedrala și palatul episcopal. În spațiul românesc cetățile episcopale de la Cenad și Alba Iulia sunt două exemple care din păcate pot fi puțin valorificate datorită masivelor transformări ulterioare. Pentru Alba Iulia informația documentară sigură, care atestă existența unei cetăți, este din 1349²¹⁸, când a fost

amintită „cetatea sus zisei biserici”, mărturie care definea foarte clar fortificația episcopală, deși în anul 1277, cu ocazia atacului răzvrătiților sași asupra orașului este amintită catedrala și palatul episcopal, care ar fi trebuit în mod firesc să fie protejate de o cetate, chiar dacă lucrările de refacere după dezastrul tătar petrecut cu o jumătate de secol mai înainte nu erau terminate²¹⁹. În anul 1461 a fost menționat un castelan în cetatea amintită²²⁰.

Cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au dus la delimitarea unor ziduri medievale care ar fi putut proteja noul palat episcopal ridicat în stil gotic. Tehnica de construcție constă dintr-o fundație alcătuită din piatră de carieră și fragmente de cărămidă, elevația fiind în sistem emplecton, cu blocuri de piatră ecarisate luate din vechile ziduri romane și fragmente de cărămidă, folosite pentru egalizare. Datarea acestui zid a fost începutul secolului al XIV-lea²²¹. La începutul secolului al XVI-lea, regele Vladislav al II-lea i-a cerut episcopului Transilvaniei, Francisc Várday să repare și să înalțe zidurile cetății, deteriorate grav în acel moment²²². Episcopii Transilvaniei au avut, asemeni celor de la Oradea, în proprietate pe domeniul aferent, și alte cetăți: la Tăuți, Florești, Gilău și Piatra Craivii²²³. Cercetările arheologice de la Cenad, alături de descrierile călătorului turc Evlia Celebi de la mijlocul secolului al XVII-lea, arătau că cetatea interioară era patrulateră, planurile austriece de la finele aceluiași secol confirmându-i forma și înfățișând un turn de colț patrulater, din cărămidă, unul hexagonal, un al

²¹³ Báko G., *Elemente de origine locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii în Transilvania*, în *Studii și Art. Ist.*, III, 1961, p. 63.

²¹⁴ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 507, 527, 529.

²¹⁵ Báko G., *op. cit.*, p. 64.

²¹⁶ A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980, p. 181.

²¹⁷ R. R. Heitel, *op. cit.*, p. 28.

²¹⁸ A. A. Rusu, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI - XV. Cercetări vechi și noi*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 336. O datare mai timpurie, din anul 1206 la M. Rusu, *Castrul roman Apulum și*

cetatea feudală de la Alba Iulia, în *A.I.I.A.*, XXII, 1979, p. 62, când sunt amintiți „iobagiones Albensis castri”.

²¹⁹ Idem, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 501.

²²⁰ Idem, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI - XV. Cercetări vechi și noi*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 337.

²²¹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.* p. 165 - 167.

²²² Ibidem, p. 22.

²²³ A. A. Rusu, *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens (Der Stand der Forschung)*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 111 - 114.

doilea turn pătrat și unul circular de mari dimensiuni²²⁴.

Bune analogii cu cetatea orădeană găsim în câteva mari centre arhiepiscopale și episcopale din Ungaria. Astfel, la Székesfehérvár incinta avea o formă rectangulară, în afara unei laturi care era semicirculară. Cândva, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea incinta a fost extinsă²²⁵. Suprapunerea orașului modern peste o mare parte a vechiului ansamblu episcopal a îngreunat, fără îndoială, cercetările arheologice.

La Strigoni, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cetatea a fost de asemenea extinsă, folosind întreg spațiul fortificat natural al monticolului pe care a fost construită odinioară prima cetate. Turnurile circulare de flancare ale incintei, în număr de trei, au alternat cu cele dreptunghiulare, toate protejând catedrala gotică și palatul episcopal interior²²⁶.

Noua cetate orădeană a permis, mai ales începând cu secolul al XIV-lea, deschiderea unor noi șantiere care au transformat radical centrul episcopal local. Catedrala gotică, alături de palatul episcopal, au avut asigurată, prin noua incintă și turnurile sale, o protecție sporită, permițând transformarea Orădiei într-un important centru umanist de talie europeană. Soliditatea noii cetăți a fost confirmată de faptul că raidul turcesc din 1474 și atacul răsculaților de la 1514 nu au reușit să o supună.

Abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, odată cu creșterea pericolului otoman, prin ocuparea Budei la 1540 și transformarea ei în pașalâc, dar și prin cucerirea Banatului un deceniu mai târziu și fixarea graniței pe Mureș, alături de progresul rapid al artileriei de asediu, a devenit foarte clar principilor ardeleni că numai printr-o reconstrucție din temelii a cetății, într-un stil defensiv adaptat noilor cerințe

strategice ale momentului se va evita transformarea în pașalâc și a acestui areal.

III.1.3.2. Catedrala episcopală din secolul al XIV-lea până la începutul secolului al XVII-lea

În *Chronicon Waradiense* alcătuită la sfârșitul secolului al XIV-lea sau începutul secolului următor, se susține că episcopul Andrei Báthory (1329 – 1345) a fost cel care a mărit catedrala, în anul 1362, începând construcția unui nou edificiu religios în cetate. Este evident că în cuprinsul cronicii apar câteva inadvertențe. În primul rând trebuie subliniată contradicția dintre punerea în sarcina episcopului Báthory a debutului lucrărilor pentru mărirea catedralei, pentru ca doar câteva paragrafe mai jos cronica să i se atribuie ridicarea unei catedrale noi. Anul 1362, socotit ca moment de început al lucrărilor, este de asemenea inexact, păstoria episcopului întinzându-se în intervalul 1329 – 1345.

În realitate se pare că deceniile patru și cinci ale secolului al XIV-lea au fost momentele debutului lucrărilor la noua catedrală, care a înglobat mai vechea construcție romanică, informație preluată de la cei care au efectuat cercetări arheologice în arealul amintit la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. În acest context mai intervine o problemă de cronologie. Distrugerile provocate de invazia tătarilor din 1241 au atins, cu siguranță și catedrala romanică, unde odihneau deja moaștele sanctificatului rege Ladislau I. O mențiune cuprinsă în *Statutele capitlului de la Oradea* înșiră între altele și lista episcopilor locali, făcând câteva precizări interesante legate de activitatea lor. Astfel, despre episcopul Lodomer (1268 – 1279), documentul spune că a fost un „bărbat de o mare vrednicie”, spre deosebire de înaintașii săi imediați, prelați cu care textul *Statutelor* este implacabil „se știe că acesta (este vorba despre episcopul Vicențiu s.n.) și toți înaintașii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea”²²⁷. Deși

²²⁴ P. Iambor, *Contribuții arheologice la cunoașterea așezării medievale timpurii de la Cenad (jud. Timiș)*, în *Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, p. 23 – 29.

²²⁵ Siklósi Gy., *A székesfehérvári korai és későbbi király vár illetve palota*, în *Castrum Bene*, 1, 1989, p. 111 – 112.

²²⁶ Emese Nagy, *op. cit.*, p. 74/A.

²²⁷ D.R.H.C. *Transilvania*, vol. XIV, (1371 – 1375), București, 2002, p. 738 – 739.

lacunar, textul poate sugera că primele lucrări mai ample de refacere au debutat abia după mai bine de trei decenii de la atacul tătar din 1241, edificiul la care s-a lucrat fiind evident catedrala romanică, grav avariata

În anul 1330 la Oradea se pare că funcționa deja șantierul catedralei gotice, lucrările fiind concentrate la fațadă. Aceasta era flancată de două turnuri cu bază patrulateră. Analogii cu fațada catedralei episcopale de la Oradea le găsim la catedrala de la Lőcse precum și la cea din Eger, care, la fel ca cea locală au avut anterior și o fază romanică sub forma unei biserici - sală²²⁸.

Privilegiile primite în anul 1337 de la regele Carol Robert de Anjou au stimulat cu siguranță lucrările la noul edificiu, care a fost vizitat cinci ani mai târziu, chiar la debutul domniei, de către regele Ludovic cel Mare²²⁹. Catedrala avea trei nave, bolțile au fost începute în anul 1341, în anul 1345 ele erau încă în lucru; corul avea deambulatoriu²³⁰. În anul 1351 a fost terminat altarul dedicat Mântuitorului, iar patru ani mai târziu cele dedicate Sfinților Ioan și Demetriu, alături de cel dedicat Sfintei Ecaterina. A fost intervalul când erau finalizate lucrările la coloanele interioare, la o parte din altar, dar și la un număr de capele²³¹. Altarul catedralei era octogonal.

În interior se găseau o suită de altare, unele fiind amintite în documente: altarul Sf. Elisabeta, ridicat de Ladislau, duce de Opolie și palatin al regatului, în memoria soției sale, moartă la 1367, fiica domnului muntean Nicolae Alexandru, altarul Sf. Iacob, al Sf. Dominic, al Sf. Bartolomeu și al Sf. Fecioare, al sfinților Paul, Martin, Adalbert, Nicolae, Toma și Gerard martirii, al Sf. Cruci, al sfinților regi Ștefan și Emeric, alături de Cosma și Miron, al Sf. Andrei și altele. Este amintit și

mormântul regelui sanctificat Ladislau I²³². În anul 1319, în cimitirul de lângă viitoarea catedrală, iar mai târziu în altarul Sf. Vicențiu, din interiorul acesteia, a fost înmormântată regina Beatrix, soția regelui Carol Robert de Anjou²³³. În anul 1402 a fost finalizat un nou altar, dedicat memoriei episcopului Demetrius²³⁴.

După moartea soției sale Mariam în anul 1395, înmormântată în catedrala orădeană, regele - împărat Sigismund de Luxemburg și-a anunțat în anul 1406 intenția, materializată trei decenii mai târziu, de a fi la rândul său înhumat în catedrala orădeană. Hotărârea suveranului a impulsionat probabil lucrările la catedrală, în anul 1407 fiind terminat un nou altar, câteva bolți și sacristia, aflată pe latura de nord-estică, eveniment tardiv, deoarece la numai câțiva ani aceasta a fost mistuită de un puternic incendiu, care va distruge și o mare parte din arhiva episcopală²³⁵. În apropierea sacristiei a fost amplasat și altarul închinat Sf. Elisabeta²³⁶. Există documente care susțin că întregul șantier al catedralei a fost finalizat în anul 1407²³⁷.

Cercetările arheologice din ultimii ani nu au atins zona ocupată de catedrala episcopală. Cele peste 100 de fragmente de piese de arhitectură recuperate în perioada vechilor săpături au fost integral valorificate științific, publicarea lor reflectând cu claritate travaliul constructorilor și pietrarilor secolelor XIV - XV²³⁸. Planurile alcătuite de Steinhausz László și Foérk Ernő, care au fost prezenți pe șantierul arheologic al catedralei în anii 1881, 1883 și 1911 - 1912, au oferit imagini ale cercetărilor întreprinse, unde dimensiunile monumentului, folosind scara oferită de primul cercetător, măsurau 67,5 m. în lungime, 22,5 m. în

²²⁸ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 37 - 38.

²²⁹ *Ibidem*, p. 30.

²³⁰ *Ibidem*, p. 42.

²³¹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 220.

²³² Takács L., *op. cit.*, p. 44.

²³³ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 47.

²³⁴ Takács L., *op. cit.*, p. 53 - 98.

²²⁸ Takács L., Bátori Andras „Második Temploma”. A székesegyháza 14 - 15. századi átépítésének emlékei, în *Váradi kőtöredékék*, Budapest, 1989, p. 40.

²²⁹ *Ibidem*, p. 41.

²³⁰ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, vol. I, 1959, p. 218 - 219.

²³¹ Takács L., *op. cit.*, p. 43 - 44.

lățime, grosimea zidurilor apropiindu-se de 3 m. Lungimea laturilor exterioare ale turnurilor care flancau fațada era de 8,30 m., altarul având lungimea pe ax de aproximativ 11 m., în cazul, repetăm, dacă dimensiunile date de Steinhausz László au fost corecte.

În acest context, dincolo de informațiile oferite de vechile cercetări arheologice, cu rezultate dificil de cuantificat științific datorită lipsei metodei stratigrafice de cercetare a sitului și neînregistrării unor piese arheologice care pot oferi o cronologie absolută (monedele de exemplu), rămân foarte importante coroborarea informațiilor documentare deja amintite, cu stampele și miniaturile de epocă. În primul rând trebuie amintite cele două miniaturi din *Cronica Pictată* de la Viena, unde sunt înfățișate două momente legate de construcția catedralei și moartea regelui Ladislau I, întemeietorul episcopiei locale²³⁹. În ambele cazuri reiese cu claritate că avem de-a face cu un monument ridicat în manieră gotică, în clară concordanță cu momentul redactării cronicii, între anii 1368 – 1370. Autorul cronicii a înfățișat catedrala ca având patru turnuri rectangulare, două care flanchează fațada și două care încadrează altarul semicircular. În partea superioară a turnurilor se observă ferestre, care se deschideau pe fiecare latură. Contraforții întăreau atât latura care apare pe miniatură, cât și altarul; ferestrele navei erau înalte, terminate în arc frânt, decorate în partea superioară cu frumoase muluri realizate în stil gotic.

Peste mai bine de două secole, în anii 1598 – 1599, două stampe, datorate lui Georg Houfnagel și Cesare Porta, înfățișează catedrala într-un moment final al existenței sale, când interiorul era deja dezafectat. Arhitectura monumentului respectă înfățișarea din miniaturile *Cronicii Pictate* vieneze cu o deosebire totuși marcantă: în dreptul altarului este înfățișat un singur turn, pe colțul de nord-est, forma lui părând circulară. Este posibil ca starea de ruină a pandantului său să fi necesitat demolarea anterioară, mai ales că asediul turcesc

din anul 1598 a avariat grav edificiul, ca de altfel întreaga cetate²⁴⁰.

La jumătatea secolului al XVI-lea, victoria reformei religioase în Transilvania a propulsat la Oradea una dintre variantele sale cele mai radicale, unitarianismul. În acest context tulbure, episcopia catolică orădeană și-a trăit ultimii ani, fiind obligată la desființare în anii 1556 – 1557, realitate care s-a răsfrânt în mod direct și brutal și asupra catedralei orădene, care a fost devastată în anul 1565, moaștele regelui Ladislau I fiind pângărite. În anul 1581 ea era deja dezafectată, partea vestică fiind folosită ca depozit de armament și muniție, turnurile care încadrau fațada devenind simple puncte de observare pentru străjeri și artileriști. În acest context, o analogie extrem de interesantă cu destinul catedralei orădene, l-a avut reședința episcopală din Eger, unde interiorul catedralei a făcut loc, de asemenea, unor depozite de muniție²⁴¹. Asediul turcesc din anul 1598 a avariat grav catedrala, a cărei turnuri, mult mai înalte decât incinta, au fost ținte ușoare pentru artileriști și arcașii turci, ultimii folosind arcuiri cu săgeți cu vârful inflamabil. Cutremurele din anii 1603, 1604, alături de cel din 1614, dar și noul asediu în anul 1606, au fost provocat noi daune majore catedrale, realitate care l-a îndemnat pe principele Gabriel Bethlen să procedeze la demolarea sistematică a edificiului, pe locul căruia se va înălța parțial noul palat princiar din interiorul cetății bastionare²⁴².

Istoricii de artă nu au ajuns la un consens privind planimetria catedralei. Prudent, Virgil Vătășianu a susținut funcționarea catedralei cu trei nave, patru turnuri, cor și deambulatoriu, ultimul fiind de altfel singurul element comun ale catedralei gotice acceptat ca funcțional de către toți istoricii de artă, prin prisma pelerinajului făcut la mormântul regelui taumaturg Ladislau I. Analogiile din Transilvania pentru acest element constructiv sunt cele de la biserica evanghelică de la Sebeș, datată înainte de anul 1382, și Biserica

²⁴⁰ *Ibidem*, fig. nr. 99 și 106.

²⁴¹ Takács L., *op. cit.*, p. 42.

²⁴² A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 9.

²³⁹ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. I, fig. nr. I, și nr. 7.

Neagră din Braşov, datată în cursul secolului al XV-lea²⁴³. Istoricul de artă clujean considera catedrala ca fiind o biserică, rămânând prudent faţă de statutul de biserică - hală²⁴⁴, spre deosebire de Vasile Drăguţ, care i-a apreciat doar ultima metodă constructivă, socotind-o în fapt prima de acest fel din Transilvania²⁴⁵. În opinia sa catedrala orădeană avea nave laterale mai largi decât a unei basilici propriu-zise, interiorul fiind însă mai unitar. Eliminarea acestor incertitudini rămâne extrem de dificilă, singura soluţie fiind o reluare a cercetărilor arheologice la monumentul dispărut.

Aparut la jumătatea secolului al XIII-lea în ambientul catolic al Europei occidentale, goticul a cuprins într-un interval de aproximativ un secol şi partea centrală a continentului. Lucrările de extindere a vechilor edificii romanice, devenite de multe ori neîncăpătoare, începeau de obicei cu partea de est a vechii biserici, regula nefiind totuşi universală. Un lucru aproape general însă, a fost includerea vechiului ansamblu romanic în structurile construite a edificiului gotic, primul fiind demolat doar atunci când noua catedrală devenea capabilă să-i primească pe credincioşi²⁴⁶.

Mărimea noilor catedrale gotice era excepţională. Dacă admitem pentru Oradea dimensiunile propuse de cei care au cercetat arheologic monumentul, ajungem la o suprafaţă respectabilă de circa 1500 mp., totuşi modestă dacă o comparăm cu marile catedrale ale occidentului catolic: Notre Dame din Paris, care are 5500 mp, cea din Reims cu 6650 mp. Amiens cu 8000 mp sau Köln, cu recordul de 8900 mp., cauzele principale fiind, dincolo de bogăţia unora dintre episcopii şi dorinţa acestora de a deschide mai bine lăcaşele de cult către credincioşi, condiţiile sporirii spectaculoase a numărului mirenilor şi ale creşterii masive a numărului populaţiei din centrele urbane²⁴⁷.

Oradea nu a putut rămâne în afara acestui proces general european, mai ales că în cazul său particular finalizarea ansamblului gotic a consemnat cu tărie ştergerea oricăror urme ale teribilei încercări din anul 1241. A fost de asemenea momentul de apogeu al cultului Sf. Ladislau, care în Transilvania a fost imortalizat pe pereţii lăcaşurilor de cult, în semn de omagiu, cele mai interesante exemple, în afara Oradei, pe a cărei picturi murale din interiorul catedralei le putem doar presupune, fiind cele de la Remetea, aflată la 60 km. sud-est de Oradea, în apropierea cetăţii episcopale de la Finiş, un unic caz în regiune de trecere a aceleiaşi biserici, în decurs de de aproximativ două secole şi jumătate, succesiv de la cultul ortodox la cel catolic, căruia i-a aparţinut fresca ce l-a imortalizat pe regele sanctificat, apoi la cel reformat²⁴⁸ şi acelea din zona scaunelor secuieşti, la Ghelintă, Mugeni şi Dârjiu, înfăţişându-l pe regele Ladislau victorios asupra cumaniilor şi eliberând fata răpita, ultimele fresce fiind datate la sfârşitul secolului al XIV -lea şi începutul celui următor²⁴⁹.

III.1.3.3. Palatul episcopal între secolul al XIV -lea şi începutul secolului al XVII-lea

Cercetarea palatului episcopal ridicat în interiorul cetăţii orădene a reprezentat un obiectiv major al cercetărilor arheologice întreprinse aici după anul 1991, o mare parte dintre secţiunile trasate fiind concentrate în zona unde el s-a aflat. Motivele care au dus la cercetarea lui ţin cu precădere de amplasarea sitului, în colţul de sud-est al palatului princiar, unul din puţinele areale neatinse de construcţiile renaşcentiste, de cetatea bastionară sau de clădirile baroce. Un argument important de care s-a ținut seama a fost acela că vechile săpături arheologice din anii 1881, 1883 şi 1911 - 1912 nu au atins această zonă a cetăţii,

²⁴³ V. Vătăşianu, *op. cit.*, p. 218.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 219.

²⁴⁵ V. Drăguţ, *op. cit.*, p. 184.

²⁴⁶ A. Erlande-Brandenburg, *op. cit.*, p. 213.

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 205.

²⁴⁸ Gabriela Crişan, *Un monumente de artă medievală - biserica din Remetea*, în *Biharea*, I, 1973, p. 231 - 233.

²⁴⁹ V. Vătăşianu, *Pagini de artă veche românească şi universală*, Bucureşti, 1987, p. 49.

concentrându-se exclusiv asupra catedralei episcopale din centrul vechii fortificaţii. Metoda de săpătură utilizată în derularea vechilor săpături arheologice a dus la deranjarea iremediabilă a nivelelor arheologice, compromiţând eventuale noi abordări. În cazul palatului episcopal, situl rămânând neatins de vechile intervenţii, observaţiile stratigrafice făcute au putut lămuri în mare parte succesiunea construcţiilor din acel areal.

Metoda de cercetare arheologică a sitului a inclus secţiuni şi casete, ultimele fiind folosite mai ales acolo unde a fost necesară dezvelirea unor suprafeţe mai mari. Extinderea cercetărilor s-a făcut pe direcţia sud-est spre est şi sud-est spre vest pentru a dezveli cât mai mult din cele două laturi ale palatului, alături de alte elemente din vecinătate (turnuri, incinta, alte construcţii). În câteva cazuri lângă secţiuni au fost deschise mici casete pentru a lămuri detalii ale construcţiilor cercetate.²⁵⁰

Stratigrafia corespunzătoare nivelului palatului este extrem de complexă, fiind marcată îndeosebi de succesiunile constructive şi numeroasele reamenajări survenite în diferite momente istorice. Dimensiunile foarte mari ale monumentului au impus soluţii constructive succesive, în anumite părţi ale palatului fiind destul de dificilă stabilirea cu claritate a anteriorităţii unei amenajări sau a alteia.

Cu claritate a putut fi stabilită modalitatea amenajării „palatului” pe care au fost amplasate fundaţiile palatului episcopal. Astfel, în urma dezafectării fortificaţiei timpurii, în speţă a valului de pământ cu palisadă şi probabil a porţiunilor de

zidărie înglobate în aceeaşi cetate timpurie, a fost amenajat un nivel extrem de bine delimitat arheologic, alcătuit din pământ, fragmente de pietre şi cărămizi, toate provenite de la vechiul ansamblu romanic distrus de invazia tătară din 1241, nivel care a atins prin grosimea sa (0,90 – 1,10 m.) coama valului amintit. În acest strat de amenajare au fost uneori împlântate fundaţiile palatului episcopal, care în multe cazuri au atins adâncimi remarcabile.

Orientarea clădirii palatului episcopal s-a făcut în funcţie de amplasarea catedralei episcopale dar şi în funcţie de incinta cetăţii, măsură de protecţie devenită obligatorie. Având forma aproximativă a literei L, a avut succesiunea constructivă începând cu partea de sud-est, continuând cu racordul din colţul de sud-est, marcat de numeroase modificări, prin funcţionarea acolo a unui turn şi a unor clădiri conexe, urmată de latura de sud-vest, care la rândul ei a suferit unele modificări sau adăugiri ulterioare. Respectând această succesiune vom analiza pe rând latura de sud-est a palatului, cea mai veche, urmând a trata apoi latura construită ulterior, cea de sud-vest. Deşi au numeroase elemente constructive comune, zona racordului celor două aripi a fost cea care a lămurit ulterior succesiunea ansamblului, în fond o construcţie relativ unitară. Complicatelor soluţii alese pentru a racorda cele două aripi le vom acorda o descriere separată, concluziile fiind cele care vor definitiva imaginea generală asupra monumentului, în prezent dispărut.

Latura de sud-est a palatului episcopal a fost delimitată prin practicarea secţiunilor S XI, S XIII, S XV, S XVI, S XIX, la care se adaugă informaţii arheologice provenite din secţiunile S V, S X, S XIV S XVII şi S XX, care au avut inclusiv menirea de a stabili modalitatea de racordare a celor două aripi ale clădirii. În cazul lor informaţiile arheologice se referă parţial şi la latura sud-vestică a palatului episcopal.

Trasarea secţiunilor care au delimitat latura de sud-est a palatului a urmat o anumită logică, legată în primul rând de ivirea posibilităţii de a cerceta exhaustiv această parte din complex, unul din puţinele demolate din vechime dar neacoperit în

²⁵⁰ Cercetările arheologice la palatul episcopal din cetatea orădeană au fost comunicate în fiecare an la Sesiunile Naţionale de Rapoarte Arheologice de către conducătorul şantierului arheolog dr. Adrian A. Rusu de la Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca. Tot sub îndrumarea domniei sale în anul 2002 a văzut lumina tiparului o primă monografie legată de cercetările arheologice din Cetatea Oradea care a analizat tocmai zona palatului episcopal: Adrian A. Rusu (sub redacţia), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, *passim*, un instrument de lucru pe care l-am folosit masiv şi care ne-a fost de un folos major în elaborarea prezentei lucrări şi îndeosebi a prezentului subcapitol.

prezent decât în foarte mică măsură de construcții ulterioare. Stratigrafia generală a fost cel mai bine conservată în secțiunea S XV, loc unde au fost delimitate foarte clar și complexe mai vechi, aparținând secolelor XII - XIII.

Zidurile lungi ale aripii de sud-est a palatului episcopal au fost cercetate arheologic. În cazul zidului exterior, el a fost fundat în partea de sud-est într-un teren solid, folosind cu siguranță vechiul val de pământ al fortificației medievale timpurii, soluție adoptată pe aceeași latură și în extremitatea sa de nord-est. La mijlocul lungimii sale s-a observat că soluția de fundare a fost puțin diferită, opțiunea aleasă fiind împlântarea fundațiilor zidului într-un masiv strat de umplutură provenit, repetăm, de la dezactivarea complexului romanic.

Partea exterioară a incintei de est a laturii de sud-est a palatului a fost fundată direct în platoul natural care, cel puțin în colțul de sud-est, descria o buclă. Zidul interior al aripii de sud-est a fost trasat aproximativ paralel cu cel exterior, soluțiile de fundare fiind identice, la fel ca închiderea clădirii de pe latura nord-estică, descoperită în secțiunea S XVI. Latura scurtă opusă, cea care a făcut în fapt racordul ulterior cu cu latura de sud-vest a palatului, a fost de asemenea cercetată, fapt care a permis o întregire a informațiilor arheologice, înlesnind conturarea cu o anumită precizie a clădirii. Aceasta avea o formă rectangulară, ușor neregulată, măsurând în exterior pe laturile lungi 28,50 m., respectiv 26,70 m., iar spre interior 26 m. și 24,50 m. Lățimea edificiului măsura 10,50 m. în exterior și 8 m. în interior, pentru latura de nord-est, respectiv 10 m. și 7,50 m. pentru latura de sud-est. Soluțiile constructive au fost relativ simple, apelându-se la o zidărie masivă, din bolovani de carieră nefasonați, în cazul fundațiilor, și la același material, dar parțial prelucrat, în cazul elevației, păstrată din păcate extrem de puțin datorită demolărilor ulterioare.

Sesizată cel mai bine în secțiunea S XV, mai precis pe latura sa de vest, elevația s-a păstrat cu o

singură asiză, alcătuită din pietre de carieră de mari dimensiuni, atent îmbinate și prinse cu un mortar de foarte bună calitate. Lățimea nu a putut fi măsurată, partea de vest a zidului intrând aici sub pavajul de beton care înconjoară palatul princiar. În secțiunea S XI, în partea ei de est, elevația s-a conservat de asemenea pe o mică porțiune, lățimea măsurată fiind de circa un metru. În lipsa posibilității de a măsura în mai multe locuri lățimea elevației ne menținem rezerva cu privire la dimensiunea menționată, prea mică credem în raport cu masivitatea fundațiilor aceluiași edificiu.

În cazul fundațiilor, acestea au putut fi cercetate în mai toate secțiunile trasate în acest areal, bolovanii bruti de carieră fiind întăriți cu emplectonul alcătuit în principal din pietriș amestecat cu mortar la care s-au adăugat sporadic și fragmente de cărămidă și piatră de râu, menite a umple micile goluri rămase după îmbinarea bolovanilor. În câteva cazuri, în ciuda masivității zidurilor, ele au fost întărite suplimentar prin fixarea blocurilor de piatră cu ajutorul unor piroane din fier. Adâncimea fundațiilor acestei aripi a palatului episcopal coboară pe alocuri până la 2,80 m. față de actualul nivel de călcare, fiind în cazul laturii lungi interioare mai puțin adânci, de aproximativ 2,50 m., posibila explicație fiind tocmai soliditatea solului în acest loc. Lățimea fundațiilor confirmă soliditatea ansamblului, deși uneori sesizăm mici diferențe de dimensiuni. Astfel, în secțiunea S XV lățimea atinge 2,20 m., pentru ca în secțiunea S X ea să fie de 2,50 m., dimensiune maximă, cu adevărat remarcabilă. Crepidă de fundație a fost de asemenea delimitată în câteva locuri. Aflată firesc pe fața interioară a fundațiilor, dimensiunile ei nu depășesc 0,15 - 0,20 m., adâncimea la care a fost descoperită situându-se la 1,85 m. sub actualul nivel de călcare, fiind în fapt relativ unitară ca adâncime în toate sectoarele unde fundația a fost cercetată. Ca o observație, trebuie menționat faptul că fundațiile coboară în mod diferit sub crepidă. Dacă pe latura lungă din partea de vest a clădirii, sub umăr,

fundația mai coboară aproximativ 0,65 m., în cazul laturii lungi opuse, cea din partea de est, fundația coboară încă 0,95 m sub crepidă.

Compartimentarea interioară a acestei părți a palatului episcopal a fost destul de simplă, apelul principal făcându-se la pilonii interiori. Trei dintre aceștia au fost surprinși arheologic. Astfel în secțiunile S V și S XIV, în partea de sud-vest a clădirii, a fost descoperit un prim pilon, aflat foarte aproape de latura care închidea la vest această aripă. Având o formă pătrată, pilonul a fost demolat aproape până la temelie. În ciuda acestui fapt i-au putut fi măsurate dimensiunile: 1,80 x 1,80 m., relevându-se astfel masivitatea acestuia. Al doilea pilon a fost descoperit în secțiunea S XIII. În cazul său, datorită unei mai bune conservări, au putut fi măsurate atât temelia: 1,90 x 1,90 m. cât și începutul elevației: 1,50 x 1,50 m., forma pilonului fiind evident cea a unui pătrat. În sfârșit, un ultim pilon de susținere, cel median, complet demolat, la care a fost descoperită doar urma de scoatere, a fost descoperit în secțiunea S XV, având dimensiuni asemănătoare cu ceilalți doi, descoperiți anterior. Distanțele dintre cei trei piloni de susținere sunt variabile. Primul, aflat la doar 1,50 m. de latura de sud-vest a acestei aripi a palatului episcopal, a avut probabil un rol de consolidare a racordului cu latura de sud-vest a ansamblului. Distanța dintre primii doi piloni, la fel ca cea următoare, dintre pilonul median și cel de sprijin aflat pe latura de nord-est a fost identică, măsurând 5,50 m. Intervalul de la pilonul al treilea, cel de nord și închiderea de nord-est a clădirii măsoară aproximativ șapte metri.

Rămânând în continuare la nivelul măsurării distanțelor interioare ale clădirii, am putut constata o perfectă aliniere a celor trei piloni, amplasarea lor fiind exact la jumătatea distanței dintre cele două laturi lungi, paralele ale acestei aripi a palatului. Fundațiile pilonilor, descoperite în două cazuri sunt firească mult mai puțin adânci decât cele ale zidurilor clădirii, deși tehnica de construcție a fost identică: bolovani de carieră

neprelucrați, întăriți cu un mortar de foarte bună calitate, amestecat cu pietriș. Elevația, păstrată într-un singur caz, cuprinde o asiză din pietre de carieră fasonate la exterior, prinse cu același tip de mortar. Și în acest caz modalitatea de construcție a porțiunii de elevație păstrate este identică cu cea conservată în aripa lungă interioară, din cuprinsul secțiunii S XV, sau în cea paralelă exterioară, cercetată în secțiunea S XI. O observație extrem de prețioasă este relată de modalitatea de construcție a bazelor pilonilor. Ridicați direct pe nivelul de amenajare postromană, care a suprapus rămășițele ansamblului secolelor XII – XIII, pilonii astfel construiți reprezintă un argument al inexistenței pe această latură a palatului episcopal a unor pivnițe.

În privința elevației zidurilor clădirii, modestele urme păstrate abia ne oferă câteva indicii legate de modul ei de construcție. Făcând totuși o corelare între grosimea fundațiilor zidurilor exterioare cu cea a solidității celor trei piloni interiori putem opina, cu rezerva de rigoare, că latura de sud-est a palatului episcopal a avut de la început un etaj. Faptul că pe stampele de la sfârșitul secolului al XVI-lea apare un asemenea etaj nu credem a fi totuși un argument irefutabil, ținând cont în primul rând de transformările suferite de palat în secolul amintit.

Datarea acestei laturi a palatului episcopal este dificilă. În ciuda stratigrafiei relativ clare, păstrate mai ales în secțiunile S XV dar și în S XI și S XIII, acest prețios indiciu nu este util decât pentru o cronologie relativă, ținând cont de faptul că nivelul corespunzător perioadei, suprapune tocmai locuirea medieval timpurie, a secolului al XII-lea și primei jumătăți a veacului următor, peste care constructorii palatului au așternut un nivel de amenajare, după demolarea ansamblului amintit.

Materialul arheologic descoperit în acest areal nu permite o datare prea strânsă, în lipsa pieselor care prin specificul lor oferă astfel de informații. Ceramica, îndeosebi cea de uz comun, cu buza evazată și ușor îngroșată spre exterior, având

uneori și o țesătură tot la partea exterioară, cu decor constând în benzi de linii paralele în relief și adâncite, având diametrul maxim la jumătatea înălțimii, se încadrează în orizontul sfârșitului secolului al XIII-lea și a primei jumătăți a secolului al XIV-lea dar, repetăm, fără posibilitatea unei datări foarte strânse. Prin deducție, comparând cu descoperirile unor monede datate în secolul al XIV-lea în secțiunile trasate pe cealaltă latură a palatului episcopal, cea de sud-vest, și anticipând, prin faptul că această latură a fost adosată celei în discuție, fiind deci construită ulterior, putem opina, cu rezervele de rigoare, că lucrările de construcție au început aici deja la finele veacului al XIII-lea sau cel mai târziu la începutul secolului următor.

Cele câteva piese de arhitectură realizate în manieră gotică confirmă stilul în care a fost construită aripa veche a palatului episcopal, fără a permite, repetăm, o datare foarte strânsă. Astfel, în secțiunea S XI a fost descoperit un fragment de ogivă databil la sfârșitul secolului al XIV-lea. În același areal s-a descoperit un colț de ancadrament, păstrat fragmentar. În secțiunea S X, aflată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, a fost descoperită partea superioară a unei ferestre de mici dimensiuni, decorul fiind arcatura frântă. În poziție secundară, folosite drept rigolă a unui drum construit în secolul al XIX-lea și care înconjură actualul ansamblu interior al cetății bastionare, au fost descoperite iarăși câteva piese de arhitectură lucrate în stil gotic. Astfel, printre cele mai frumoase artefacte, datate în secolul al XIV-lea, amintim un fragment de friză sau cornișă decorată cu motive gotice cvadrilobate.

Merită de asemenea amintite baza unui portal, având ca decor scobituri semicirculare în alternanță cu nervuri, alături de o altă bază de portal decorată cu o scobitură semicirculară și țesătură oblică. Semnele de meșter au fost de asemenea sesizate pe numeroase ancadrame. Prin analogie, piesele de arhitectură gotică descoperite în timpul vechilor cercetări arheologice la catedrala episcopală din

vecinătate au fost datate în intervalul anilor 1330 – 1340 în cazul celor mai timpurii²⁵¹.

Apelul la sursele documentare nu lămurește nici el datarea acestui segment al palatului episcopal. Foarte interesantă ni se pare o mențiune din *Statutele capitului orădean*, act datat la 1375, care poate sugera un început de construcție în cazul ansamblului, inclusiv în cazul aripii vechi a clădirii. Alături de alte informații, documentul înșiră și o listă a episcopilor perindați la Oradea. Între aceștia, despre episcopul Lodomer (1268 – 1279) documentul, amintit deja în subcapitolele anterioare, spune că a fost un „bărbat de o mare vrednicie”, spre deosebire de înaintașii săi imediați, prelați cu care textul *Statutelor* este implacabil „se știe că acesta (este vorba despre episcopul Vicențiu s.n.) și toți înaintașii n-au făcut nici o lucrare vrednică de pomenire în biserica de Oradea”²⁵². Deși lacunar, textul poate sugera faptul că tocmai sub păstorirea acestui prelat au putut începe mai sus amintitele construcții.

În câteva rânduri aripa de sud-est a palatului a suferit o serie de modificări atât interioare cât și exterioare, prin adosarea unor construcții anexă. Un prim element care trebuie menționat este funcționarea unei încăperi adosate pe latura de sud est. Cercetarea arheologică a acestei zone a permis dezvelirea unui zid cu o lățime relativ modestă (0,85 m.), care prin orientarea sa ne sugerează faptul că forma încăperii a fost una rectangulară. Descoperirea unei gropi de stâlp din lemn, cu diametru de 0,25 m., sugerează folosirea schelelor la construcția clădirii. Încăperea, probabil o anexă gospodărească a aripii de sud-est a palatului, a fost demolată după construirea noii aripi de sud-vest, fiind necesar un nou racord între cele două părți ale palatului.

Tot în exterior, dar spre nord, clădiri i-a fost adăugată o intrate. Inițial, zidul de incintă al cetății a fost demolat pe o porțiune de câțiva metri pentru a face loc unei noi construcții, în speță un turn de

²⁵¹ Takács I., *op. cit.*, p. 53 – 58.

²⁵² D.R.H.C. *Transilvania*, vol. XIV, București, 2002, p. 738 – 739.

poartă (T 3), care a încălecat cu ambele laturi traseul incintei. Poarta care traversa toată lățimea turnului, de la est la vest, a avut paramentul alcătuit din pietre de carieră fasonate la exterior și cărămidă tencuită. S-a păstrat și începutul de boltă al porții, lucrat din cărămidă, care prin înălțimea sugerată, de circa 2 – 2,20 m. și prin delimitarea urmelor unor trepte din piatră, ulterior dezafectate, marchează caracterul pietonal al acesteia. Pe stampele realizate la finele secolului al XVI-lea, turnul de poartă poate fi observat ca având o formă rectangulară, cu acoperiș piramidal. Intrarea, relativ modestă ca dimensiuni, facilita probabil intrarea credincioșilor din cartierul de est al orașului (Velența) direct la portalul de sud al catedralei episcopale. Aceleași imagini ne sugerează că incinta din piatră continuă spre nord-vest, dincolo de turnul de poartă amintit, fiind adosată de extremitatea nordică a acestuia. Datarea turnului este dificilă, funcționând deja probabil la începutul secolului al XV-lea.

Aripa de sud-est a palatului a suferit modificări radicale în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Șantierul de aici a cuprins atât intervenții interioare, dar și zidirea unor anexe. În interior transformările au fost cele mai importante. În prima etapă au fost demolați cei trei piloni interiori, unul dintre ei cu temelie cu tot. Aceste demolări au marcat și încetarea folosirii scării de la parter. Peste nivelul anterior a fost amenajat un pat de lut cu nisip gros de numai câțiva centimetri. Peste acest nivel foarte subțire a fost amplasată o podea din cărămizi, așezate atât pe cant, cât și pe lat, din care au fost dezvelite în secțiunea S XIII un număr de 51 de piese care porneau de la umărul fundației palatului, extinzându-se până la 3,70 m. de profilul de nord al secțiunii, îngustându-se pe aceeași direcție de la 1,15 m. la numai 0,45 m.²⁵³.

O depunere de pământ bătătorit acoperea nivelul pilonului central, demantelat în momentul funcționării podelei de cărămidă. Într-un nivel de amenajare, alcătuit din pământ amestecat cu nisip, a fost descoperită o monedă emisă sub domnia

împăratului Ferdinand de Habsburg, la 1554. Nivelul respectiv a fost suprapus de un altul, având aceeași consistență, la care s-a adăugat un pat din mortar pe care a fost amenajată pomenita podea din cărămidă care a funcționat firesc după anul baterii monedei.

Peste podea au fost construite câteva ziduri din același material, cărămida, dar într-o manieră neângrijită. Astfel, în secțiunea S XIII aceste ziduri, cu rol despărțitor, nu au avut fundații, grosimea lor având 0,40 m., ambele fețe fiind tencuite. Primul dintre ziduri a fost descoperit la circa doi metri de colțul de sud-vest al secțiunii amintite, pe profilul de sud. Din el s-au păstrat doar două asize de cărămidă. Un alt fragment de zid, lung de 1,50 m., a fost folosit tot pe post de compartimentare interioară. Și în acest caz fețele zidului au fost tencuite.

În secțiunea S XI a fost descoperit un zid median având direcția spre incinta exterioară a aripii palatului, fără însă să o atingă. Zidul a fost suprapus de înhumări din secolul al XVI-lea, putând fi datat eventual la mijlocul aceluși secol. Zidul de vest al aripii palatului a fost străpuns, probabil tot în perioada de mari transformări din prima jumătate a secolului al XVI-lea, de o intrare cercetată la 1,65 m. de colțul de nord-vest al secțiunii S XIII, păstrată pe o adâncime de 0,60 m. și obturată ulterior de către un alt zid, construit din piatră și cărămidă. În extremitatea nord-estică a clădirii, în secțiunea S XVI, a fost descoperit un alt zid compartimental. Ridicat din piatră, el s-a poziționat la numai 1,50 m. sud de închiderea aripii palatului, delimitând probabil o mică încăpere anexă. Grosimea acestui zid nu depășește 0,70 m., partea lui nordică fiind complet scoasă de o groapă săpată de constructorii palatului princiar ridicat la începutul secolului al XVII-lea.

Alături de modificările interioare, aripii de sud-est a palatului princiar i-au fost adosate și câteva construcții exterioare. Despre turnul de poartă T 3 și intrarea pendinte, ambele aflate în prelungirea laturii de nord-est a clădirii, am discutat deja. În secțiunea S XV, în colțul de sud-

²⁵³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 38.

est al aripii palatului, perpendicular pe aceasta, a fost dezvelit un zid adosat. O plombă de cărămidă tencuită făcea legătura cu un stâlp din piatră, cu dimensiuni de 0,30 x 0,60 m. și înălțime de circa 1,50 m., în fapt montantul unei uși. În partea opusă a fost descoperit pandantul său, care avea însă dimensiuni diferite: 0,70 x 0,50 m., fiindu-i adosată de asemenea o plombă din cărămidă tencuită. Documentele grafice de la finele veacului al XVI-lea (stampele realizate la 1598 și 1599 de către Georg Houfnagel și Cesare Porta) confirmă funcționarea, în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, a unei porți de acces în amintita clădire, deși orientarea pe stampe e diferită de cea din teren, în primul caz poarta apare spre sud, cercetarea arheologică stabilind deschiderea spre sud-est. În imediata apropiere a fost descoperită groapa unui stâlp din lemn, cu diametrul de 0,20 m., folosit cu siguranță ca suport al schelăriei ridicate în momentul construirii porții amintite. O monedă emisă de împăratul Ferdinand de Habsburg în anul 1527, descoperită în groapa stâlpului de schelă, ne datează foarte bine momentul când a fost realizată această nouă intrare. În secțiunea S XI, paralel cu profilul ei de vest a fost descoperit un zid exterior palatului, adosat acestuia. Ridicat într-o manieră puțin îngrijită, a fost dificil de stabilit utilitatea lui.

Funcționarea acestei faze a aripii de sud-est a palatului a purtat se pare amprenta renașterii timpurii. Astfel, în secțiunea S XV a fost descoperit un ancadrament lucrat în această manieră, alături de altele găsite în secțiunea S XIX. Sursele documentare menționează pe episcopul Sigismund Thurzó (1505 – 1512) drept personalitatea care s-a îngrijit de reconstrucția palatului în stil renașcentist, ansamblu era probabil aproape terminat în anul 1509, fiind catalogat atunci de către contemporani drept *aedium magnificentia*²⁵⁴, deși există opinii, pe care le vom analiza ulterior, potrivit cărora refacerile au fost mai timpurii. Latura de sud-est a palatului

episcopal a fost folosită vreme îndelungată, inclusiv cu modificările interioare și adausurile exterioare survenite în răstimpuri diferite. Demolarea integrală a edificiului s-a făcut abia la începutul secolului al XVII-lea, odată cu ridicarea unui nou ansamblu interior.

Cealaltă aripă a palatului episcopal orădean, de sud-vest a fost adosată celei de sud-est, fiind evident ulterioară. Cercetarea ei s-a făcut prin trasarea secțiunilor S I, S VII, S VIII și S XII, toate având o orientare aproximativă pe direcția nord-sud, fiind perpendiculare pe latura de sud a bastionului din colțul de sud-est a palatului princiar, la care se adaugă informații provenite din descoperirile din secțiunile S V, S X, S XIV, S XVII și S XX, trasate în zona de racord a celor două aripi a clădirii.

Stratigrafia acestui areal prezintă unele particularități, comparativ cu cea din zona aripii de sud-est a palatului. Nivelul sterilului arheologic a fost atins cu precădere în secțiunile S I și S VIII, adâncimile fiind impresionante, de peste 3,20 m. față de actualul nivel de călcare. Peste acest nivel a funcționat ansamblul medieval timpuriu, analizat în subcapitolele aferente, distrus la 1241 și ulterior complet dezafectat de constructorii complexului gotic, care au amenajat și aici un „pat” de umplere care a netezit și extins suprafața pe care a fost ridicată aripa nouă a palatului care, la rândul ei, a suferit o serie de modificări ulterioare.

Prima fază, cea a palatului gotic, a fost delimitată în câteva secțiuni. În ciuda demolărilor suferite, în unele cazuri s-au păstrat fragmente ale fundației dar și mici porțiuni ale elevațiilor. În secțiunea S I a fost delimitată o încăpăre a clădirii. Atât dimensiunile, dar și parametrii constructivi, sunt asemănători cu cei de pe latura de sud-est a ansamblului. Lungimea clădirii, care a putut fi măsurată, capătul ei de vest intrând sub brutăria construită la finele secolului al XVII-lea, a atins aproximativ 23 m., atât în cazul laturii de sud, cât și celei de nord, care a putut fi doar estimată, ea prelungindu-se și în zona de racord a celor două aripi. Se poate bănuși că întreaga aripă nouă putea atinge 25 – 26 m. lungime. Lățimea măsurată pe

²⁵⁴ Miko Á., *Reneszáns paloták a váradi várban*, în *Váradi kötoredékek*, Budapest, 1989, p. 103.

interior, în partea de est, atinge 10,20 m., grosimea zidurilor laterale fiind de circa 1,50 m.²⁵⁵. Adâncimea fundațiilor este impresionantă, ele coborând cu încă 2,50 m. sub crepida de fundație, intrând cu circa 0,25 m în pietrișul steril arheologic. Adâncimea absolută atinsă de fundații față de nivelul de călcare atinge astfel 3,50 m. Construcția fundației respectă soluțiile utilizate la aripa veche: piatră de carieră de mari dimensiuni, nefasonată, totul legat cu un mortar de bună calitate, alături de piatră de râu și fragmente de cărămidă cu scopul evident de a umple micile goluri rămase între bolovani.

În cazul elevației, aceasta s-a păstrat în câteva așize, alcătuite din pietre de carieră prelucrate la exterior alături de cărămizi îmbinate în ansamblul zidului. În secțiunea S VII a fost de asemenea delimitată o mică porțiune a elevației laturii de sud, cea exterioară, descoperire prelungită și în secțiunea S VIII. Structura zidului și a fundațiilor sunt asemănătoare, inclusiv din punctul de vedere al dimensiunilor. Singura noutate constă în descoperirea în consistența zidului a unor tiranți din lemn cu rol de întărire. Dimensiunile găurilor lăsate de tiranți sunt de aproximativ 0,20 x 0,20 m., distanța dintre ei fiind de numai 0,15 m.

Latura interioară, cea de nord, a fost delimitată doar parțial în secțiunea S VII, fiind obturată de o placă din beton foarte groasă care înconjoară fostul palat princiar, realitate care a făcut imposibilă deschiderea unei secțiuni în acest loc. Zidul a fost descoperit la o adâncime de 1,70 m. față de actualul nivel de călcare. Tehnica de construcție este identică cu cea a laturii de sud, exterioară.

Confirmarea direcției de extindere a acestei aripi a fost verificată prin practicarea secțiunii S XII, aflată la trei metri est de clădirea vechii brutării, ridicată la finele secolului al XVII-lea, și la vest de secțiunile S I, S VII și S VIII, la limita spațiului rămas neacoperit de construcțiile ulterioare. Lățimea aripii de sud-vest este aici de 13,50 m., tehnica de construcție fiind identică, la

fel ca și grosimea zidului (1,65 m.), cu aripa veche a clădirii. Demolarea a fost masivă, până la adâncimea de 2,60 m. pe latura exterioară și numai până la 1,50 m. în cazul celei interioare. Prezența tiranților în interiorul zidurilor a fost din nou sesizată. Alături de bârnele așezate în miezul zidurilor au funcționat și altele, așezate transversal, a căror extremități ieșeau în exteriorul zidurilor. Cadența acestor tiranți transversali era relativ regulată, de circa 0,45 m. Modul de dispunere a acestor bârne poate sugera și o altă funcționalitate: cea de susținere a unui planșeu interior. Diametrul lor nu depășește 0,25 m.

Economia interioară a aripii de sud-vest a palatului episcopal cuprinde, ca o deosebire majoră față de latura de sud-est, funcționarea unei pivnițe. Astfel, în secțiunea S I, în profil, au fost sesizate aceste utilități, în adâncimea nivelului de călcare a palatului în faza sa gotică. Mai pregnant, urmele pivnițelor au fost conservate în secțiunea S VII. În profilul estic apare o umplere peste un nivel de arsură, gros de circa 1,45 m. Peste acest nivel a fost amenajată în fapt prima podea a palatului. O bună analogie de soluție constructivă interioară cu latura veche au fost pilonii interiori, dintre care unul a fost delimitat în secțiunea S I, pe mijlocul lățimii secțiunii. Forma pilonului este pătrată, dimensiunile unei laturi fiind de 1,60 m. Zidăria cuprinde piatră și cărămidă în amestec. În secțiunea S VII a fost sesizată de asemenea urma unui pilon de susținere, aflat la jumătatea distanței dintre cel din secțiunea S I și închiderea de est a laturii în discuție.

Dimensiunile aripii de sud-vest a palatului episcopal nu au putut fi stabilite. Având cu siguranță o formă asemănătoare cu aripa veche, cea a unui dreptunghi ușor neregulat, aripii de sud-vest i-a putut fi măsurată cu precizie doar lățimea, 13,50 m. În privința închiderii din zona de racord, în partea de sud-est, s-a constatat că fundația aripii noi era cu 0,50 m mai puțin adâncă decât cea a laturii de sud-est. Profilele trasate în acest areal s-au dovedit uneori puțin folositoare unor datări mai exacte, datorită gropilor masive de

²⁵⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 33.

scoatere a pietrei, practicate de constructorii palatului princiar. Construcțiile ridicate în zona de racord a celor două aripi vor fi analizate separat. La rândul ei, închiderea de vest a aripii de sud-vest a palatului nu a putut fi cercetată datorită suprapunerii peste ea a brutăriei ridicată la finele secolului al XVII-lea de noua administrație austriacă. Trasarea secțiunii S XXIV, în interspațiul dintre fațada de nord a brutăriei și latura de sud a palatului princiar, pentru a delimita tocmai închiderea amintită nu a avut rezultatul scontat, colțul nord-vestic al clădirii fiind în întregime acoperit de amenajarea de la finele secolului al XVII-lea. În cazul lungimii putem face doar presupuneri. Distanța dintre profilul de vest al secțiunii S X și zidul de est al brutăriei, până unde știm cu siguranță că s-au extins laturile lungi a clădirii analizate, măsoară aproximativ 20 m. Sub brutărie zidurile continuau probabil încă 3 – 5 m. până la închidereade vest.

Datarea acestei părți a clădirii palatului episcopal este dificilă în lipsa unor surse documentare apropiate de momentul construcției. Știm sigur doar succesiunea de construcție a celor două aripi ale palatului, cu o primă abordare în favoarea celei de sud-est. Apelul la sursele documentare nu permite nici în acest caz o datare exactă a acestui segment al palatului episcopal. Se poate face cel mult o corelare cu momentele construcției catedralei episcopale, eveniment legat de finele secolului al XIII-lea și amplificat în prima treime a secolului al XIV-lea, în timpul păstoririi energicului episcop Andrei Báthory. În anul 1348 este amintită funcționarea în incinta cetății orădene a capelei închinată Sf. Andrei, ridicată probabil de regretatul episcop amintit, mort la 1345. Pe bună dreptate s-a socotit că această capelă a funcționat în palatul episcopal, probabil în aripa sa cea veche²⁵⁶. Primul document care menționează cu claritate existența unui palat episcopal este cel datat 12 iunie 1373, emis în timpul păstoririi episcopului Dominic Bebek²⁵⁷. Documentul a fost emis de către episcop

„in palatio nostro”²⁵⁸. În anul 1375, în Statutele capitlului orădean, a apărut o mențiune foarte importantă care vorbea explicit despre un „palatium episcopale, curia episcopalis”²⁵⁹. Un document, de data aceasta din prima jumătate a secolului al XV-lea, menționa funcționarea sălii centrale, sprijinită pe piloni. Documentul, în fapt o scrisoare a episcopului – umanist Andreea Scolari, datată în 6 septembrie 1422, pomenea de „...Datum Waradini in Sala seu domo nostre habitationes”²⁶⁰; o altă scrisoare, trimisă de același episcop la 14 ianuarie 1426, amintește de faptul că a fost redactată „...in nostro palacio episcopali”²⁶¹. Anterior, în anul 1412, regii Ungariei și Poloniei, Sigismund de Luxemburg și Vladislav Jagello, au zăbovit îndelung la Oradea, locul de ședere posibil fiind tocmai palatul episcopal, probabil cea mai mare și mai luxoasă construcție civilă din oraș²⁶².

Câteva descoperiri arheologice pot la rândul lor sugera datări ale palatului episcopal. Astfel, în secțiunea S I, în zona zidului de incintă, a fost descoperiți doi denari bătuți sub domnia regelui Ludovic I de Anjou. Starea de conservare precară nu a permis o datare foarte clară, opinia înclinând spre a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Monedele au fost descoperite la o adâncime foarte mare, de 3,50 m., respectiv 3,20 m. În același areal al secțiunii S I au mai fost găsiți un denar emis în anul 1440 de către regele Ladislau al V-lea, un denar de argint foarte bine conservat, bătut în timpul domniei lui Vladislav I la 1442, alături de alți denari bătuți de Ioan de Hunedoara în intervalul 1447 – 1450. Contextul stratigrafic unde au fost descoperite piesele din secolul al XV-lea nu diferă radical de acela din secolul precedent, deși probabil spre sfârșitul intervalului amintit și aripa de sud-vest a palatului a suferit importante modificări interioare.

²⁵⁸ Ibidem, p. 47.

²⁵⁹ Bunyitay V., *A váradi káptalan legrégibb statutumai*, Nagyvárad, 1886, p. 78.

²⁶⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 44.

²⁶¹ Ibidem, p. 45.

²⁶² Ibidem, p. 44.

²⁵⁶ Ibidem, p. 47.

²⁵⁷ Ibidem, p. 47.

Alături de monede, o serie întreagă de alte piese arheologice, majoritatea încadrabile în secolul al XV-lea, au fost descoperite în arealul aripii de sud-vest a palatului. În categoria cahlelor, în secțiunile S I și S VII au fost descoperite piese traforate, cahle „în nișă”, cu decor gotic, cu nervuri etc, care probează modul de încălzire al interiorului în secolul amintit. În secțiunea S VIII a fost descoperită o cărămidă decorativă cu cap semicircular smălțuit, datată în secolul al XV-lea. În secțiunea S I a fost găsită o aplică de codex realizată în manieră gotică, datată în secolele XIV – XV. Sub prima podea, în secțiunea S VIII, a fost descoperită o cheie lucrată cu mare finețe în manieră gotică, bine datată în secolul al XIV-lea.

Câteva piese de arhitectură de factură gotică au fost descoperite în acest areal, atât *in situ* cât și în poziție secundară. În prima situație, în secțiunile S VII și S VIII au fost găsite capătul unui fleron decorat cu un mic turn și încadrat cu scuturi cu cruci, alături de ogive de boltă, iar în secțiunea S XII partea superioară a unui ancadrament de fereastră. Datarea pieselor de arhitectură este largă, secolele XIV – XV.

Funcționarea acestei faze, cea gotică a aripii noi a palatului episcopal, a fost îndelungată, transformările suferite de întreg ansamblul, cândva la finele secolului al XV-lea și începutul celui următor, fiind sesizabile și în acest areal. Soluțiile constructive a celor două aripi (cele exterioare, boltirea interioară cu piloni) au fost comune, singura concluzie rezonabilă fiind cea a unei succesiuni constructive la un interval de timp relativ scurt, cu preemțiunea firească a celei de sud-est, având drept debut constructiv intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor.

Transformările interioare ale aripii de sud-vest a palatului episcopal au fost probabil concomitente cu cele din interiorul laturii mai vechi, clădirea fiind de mult un ansamblu perfect încheiat. Stratigrafic se observă în profilele secțiunilor S I și S VII, nivelul podelei fazei renașcentiste a palatului, aflată la o

adâncime de 1,95 m. sub actualul nivel de călcare. În interior s-a observat din nou apetența pentru re compartimentare, după desființarea vechilor pivnițe, și amenajarea podelei amintite. Un zid de dimensiuni relativ modeste, descoperit atât în secțiunea S I cât și în S VII, pornea de lângă pilonul cercetat în S I spre est. Zidul a avut fundațiile din piatră brută de carieră, elevația păstrată fiind din cărămidă de formă dreptunghiulară cu secțiune pătrată, fiind amplasat la jumătatea distanței dintre laturile lungi ale clădirii. Un alt zid compartimental pornea dinspre nord, fiind perpendicular pe cel median. Se pare că într-o etapă ulterioară aripa de sud-vest a cunoscut noi modificări interioare, axate de data aceasta pe compartimentări făcute pe lățime. Astfel, în secțiunea S VII a fost delimitat un zid a cărui fundații au penetrat nivelul de umplere al pivnițelor palatului gotic și au dezafectat zidul compartimental longitudinal. Fundațiile au fost construite atât din bolovani bruți de carieră, cât și din pietre parțial fasonate, provenite probabil din faza gotică a clădirii. Lățimea fundației atinge 1,85 m. Elevația din cărămidă cuprinde doar câteva asize, grosimea ei nedepășind un metru, în unele părți fiind păstrate și câteva lentile de tencuială. Spre nord a funcționat o intrare cu deschiderea spre vest. Pe latura sudică a funcționat probabil o altă intrare, a cărei deschidere măsura doar 1,15 m. Zidul compartimental, legat probabil și de noile soluții de racordare a celor două aripi ale palatului, se găsea la șase metri vest de închiderea de est a acestei aripi. Podelele din cărămidă sunt identice cu cele de pe latura de sud-est. Compartimentări din secolul al XVI-lea au fost sesizate și în secțiunea S XII, fiind puternic deteriorate.

Descoperirile arheologice ținând de faza renașcentistă a aripii cuprind o serie de monede care permit o cronologie relativ exactă. Astfel, în secțiunea S I, la o adâncime de 2,40 m., în contextul stratigrafic al perioadei amintite a fost descoperită o monedă bătută în timpul împăratului Ferdinand de Habsburg la 1554. Cahle tipice secolului al XVI-lea au fost descoperite în număr

mare în arealul analizat. Între piesele de arhitectură renașcentiste descoperite, amintim un ancadrament de fereastră, un fragment de balustru și un pervaz de geam. În secțiunea S I, în poziție secundară, a fost descoperit un adevărat „depozit” de piese renașcentiste provenite de la uși și ferestre, între care una pe umărul căreia a fost incizat anul prelucrării: 1589.

Cel mai dificil de analizat element constructiv din punct de vedere cronologic este zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Soluțiile alese în prima fază au fost relativ simple. Astfel, latura lungă, exterioară, a aripii de sud-vest a palatului descria un unghi obtuz de aproximativ 95°, întâlnindu-se cu zidurile exterioare ale laturii vechi, cea de sud-est, cu care se adosează. O plombă de zidărie, făcută în colțul de sud-est al părții de pe latura sud-vestică, s-a dovedit în fapt chiar punctul de racord prin adosare. În privința conexiunilor laturilor interioare, în secțiunea S V au fost descoperite zidurile pendinte adosate.

Singurul element foarte clar în racordul interior al celor două aripi ale palatului a fost păstrarea și aici a unghiului obtuz, întâlnit la partea exterioară. Un amănunt interesant este legat de modalitatea alternativă de fundare, adâncimile diferite fiind rezultatul legăturii cu vechiul zid din secolul al XIII-lea, deja demantelat. O anexă, care a funcționat imediat după terminarea aripii vechi a palatului și care i-a fost adosată înaintea racordării cu aripa nouă, a fost deja descrisă anterior.

Secțiunile S XVII și S XX au adus cuvenitele informații legate de noua soluție a racordului celor două aripi. Astfel, în prima dintre secțiuni a fost delimitat un zid masiv, având fundația lată de circa 2,50 m. Cu o traiectorie vest-sud-est, el a fost dezvelit pe o lungime de 3,20 m. pe această direcție, înainte de a coti într-un unghi de 90° spre est. Tehnica de construcție a fost identică cu cea a zidurilor aripilor palatului: pietre de carieră brute la fundație și bolovani parțial fasonați în puținele asize ale elevației care s-a păstrat. În grosimea zidului a fost descoperită urma unui tirant aflat în mijlocul

zidăriei. Diametrul lui era de 0,20 m. Pe latura de est a fost descoperită o fereastră de aerisire de formă pătrată, cu latura de 0,20 m. Ținând cont de soluțiile constructive, de masivitatea zidăriei și de grafia cetății aflată pe stampele date la finele secolului al XVI-lea, avem de-a face cu urmele unui turn de flancate (T 4) de formă rectangulară, menit a proteja colțul de sud-est a palatului și implicit al cetății, funcțiunea laturii sale exterioare fiind și cea de incintă propriu-zisă. Poarta delimitată în secțiunea S XV, aflată la nord de turnul T 4 ar fi putut fi parte integrantă a acestuia, în zonă fiind necesară o extindere a cercetărilor arheologice.

Eliminarea rampelor de pământ care obturau de peste un secol intervalul dintre urechile bastioanelor și gâtul acestora, care făcea legătura cu incinta propriu-zisă, a relevat, în cazul bastionului Crăișorul, în partea sa vestică, funcționarea unei porți de acces flancată cu frumoase pietre de carieră atent fasonate, care avea probabil o legătură cu poarta amintitului turn aparținând locului de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Funcționarea concomitentă a celor două componente constructive, palatul episcopal, până la demolarea acestuia la începutul secolului al XVII-lea și a bastionului Crăișorul, timp de câteva decenii, poate fi argumentul pentru corelarea funcționalității celor două porți.

Materialul arheologic descoperit în nivelul stratigrafic, corespunzător primei funcționări a zonei de racord, cuprinde un obol emis în anii 1330 – 1332 de către regele Carol Robert de Anjou și denari emiși în anii 1442, 1447 – 1450 și 1455 de regele Vladislav I, Ioan de Hunedoara și Ladislau al V-lea. Un inel fragmentar, rupt din vechime, descoperit în același areal, poate fi datat prin analogie în secolele XIV – XV, marcând și el perioada de funcționare a primei soluții de racord.

Ulterior și zona racordului a suferit unele modificări. Astfel, turnului de flancare T 4 se pare că i-a fost demolată partea interioară, conservându-se doar latura de vest, la rândul-i unită cu latura de est a aripii vechi a palatului. A fost momentul când fereastra de aerisire de pe latura care cotea spre

nord a fost astupată. Între colțul de sud-vest al turnului amintit și cel de sud-est al aripii noi, a fost construit un zid, cercetat pe o distanță de 7,50 m., care avea menirea principală de a zădărnici intrarea eventualilor atacatori în unghiul „mort” de sub zidurile rectangulare ale fostului turn T 4, la adăpost de loviturile apărătorilor. Pe de altă parte, acest zid a făcut legătura continuă între cele două aripi ale palatului, cu toate că performanțele sale constructive sunt inferioare zidurilor acestuia: o lățime de 0,85 m., creșterea de fundație având ieșirea de 0,30 m. Zidul avea asize alternative, alcătuite din piatră de carieră și cărămidă.

O situație inedită a apărut în secțiunea S XX. Aici au fost descoperite trei ziduri paralele, dintre care doar unul singur, cel median, a funcționat ca incintă a cetății circulare de piatră, bine coroborat cu cel având aceeași funcțiune și descoperit în secțiunea S I. În privința celorlalte ziduri, ele sunt dificil de racordat la vreo clădire.

Paralel cu zidul exterior al aripii noi a palatului, cel de sud, au fost realizate ample lucrări de extindere a suprafeței constructibile prin terasări. Un zid descoperit la numai câțiva metri spre sud de incinta exterioară a palatului, lucrat neglijent, ne convinge de statutul său provizoriu de funcționare, doar în perioada lucrărilor de transformare a palatului. Monedele descoperite în nivelul de amenajare dau drept inițiator al acestor lucrări pe episcopul Ioan Vitéz de Zredna (1445 – 1465), înaintea păsătoririi sale având loc un puternic cutremur (1443)²⁶³ care a avariat cu siguranță și palatul episcopal. Cercetările arheologice efectuate la sud de latura sudică a palatului, spre incinta medievală, confirmă faptul că latura exterioară a acestei porțiuni a ansamblului a funcționat o perioadă și pe post de incintă, neexistând nici o bermă între vechiul șanț al cetății de pământ, cu palisadă din secolele XII – XIII, și latura amintită care a suprapus vechile elemente defensive.

Un important document de la 1598 descrie relativ amănunțit palatul episcopal, fiind în fapt

ecoul ultimelor transformări făcute ansamblului de către curtea reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund, dar și al distrugerilor suferite în timpul masivelor bombardamente de artilerie din timpul asediului turcesc, finalizat fără căderea cetății, tocmai la începutul toamnei pomenitului an. Clădirea era impozantă, dispunând de numeroase săli între care se distinge una de mari dimensiuni, aflată în aripa veche, accesul în interior fiind realizat pe o scară monumentală. Sunt amintite apartamente ale reginei, o baie, o bucătărie, alături de șiruri de încăperi care comunicau între ele²⁶⁴. Sobe de cahle, alături de cămine, dădeau un ambient plăcut pe timpul anotimpului friguros²⁶⁵. Avem în față o ultimă descriere a palatului episcopal orădean, care va face loc în mai puțin de două decenii unei noi construcții la fel de monumentală: palatul princiar din interiorul cetății bastionare, lucrare realizată sub directă supraveghere a principelui ardelean Gabriel Bethlen.

Analogii ale palatului episcopal orădean în faza sa gotică au existat atât în spațiul transilvănean, dar și în cel central - european. O foarte recentă analiză dedicată cetăților transilvănene și celor din împrejurimi, în secolele XIII - XIV, a relevat funcționarea în interiorul acestora a 24 de palate, dintre care cinci au beneficiat de cercetări arheologice, 11 prezintă urme arhitectonice, cinci sunt doar presupuse, în două cazuri există mențiuni documentare, iar într-un caz ne putem baza pe o iconografie târzie²⁶⁶.

În acest context trebuie menționat palatul (*pallacium*-ul) episcopilor ardeleni de la Alba Iulia care, asemeni celui orădean, a suferit numeroase transformări pentru a face loc noilor construcții renaștentiste și ulterior cetății ridicate la începutul secolului al XVIII-lea în stil Vauban. Cum am

²⁶⁴ Vezi pe larg: A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 48; vezi și Mikó A., *op. cit.*, p. 99.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 43.

²⁶⁶ *Idem*, *Castelarea Carpatică: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 202.

²⁶³ *Ibidem*, p. 49.

amintit deja, în anul 1241 el a fost pomenit, între alte „palate” din oraș, de către călugărul Rogerius ca fiind devastat de tătari. Mai sigură rămâne informația legată de atacul sașilor, din anul 1277, când răsculații conduși de către Ioan, fiul lui Alard au ars catedrala, devastând și palatul din apropiere. Un document din anul 1287, referitor la refacerea catedralei, amintește și palatul episcopal aflat în apropiere. Era amplasat la sud de catedrală, adosat și suprapus vechiului zid de incintă al castrului roman²⁶⁷. În urma cercetărilor arheologice desfășurate la palatul Apor, ridicat la finele secolului al XVII-lea, au fost realizate și studii de parament, în urma cărora pe latura de nord au fost delimitate numeroase ancadramente gotice. A putut fi reconstituită și o intrare carosabilă cu dimensiuni remarcabile, alcătuită din blocuri mari de piatră cu muchii teșite, de factură gotică, datată în secolul al XV-lea. Au fost sesizate de asemenea ancadramente de ferestre sculptate în aceeași manieră²⁶⁸.

Cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au delimitat fragmente din zidurile palatului episcopal gotic. Fundația zidurilor era din piatră și cărămidă, iar elevația din blocuri de piatră de carieră ecarisate și fragmente de cărămidă pentru egalizare. S-a presupus că palatul gotic avea o lungime de cca. 30 m., fiind ridicat pe un singur nivel²⁶⁹. Clădirea era prevăzută cu o pivniță²⁷⁰. Un turn, cu fundație plină și tehnică de construcție identică cu a palatului, a fost probabil unul dintre elementele de flancare a colțului palatului²⁷¹. Datarea construcției, care a suferit și unele modificări, a fost secolele XIV – XV, realizată și pe baza materialului arheologic descoperit în nivelele arheologice aferente²⁷². Se pare că la finele secolului al XIV-lea, sau începutul veacului următor, a fost construită o nouă aripă a palatului, care lega corpul

roman de cel ridicat în manieră gotică²⁷³. Ca utilități, amintim descoperirea unei fântâni și a unei latrine, ambele contemporane²⁷⁴. Din păcate nu cunoaștem aproape nimic din topografia medievală de la Cenad, unde a funcționat cea mai veche episcopie catolică de pe actualul teritoriu al României²⁷⁵.

În Ungaria au funcționat câteva palate episcopale construite în același stil cu cel orădean. Analiza planurilor acestora denotă soluții constructive extrem de diferite legate de amplasarea lor în interiorul cetăților, relieful sau alte particularități locale având o influență importantă la acest capitol.

Palatul arhiepiscopal de la Strigoni, având faze succesive romană și gotică, a avut o formă dreptunghiulară, după extinderile realizate în secolul al XIII-lea o sală imensă, având dimensiunile aproximative de 47 x 18 m., reprezenta principala componentă a clădirii, la care se adăuga o capelă, un turn, alături de o sumă de încăperi mai modeste²⁷⁶. O altă sală, denumită *Beatrix* în amintirea uneia dintre soțiile regelui Carol Robert de Anjou, moartă prematură, avea, așa cum apare într-o reconstituire, bolti și o frumoasă sobă de cahle²⁷⁷. Rămâne foarte interesantă ideea care leagă elaborarea fazelor târzii ale palatului episcopal de la Strigoni de personalitatea fostului episcop orădean Ioan Vitéz de Zredna care, imediat după anii în care a slujit la Oradea (1445 – 1465), a fost uns în înalta funcție arhiepiscopală de primat al regatului maghiar (1465 – 1472)²⁷⁸.

Palate episcopale au funcționat și la Győr și Eger, destinul ultimului fiind asemănător cu cel din

²⁷³ *Ibidem*, p. 155.

²⁷⁴ *Ibidem*, p. 143 – 147.

²⁷⁵ A. A. Rusu, *Castelarea carpatica: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 198.

²⁷⁶ I. Horváth, *op. cit.*, p. 77/A.

²⁷⁷ K. Vukov, *Die erzbischöfliche Burg in Esztergom (Gran) nach den neuesten Forschungen (Bergfried und Privatflügel)*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992, p. 82.

²⁷⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona Palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 50.

²⁶⁷ *Ibidem*, p. 197 – 198.

²⁶⁸ *Idem*, *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi și noi*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 347 – 348.

²⁶⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 134.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 138 – 139.

²⁷¹ *Ibidem*, p. 138.

²⁷² *Ibidem*, p. 136 – 137.

interiorul cetății orădene²⁷⁹. La Győr palatul episcopal a avut trei etape de construcție, forma clădirii fiind și aici cea a literei L, cu latura lungă orientată pe direcția nord-sud. Cercetările arheologice de la palat au relevat aportul decisiv al episcopului Coloman, care în prima jumătate a secolului al XIV-lea a mărit semnificativ ansamblul. O sală de protocol de mari dimensiuni a fost amenajată pe latura lungă, ulterior compartimentată cu un zid care a împărțit interiorul în două încăperi, inegale ca suprafață. Soluțiile de racord a celor două aripi ale palatului au fost simple, constând din ridicarea a două ziduri de dimensiuni modeste și construcția unui turn exterior de flancare cu plan pătrat. Unghiul rămas între aripile palatului are 90°, compartimentările interioare fiind practicate și pe latura scurtă, orientată est-vest²⁸⁰.

Palatul din cetatea regală de la Viségrad avea, aidoma celui orădean, un șir de pivnițe la subsol. Înaintea reconstruirii fațadei, sub domnia regelui - împărat Sigismund de Luxemburg, iar după acest moment doar la etaj, pe latura nordică, au funcționat ferestre a căror ancadramele remarcabile au fost lucrate într-un stil gotic clasic²⁸¹.

Palatul episcopal gotic a reprezentat la scara întregii Europe catolice o ilustrare tipică a mentalităților aflate în schimbare. Clădirile palatelor episcopale primesc o importanță sporită vis-a-vis de catedralele episcopale, comparativ cu perioada romanică, în primul rând datorită dorinței episcopilor de a ridica anexele laice ale ansamblurilor eclesiastice la nivelul piesei centrale, reprezentată firesc de catedrală. Poziția palatului episcopal, în funcție de cea a catedralei, și necesitatea protecției lui au reprezentat de asemenea preocupări centrale ale înalților prelați. În acest context trebuie punctat rolul important al claustrului episcopal. Importanța crescândă a capelei private din interiorul palatelor episcopale,

funcționarea aproape obligatorie a unei săli care avea dimensiuni impresionante, boltite cu ogive și sprijinită pe piloni, ca loc de adunare generală a prelaților, existența mai peste tot a etajului, au fost realități care s-au confirmat punct cu punct și la Oradea²⁸². Lungimea sălilor palatelor episcopale de la Angers, Reims și Beauvais, toate în Franța și Verona în Italia, respectiv 27, 27, 24 și 22 m. nu sunt mult superioare celei de la Oradea, deși trebuie menționat că vechimea celor occidentale o anticipează cu aproape un secol pe cea din cadrul ansamblului orădean²⁸³.

Funcționarea fazei renașcentiste a palatului a născut unele controverse, mai ales între istoricii de artă, între care unii l-au socotit pe episcopul Sigismund Thurzó (1506 - 1512) drept promotor al noii amenajări²⁸⁴. Cercetând unele piese renașcentiste descoperite în cetatea orădeană în timpul vechilor cercetări arheologice, cercetătorul budapestan Mikó Árpád le-a găsit bune analogii cu ancadramele descoperite la palatele de la Buda și Viségrad, în cazul primului edificiu comanditar fiind însuși regele Matia Corvinul. Astfel, unui început de arc frânt, aparținând unui ancadrament de fereastră, i s-au găsit analogii pe latura nordică a „Palatului de vară” de la Viségrad, piesele fiind încadrate stilului hibrid, de trecere de la gotic la renaștere²⁸⁵. În cazul palatului regal de la Buda, la ancadramentul unei ferestre, piesele de factură renașcentistă de la Oradea au de asemenea analogii²⁸⁶.

Toate aceste observații converg spre concluzia, susținută de altfel și de o parte a specialiștilor din România, că transformările în stil renașcentist timpuriu de la palatul orădean au fost inițiate deja sub păstoria episcopului Ioan Filipecz (1476 - 1490) și doar completate de către Sigismund Thurzó²⁸⁷. În timpul ultimului,

²⁸² A. Erlande-Brandenburg, *op. cit.*, p. 341 - 364.

²⁸³ *Ibidem*, p. 359.

²⁸⁴ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 44.

²⁸⁵ Mikó Á., *op. cit.*, p. 101.

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 100.

²⁸⁷ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 38.

²⁷⁹ Csaba L., *op. cit.*, p. 90 - 96; László F., *op. cit.*, p. 96 - 100.

²⁸⁰ Csaba L., *op. cit.*, p. 96.

²⁸¹ Buzás G., Lövei P., *Lapidarium Hungaricum. 2. Pest megye I. Visegrad, király palota 1*, Budapest, 1990, fig. 11.

influența italiană, de sorginte florentină, pătrunde și în arhitectura palatului de la Oradea, având analogii cu ansamblurile contemporane de la Strigoni și Pécs²⁸⁸.

Palatul episcopal orădean, sub înfățișarea primită la începuturile secolului al XVI-lea, dar și cu amprente curții reginei Isabella și a fiului său Ioan Sigismund, a mai funcționat mai bine de un secol, deși victoria Reformei la Oradea i-a schimbat brutal destinația la jumătatea secolului amintit. Clădirea avea să fie demolată în primele două decenii ale veacului al XVII-lea, sub domnia principelui Gabriel Bethlen, inițiatorul ultimei mari zidiri din interiorul cetății orădene, palatul princiar, care a refolosit masiv structurile din piatră ale vechiului edificiu episcopal²⁸⁹.

În sediul episcopal al Transilvaniei, la Alba Iulia, palatul gotic a făcut și el loc unui nou edificiu realizat în stil renescentist. La fel ca în cazul ansamblului episcopal orădean, palatul renescentist de aici a fost rodul strădaniilor unor episcopi, câștigați de cauza umanistă în primele două decenii și jumătate ale secolului al XVI-lea: Ladislau Geréb și Francisc Várdy²⁹⁰. De ultimul prelat se leagă și ridicarea unui turn circular, care a fost adosat palatului²⁹¹. În anul 1542 palatul va deveni sediul noii instituții a principatului transilvănean.

Descoperirile arheologice din arealul palatului episcopal sugerează rafinamentul locatarilor săi în privința dotărilor clădirii. Numeroasele cahe găsite, între care se numără câteva exemplare de excepție, sugerează că majoritatea încăperilor erau

încălzite. Ceramica de construcție: țigle smălțuite, olane, cărămizi decorative cu cap semicircular smălțuit, alături de ochiurile de geam confirmă aserțiunile noastre.

Cel mai important obiectiv arheologic cercetat recent în cetatea orădeană a fost cu siguranță palatul episcopal. Având o primă fază gotică, palatul a funcționat probabil la începutul secolului al XIV-lea cu aripa de sud-est, urmată la un scurt interval de cea de sud-vest și de racordul lor. Funcționarea ansamblului în acest mod a durat o lungă perioadă, transformările în manieră renescentistă fiind ample, mai ales în cazul laturii de sud-vest, unde au existat chiar două etape de modificări. Racordul celor două aripi a suferit de asemenea transformări substanțiale, soluțiile alese fiind în funcție de modul de flancare al clădirii, de economia interioară a cetății în general și de o mai bună legătură între cele două componente ale clădirii

Cu numeroase analogii în centrul Europei, palatul orădean a fost un edificiu impozant, pe care călătorii străini l-au descris cu entuziasm și admirație, fiind nu de puține ori și gazda unor ilustre capete încoronate. Soarta sa vitregă de la începutul secolului al XVII-lea a pecetluit în fapt soarta întregului complex medieval orădean, motivele fiind evident diferite. Dacă în cazul cetății s-au impus argumentele strategice, dar și cele ale unui nou context politic, catedrala și palatul episcopal au fost „condamnate” de transformările religioase de la mijlocul veacului al XVI-lea, la care s-au adăugat și distrugerile pricinuite de asediul turcesc de la 1598, precum și cutremurele de la începutul secolului al XVII-lea.

III.1.4. Alte amenajări. Complexe anexă

În câteva cazuri cercetarea arheologică a sitului orădean a delimitat unele complexe cu rol periferic, temporare, sau funcționând perioade mai îndelungate, care însă nu au lăsat decât urme superficiale în existența monumentului. În primul

²⁸⁸ Mikó Á., *op. cit.*, p. 278.

²⁸⁹ Vezi ultima descriere a clădirii palatului episcopal dintr-un inventar din anul 1598 la A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 48; Mikó Á., *op. cit.*, p. 99. O foarte interesantă descoperire arheologică din zona palatului este un ancadrament de ușă de factură renescentistă care poartă o inscripție: JO: BOER / 1589, extrem de sugestivă pentru stilul și componentele arhitectonice ale clădirii de la finele secolului al XVI-lea: cf. A. A. Rusu, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 82, fig. 13/1; vezi și *Idem* (sub redacția), *op. cit.*, p. 41.

²⁹⁰ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 126 – 127.

²⁹¹ *Ibidem*, p. 140 – 141.

rând trebuie menționată descoperirea a două ziduri paralele într-o secțiune, S VI, singura trasată în curtea actualului palat princiar, în colțul său sud-estic, perpendicular pe latura de sud a clădirii. Ridicate din cărămidă, zidurile au avut soluții constructive diferite. Cel din partea de est, cu o elevația groasă de 0,70 m., avea fundația mai lată cu 0,25 m. în exteriorul asizelor elevației. Zidul nu are fundație în partea de vest, iar grosimea lui este sensibil inferioară pendantului său, doar 0,50 m. Distanța dintre cele două ziduri era de 3,35 m. Între zidurile paralele, la o adâncime de 2,80 m. față de nivelul actual de călcare, a fost cercetată o podea din cărămidă, alături de un pinten de zidărie ridicat din piatră. În extremitatea de nord-vest a secțiunii a fost descoperită o altă pardoseală din mortar, la o adâncime de 2,30 m. față de nivelul actual de călcare, realitate care sugerează o folosire ulterioară față de precedentă²⁹². Iconografia cetății, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, relevă funcționarea unui coridor, în zona cercetată arheologic, care făcea legătura între aripa de sud-est a palatului episcopal și intrarea laterală, cea de sud, a catedralei. Se pare că acest coridor era etajat, având pe latura de vest o poartă. Pe stampele amintite, coridorul avea în partea superioară ambrazuri de observare și de tragere.

O primă utilitate a coridorului credem că a fost aceea a unei legături directe, de ordin privat a episcopului și altor înalți prelați, dintre palatul princiar și catedrală. Nu este exclus ca delimitarea realizată cu ajutorul acestui coridor, între aripa de sud a catedralei, cea de sud-vest a palatului episcopal cu incinta care se continuă spre vest, să funcționeze ca un clastru episcopal, realitate deja comună în lumea catolică a secolelor XIV – XV.

O altă secțiune, S II, trasată pe latura de nord-est a palatului princiar, foarte aproape de locul unde în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost ridicată o biserică în stil baroc pentru uzul garnizoanei cetății, adosată ansamblului princiar, a relevat existența unui zid din piatră cu grosimea de

0,65 m., tencuit pe partea estică. Un alt zid, care a putut fi cercetat până la adâncimea de 2,80 m. a aparținut unui ansamblu mai vechi, imposibil de corelat însă cu alte clădiri, datorită suprapunerii altor edificii și a irelevanței stratigrafiei²⁹³.

În secțiunea S XII, după dezafectarea palatului episcopal, a fost ridicată o construcție din cărămidă, având lungimea de 11,80 m., grosimea zidurilor măsurând între 0,50 și 0,65 m., cu compartimentări interioare și pardoseală din același material. Pe baza monedelor și ceramicii descoperite în nivelul stratigrafic aferent, clădirea a fost datată în secolul al XVIII-lea.

Aceleași caracteristici le-a avut o altă construcție descoperită în secțiunea S XVIII, paralelă cu profilul de nord. Zidul din cărămidă a fost surprins pe o lățime de 1,50 m., alături de o platformă alcătuită din același material, cărămizile fiind așezate pe cant. Un al doilea tronson al podelei, lat de 1,20 m., avea câteva urme pe nivelul de călcare. Deasupra acestor podele, la 0,95 m. adâncime, a fost descoperită o nouă amenajare, constând de asemenea dintr-o podea din cărămidă, sub forma unei potcoave orientate spre sud, având o lățime de 1,90 m. O vatră din cărămidă, cu dimensiunile de 0,70 x 0,60 m., a fost descoperită în același areal, la circa 1,30 m. adâncime. În sfârșit, un zid paralel cu palatul princiar, care traversa secțiunea S XVIII de la nord la sud, a fost delimitat la 1,70 m. de capătul de vest al secțiunii. Fundat la 1,85 m. adâncime, avea crepida de fundație la 0,85 m. adâncime față de actualul nivel de călcare, grosimea ei fiind cu 0,15 m mai mare decât a elevației. Aceasta, păstrată pe o înălțime de 0,60 m., era alcătuită din piatră cu fragmente de cărămidă, toate prinse cu un mortar de bună calitate. Aparținând cu siguranță de construcțiile ridicate în prima parte a secolului al XVIII-lea de către garnizoana austriacă, ele au fost demolate la sfârșitul secolului al XIX-lea, odată cu ultimele modificări importante aduse cetății și mai ales palatului interior.

²⁹² *Ibidem*, p. 66; vezi și *Idem* (sub redacția), *op. cit.*, p. 45.

²⁹³ *Ibidem*, p. 62.

Stratigrafia ulterioară demolării palatului episcopal și construirii noului ansamblu princiar, aferentă secolului al XVII-lea este relativ clară. Ea cuprinde nivele stratigrafice groase de circa 0,50 m., care corespund unui secol de depuneri arheologice. Fără a delimita foarte clar un nivel pandant exclusiv perioadei de funcționare a pașalâcului de Oradea (1660 – 1692), deși material arheologic, îndeosebi ceramică orientală și monede turcești au fost descoperite în număr semnificativ, a fost totuși regăsită în mai multe secțiuni (S V, S X, S XI, S XIV, S XVIII) o palisadă ridicată probabil cu ocazia asediului cetății din anul 1692, când oștile austriece au alungat stăpânirea otomană. Interesantă este modalitatea de amplasare a palisadei, care ocolea la exterior palatul princiar, fiind probabil o ultimă încercare de fortificare intermediară a apărătorilor turci după ce asediatorii au reușit să cucerească prima incintă, cea aparținând cetății bastionare. În total au fost cercetate peste 20 de urme de bârne verticale, având diametrele cuprinse între 0,15 și 0,30 m., distanța dintre ele variind între 0,50 și 0,70 m.²⁹⁴. Urmele de arsură descoperite la unele dintre aceste bârne confirmă distrugerea violentă a palisadei prin incendiere, în timpul asediului din anul 1692. În acest nivel, dar și în cel inferior legat de asediul din anul 1660, au fost descoperite numeroase fragmente de grenade și ghiulele de calibre diferite, extrem de relevante pentru rolul artileriei de asediu în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. A fost cu siguranță „cântecul de lebedă” al cetăților bastionare de tip italian, tehnica și tactica războaielor schimbându-se tot mai mult. Noul stil Vauban va deveni de altfel, la începutul veacului al XVIII-lea, cel preferat în construirea cetăților în regiune.

În apropierea zidului de incintă al cetății, în secțiunea S I, a fost cercetată o locuință aparținând tot perioadei pașalâcului otoman. Ridicată din lemn, ea a fost amenajată pe o fundație simplă, alcătuită din cărămizi și pietre fără mortar. În exteriorul ei au fost descoperite două sobe: una, a

cărei margini au fost alcătuite din cărămidă, cu dimensiuni de 0,90 x 0,70 m., o a doua avea dimensiuni ceva mai mari: 1,10 x 0,90 m. Monedele turcești descoperite în acest nivel au confirmat datarea în a doua jumătate a secolului al XVII-lea²⁹⁵. În secțiunea S XVII a fost delimitată o podea de circa 8 mp., aparținând de asemenea perioadei turcești. Mai multe gropi de scoatere a pietrei din preajma palatului episcopal, probabil pentru reparațiile curente la incintă sau la fostul palat princiar, au fost delimitate în arealul amintitului ansamblu.

În sfârșit, în secțiunea S IX, alături de fundația turnului T 2, a fost cercetată o cisternă (fântână ?) dezafectată probabil după demolarea palatului episcopal. Ulterior, în groapa rămasă au fost aruncate cadavre de animale dar și corpuri umane mutilate, provenite probabil de la asediile din anii 1660 și 1692. În secolul următor groapa a fost umplută, locul fiind astfel pregătit pentru amenajarea unor cazărmi de către noua administrație militară austriacă.

III.1.5. Cimitirele din Cetatea Oradea

Cercetările arheologice desfășurate începând cu anul 1991 în cetatea orădeană au delimitat câteva orizonturi de înhumări care, prin caracteristici specifice, amplasare stratigrafică și inventar, au fost împărțite în trei categorii distincte. În multe cazuri, datorită deranjărilor ulterioare și a lipsei inventarului, nu s-a putut preciza cu exactitate căruia dintre orizonturile de înmormântare i-a aparținut defunctul²⁹⁶.

Cel mai vechi orizont de înmormântare descoperit în cetatea orădeană este cel care era legat de catedrala episcopală. Scheletele au fost descoperite cu predilecție în pivnița fațadei palatului princiar, în apropiere de latura de nord-vest (M 66, M 67, M 68, M 69, M 70, M 71, M 72, M 73, M 74, M 75, M 76, M 77), dar și la sud-est

²⁹⁵ *Ibidem*, p. 58.

²⁹⁶ Vezi pe larg descrierea cimitirelor din cetate, fără cel din pivnița fațadei palatului princiar în: *Ibidem*, p. 63 – 67.

²⁹⁴ *Idem* (sub redacția), *op. cit.*, p. 59 – 60.

de dispărută catedrală (M 5, M 6, M 7) sau lângă turnul T 2, de lângă fostul palat episcopal (M 49, M 50). La nici unul dintre aceste schelete nu a fost descoperit vreun inventar. Orientarea defuncțiilor este fără excepție pe direcția est-vest, la fel și adâncimea la care au fost înhumați: 2,10 – 2,15 m., inclusiv cei din pivnița palatului princiar, măsurati în adâncime absolută față de actualul nivel de călcare. Față de nivelul actual de călcare al pivniței de sub fațada palatului princiar, adâncimile ocilează între 0,20 – 0,40 m.²⁹⁷.

În acest context, cercetarea unuia dintre schelete (M 67) ne-a oferit un nesperat termen *antequem* de datare. Descoperit în amintita pivniță a fațadei palatului princiar, defunctul a fost tăiat de la partea superioară a coapselor de către unul dintre zidurile compartimentale interioare ale amintitei încăperi, cel dinspre est. Astfel, putem afirma cu siguranță că în momentul construcției acelei aripi a palatului, în fapt fațada acestuia, meșterii care lucrau pe șantier nu mai cunoșteau amplasamentul cimitirului medieval din jurul catedralei episcopale, deja demolată²⁹⁸. În ciuda faptului că datarea aripii de vest, și a însuși momentului de debut al construcției palatului princiar, a născut unele polemici între istoricii de artă, fiind vehiculați anii 1618, 1620 sau 1622²⁹⁹, în acel moment, repetăm, cimitirul medieval din jurul catedralei episcopale fusese deja uitat ca amplasament.

Cea mai bună analogie cu cimitirul medieval din cetatea orădeană este cel cercetat în localitatea Sălard, în județul Bihor, unde au fost cercetate 78 de morminte, cu un inventar relativ sărac. Înhumările aparțineau aceluiași orizont, în preajma mormintelor fiind descoperită o monedă datată în primii ani de domnie a regelui Ludovic cel Mare (1345 – 1347)³⁰⁰, dar și un capăt de curea din os, cu analogii în

cimitirul medieval de la Cefa – La Pădure, la Oradea - P-ța 1 Decembrie, în Transilvania, Ungaria și Slovacia, datate larg în secolele XIV - XV³⁰¹. Alte analogii cu cimitirul medieval din cetate aparțin orizontului târziu al cimitirului de la Sântion - Dealul Mănăstirii, localitate suburbană a Orădiei³⁰², cimitir aparținând unei mănăstiri benedictine³⁰³, câteva morminte din cimitirul cercetat în cadrul complexului monahal de la Voivozi, în Bihor³⁰⁴, deja amintitul cimitir de la Cefa - La Pădure³⁰⁵, dar și cele cercetate în Banat: Berzovia - Pătruieni³⁰⁶, Cârnecea - Dealul bisericii³⁰⁷, Mehadia - Ulici³⁰⁸, Sat Bătrân - Dealul bisericii³⁰⁹, Ilidia - Oblia³¹⁰ și Reșița - Moroasa³¹¹.

În ordine cronologică, un masiv orizont de înhumări, numărând 33 de morminte, aparține asediului din anul 1598, când o puternică armată otomană a asediat cetatea Oradea, fără succes, și secolului al XVII-lea. Majoritatea acestor înhumări au fost amplasate deasupra ultimei podele a aripii vechi a palatului episcopal, dar și lângă turnul T 3 sau la îmbinarea celor două aripi ale amintitului palat. Deși multe dintre schelete au fost descoperite răvășite, sau cu părți ale corpului lipsă, s-a putut stabili că în general înhumările aparțin unor creștini, orientarea est-vest fiind preponderentă. În câteva cazuri (M 18, M 28, M

³⁰¹ D. Marta, *Un cimitir medieval descoperit la Sălard (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXXI, 2001, p. 66 – 68.

³⁰² Alexandrina D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, în *S.C.I.V.*, VI, 1955, nr. 3 – 4, p. 493 – 494.

³⁰³ A. A. Rusu (coordonator), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000, p. 231.

³⁰⁴ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 72 – 73.

³⁰⁵ Mulțumim și pe această cale colegului dr. Ioan Crișan, conducătorul șantierului arheologic de la Cefa, pentru informația oferită.

³⁰⁶ D. Țicu, *Cercetări arheologice la Berzovia*, în *Banatica*, 10, 1990, p. P. 269 – 272.

³⁰⁷ Idem, *Biserica medievală de la Cârnecea*, în *Arheologia satului medieval din Banat, Reșița*, 1996, p. 57 – 59.

³⁰⁸ Idem, *Necropole medievale (sec. X – XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 12/1, 1993, p. 238.

³⁰⁹ Ibidem, p. 245.

³¹⁰ Ibidem, p. 237.

³¹¹ Ibidem, p. 240.

²⁹⁷ D. Marta, *Un cimitir medieval din Cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXXVIII, 2008, p. 45 – 46; în articol numerotarea mormintelor din pivnița palatului princiar a fost de la 1 la 12 (vezi și planșa de la finele acestuia).

²⁹⁸ Ibidem, p. 46 – 47.

²⁹⁹ Vezi subcapitolul destinat special analizei palatului princiar.

³⁰⁰ Gedai I., *Magyar uralkodók pénzeken*, Budapest, 1991, p. 75.

29, M 47, M 48) mormintele aveau inventar. Astfel lângă M 18 a fost descoperit un lacăt, realitate care poate fi interpretată ca fiind legată de anumite practici vrăjitoarești³¹²; în cazul lui M 28 au fost descoperite un ac de păr cu ornamente și două copcii din bronz, la M 29 au apărut 13 perechi de copcii tip „moș-babă” datate în secolele XVI – XVII, alături de un șirag de mărgelă din os și altele de culoare neagră; M 47 avea pe lângă corp șapte perechi de copcii din argint aurit având o datare similară, pe când în cazul lui M 48 au fost descoperite 18 perechi de asemenea copcii. În unele cazuri au fost descoperite urme de la sicrie. O bună analogie avem în cazul cimitirului descoperit la circa trei kilometri distanță de cetate, spre sud-est, în așezarea de la Oradea – Salca „Pepinieră” unde, alături de materiale arheologice din preistorie și antichitatea târzie, au fost descoperite șase morminte înhumate în sicrie. În două cazuri inventarul consta în ace de păr din argint, cu bulb în partea superioară, și închizători pentru veșminte, care funcționau identic cu cele descoperite în cetate, pe principiul „moș-babă”³¹³.

Un ultim grup de înhumări, alcătuit din 27 de morminte, cuprinde pe cei căzuți în urma asediilor din 1660, în urma căruia cetatea a fost ocupată de turci, fiind transformată în centru de pașalâc, și 1692, când oștile austrice au ocupat la rândul lor fortificația. În cazul unora dintre schelete este foarte vizibil faptul că au fost mutilate de exploziile ghiulelelor. Este de asemenea interesant cazul altora, unde avem de-a face în mod sigur cu rămășițele unor soldați turci, prin orientarea și înhumarea lor neglijentă (ex. M 63). În cazul lor decesul a survenit cu siguranță la asediul austriac victorios, din anul 1692. Și în cazul acestui orizont de înhumare nu a existat o zonă precis delimitată pentru cei morți.

Interesantă rămâne și stabilirea sexului și a vârstei celor înhumați. Pentru prima categorie s-a putut stabili cu siguranță că mormintele M 45, M 50 și M 54 au

aparținut unor femei, lățimea evidentă a bazinului conducând la această concluzie. În cazul a cinci înhumați, datorită dimensiunilor reduse a scheletelor, am opinat că ele au aparținut unor copii. Nu au fost descoperite morminte comune, deși în câteva cazuri distanța dintre schelete a fost foarte mică. Faptul că numeroase dintre scheletele descoperite au avut o stare de conservare extrem de precară a constituit un impediment major în calea unor atribuiri exacte legat de sexul sau vârsta înhumaților.

Cimitirele cercetate acum în cetatea orădeană au constituit elemente aparte în contextul cercetărilor arheologice desfășurate aici. Arealul, relativ periferic față de vechea catedrală medievală, unde au avut loc recente descoperiri, nu au dus la rezultate spectaculoase din punct de vedere arheologic, față de cele petrecute în campaniile de la finele veacului al XIX-lea și începutul celui următor. Cercetarea arheologică de atunci a vizat tocmai catedrala episcopală, descoperirea pietrelor tombale a doi dintre cei mai importanți episcopi orădeni, Andreea Scolari și Sigismund Thurzó, morți la 1426 respectiv 1512, fiind de senzația pricinuită, a fost totuși un deznodământ posibil de așteptat.

Inventarul relativ sărac al mormintelor a făcut uneori dificilă încadrarea cronologică, bazată aproape exclusiv pe contextul stratigrafic, reușindu-se totuși delimitarea a trei orizonturi de înhumare: cel datat în secolele XIV – XV, aflat în jurul catedralei episcopale, cel de la finele secolului al XVI, legat de asediul din 1598 și din secolul al XVII-lea, precum și ultimul care se leagă de asediile turcesc și austriac din anii 1660 și 1692.

III.1.6. Ansamblul orădean la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea

III.1.6.1. Cetatea bastionară

Transformările politice radicale din centrul Europei, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au marcat profund și arealul orădean. După interminabilele conflicte turco-austriece și

³¹² Cf. A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului Episcopal*, Oradea, 2002, p. 67.

³¹³ S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *op. cit.*, p. 97.

redesinarea stăpânirilor acestora în spațiul fostului regat al Ungariei, Oradea a devenit, surprinzător poate pentru locuitorii săi dar și pentru căpitani, vicecăpitani și garnizoana din cetate, „cheia” apărării graniței de vest a tânărului principat al Transilvaniei. Pentru clasa politică ardeleană vecinătatea pașalăcurilor de Buda și Timișoara, alături de tendințele hegemoniste ale Casei de Habsburg, au reprezentat cu siguranță motive de îngrijorare mai mult decât suficiente pentru a reconsidera dispozitivul strategic al principatului. În acest context politic și militar trebuie inclus și imensul efort financiar al Transilvaniei pentru transformarea cetății orădene și aducerea ei într-un răstimp cât mai scurt la standardele militare ale momentului.

Secolul al XVI-lea a reprezentat din punct de vedere militar conflictul dintre „tun și cuirasă”. Dincolo de această metaforă, în intervalul amintit, cu reverberații și în prima parte a secolului al XVII-lea, a avut loc un progres foarte rapid al armelor de foc, și în special al artileriei de asediu care, pentru o perioadă a rupt echilibrul dintre aceste arme și capacitățile defensive ale cetăților, mult rămase în urmă.

În Europa au apărut, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, preocupări pentru sporirea capacităților de rezistență a cetăților în fața puterii de foc crescânde a artileriei de asediu. Cu ascendență în Italia veacului al XV-lea, la începutul secolului următor s-au conturat câteva importante „școli de arhitectură militară”, îndeosebi în spațiul german, în Franța și Țările de Jos. Fără a insista în mod deosebit asupra particularităților fiecăreia, credem totuși că o scurtă analiză va clarifica opțiunile principilor ardeleni pentru arhitectii italieni. Marea noutate a cetăților din amintitul interval a fost bastionul exterior incintei, care a avut nevoie de mai bine de o jumătate de secol pentru perfecționări, trecându-se succesiv de la un simplu val de pământ manșonat cu zidărie, la sistemul bastionar complex. Treptat s-a renunțat la planul circular, extrem de expus loviturilor artileriei, și s-a căutat eliminarea unghiurilor moarte, foarte avantajoase pentru asediatori.

Arhitecții italieni au avut meritul de fi primii care au căutat o soluție de contracarare a loviturilor tunurilor de asediu. Inițiatorul acestui proces nu a fost stabilit cu precizie. Unii istorici l-au socotit pe Francesco di Giorgio di Martini drept primul inginer militar care a conceput bastionul în formă de pică de mari dimensiuni, plin cu pământ și căptușit în exterior cu cărămidă, pentru a contracara impactul ghiulelelor, eveniment petrecut în intervalul 1491 - 1495³¹⁴. Alte opinii s-au îndreptat spre arhitectul Sanmicheli, drept prim constructor al unui asemenea bastion în anul 1527, la cetatea de la Verona³¹⁵.

În Italia deceniilor următoare s-au construit cetăți bastionare la Torino, s-a terminat cetatea de la Verona³¹⁶, alături de reconstruirea celor din Roma, Florența și Mantova³¹⁷, care au convins multe capete încoronate ale Europei să solicite serviciile arhitecților militari din peninsulă. Aceștia s-au bazat pe două sisteme de fortificare. Primul, denumit „stilul italian vechi”, consta din bastioane care aveau exclusiv doar linii drepte, având forma unei pene sau a unui romb cu jumătatea secționată. Vârful bastionului avea un unghi ascuțit, îndreptat spre șanțul de protecție, artileria fiind plasată pe flancuri. Al doilea sistem, care a reprezentat în fapt o perfecționare adusă primului, a purtat denumirea de „stil italian nou”. Bastioanele au fost construite cu umerii rotunjiți, în formă de ureche, inovație care a avut menirea de a proteja cazematele așezate lateral, unde a fost amplasată și artileria de apărare³¹⁸.

Deși influența arhitecților militari italieni în epocă a fost omniprezentă pe continent, școlile

³¹⁴ Al. Avram, *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în *Studii și Comunicări. Muz. Brukenthal. Arh. Ist.*, 20, 1977, p. 50.

³¹⁵ Gh. Anghel, *Cetățile medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 109.

³¹⁶ Al. Avram, *op. cit.*, p. 51.

³¹⁷ Maggiorotti L. A., *A hadiépírszet magyarországi történetében*, în *Hadtört. Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1 - 2, p. 31.

³¹⁸ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 110.

germană, franceză și flamandă au avut fiecare contribuții semnificative la întărirea capacităților defensive ale cetăților momentului. În Germania s-au construit îndeosebi bastioane care se flancau reciproc, acestea fiind perpendiculare pe incinte. Flamanzii, datorită specificului reliefului, au fost inițiatorii șanțurilor de protecție masive, umplute cu apă și cu contraescarpe pe măsură, iar arhitecții francezi au preferat în general bastioanele în unghi drept, de clasică inspirație italiană, având însă legătura cu incinta mai lată și mult mai scurtă. Urechile bastioanelor erau lungi, în interior fiind amplasate cazematele și artileria³¹⁹.

În Transilvania „monopolul” proiectului noului tip de cetate a aparținut arhitecților italieni. Influența acestora, denumiți în epocă cu termenul de „fundatori”, a fost covârșitoare la fel ca și onorariile prețiate. Un studiu consacrat arhitecților italieni care au lucrat în principat pe diferite șantiere, în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, enumeră nu mai puțin de 39 de personalități, cu contribuții inegale ca importanță și valoare³²⁰. Noul val de construcții militare a impus afirmarea spectaculoasă a breslelor de zidari (*muratori*) și pietrari (*lapicidi*), Clujul având în acest compartiment întâietatea, primele mențiuni documentare datând din prima jumătate a secolului al XVI-lea³²¹.

Cetatea orădeană se înscrie și ea pe lista cetăților ridicate sub îndrumarea arhitecților italieni. Inițiatorul marelui șantier orădean a constituit în ultima perioadă un subiect pentru anumite controverse istorice, dilema oscilând în jurul persoanei ultimului mare episcop catolic orădean, Gheorghe Martinuzzi, și cea a principelui Transilvaniei, Ioan Sigismund³²². O analiză a

surselor documentare poate lămuri însă foarte simplu această problemă. În primul rând, în cazul episcopului Martinuzzi, la cetatea încă episcopală s-au făcut doar lucrări de reparații, care s-au axat mai ales asupra palatului episcopal din interiorul ansamblului amintit, în fapt reședința privată a înaltei fețe bisericești. Intervalul în care s-au desfășurat aceste lucrări au fost anii 1541 – 1551, ultimii de fapt ai episcopului, asasinat mai apoi de către mercenarii generalului habsburg Castaldo în castelul său de la Vințu de Jos. Interesante rămân contactele acestuia cu arhitectul venețian Domenico da Bologna, care i-a frecventat curtea și căruia i-au fost atribuite primele planuri ale cetății bastionare de la Oradea, realitate de altfel extrem de plauzibilă³²³.

Primele mențiuni documentare sigure legate de începerea lucrărilor la noua cetate datează din primăvara anului 1569 când, la 7 mai, meșterul sibian Mathias Balogh a fost trimis, la porunca principelui Ioan Sigismund, la Miercurea pentru a tocmi trei meșteri zidari. În același an, pe șantierul orădean lucrau deja alți patru zidari, alături de trei pietrari³²⁴. Două diete succesive, cele ținute în ianuarie 1570 la Mediaș și în mai, același an, la Turda, au stabilit cu exactitate cuantumul contribuțiilor bănești ale ardelenilor la ridicarea noii cetăți. Astfel, nobilii din Partium erau obligați la plata unui florin, pe când cei din Transilvania istorică și secuii trebuiau să dea 20 de dinari. La Turda dieta a hotărât o suplimentare a obligațiilor cu 15 dinari³²⁵. După cum am amintit deja, în intervalul 1573 – 1596, 19 diete ale principatului

L'architteto dell'anno 1570 della fortezza di Oradea, in Omaggio a Dinu Adameșteanu, Cluj-Napoca, 1996, p. 253 – 254 (să amintim că anul 1570 episcopul orădean era deja mort); documentele vorbesc însă foarte clar de debutul șantierului orădean în anul 1569, alături de hotărârile a nu mai puțin de 19 diete ale Transilvaniei în intervalul 1573 – 1596, unde susținerea financiară a construcției cetății a fost principalul subiect al dezbaterilor; pentru detalii vezi L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), op. cit., p. 123 – 124.

³²³ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), op. cit., p. 122.

³²⁴ Al. Avram, op. cit., p. 54.

³²⁵ *Ibidem*, p. 55.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 111.

³²⁰ Kovács A., M. Țoca, *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în *Studia. Historia*, XVIII, 1973, fasc. 2, *passim*.

³²¹ G. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987, p. 63.

³²² Pentru prima personalitate înclină îndeosebi Gh. Sebestyén, op. cit., p. 133 – 134 și parțial Kovács A.,

au avut ca principală preocupare asigurarea surselor de finanțare și a fluxului de meșteri către cetatea orădeană.

Este extrem de interesant de urmărit creșterea continuă, cu anumite sinuozități, a cuantumului acestor obligații, de la cei 20 de dinari, hotărâți la Mediaș în ianuarie 1570, la 35, în dieta de la Turda din același an, ca apoi să crească la 50 de dinari în 1573, în urma hotărârii dietei de la Cluj, urmate de o scădere semnificativă, la 25 de dinari, aprobați de dieta din același oraș în luna octombrie 1578, pentru ca numai trei ani mai târziu, tot la Turda, dieta să ridice obligațiile la 99 de dinari. Suma a reprezentat apogeul cuantumului contribuțiilor obligatorii, adunările de stări din anii următori limitând suma la 50 de dinari. De fiecare dată s-au luat măsuri concrete și pentru clarificarea obligațiilor în muncă³²⁶.

În condițiile prezenței la Oradea, după vizita principelui Ioan Sigismund din iarna anului 1569, a nu mai puțin de 17 meșteri zidari, 24 de cărămidari și patru pietrari, veniți de la Sibiu, Mediaș, Cincu și Sebeș, munca la primul bastion era deja terminată în anul următor, acesta primind numele de Crăișorul, în cinstea principelui ardelean³²⁷.

Moartea acestuia, survenită prematur un an mai târziu, nu a încetinit munca la cetate, locul său fiind luat de fostul căpitan al fortificației orădene, principele Ștefan Báthory, care cunoștea perfect marile slăbiciuni ale vechii incinte circulare, mult expusă în cazul unui asediu tunurilor exterioare de mare calibru. În acest context, numai doi ani mai târziu a fost finalizat bastionul Aurit, denumit astfel după blazonul familiei Báthory, care i-a decorat partea superioară, operă a doi meșteri aurari veniți special de la Sibiu³²⁸. În anii următori, la 1580 și 1584, au fost terminate bastioanele Ciunt și Roșu, alături de amplele lucrări desfășurate pentru finalizarea lucrărilor la incinte și ridicarea unui nou bastion al porții.

La comanda principilor ardeleni, un mare număr de arhitecți italieni s-au perindat pe șantierul orădean. Primul venit a fost venețianul Ottavio Baldigara, în 1579, an în care a inspectat cetatea, revenind mai apoi în anii 1583 și 1584 pentru a cerceta lucrările realizate între timp. Arhitectul avea deja experiența muncii la cetățile de la Tokaj, Kisvárd, Eger și Nové Zámki, ca angajat al curții imperiale.

În același interval, ca și în anii imediat următori, la Oradea mai sunt menționați încă cinci arhitecți, toți italieni: Domenico Ridolfini da Camerino, trimis în februarie 1581 de la Varșovia la Oradea de către principele Transilvaniei și rege al Poloniei, Sigismund Báthory, frații Fulvio și Simone Genga, ultimul prezent la Oradea în anii 1585 și 1587, mult apreciat de către principele Báthory, care i-a oferit 900 de taleri în locul celor 600 promiși inițial, Achille Tarducci da Carinaldo, care a lucrat la Oradea în anul 1596 și bolognezul Giovan Marco Isolano, ultimul surprins în cetate de asediul turcesc din anul 1598, de altfel prima încercare militară a noii fortificații, încă neterminate, pe care a trecut-o cu succes, pagubele înregistrate fiind totuși importante³²⁹.

În intervalul 1574 – 1575, de altfel cel mai prolific pentru ritmul de muncă la construcția cetății, în zonă erau prezenți 75 de meșteri pietrari, zidari și cărămidari, alături de sute de salahori, proveniți în majoritate din satele limitrofe orașului, perioadă care a coincis în fapt cu apogeul domniei principelui Ștefan Báthory, urcat în anul 1575 concomitent cu demnitatea deținută în principat și pe tronul regatului polon³³⁰.

După anul 1585 urmează o perioadă de relativă stagnare a ritmului construcțiilor, probabil și datorită izbucnirii în acel an în arealul orădean a unei cumplite epidemii de ciumă. Ulterior, probabil și datorită costurilor enorme, au fost preferați tot mai mult meșterii specializați din Oradea și împrejurimi. Astfel, locuitorii din Haieu

³²⁶ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 123.

³²⁷ Al. Avram, *op. cit.*, p. 55.

³²⁸ *Ibidem*, p. 57.

³²⁹ Kovács A., M. Toca, *op. cit.*, p. 22 – 25.

³³⁰ Al. Avram, *op. cit.*, p. 58.

și Hidișel aveau obligația de a arde varul pentru cetate, cei din Ghighișeni se ocupau de aprovizionarea cu lemne, iar locuitorii Suplacului, alături de alte îndatoriri, se ocupau și cu cărașitul. Foarte interesantă este menționarea locuitorilor din Măgura și Chișcău, care erau obligați să confecționeze arme pentru garnizoana cetății, mărturie care atestă funcționarea acolo a unor fierării³³¹.

Faimoasele stampe de la sfârșitul secolului al XVI-lea ne înfățișează starea cetății³³². Astfel, faza ei bastionară ne dezvăluie faptul că în acel moment erau finalizate bastioanele Ciunt, Aurit, Roșu și Crăișorul, alături de poarta de acces, toate ridicate din piatră și căptușite cu cărămidă. Bastionul Porții era ridicat doar sub forma unei palisade, lucrările la acest obiectiv fiind finalizate abia sub domnia principelui Gabriel Bethlen în anul 1618. De altfel, dieta de la Alba Iulia a alocat sumele necesare finalizării lucrărilor, care au început în vara celui an prin evacuarea apei din șanțul de protecție, făcând astfel posibilă intervenția și la structurile inferioare ale acestui bastion. Botezat cu numele ctitorului său, a fost decorat pe fața de nord-vest cu o frumoasă inscripție, admirată de principe în timpul inspecției acestuia în cetate, în anul 1619³³³. Această cronologie a finalizării lucrărilor la diferitele părți ale cetății bastionare, bazată pe surse documentare, a fost completată cu date punctuale într-un interesant studiu bazat exclusiv pe analiza comparativă a semnelor de meșter de pe blocurile de piatră încastrate în zidurile cetății. Astfel, începând cu poarta acesteia, și mergând în ordinea acelor de ceasornic, a datat prima incintă în anul 1573. Incinta imediat alăturată, spre nord-

vest, a fost terminată în intervalul 1600 – 1603, latura de vest a bastionului Ciunt în anii 1574 – 1580, vârful bastionului la 1599, latura sa de nord fiind contemporană cu cea de vest. Incinta de nord a fost datată în anii 1580 – 1581, bastionul Aurit fiind ridicat omogen în anii 1572 – 1573, asemenea incintei de est, în anii 1582 – 1583. Bastionul Roșu a fost construit în două etape: exteriorul la 1584 iar interiorul în intervalul 1588 – 1597, răstimp contemporan și cu finalizarea incintei din partea de sud-est. Construcția bastionului Crăișorul a fost cea mai complexă. Astfel, laturile de sud-est și sud-vest au fost ridicate concomitent în anii 1569 – 1570 iar urechea de nord-est, precum și vârful acestuia, au fost construite în anul 1586. În sfârșit, incinta de sud-vest a fost finalizată în intervalul 1600 – 1603, iar bastionul Bethlen în anii 1618 – 1619. Aceste detalii, de altfel extrem de interesante, au fost cercetate acum mai bine de două decenii și jumătate, când starea de conservare a cetății era infinit mai bună, semnele de meșter de o varietate copleșitoare, fiind mult mai vizibile³³⁴. O verificare a acestor datări printr-o nouă cercetare a semnelor de meșter, care să confirme sau să oblige la anumite reconsiderări este astăzi aproape imposibilă datorită degradării extreme a exteriorului incintelor și bastioanelor.

În cazul tuturor bastioanelor, la nivelul median al înălțimii zidurilor, au fost penetrate ample deschideri, folosite ca loc de amplasare al artileriei de apărare. Datarea lor este dificilă, putem doar opina că sunt ulterioare anilor 1598 – 1599, când pe stampele lui Houfnagel și Cesare Porta nu se disting.

Finalizarea șantierului cetății bastionare orădene a oferit contemporanilor un edificiu militar de excepție, având dimensiuni cu adevărat impresionante. Perimetrul cetății măsura 1141 m., dimensiunile bastioanelor pe laturi, urechi și unghiurile de vârf fiind următoarele: bastionul Ciunt are lungimea laturilor de 68 și 74 m.,

³³¹ *Ibidem*, p. 65 – 66.

³³² Să amintim recentul studiu al Irinei Baldescu care se ocupă tocmai de cei doi frați Houfnagel (Hoefnagel), dintre care primul, Georg (Joris) a fost autorul celei mai cunoscute stampe a cetății orădene, realizate la 1598: *Joris e Jacob Hoefnagel, artiste e viaggiatori: Territorio e vedute di città in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617 – 1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7 – 35.

³³³ Balogh Jolán, *Vég Várad várad*, Kolossvár, 1947, p. 24.

³³⁴ I. Emödi, *Contribuții la cunoașterea istoriei construcției cetății renascentiste din Oradea*, în *Crisia*, XXIX, 1999, p. 59 – 118.

urechile fiind egale, măsurând fiecare 5,75 m., vârful având 88°, bastionul Aurit are atât laturile cât și urechile de dimensiuni egale: 70 m., respectiv 7,50 m., unghiul din vârf fiind de 75°, bastionul Roșu măsoară 87 și 101 m. pe laturi, 9,50 și 13,30 m. la aripi, unghiul având 70°, fiind în fapt cel mai mare bastion al cetății, bastionul Crăișorul are dimensiunile laturilor de 57 și 62 m., ale urechilor de 7,50 și 4,75 m., unghiul vârfului fiind de 88° și în sfârșit, dimensiunile bastionului Bethlen sunt de 89 și 99 m. pe laturi, 9,50 m. pentru ambele urechi, unghiul fiind de 72°. Găturile bastioanelor au de asemenea dimensiuni diferite, oscilând între 16 și 46 m. lățime. Pentru a organiza o apărare optimă a cetății, garnizoana trebuia să numere circa 2800 – 2900 de soldați de o excelentă pregătire, cifră niciodată atinsă³³⁵.

Pătrunderea stilului bastionar în centrul Europei a avut loc în jurul anului 1530³³⁶. În Transilvania acest eveniment s-a petrecut aproape concomitent, prima cetate ridicată în stilul italian vechi fiind cea de la Gherla, începută spre finalul domniei lui Ioan Zápolya, în jurul anului 1540, și finalizată câteva decenii mai târziu prin strădaniile succesive ale episcopului orădean Gheorghe Martinuzzi, în a cărui posesie a și fost la un moment dat, și ale principelui Ioan Sigismund. Planul cetății de la Gherla a fost elaborat de către arhitectul italian Domenico da Bologna, nimeni altul decât cel care a schițat și pe cele ale fortificației orădene³³⁷. Cetatea avea o formă patrulateră, cu bastioane scunde pe colțuri, având unghiuri ascuțite în formă de pană și lipsite de urechi. Zidurile aveau grosimea de trei metri, interioarele bastioanelor fiind prevăzute cu cazemate. Curtinele drepte, cu metereze, alături de șanțul cu apă lat de circa 40 m. întregesc acest prim

model al arhitecturii militare bastionare de influență italiană din principat³³⁸.

Alte cetăți ridicate în același stil au fost cele de la Carei (jud. Satu Mare) și Săcuieni (jud. Bihor), azi dispărute³³⁹, alături, se pare, de cetățuia Brașovului³⁴⁰. Cetatea de la Săcuieni a fost proiectată de către arhitectul Giacomo Resti, prezent ulterior la curtea principelui Gabriel Bethlen, la comanda căruia va executa palatul princiar din cetatea orădeană. Din Italia amprenta stilului peninsular, de tip italian vechi, este purtat de cetățile de la Gyula, proiectată de către arhitectul Paolo Mirandola, Ónöd, Sárovar, Szigetvár, avându-l ca proiectant pe austriacul Matthias Zündt, precum și cea de la Szendrő, extrem de interesantă prin unicitatea combinării ambelor stiluri italiene, cel vechi și cel nou³⁴¹.

Analogii cu stilul bastionar de tip italian nou, în care a fost construită și cetatea de la Oradea, în fond o derivată îmbunătățită a celui vechi, există atât în Transilvania cât și în Ungaria, ceva mai numeroase în ultimul areal. În primul caz trebuie amintită cetatea, azi dispărută, de la Satu Mare, ridicată începând cu anul 1573, arhitect fiind Nicolo Anglielmi, având, potrivit stampelor păstrate, o formă aproape identică cu cea de la Oradea³⁴². O interesantă informație documentară legată de cetatea de la Satu Mare, îl amintește drept colaborator la lucrări și pe Cesare Baldigara, fratele lui Ottavio Baldigara, arhitectul deja menționat ca participant pe șantierul de la Oradea³⁴³. De asemenea, trebuie amintite cetățile de la Făgăraș și prima cetate din Arad, cea de pe insula Mureșului. În cazul primeia, chiar dacă este mai târzie, fiind începută sub domnia principelui Gabriel Bethlen în anul 1623 și terminată de Gheorghe Rákoczy I în anii 1642 – 1644, are o formă rectangulară neregulată, cu patru bastioane inegale pe colțuri, trei având unghiul

³³⁸ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 114 – 115.

³³⁹ L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *op. cit.*, p. 122.

³⁴⁰ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 116.

³⁴¹ Domokos Gy., *op. cit.*, p. 194, 198, 199, 200, 201.

³⁴² Burai A., *Despre cetatea de tip italian de la Satu Mare*, în *Studii și Comunicări. Satu Mare*, I, 1969, *passim*.

³⁴³ Klára P. Kovács, *Planimetria cetății de la Satu Mare în contextul european*, în *Ars Trans.*, XIX, 2009, p. 30 – 31.

³³⁵ Gyalóka J., *op. cit.*, p. 82 – 83.

³³⁶ Domokos Gy., *Az olasz várépítészeti és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében*, în *Hagyomány és korszerűség a XVI – XVII században*, Eger, 1997, p. 64.

³³⁷ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963, p. 40.

de vârf ascuțit iar unul obtuz, urechile sunt din zidărie plină iar cortinele din cărămidă, au fost de fapt ziduri paralele umplute în interspațiul rămas gol cu pământ³⁴⁴. Cetatea de la Arad a fost ulterior transformată de către inginerii militari austrieci, la începutul secolului al XVIII-lea, în stilul Vauban, realitate prezentă și în cazul vechii cetăți de la Alba Iulia, la fel modificată în același stil sub administrația austriacă³⁴⁵.

Pentru Alba Iulia, foarte interesante rămân stampele care înfățișează cetatea la finele secolului al XVII-lea: cea realizată de L. F. Marsigli, în anul 1687, și stampa din anul 1711, datorată lui G. M. Visconti, ambele fiind anterioare momentului de debut al șantierului noii fortificații Vauban³⁴⁶. Potrivit documentelor, primele demersuri pentru ridicarea unei cetăți bastionare în stil italian au avut loc în intervalul ocupației habsburgice asupra Transilvaniei, între anii 1551 – 1556. Planurile ambițioase ale generalului Castaldo au fost, poate și datorită timpului scurt avut la dispoziție, doar parțial fructificate³⁴⁷. Prolificul principe Gabriel Bethlen a fost cel care a ridicat în fapt cetatea bastionară de la Alba Iulia, motivat și de distrugerile suferite în anii 1600 – 1603. După mai multe etape de construcție, în anii 1626 și 1627, au fost terminate doar două din cele patru bastioane care ar fi trebuit să flancheze cetatea de formă patrulateră: bastionul Principelui, aflat pe colțul de sud-vest, și bastionul Sașilor, ridicat în sud-est. Meșterii italieni și-au adus și aici masiv contribuția la ridicarea acestei cetăți³⁴⁸. Să mai amintim doar că fortificația avea două porți: cea de pe mijlocul laturii de vest purta numele patronului catedralei catolice, Sf. Mihail, a doua, aflată pe latura de est, purta numele Sf. Gheorghe. Distrugerile masive din răstimpul asediului turcesc din anul 1658, dar și atacurile din anii 1661, 1662³⁴⁹, precum și cele

din anul 1704, legate de răscoala antihabsburgică de sub comanda lui Francisc Rákóczi, au afectat grav atât cetatea propriu-zisă cât și clădirile interioare³⁵⁰. Aceste distrugeri au fost probabil cauza cea mai importantă a deschiderii, începând cu anul 1715, a marelui șantier Vauban de la Alba Iulia, care va transforma radical vechea fortificație. În fapt, capitala principatului, recent alipit la coroana habsburgică, avea nevoie de un nou tip de cetate, în conformitate cu normele strategice ale vremii³⁵¹.

În Ungaria tipul de cetate italiană de tip nou îl găsim la Eger, ridicată aproape concomitent cu cea de la Oradea, în perioada 1572 – 1596, de către arhitectul Ottavio Baldigara, prezent de asemenea și pe șantierul orădean, la Ersekújvár, ridicată sub direcția aceluiași arhitect, la Győr, Nagykáló și Kanisza, ultima fiind foarte asemănătoare cu cetatea Oradea, la Casovia (azi Kosice), Kiszvárd, Komárom, avându-l pe arhitectul Giulio Turco drept constructor și la Sárospatak cu planurile aparținând lui Nicolo Anglielimi³⁵².

Cetatea bastionară de la Oradea a reprezentat cu siguranță, în primul rând prin dimensiunile sale excepționale, o culme a arhitecturii de acest tip din întreaga arie central - europeană. Apărută ca o necesitate strategică absolută, această cetate de margine a principatului a beneficiat în timpul construcției de resurse umane și materiale de excepție, mobilizând sub ordinele principilor transilvăneni pe cei mai de seamă arhitecți italieni ai momentului, alături de pricepuții meșteri zidari, pietrari și cărămidari ai orașelor săsești. Populația supusă din întregul comitat a fost de asemenea obligată la diverse salahorii, condițiile dificile de muncă fiind cauza fugii de pe șantier, inclusiv a unor meșteri cu un statut oarecum special, în ambele cazuri amenzile și bătaia fiind aplicate drept pedepse fără de apel³⁵³.

³⁴⁴ Gh. Anghel, *op. cit.*, p. 124.

³⁴⁵ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 37.

³⁴⁶ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 23 – 24.

³⁴⁷ *Ibidem*, p. 23.

³⁴⁸ *Ibidem*, p. 25.

³⁴⁹ Gh. Anghel, *Fortificațiile medievale în piatră din secolele XIII – XVI*, Cluj-Napoca, 1986, p. 77.

³⁵⁰ *Ibidem*, p. 78.

³⁵¹ În câteva locuri, cercetările arheologice recente de la Alba Iulia au atins și cetatea Vauban: vezi Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 171, 515, pl. 7.

³⁵² Domokos Gy., *op. cit.*, p. 192, 193, 195, 196, 197.

³⁵³ Al. Avram., *op. cit.*, p. 54.

Noul stil arhitectonic, promovat inițial în Transilvania de către generalul Giovanni Castaldo, italian aflat în slujba Casei de Habsburg, cunoscător din țara natală a avantajelor defensive și de protecție contra artileriei de asediu a bastioanelor, a „prins”, fiind ulterior comandat de către principii ardeleni și în cazul altor cetăți³⁵⁴. Cea de la Oradea, în noua sa înfățișare, a rezistat cu succes marelui asediu turcesc de la 1598, la fel în anul 1658, cucerirea de mai târziu din anul 1660, de către aceleași armate otomane, fiind rezultatul unei trădări care a permis golirea șanțului protector de apă și nu slăbiciunii fortificației propriu-zise.

Sfârșitul secolului al XVII-lea a adus însă noi modificări calitative artileriei de asediu, care prin bătaia sa tot mai lungă le-a permis asediatorilor austrieci ai cetății să folosească cu succes dealurile aflate la numai un kilometru nord de fortificație, care prin înălțime dominau cetatea. Planurile noilor cuceritori de a aplica și la Oradea ultima inovație în materie de cetăți, stilul Vauban, s-a lovit inițial de lipsa resurselor financiare și mai apoi, în secolul al XVIII-lea, de schimbarea modului de purtare al războiului, care a atras după sine, implicit și scăderea rolului cetăților, realitate valabilă și în cazul celei orădene. Devenită o cetate de interior în secolul al XVIII-lea, odată cu avansul spre sud-estul continentului a oștilor austriece, Oradea a devenit treptat doar o simplă garnizoană de interior, fondurile investite aici mărginindu-se doar la refacerea stricăciunilor prilejuite de asediul din anul 1692.

III.1.6.2. Palatul princiar

Ultima construcție importantă ridicată în secolul al XVII-lea în interiorul cetății orădene a fost palatul princiar, cetatea interioară după cum a fost denumită de către contemporani. Desființarea episcopiei catolice orădene de către noua autoritate religioasă reformată, la mijlocul secolului al XVI-lea, a atras și ruinarea treptată a somptuosului palat

episcopal aflat în interiorul cetății, operă colectivă, ridicată sub îndrumarea mai multor străluciți episcopi orădeni, care a purtat amprenta goticului dar și a renașterii timpurii. Soarta edificiului a coincis cu cea a catedralei episcopale din vecinătate, ambele intrând într-un lung dar continuu proces de ruinare accentuat, de stricăciunile pricinuite de asediile din anii 1556 – 1557, 1598, 1606 dar și de câteva cutremure care au avut loc în primii ani ai secolului al XVII-lea.

Chiar dacă nevoia de somptuozitate, manifestată de către foștii stăpâni clericali, nu a mai fost aceeași în veacul al XVII-lea, principii ardeleni nu au neglijat câtuși de puțin și acest aspect. Inițiativa construirii unui palat interior a aparținut principelui Gabriel Bethlen (1613 – 1629), inițiatorul se pare al marilor demolări a vechilor ansambluri interioare. Principele, un mare mecena al construcțiilor renascentiste din Transilvania, s-a implicat și în marea politică europeană, prin participarea activă la Războiul de 30 de ani, răstimp în care nu a neglijat nici capacitatea defensivă a principatului, un bun exemplu rămânând tocmai finalizarea, în anii 1618 – 1619, lucrărilor la ultimul bastion neterminat din cetatea orădeană, care i-a purtat ulterior și numele.

Momentul debutului lucrărilor de construcție a noului ansamblu interior nu a fost stabilit cu precizie, specialiștii în istoria artei oscilând între anii 1618³⁵⁵, 1620³⁵⁶ și 1622³⁵⁷. Documentele confirmă că arhitectul care a proiectat și a început construirea palatului, a fost veronezul Giacomo Resti, un preferat al principelui Gabriel Bethlen. Italianul a executat, în intervalul 1618 – 1621, schițele noului edificiu, începând probabil și lucrul la fundații³⁵⁸, concomitent cu demolarea vechiului palat episcopal. Principiul arhitectonic al noii construcții a fost respectarea formei cetății exterioare, cea bastionară, un pentagon, cu înjumătățirea axelor și

³⁵⁵ Kovács A., M. Toca, *op. cit.*, p. 26.

³⁵⁶ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 25.

³⁵⁷ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.

³⁵⁸ Kovács A., M. Toca, *op. cit.*, p. 26.

³⁵⁴ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 36 - 37

repetiția paralelă a bastioanelor exterioare, rezultatul fiind un ansamblu complet independent față de cetatea propriu-zisă.

La ordinul principelui, pe noul șantier orădean au fost aduse însemnate cantități de materiale de construcție, alături de căraușii care transportau piatra, cărămida și scândurile fiind prezenți meșterii pietrari, zidari, sticlari, care lucrau cu „discuri de sticlă”, precum și sobarii brașoveni, care și-au adus materia primă cahlele, direct din orașul de reședință. Documentele vremii atestă folosirea pietrelor semiprețioase, îndeosebi a alabastrului pentru unele dintre decorațiile interioare³⁵⁹. Până la moartea principelui Gabriel Bethlen, survenită în anul 1629, au fost terminate două dintre laturile viitoarei clădiri, istoricii de artă nefiind nici în această problemă unanimi în a le desemna. O ipoteză susține că în intervalul amintit, au fost terminate laturile de vest, paralelă cu incinta dintre bastioanele Bethlen și Ciunt, în fapt fațada edificiului, alături de latura de sud, paralelă cu incinta dintre bastioanele Bethlen și Crăișorul. Dintre cele trei bastioane aferente acestor laturi, doar cele din colțurile de sud-vest și nord-vest au fost finalizate sub domnia principelui amintit, clădirea devenind treptat viitoarea reședință particulară a principilor ardeleni în timpul vizitelor la Oradea³⁶⁰.

O altă părere, confirmând că sub domnia principelui Gabriel Bethlen au fost terminate doar două dintre laturile palatului, le localizează în partea de sud între bastioanele Bethlen și Crăișorul și sud-est, respectiv între bastioanele Crăișorul și Roșu³⁶¹. Despre turnurile aflate la îmbinarea fiecărei laturi ale palatului, se crede că doar unul singur a fost terminat sub domnia amintitului principe.

Coroborând informațiile documentare, inclinăm către prima ipoteză. În anul 1628, la

comanda principelui Bethlen, una dintre cele mai mari săli din interior, cu dimensiuni de 10,50 m. lungime, 7,80 m. lățime și o înălțime de 4,40 m., a fost decorată cu basoreliefuri reprezentând un adevărat program iconografic. Astfel, ansamblul cuprinde doi cerbi, unul lopătar și altul carpatin, un grifon cabrat, doi lei heraldici rampați, un cal și un unicorn. Ca decorații secundare enumerăm o ghirlandă cu frunze atârinate de două inele, la capete fiind decorată cu anghinare iar la mijloc cu un mănunchi de fructe conținând rodii, smochine și struguri, un ghepard și un elefant de vânătoare încălecat de un bărbat care poartă turban și o sulită, ansamblul fiind terminat de o pasăre aflată în planaj. Întreaga compoziție se înscrie în tradiția heraldică renascentistă europeană, cu bune analogii în spațiile italian, francez, german, flamand dar și central - european³⁶². Lucrarea a fost realizată de către „stucatorii principelui”, Mathias Halász și Konradus Fünk, originari din Casovia (azi Kosice), aflați pe șantierul din Oradea începând cu data de 28 septembrie 1628³⁶³. Faptul că acest basorelief a fost amplasat pe latura de vest a palatului, fațada acestuia în fapt, poate sugera că aici au avut loc primele lucrări la palat, latura și implicit sala care va fi decorată cu grifoni fiind terminată în anul 1628. O ipoteză legată de construcția laturilor următoare se centrează pe succesiunea celor din partea nord-vest și a celei de nord-est, toate fiind realizate sub domnia lui Gabriel Bethlen³⁶⁴.

După moartea principelui, urmașul său, Gheorghe Rákoczy I (1630 – 1648), a continuat lucrările la palat. Dacă la începutul domniei, din cauza situației politice tulburi, s-au efectuat doar intervenții de întreținere, în ultimul deceniu de domnie, când însuși fiul său, viitorul principe Gheorghe Rákoczy al II-lea a fost numit căpitan suprem al cetății, lucrările au continuat într-un ritm susținut. A fost terminat turnul porții palatului, care la indicațiile diacului Sárdi Imre a

³⁵⁹ M. Țoca, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea, în Biharea*, IV, 1976, p. 204. Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 32.

³⁶⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 32.

³⁶¹ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.

³⁶² M. Țoca, *op. cit.*, p. 208.

³⁶³ *Ibidem*, p. 209.

³⁶⁴ *Ibidem*, p. 202.

primit o „notă ardelenească”, cu o *loggia* și balcoane de strajă, asemănătoare cu ale turnului cetății de la Valcău³⁶⁵. Au fost de asemenea continuate lucrările pentru terminarea laturii de sud-est, între curtea care unea bastioanele Crăișorul și Roșu, finalizată în anul 1648, precum și a bastioanelor de colț.

Atenția acordată finalizării construcției este dovedită de suma impresionantă, de 100.000 de florini lăsați pentru acest scop prin testament, de către văduva principelui Gheorghe Rákoczy I, Susana Lorántfy, moartă în anul 1569³⁶⁶. În timpul domniei lui Gheorghe Rákoczy al II-lea, sub conducerea arhitectului Agostini Serana, au continuat lucrările de finisare ale palatului, fiind terminate și grajdurile aflate pe latura nord-vestică. Cu experiența proiectării Colegiului reformat din Cluj și contribuții la ridicarea castelelor de la Gilău și Iernut, venețianul Serena a fost unul dintre arhitecții favoriți ai noului principe ardelean³⁶⁷.

Palatul avea o curte interioară, fațadele din interior fiind decorate cu arce cu diametrul egal și goluri cu diametre diferite, dispuse alternativ, dar în mod inegal la parter și la cele două nivele. În spatele arcelor se găsesc lungi galerii care facilitează accesul în încăperile construcției³⁶⁸.

Palatul princiar, sau cetatea interioară, cum a mai fost denumită uneori, a stârnit admirația contemporanilor. Cronicarul bihorean Ioan Szálardi l-a descris ca având forma cetății exterioare, la fiecare colț fiind prevăzut cu un turn puțin mai înalt decât aripile, toate fiind dotate cu cazemate. Turnurile din dreptul bastioanelor Ciunt și Bethlen au fost construite pe bolți, etajele fiind tăvănite. Acoperișul laturilor palatului era plat. Turnul ridicat deasupra porții de pe fațada de vest, al șaselea al ansamblului, era acoperit cu tablă, având un ceasornic și un clopot. În interior, deasupra încăperii boltite de pe latura de nord, se găsea o altă încăpere, de mari dimensiuni,

prevăzută cu coloane, folosită îndeosebi, după mărturia cronicarului, pentru petreceri³⁶⁹.

Clădirea a suferit ample distrugerii în timpul asediului turcesc din anul 1660, cel mai mult de suferit având turnul porții, alături de latura de nord-est și de acoperișul clădirii, parțial devastat de un puternic incendiu. În fapt, turnul porții nici nu a mai fost reparat³⁷⁰.

Asediul austriac din anul 1692 nu a pricinuit distrugerii masive clădirii. Artileria de asediu a avariat semnificativ doar acoperișul clădirii, care a ars parțial, fiind repede refăcut de noua administrație imperială. În secolul al XVIII-lea administrația austriacă a adus o serie întreagă de modificări palatului, îndeosebi în partea interioară a laturilor sale. Astfel, aripile vestice i-au fost adosate noi încăperi, fiind demolată partea nordică a bastionului de nord-vest. În a doua jumătate a secolului amintit, mai precis în anul 1775, a fost terminată biserica de pe latura de est, ridicată în stil baroc, care a dat o nouă înfățișare ansamblului. Modificări radicale au fost și cele de la sfârșitul secolului al XIX-lea, când trei dintre cele cinci bastioane de colț ale palatului au fost demolate, rămânând în picioare doar cel din partea de sud-est și o jumătate din cel din colțul nord-estic. Tot atunci, aripa de vest a palatului a fost la rândul ei parțial demolată, fiind înlocuită cu o nouă construcție de proporții similare, ridicată exclusiv din cărămidă.

Palatul princiar din interiorul cetății orădene are câteva bune analogii în spațiul transilvănean. În primul rând trebuie amintit palatul princiar de la Alba Iulia, distrus la începutul secolului al XVI-lea, în timpul conflictelor dintre tabăra prohabsburgică și cea prootomană din Transilvania, și reconstruit sub domnia principilor Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákoczy I. Primul dintre principii amintiți a remodelat clădirea, extinzând-o spre est³⁷¹. Palatul, descris cu admirație de cronicarul

³⁶⁵ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 33.

³⁶⁶ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 106.

³⁶⁷ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 35.

³⁶⁸ Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 107.

³⁶⁹ M. Țoca, *op. cit.*, 220.

³⁷⁰ Balogh Jolán, *op. cit.*, p. 38 – 40.

³⁷¹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 25.

Ioan Szálardi, a mobilizat, aidoma celui orădean, numeroase resurse financiare și umane ale principatului ardelean. Realizat după planurile arhitecților italieni Giovanni Landi și Agostino Serana, ultimul prezent și pe șantierul orădean, palatul avea bastioane la colțuri prevăzute cu cazemate, săli de mese, sala Dietei, a tribunalului, săli de audiențe, alături de apartamentele private ale principelui, încălzite cu ajutorul unor frumoase sobe de cahle. Parterul a fost amenajat pentru funcționarea a 12 prăvălii. Pe șantier au fost prezenți cei mai buni meșteri pietrari de la Cluj, din același oraș fiind aduși și meșteri sticlari și tinichigii. Un pictor originar din Casovia (azi Kosice), asemeni „stucatorilor principelui” care au lucrat la palatul orădean, a fost de asemenea prezent pe șantierul albaulens. Palatul a fost grav avariat, în cursul lungului conflict antiotoman din anii 1658 – 1662, de către o incursiune prin surprindere a unei unități de călăreți tătari³⁷².

În același context al Renașterii târzii trebuie încadrate și castelele de la Iernut, reamenajat de către principele Gabriel Bethlen cu ajutorul aceluiași arhitect venețian Agostino Serana, având o formă patrulateră, cu bastioane la colțuri și o *loggia* pe latura sudică³⁷³, cel de la Medieșu Aurit, ridicat în intervalul 1620 – 1657, cu bastioane în formă de pană la colțuri și un turn de poartă octogonală³⁷⁴, precum și cel de la Vințu de Jos, fostă mănăstire domonicană. Transformat într-o primă etapă decătre episcopul Gheorghe Martinuzzi, înainte de anul 1551, când a fost asasinat, edificiul a fost amplificat de către principele Bethlen, având o formă rectangulară neregulată, cu patru bastioane fără urechi la colțuri³⁷⁵. Alte analogii sunt castelul de la Blaj, azi mult modificat față de înfățișarea avută în secolul al

XVII-lea³⁷⁶, și castelul Mikó de la Miercurea Ciuc, ridicat începând cu anul 1613³⁷⁷.

În arealul bihorean există două monumente, azi aproape dispărute, dar care, pe baza unor vechi relevee dar și a urmelor păstrate și a datării, pot fi socotite drept analogii cu palatul orădean, chiar dacă dimensiunile lor au fost mult inferioare. În lipsa unor cercetări arheologice, în cazul ruinei castelului familiei Tholdy, aflat în apropierea localității Sânnicolau Român, la 25 km. sud-vest de Oradea, este greu de stabilit planul exact. Din puținele urme vizibile la suprafața solului, castelul avea o formă patrulateră, fiind ridicat din cărămidă și protejat cu un șanț lat de aproximativ cinci metri. Construcția, în forma finală, datează din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, fiind grav avariată cu prilejul campaniei otomane din 1598. Moartea lui Ștefan Tholdy, în anul 1603, și pierderea de către văduva acestuia a domeniului, a dus la ruina în timp a castelului, concomitent cu dispariția satului din apropiere. Stilul în care a fost ridicată această construcție a fost probabil renașterea timpurie, el precedând cu câteva decenii palatul din interiorul fortificației de la Oradea³⁷⁸.

La Pomezău, o localitate aflată la 40 km. sud-est de Oradea, a fost ridicat un castel, din care azi se păstrează doar un fragment de zid, având o lungime de 25 m., grosimea sa fiind de circa un metru. La baza acestui zid, dar și încastrate în pereții unor locuințe din comună, au fost descoperite câteva piese din piatră renașcentiste, între care se remarcă ancadramentele unei uși decorate cu un șir de rozete, ghirlande și scoici, alături de un colț de cornișă. Un relevu întocmit la finele secolui al XIX-lea, când starea de conservare a ruinelor era ceva mai bună, înfățișează o formă patrulateră cu patru mici bastioane la colțuri³⁷⁹. Datarea acestui monument,

³⁷² Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *op. cit.*, p. 110 – 111.

³⁷³ *Ibidem*, p. 109.

³⁷⁴ *Ibidem*, p. 108 – 109.

³⁷⁵ *Ibidem*, p. 99 – 100; în ultimii ani arealul a fost intens cercetat arheologic: A. A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII – XVI*, Catalog, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, *passim*.

³⁷⁶ Kovács A., Szabályos alaprajzú olaszbarokk várkastélyok Erdélyben, în *Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980, p. 228.

³⁷⁷ *Ibidem*, p. 86.

³⁷⁸ I. Crișan, Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor), în *Crisia*, XX, 1990, p. 138.

³⁷⁹ I. Emödi, *Fragmentele arhitectonice renașcentiste de la Pomezău*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 505.

azi ruinat, a oscilat între sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, meșterii aflați pe șantierul de construcție fiind socotiți de origine italo - dalmată, pe baza unor analogii cu fragmentele renașcentiste descoperite aici. Aflat inițial în proprietatea familiilor Telegdi și Kornis, castelul a fost ocupat în anul 1660 de către turci, fiind transformat în sediu de sândegeac, subordonat centrului de pașalâc de la Oradea³⁸⁰.

În anul 1991, cu prilejul trasării primei secțiuni pe șantierul orădean, o transversală, care a unit incinta din dreptul bastionului Crăișorul cu exteriorul aripii sudice a bastionului de sud-est a palatului princiar, a apărut posibilitatea de a cerceta modul de construcție a zidului clădirii, fiind realizat în fapt un studiu de parament. Astfel, fundațiile au fost construite din blocuri din piatră fasonată de mari dimensiuni, provenite cu siguranță de la ansamblul episcopal demolat, alături de fragmente de cărămizi și pietre de mici dimensiuni, inclusiv de râu, care au fost introduse în locurile rămase goale între bolovanii principali. De altfel, ancadramele provenite de la ansamblul medieval sunt prezente în zidurile tuturor ansamblurilor cetății: incinta, bastioanele și palatul princiar. Fundația prezintă două retrageri succesive, prima la 0,80 m. adâncime față de actualul nivel de călcare, cu circa 0,25 m., iar a doua la 1,80 m. adâncime față de același nivel, cu circa 0,45 m. Cercetările arheologice au coborât până la 2,80 m., fără a putea atinge partea inferioară a fundației din cauza unei alte fundații din cărămidă aflată la numai un metru de cea a palatului.

Purtând amprenta renașterii transilvănene, atât de mult influențată de arhitecții italieni, omniprezenți în principatul transilvan începând cu mijlocul secolului al XVI-lea, palatul princiar de la Oradea a finalizat un enorm travaliu, început în anii 1569 – 1570 cu cetatea bastionară și terminat abia în jurul anului 1650 cu amintitul monument. Copiind fidel, la scara 1/2 cetatea bastionară, palatul s-a încadrat armonios în ansamblu, reprezentând cu siguranță unul din cele mai frumoase dar și impozante construcții renașcentiste din

Transilvania, ridicat, asemeni altora, la inițiativa harnicului principe Gabriel Bathory.

Destinul cetății și al complexelor interioare s-a schimbat radical în următoarele decenii. Cucerirea treptată de noi teritorii, până în anul 1718, de către Imperiul Habsburgic, a modificat poziția strategică de avanpost imperial avută inițial de cetatea orădeană. Treptat, ea a devenit o simplă garnizoană militară, planurile întocmite de către arhitecții austrieci, imediat după cucerirea din anul 1692, de transformare în stil Vauban a fortificației fiind abandonate, inițial datorită lipsei unor resurse financiare, ulterior din mai sus amintita scădere a importanței sale strategice³⁸¹.

III.2. Materialul arheologic descoperit în Cetatea Oradea. Analiză și analogii

III.2.1. Materialul ceramic

III.2.1.1. Ceramica de construcție. Fragmente de frescă și stucatură.

Ceramica de construcție descoperită în cetatea orădeană în cursul recentelor săpături arheologice, reprezintă o categorie de materiale mai puțin intrată în atenția arheologilor români; cu toate acestea în ultimii ani a văzut lumina tiparului prima micromonografie dedicată țiglelor și olanelor din Transilvania și vecinătățile ei³⁸². Am inclus în

³⁸¹ M. Georgiță, *Evoluția lucrărilor de construcții și renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominație habsburgică*, în *Heredibus. Anuarul Sesiunii de Comunicări Științifice al Cetății Oradea*, nr. I – II, 2005 – 2006, p. 63 – 65.

³⁸² A. A. Rusu, *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p. 21 – 40; vezi și considerațiile aceluiasi autor legate de descoperirile de la Oradea: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 117 – 121.

³⁸⁰ *Ibidem*, p. 501.

categoria ceramicii de construcție cărămizile, țiglele și olanele, fiecare fiind delimitate prin forme, mărimi și moduri de prelucrare diferite.

Pe șantierul arheologic orădean au fost descoperite două principale categorii de cărămizi: cele uzuale, folosite ca material de construcție propriu-zis, care în funcție de contextul stratigrafic și analogii, au putut fi uneori delimitate cronologic și cele ornamentale, piese care se disting printr-o formă specială dar și prin folosirea lor doar în locuri precis delimitate.

Cele mai vechi cărămizi descoperite la Oradea provin de la primul ansamblu episcopal găzduit de cetate, cel romanic. Piese, majoritatea fragmentare, au apărut în secțiunea S I, într-un context stratigrafic nu foarte clar; credem că pot fi datate în secolele XII – XIII. Cărămizile descoperite în arealul amintit sunt de o calitate medie, unele având o ardere incompletă, pasta are culoarea roșie iar degresantul folosit a fost mica sau mici fragmente de piatră sfărâmată. Dimensiunile acestor cărămizi sunt cele ale unor piese comune: 26,5 x 12 x 7,5 cm.³⁸³. Folosirea cărămizilor în construcțiile de factură romanică din Transilvania a fost un fapt uzual. Dincolo de a fi doar o simplă modă, astfel de elaborări întâlnim atât în cazul unor biserici, exemplele de la Herina și Acăș fiind printre cele mai sugestive³⁸⁴, dar și cel al mănăstirii de lângă satul medieval dispărut Herpály, azi Berettyóújfalu în Bihorul unguresc, nu departe de frontiera cu România³⁸⁵, alături de unele fortificații caracteristice perioadei: donjonul de la Ciacova, din Banat, datat în deceniul șapte al secolului al XIII-lea, fiind de asemenea un bun exemplu³⁸⁶. În arealul zonei de câmpie din bazinul Crișurilor, densitatea monumentelor ridicate din

cărămidă se explică prin lipsa relativă a pietrei în regiune. O simplă enumerare a acestora include în categoria monumentelor ecclesiastice basilica de la Tămașda³⁸⁷, cu cărămizi măsurând 29 x 14 x 5,5 cm.³⁸⁸, turnul - clopotniță de la Sănnicolau de Beiuș³⁸⁹ și biserica de la Șișterea, unde cărămizile aparțin primei faze de funcționare a monumentului și anume a doua jumătate a secolului al XIII-lea, piesele având dimensiunile de 28,5 x 15 x 5,5 cm.³⁹⁰. Arhitectura militară este și ea generoasă cu folosirea cărămizii în acest areal. Distingem astfel donjonul cetății Adrian aflat lângă localitatea Sălard³⁹¹, dar și pe cel de la Cheresig, foarte bine conservat, unde cărămizile măsoară 25 x 15 x 5 cm.³⁹². Pentru completare amintim și dimensiunile cărămizilor folosite la construcția primului palat episcopal de la Alba Iulia, datat la finele secolului al XII-lea: 28 x 15 x 5,5 cm.³⁹³.

În contextul folosirii cărămizilor în arhitectura romanică la Oradea, dar și în Bihor, credem că aici este nevoie de o observație. Comparând piesele de la Oradea cu cele de la Adrian, dar mai ales de la Cheresig, am sesizat folosirea în ultimele două cazuri a unor cărămizi de foarte bună calitate, cu o formă ușor aplatizată, caracteristice romanului târziu³⁹⁴, cele din cetatea orădeană având mai degrabă dimensiunile unor piese comune, care vor fi întâlnite și în perioadele următoare³⁹⁵.

Arhitectura gotică a folosit mult mai puțin cărămida, materialul preferat fiind evident piatra. În

³⁸⁷ Al. Avram, *Arhitectura romanică din Crișana, Oradea*, 1969, p. 16 – 22.

³⁸⁸ Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, 1999, vol. I, p. 124.

³⁸⁹ Al. Avram, *În memoria Radu Popa: săpăturile arheologice de la Sănnicolau de Beiuș – locul „La Turn”. Considerații asupra bisericilor – sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crișia*, XXV, 1995, p. 67 și urm.

³⁹⁰ *Ibidem*, p. 75.

³⁹¹ Idem, *Arhitectura romanică din Crișana, Oradea*, 1969, p. 8.

³⁹² D. Marta, *Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor): istoric și propuneri de restaurare*, în *Crișia*, XXXIX, 2009, p. 84.

³⁹³ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 129.

³⁹⁴ Al. Avram, *op. cit.*, p. 13.

³⁹⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 117.

³⁸³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 117.

³⁸⁴ V. Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 85.

³⁸⁵ Mody Gy., *Berettyóújfalu. A herpály Csonkatorony*, Budapest, 1993, *passim*.

³⁸⁶ N. Săcară, *Turnul medieval din Ciacova*, în *Tibiscus*, I, 1971, p. 157 – 172; A. A. Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980, p. 185; există și datări mai largi ale cetății, în secolele XIII – XIV.

cetatea orădeană, în perioada goticului, cărămizile au fost uzitate doar în poziție secundară, îndeosebi la incinta ridicată la finele secolului al XIII-lea, având rolul de umplere a unor goluri prea mari rămase în asizele alcătuite din pietrele de construcție, pentru a fi suplinite doar cu mortar. Marea majoritate a acestor cărămizi sunt fragmentare, ele putând fi fracționate de meșterii care au lucrat la incintă. Este posibil de asemenea ca multe dintre cărămizi să provină din clădirea palatului episcopal romanic sau de la basilica contemporană, după dezafectarea lor în urma distrugerilor provocate de invazia tătară de la 1241.

Cercetările arheologice efectuate în arealul palatului episcopal au relevat folosirea intensă a cărămizii, mai ales în cazul unor compartimentări interioare dar și a unor reamenajări târzii; locul predilect a fost în aripa veche, de sud-est a ansamblului, precum și în zona de racord a celor două componente ale clădirii. A fost descoperită o podea din cărămidă așezate pe cant, care pornea de la umărul unui nivel de amenajare unde a fost descoperită o monedă bătută în anul 1553.

Ridicarea cetății bastionare de la Oradea, începând cu anul 1569, și cererea enormă de cărămidă pentru a căptuși incintele și cele cinci bastioane a noii fortificații oferă și primele mențiuni documentare despre „importul” acestora în urbea de pe Crișul Repede. Sunt amintite astfel transporturi venind de la Bistrița, în anii 1571 – 1580, din Năsăud, la 1571 – 1572 și Sibiu, în 1572. În anul 1573, patru meșteri cărămidari din Bistrița erau prezenți pe șantierul orădean³⁹⁶. Cărămizile de la bastioanele Crăișorul (1569 – 1572), Aurit (1572) și Roșu (1584 – 1597) au fost măsurate, dimensiunile variind între 26 – 28 x 13 – 15 x 5 – 6 cm.³⁹⁷ Este interesant de observat, în cazul bastioanelor Aurit și parțial al Crăișorului, că ele au fost căptușite, probabil în majoritate, cu cărămizi provenite din Bistrița, Năsăud și Sibiu. Avem confirmată relatarea cu privire la faptul că, în

general, cărămizile erau pregătite cu un an înainte de a fi utilizate în construcția propriu-zisă, probabil pentru o uscare desăvârșită³⁹⁸. Dimensiunile cărămizilor din Transilvania se „clasicizează” tocmai în secolele XV – XVI, dimensiunile preferate fiind de 28 – 30 x 14 – 16 x 5 – 6 cm.³⁹⁹

Folosirea masivă a căptușelilor de cărămidă la incintele și bastioanele ridicate la finele secolului al XVI-lea dar și la începutul celui următor a avut drept cauză o reacție defensivă împotriva puterii tot mai mari al artileriei de asediu. Cărămida, mult mai puțin dură decât piatra, a atenuat în bună măsură forța de izbire sporită a ghiulelelor de mari dimensiuni trase din mortiere. Exemple contemporane cu Oradea avem la Târgu Mureș și la Sibiu; se pare că acest tip de protecție, de sorginte italiană, a fost util, cetățile târzii ridicate de austrieci la finele secolului al XVII-lea și în decada de început a veacului următor, la Alba Iulia⁴⁰⁰ și Arad⁴⁰¹, abordând aceeași strategie de construcție.

Cărămizile pavimentale nu au fost folosite la palatul episcopal orădean, constructorii preferând utilizarea celor comune dar amplasate pe cant, realitate care nu exclude complet o ipoteză prezență a lor. În cazul palatului princiar orădean, ridicat în prima jumătate a secolului al XVII-lea, distrugerile interioare masive la nivelul de călcare ne obligă la prudență. Legat de acest interval, există o informație documentară interesantă, privind *Magna Curia* de la Deva, datată în anul 1613: o scrisoare a principelui Gabriel Bethlen, inițiatorul ridicării și a palatului princiar de la Oradea, către meșterii cărămidari din Sibiu, de unde înaltul demnitar comandă cărămizi de paviment pentru ansamblul din orașul de p Mureș⁴⁰².

³⁹⁸ I. Codrea, *Șantierul de construcții medieval din Transilvania – secolele XIII – XVI*, în *Sargetia*, XXXI, 2003, p. 353.

³⁹⁹ *Idem*, *Meșterii constructori din Transilvania – secolele XIII – XVI*, în *Sargetia*, XXXIII, 2005, p. 284.

⁴⁰⁰ V. Drăguț, *op. cit.*, p. 85 – 86.

⁴⁰¹ A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 31 – 36, cu bibliografia.

⁴⁰² K. András, *Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 155.

³⁹⁶ *Ibidem*, p. 118.

³⁹⁷ Emödi J., *op. cit.*, p. 135.

Cărămidarii care au lucrat în perioada de funcționare a episcopiei catolice de Oradea, sub directă patronare a acesteia, au fost mulți dintre ei iobagi pe domeniul aferent instituției. După desființarea episcopiei, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ei au devenit supuși pe domeniul cetății, pentru ca după cucerirea austriacă din 1692, să revină la statutul anterior. Oricum, apariția la începutul secolului al XVIII-lea a primelor manufacturi specializate în acest tip de producție va elimina rapid pe micii producători individuali⁴⁰³.

O categorie specială a cărămizilor sunt piesele de formă trapezoidală, cu unul dintre capete semicircular, mai lat decât corpul, și smălțuit în culorile brun, gălbui sau verde. Majoritatea acestor piese au fost descoperite în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, dar fără un context stratigrafic clar. Folosirea lor se orienta de obște spre brăurile ornamentale de pe fațadele clădirilor; fiind așezate pe cant, iar partea semicirculară și smălțuită era amplasată firesc la exterior, restul fiind încastat în grosimea zidurilor. Uneori astfel de piese erau folosite și pe post de parcanе de uși și ferestre. Literatura de specialitate a semnalat puține analogii, ele fiind datate în secolele XV - XVII⁴⁰⁴. O descoperire provine de la Tileagd, nu departe de Oradea unde, în preajma bisericii gotice aparținând familiei nobiliare Télégdy a fost descoperită o cărămidă ornamentală⁴⁰⁵. Datarea propusă este largă, secolul al XV-lea. Piese de acest tip au apărut și la est și sud de Carpați, datate în secolele XVI - XVII⁴⁰⁶, între acestea remarcându-se cele descoperite la Curtea Domnească de la Târgoviște⁴⁰⁷.

Țiglele au reprezentat o importantă categorie a ceramicii de construcție descoperită în cetatea orădeană, cu bune analogii în întreg spațiul românesc⁴⁰⁸. Palatul episcopal, în faza sa gotică și renescentistă, a fost acoperit cu țigle; o piesă interesantă, smălțuită, cu terminație semicirculară și muchie teșită, având dimensiunile de 21 x 18 x 1,8 cm., a fost descoperită tocmai în nivelele stratigrafice aparținând amintitului edificiu⁴⁰⁹. În miniatura cetății orădene, unde este înfățișată catedrala episcopală gotică de la Oradea, edificiul apare acoperit cu țigle, se pare nesmălțuite⁴¹⁰. Datarea lor este largă înglobând secolele XIV - XVI.

Olanele pentru învelitoare au fost la rândul-le descoperite în număr mare. Sunt piese lucrate dintr-o pastă de bună calitate, de culoare roșiatică, folosind uneori ca degresant mica; dimensiunile oscilează între 24 și 27 cm, una dintre piese având o dungă subțire de smalt. Unele olane aveau la unul dintre capete un mic cep de prindere⁴¹¹. Analogiile cu olanele descoperite la Oradea sunt numeroase, ele cunoscând o mare răspândire atât în centrul Europei dar și în arealul de la sud și est de Carpați, în Țara Românească, Moldova⁴¹² și Dobrogea⁴¹³. Să mai

⁴⁰⁸ O analiză completă a țiglelor medievale la A. A. Rusu, *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p. 30 - 38. Autorul a revenit recent asupra subiectului într-o monografie purtând același titlu, care credem că pentru o bună bucată de timp, a epuizat acest capitol al culturii materiale medievale din Transilvania și împrejurimi. Studiul a fost publicat în volumul: A. A. Rusu, *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj - Napoca, 2008, p. 267 - 290. Parcurgerea studiului mai sus amintit relevă numeroasele analogii cu descoperirile de la Oradea, care acoperă întreg spațiul Țărilor Române.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, p. 31.

⁴¹⁰ *Idem*, (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 119.

⁴¹¹ *Ibidem*, p. 120.

⁴¹² Paraschiva Victoria Batariuc, *Acoperișurile bisericilor din secolele XV - XVI din Moldova*, în *Ars Trans.*, XIV - XV, 2004 - 2005, p. 13 - 22.

⁴¹³ O analiză completă a olanelor medievale la A. A. Rusu, *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra*

⁴⁰³ Emödi J., *op. cit.*, p. 131.

⁴⁰⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 119.

⁴⁰⁵ Emödi J., *op. cit.*, p. 122.

⁴⁰⁶ Dana Mihai, *Archaeological documented building materials and techniques used for civil and religious monuments in Wallachia, XVI - XVII centuries*, în *Cerc.Arch.*, XI/parte a II-a, 1998 - 2000, p. 525; piesele descoperite provin de la mănăstirea Strehaia.

⁴⁰⁷ N. Constantinescu (coordonator), *Târgoviște: reședința voievodală (1400 - 1700) - Cercetări Arheologice (1961 - 1986)*, Târgoviște, 2009, pl. 75/1.

amintim că în cetatea Oradea au fost folosite și conducte de aducțiune a apei. Piese s-au păstrat fragmentar: una dintre ele are o lungime păstrată de 17 cm cu diametrul de 8 cm, a doua piesă are lungimea de 10,5 cm, cu un cep de racordare la un capăt. Analogii cu astfel de piese găsim atât în Transilvania, la Sighișoara, Sibiu și Codlea, în Țara Românească, la Orașul de Floci⁴¹⁴, la curțile domnești de la Târgoviște⁴¹⁵ și Iași⁴¹⁶, dar și în Ungaria, la Buda și Visegrad, deși până târziu în secolele XVII – XVIII, au continuat să fie folosite și conductele din lemn. Trebuie menționat și faptul că folosirea aducțiunilor de apă prin conducte ceramice nu a eliminat folosirea fântânilor interioare din cetatea orădeană; una dintre acestea apare foarte clar în curtea exterioară a palatului episcopal pe stamptă datorată lui Georg Houfnagel datată în anul 1598⁴¹⁷.

În ansamblu, folosirea acestui evantai al ceramicii de construcție denotă, pe de o parte înscrierea ansamblului orădean în vastul areal arhitectonic european, care a folosit la un moment dat una sau alta dintre piesele analizate anterior, iar pe de altă parte prin întrebuințarea cărămizilor ornamentale, un anumit rafinament artistic, specific secolelor XIV – XV.

În contextul descoperirilor timpurii din cetatea orădeană, un loc distinct este ocupat de puținele și extrem de fragmentarele bucăți de frescă, apărute în poziție secundară în nivelul de amenajare al palatului episcopal gotic, dar care cronologic aparțin fazei romanice a ansamblului orădean. Analiza lor permite doar diferențierea unor combinații cromatice de albastru, galben,

brun, ocru, portocaliu și negru, având la rândul-le nuanțe diverse. Din păcate, fragmentarea excesivă (cea mai mare suprafață de frescă descoperită nu depășește 9 cm²)⁴¹⁸ a făcut imposibilă decuparea unor motive figurative. În cazul a trei fragmente s-au distins câteva linii curbe trasate paralel. Un eventual repertoriu al frescelor timpurii date în secolele XII – XIII din Transilvania este imposibil de alcătuit pentru simplul motiv al rarității și al fragmentării excesive al puținelor exemplare descoperite. În acest context ne limităm la două analogii, cele de la Dăbâca⁴¹⁹ și Voivozi⁴²⁰.

În fine, trebuie amintite și două fragmente de stucatură descoperite în nivelul stratigrafic pandant secolelor XVI – XVII, ambele în secțiunea S VIII⁴²¹. Stucaturi extrem de valoroase s-au păstrat în palatul princiar din cetate, fiind realizate de către „stucatorii principelui” Gabriel Bethlen: Mathias Halász și Konradus Fünk, originari din Casovia (azi Kosice), aflați la Oradea începând cu data de 28 septembrie 1628, care au amenajat faimoasa „Sală cu grifoni” din cadrul aripii de vest a ansamblului amintit⁴²².

III.2.1.2. Ceramica de factură bizantină

Între piesele ceramice descoperite în cursul săpăturilor arheologice din cetatea orădeană se numără și o duzină de fragmente cu o plasare stratigrafică și caracteristici de prelucrare oarecum speciale⁴²³.

monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei), în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2002, p. 26 – 30. Autorul a revenit de curând asupra subiectului cu un studiu exhaustiv: vezi supra nota nr. 26.

⁴¹⁴ Anca Păunescu, Elena Rența, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite la Orașul de Floci, județul Ialomița*, în *Cerc. Arh.*, XI/partea I, p. 186.

⁴¹⁵ N. Constantinescu (coordonator), *op. cit.*, p. 128.

⁴¹⁶ A. A. Rusu (sub redacția), p. 120 – 121.

⁴¹⁷ Printre alte numeroase reproduceri vezi: *Varádi kőtorédekék*, Budapest, 1989, p. 301, fig. 1.

⁴¹⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 85.

⁴¹⁹ Șt. Pascu și colab., *Cetatea Dăbâca*, în *A.M.N.*, V, 1968, p. 169 – 171.

⁴²⁰ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII – XV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 72.

⁴²¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 177.

⁴²² M. Țoca, *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renaștere de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976, p. 209.

⁴²³ Subiectul a fost tratat pe scurt în articolul publicat de D. Marta, *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul omenește posibil pentru rânduirea binelui*.

Astfel, în secțiunea S V, trasată în anul 1991 la o adâncime de circa trei metri, au apărut primele fragmente ceramice cu smalt, deosebite de cele clasice ale secolelor XVI - XVII. Aflându-ne la începutul cercetărilor arheologice din cetate, fragmentele ceramice au fost privite cu circumspecție, deși era foarte clar, în ciuda faptului că erau puține și atipice, că nu erau simple „accidente” rezultate din interferența cu alte niveluri stratigrafice față de cel unde au fost descoperite. Un alt semnal l-a constituit descoperirea în secțiunea VIII, la o adâncime de patru metri, a unui fragment de perete de vas decorat cu cerulețe imprimate la distanțe constante de circa doi centimetri. Suprafața vasului era acoperită cu o peliculă de smalt de slabă calitate, având culoarea verde-oliv. Descoperirea altor fragmente ceramice cu caracteristici ale smaltului asemănătoare, în secțiunile S XV și S XVI, iar mai târziu și în secțiunile S X și S XVIII, în condiții stratigrafice identice, a conturat definitiv existența unei serii ceramice cu o vechime considerabilă, chiar în comparație cu mult mai numeroasele dar și mai cunoscutele căldări de lut, găsite oarecum în același context stratigrafic. Orizontul ceramicii vechi smălțuite se situa imediat deasupra sterilului arheologic, putând fi socotit cel mai vechi din cetatea orădeană. Ne grăbim totuși să precizăm faptul că ponderea lor în materialul ceramic timpuriu de la Oradea nu depășește procentul de 1 %, cea mai mare cantitate descoperită fiind în interiorul locuinței L 4 din secțiunea S XVIII⁴²⁴.

Pasta din care a fost lucrat acest tip ceramic este de foarte bună calitate, folosind ca degresant nisipul, bine arsă, culoarea predominantă fiind cenușiul. Există însă și câteva fragmente cu pastă ușor grosieră, de calitate medie. Un singur fragment are pasta negricioasă, fiind cu siguranță efectul unei arderi secundare. Smaltul, care în cele mai multe cazuri nu acoperă uniform întreaga suprafață a

fragmentelor ceramice, are culoarea verde-oliv sau verde-gălbui. Smălțuirea a avut ca loc predilect partea superioară a vaselor, buzele îndeosebi, fiind practică exclusiv pe exterior. Fără a fi în măsură să operăm cu reconstituiri precise, datorită fragmentării ceramicii analizate, opinăm că majoritatea vaselor aveau lățimea maximă în partea mijlocie, putând fi oale - borcan sau ulcioare.

Deranjările extreme petrecute în arealul cercetat arheologic de cele două mari șantiere ale ansamblului orădean, cel din secolele XIII - XIV/XV, respectiv XVI - XVII, împiedică efectuarea unor observații precise legate de stratigrafia aferentă ceramicii analizate. O analiză comparativă a materialului arheologic provenit din prima fază de funcționare a cetății orădene relevă totuși o anterioritate a orizontului de ceramică smălțuită față de cel cu căldări de lut și ceramică de uz comun decorată cu unghia sau cu banzi de linii în val sau paralele, chiar dacă această diferențiere este minoră iar alteori aproape imposibil de detectat.

Faptul că, în general, arheologii au socotit că pătrunderea căldărilor de lut în arealul transilvănean a avut loc la sfârșitul secolului al XI-lea⁴²⁵, deși putem inclina mai degrabă spre începutul celui următor, denotă că aceste datări pot reprezenta un argument pentru datarea ceramicii smălțuite analizate în intervalul cronologic imediat anterior, a doua jumătate a secolului al XI-lea, deși, repetăm, contextul stratigrafic ne obligă la prudență.

Ceramica de factură bizantină de la Oradea are câteva analogii în arealul bazinului Crișurilor, dar și în aria intracarpatică și în Banat. Astfel, la Biharea, în imediata apropiere a Oradiei, au fost descoperite mai multe fragmente ceramice smălțuite în verde-oliv. Autorul descoperirilor le-a considerat importuri bizantine sau imitații locale. Trebuie menționat faptul că între pisele descoperite la Biharea se remarcă câteva fragmente cu o calitate deosebită a smaltului, provenite cu siguranță din

Omagiu profesorului Sever Dumitrașcu la 65 de ani, Oradea, 2001, p. 383 - 386.

⁴²⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 134.

⁴²⁵ Este posibil ca în zona de la vest de Munții Apuseni acest tip de piese ceramice să fie ceva mai timpurii, datând probabil imediat după mijlocul veacului al XI-lea; apud *Ibidem*, p. 135.

atelierele sud-dunărene⁴²⁶. Și în cazul pieselor de la Biharea, aidoma celor din cetatea orădeană, în orizontul ceramicii de factură bizantină nu au fost descoperite fragmente ale unor căldări de lut sau vase cu gât canelat, ambele categorii fiind date ulterior ceramicii smălțuite de factură bizantină⁴²⁷. Cronologic, aceste descoperiri au fost încadrate în a doua jumătate a secolului al X-lea și la începutul veacului următor⁴²⁸.

În același areal bihorean au mai fost semnalate astfel de descoperiri la Sânnicolau de Beiuș⁴²⁹ și Voivozi⁴³⁰, date în ambele cazuri cu un secol mai târziu decât ceramica similară descoperită la Biharea. La Sânnicolau de Beiuș, alături de fragmentele ceramice smălțuite, a fost descoperit și un fragment de amforă de factură bizantină târzie. La Voivozi avem de-a face cu o parte dintr-un ulcior, lucrat la roată rapidă, din pastă omogenă, bine arsă, de culoare cenușie, smălțul de culoare verde-oliv fiind aplicat pe exteriorul piesei. Un fragment ceramic canelat, lucrat din pastă de culoare cenușie, fină, socotit a fi de factură bizantină, a fost descoperit la Sânnicolau Român, în contextul funcționării în zonă a unui mare centru de producție al ceramicii⁴³¹.

În Transilvania descoperiri ceramice de factură bizantină au fost semnalate la Bratei, în cimitirul nr. 2, constând dintr-un ulcior cu gât cilindric⁴³², la Dăbâca, unde alături de ceramica bizantină, de

foarte bună calitate, importată probabil direct de la oficiile sud-dunărene sau dobrogene, au fost descoperite și fragmente de o calitate mai modestă, smălțuite în verde-oliv, probabil imitații locale, în importantul centru de la Cluj – Mănăstur⁴³³, dar și la Hunedoara⁴³⁴, Iernut⁴³⁵ și Vințu de Jos, unde fragmentul ceramic a fost lucrat dintr-o pastă devenită cenușie după ardere, culoarea smălțului fiind roșiatic-portocaliu. Descoperirea a fost făcută într-o locuință⁴³⁶. Din zona de graniță a Crișanei cu Transilvania, din cetatea de pământ de la Ortelec, provine un fragment dintr-un recipient de mici dimensiuni, realizat la roată rapidă. Pasta era degresată cu nisip fin, având după ardere o culoare cărămizie. Smălțul păstrat pe suprafața exterioară avea culoarea verde-oliv⁴³⁷.

Valea Mureșului, cu importanța sa excepțională în evul mediu timpuriu, nu putea fi ocolită de astfel de descoperiri. Un prim grup de piese provin de la Alba Iulia. Cercetările arheologice mai vechi din interiorul cetății au dus la descoperirea unui vas smălțuit în culoarea verde-oliv. Piesa a fost datată în secolul al XII-lea⁴³⁸. Amplele cercetări arheologice demarate în anul 2000 în preajma catedralei romano – catolice și a palatului episcopal din același oraș, au dus la descoperirea unui nou lot de ceramică de factură bizantină, smălțuită verde-oliv. Pasta ceramicii a fost bine arsă, arderile fiind atât redundante cât și oxidante. Au rezultat vase realizate din pastă fină dar și de calitate medie. Roata la care au fost lucrate piesele era cea rapidă. Datarea propusă este destul de largă, acoperind

⁴²⁶ S. Dumitrașcu, *Biharea I. Săpăturile arheologice din anii 1973 – 1980*, Oradea, 1994, p. 200.

⁴²⁷ *Ibidem*, p. 204.

⁴²⁸ *Ibidem*, p. 205.

⁴²⁹ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *O reședință feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuș*, în *R.M.M.M.I.A.*, XV, 1984, nr. 2, p. 39, fig. 2/b; R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru*, în *M.C.A.*, XVI, 1986, p. 231, fig. 6/b.

⁴³⁰ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII – XV*, în *Crisia*, XVII, 1987, p. 96 – 97.

⁴³¹ S. Dumitrașcu, I. Crișan, *Cuptoare de ars oale descoperite la Sânnicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 55.

⁴³² Eugenia Zaharia, Ligia Bârzu, C. Ittu, *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud. Sibiu)*, în *M.C.A.*, XVI, 1980, p. 190.

⁴³³ P. Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj – Napoca, 2006, p. 213.

⁴³⁴ *Ibidem*, p. 213.

⁴³⁵ Informație amabilă de la dr. C. Cosma, arheolog la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj – Napoca.

⁴³⁶ N. M. Simina, *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995, p. 476, pl. VIII, fig. 7.

⁴³⁷ C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII – X d.H.*, Cluj – Napoca, 2002, p. 112 și pl. 182/1.

⁴³⁸ R. Heitel, *Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia*, în *M.C.A.*, XV, 1983, p. 448.

secolele X – XIII⁴³⁹. În aşezarea de la Zăbrani – Sătuş, într-o locuinţă, a fost descoperit un fragment ceramic smălţuit în negru, decorat cu motive în relief, pasta fiind de o calitate superioară comparativ cu piesele găsite la Oradea⁴⁴⁰. Descoperiri ceramice de factură bizantină au fost făcute şi în cetatea de pământ de la Arad – Vladimirescu⁴⁴¹. La Frumuşeni – Bizere, în judeţul Arad, unde în ultimii ani, cercetările arheologice la mănăstirea de acolo au dus la descoperiri arheologice excepţionale⁴⁴², au apărut şi fragmente ceramice de factură bizantină, inclusiv piese de calitate superioară⁴⁴³.

Cele mai numeroase descoperiri de ceramică de factură bizantină provin din Banat, cu precădere din sudul acestuia. Ceramica descoperită în acest areal, aflat mult mai aproape de influenţa imperială, avea în general pasta de culoare roşu-cărămiziu sau brun-cenuşiu, degresantul folosit fiind nisipul şi mai puţin mica. Motivele decorative sunt cercurile concentrice, alături de figuri geometrice incizate, în relief sau aplicate pe corpul vaselor. Se observă deja din această descriere particularităţi stilistice întâlnite foarte rar în nord; este totuşi o realitate că ceramica timpurie din zonă s-a răspândit ceva mai târziu şi în principalele centre urbane ale Ţării Româneşti⁴⁴⁴. Tipurile de vase cele mai întâlnite sunt ulcioarele, cămile cu o toartă şi străchinile⁴⁴⁵.

Locurile unde au fost făcute descoperirile variază: de la locuinţe, în cazul celor de la Gornea – Ţarmuri⁴⁴⁶, Moldova Veche şi Ilidia – Sălişte, la

fortificaţii, în cazul Mehadiei şi Ilidiei⁴⁴⁷ şi într-un singur caz într-o necropolă, la Gornea – Ţărchevişte, în mormântul nr. 49, unde piesa a fost un ulcior păstrat aproape întreg⁴⁴⁸, toate localizate în judeţul Caraş – Severin. Alte descoperiri ale acestui tip ceramic au fost făcute la Drobeta-Turnu Severin şi Orşova, ambele în Mehedinţi, alături de Socolari şi Gherteniş, localităţi din Caraş – Severin⁴⁴⁹. Datările propuse variază de la secolele XI – XII, în cazul pieselor de la Ilidia – Sălişte, la un interval mai larg, secolele XI – XIII, pentru ceramica descoperită la Moldova Veche⁴⁵⁰.

Provenienţa acestui tip ceramic, în cazul importurilor, sau sursa de inspiraţie, în cazul imitaţiilor locale, a fost îndeosebi regiunea Dunării de Jos, unde stăpânirea bizantină s-a reînstatat începând cu finele secolului al X-lea, continuând să fie prezentă până cel puţin în ultimul sfert al secolului al XII-lea. În fapt, primul interval de timp mai sus menţionat, secolul al X-lea, a fost socotit şi momentul pătrunderii şi începutul circulaţiei acestui tip ceramic în arealul analizat⁴⁵¹. De exemplu, la Dinogeţia vasele smălţuite în verde-măsliniu reprezintă circa două treimi din ceramica smălţuită. Lucrată la roată rapidă, din pastă de culoare cenuşie, arsă uniform, avea ca formă, într-o majoritate covârşitoare ulciorul, de mărimi diferite⁴⁵². Acelaşi tip de descoperiri au fost făcute şi în cetatea de la Păcuiul lui Soare⁴⁵³. În afara graniţelor Imperiului Bizantin, în spaţiul mai sus analizat, singurul atelier cercetat arheologic şi dovedit că a produs ceramică smălţuită de imitaţie bizantină a fost cel de la Gornea – Zomoniţa,

⁴³⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 219; 576, pl. 68/11, 653, pl. 145/3, 654, pl. 146/3.

⁴⁴⁰ V. Boroneanţ, *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani – „Sătuş”, în Ziridava*, VI, 1976, p. 59, 66, fig. VII.

⁴⁴¹ P. Iambor, *op. cit.*, p. 213.

⁴⁴² Ileana Burnichioiu, A. A. Rusu, *Mozaicurile medievale de la Bizere*, Cluj – Napoca, 2006, *passim*.

⁴⁴³ A. A. Rusu (sub redacţia), *op. cit.*, p. 135.

⁴⁴⁴ D. Ţeicu, *Opinii în legătură cu producerea şi răspândirea ceramicii smălţuite medievale în regiunea Dunării de jos apusene*, în *Studii istorice*, Timişoara, 2003, p. 155 – 160.

⁴⁴⁵ *Idem*, *Ceramica de factură bizantină descoperită în sud-vestul României*, în S.C.I.V.A., XXXIV, 1983, nr. 3, p. 276 – 278.

⁴⁴⁶ I. Uzun, *Locuirea medieval – timpurie de la Gornea – Ţarmuri*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 218 – 219.

⁴⁴⁷ D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 275.

⁴⁴⁸ D. Ţeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat din clisura Dunării*, Reşiţa, 1996, p. 92.

⁴⁴⁹ D. Ţeicu, *op. cit.*, p. 275 – 276.

⁴⁵⁰ *Ibidem*, p. 280 – 282.

⁴⁵¹ Corina Nicolescu, *Ceramica smălţuită din sec. X – XIV în lumina noilor cercetări arheologice*, în S.C.I.A., II, 1959, p. 88 – 104.

⁴⁵² Gh. Ştefan, I. Barnea şi colab., *Dinogeţia*, Bucureşti, vol. I, 1967, p. 230.

⁴⁵³ P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare*, Bucureşti, vol. I, 1972, p. 89.

produsele de aici răspândindu-se în întregul Banat și poate și la nord de Mureș.

Datarea acestui tip ceramic nu a fost întotdeauna foarte clară, intervalul general acceptat fiind secolele XI – XII, uneori și prima parte a secolului al XIII-lea, cu excepția pieselor descoperite la Biharea, unde datările propuse sunt mai timpurii cu un secol. Și în cazul Orădiei credem că datarea propusă, finele secolului al XI-lea și începutul secolului următor, se încadrează în contextul general al folosirii acestui tip ceramic în arealele analizate. Este de asemenea ușor de observat că multe dintre descoperirile ceramicii de influență bizantină, din zona cercetată, au fost făcute în mediile elevate ale unor importante centre de putere sau ecclesiastice: Biharea, Oradea, Sănnicolau de Beiuș, Dăbâca, Cluj – Mănăstur, Arad – Vladimirescu, Ortelec, Bizere, buna calitate a pieselor făcându-le probabil mai puțin accesibile în mediile comune ale veacurilor XI – XII.

III.2.1.3. Căldările de lut

O categorie specială a ceramicii descoperite în cetatea orădeană este reprezentată de căldările de lut. Apărute într-un nivel stratigrafic bine determinat, căldările de lut sunt cu siguranță printre cele mai timpurii piese ceramice descoperite la Oradea⁴⁵⁴. Căldările de lut provin din contexte stratigrafice aflate imediat deasupra sterilului arheologic, împletindu-se cu „orizontul” altui tip ceramic timpuriu, cel al ceramicii de factură bizantină. Majoritatea descoperirilor de fragmente de căldări au fost făcute în preajma sau în interiorul locuințelor, deși piese dispartate au fost localizate și în arealul cuptoarelor cercetate, aparținând aceleiași nivel arheologic timpuriu, dar și în secțiuni unde nu

au fost delimitate complexe arheologice propriu-zise.

Căldările de lut au, în privința pastei cel puțin, caracteristici extrem de asemănătoare. Bine arsă, nisipoasă, are ca degresant mica, uneori fiind întâlnite și mici particule de pietricele cu dimensiuni milimetrice. Culoarea după ardere variază de la roșu la cărămiziu-deschis și cărămiziu-închis. În cazul majorității fragmentelor descoperite se observă și o ardere secundară. Dacă pentru căldările arse secundar doar în exterior avem de-a face cu o folosire propriu-zisă în procesul de preparare al hranei, cele arse pe ambele fețe trădează existența unui incendiu, mai ales în cazul celor descoperite în interiorul unor locuințe. Toate piesele, cu o singură excepție, au buzele lățite atât în interior cât și spre exterior, găurile de prindere, în perechi, fiind spre interior. În dreptul lor buza este mai lată și uneori mai groasă, pentru a oferi o rezistență mai mare amintitelor locuri de prindere. Pereții căldărilor au în general o grosime apreciabilă, care poate atinge 1,5 – 2 cm. în partea superioară.

Majoritatea covârșitoare a căldărilor descoperite în cetatea orădeană nu au vreun decor pe corp sau buze. Doar două piese au pereții exteriori decorați. Astfel, o căldare a fost decorată cu benzi de linii paralele incizate, care alternează câte două, aflate la mică distanță, cu o alta, individualizată. Ambele tipuri de incizii sunt foarte subțiri. A doua piesă este decorată cu registre de linii incizate vălurite, care se întretaie succesiv la intervale regulate.

Analiza corpului căldărilor a relevat faptul că, în funcție de modul în care au fost lucrate, putem deosebi mai multe categorii: piese cu corpul cilindric, care sunt în majoritate, dar și căldări tronconice sau sferoidale. Această realitate confirmă înscrierea descoperirilor din cetatea orădeană, din punct de vedere tipologic, în arealul mai larg al Crișanei, Transilvaniei și Banatului⁴⁵⁵. Un singur

⁴⁵⁴ O variantă a acestui subcapitol a fost publicat în D. Marta, *Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003, p. 67 – 74.

⁴⁵⁵ D. A. Băcuieț, *Observații privind tipurile de căldări de lut din Transilvania, Crișana și Banat*, în *An. Ist. Cerc. Socio-Umane*, III, 1996, p. 43 – 46 și planșele.

fragment descoperit la Oradea este atipic, apropiindu-se totuși, prin caracteristicile formei, de tipul „găleată”⁴⁵⁶. Căldările au fost lucrate, fără excepție, la roata de picior cu turație înceată. Prin caracteristicile lor speciale, după aprecierea majorității specialiștilor, utilitatea acestor piese se concentra în primul rând spre prepararea hranei, servind uneori și drept vase de provizii⁴⁵⁷.

Descoperirile de căldări de lut sunt extrem de numeroase, acoperind practic întreg arealul Europei centrale și de sud-est. Fără a avea pretenția de exhaustivitate, în câteva studii a fost analizată răspândirea acestui tip ceramic la nivelul unor teritorii apreciabile, putând oferi premisa unor concluzii cu relativă pretenție de generalizare. Vechi deja de două decenii și jumătate, studiul lui Lukács Antal rămâne totuși ultima abordare la scara întregii țări a acestui tip ceramic, lista descoperirilor înglobând aproape 200 de localități⁴⁵⁸. La nivel regional abordările nu au lipsit, arealul Crișanei oferind un mare număr de locuri cu descoperiri⁴⁵⁹; la rândul său județul Arad a beneficiat de un studiu dedicat acestui tip ceramic⁴⁶⁰, ca de altfel și întreg Bazinul Carpatic⁴⁶¹. Foarte recent, o abordare a unor piese timpurii descoperite la Cenad într-o locuință a prilejuit o nouă cercetare regională, de astă dată a căldărilor de lut descoperite în Banat⁴⁶². Să mai amintim doar că au fost catalogate 41 de localități cu descoperiri,

dintre care 29 în Banatul românesc și 12 în cel sârbesc⁴⁶³. Elementul comun al acestor studii, dincolo de nota statistică, a fost și analiza locului unde căldările au fost descoperite: predomină locuințele, cuptoarele, cu bune analogii la Oradea, dar și gropile de provizii. În foarte multe cazuri căldările de lut au fost asociate cu ceramica de uz comun, în principal cu atât de răspânditele vase cu corpul având circumferința maximă în treimea superioară a piesei, uzual numite vase-borcan.

O analiză a arealului bihorean relevă și pentru acest spațiu existența a numeroase puncte cu descoperiri de căldări de lut⁴⁶⁴. Fără a beneficia de o tratare separată, Bihorul, și firesc Cetatea Oradea, au fost alipite cercetării mai largi care a vizat întregul teritoriu al Crișanei⁴⁶⁵. O analiză a repertoriului publicat de către arheologul orădean Ioan Crișan relevă în cazul Bihorului, decupat repetăm din mai vastul areal al Crișanei, existența a 27 de localități unde au fost descoperite căldări, în unele cazuri (Oradea, Râpa) existând mai multe puncte cu descoperiri⁴⁶⁶. Ca analogii cu căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea putem aminti atât localități cu importanță deosebită în evul mediu timpuriu în regiune: Biharea⁴⁶⁷, Sănnicolau de Beiuș⁴⁶⁸, Voivozi⁴⁶⁹ sau Cefa – La Pădure⁴⁷⁰, dar și așezări cu o alonjă ceva mai modestă: Ateaș⁴⁷¹,

⁴⁶³ *Ibidem*, p. 36 – 37.

⁴⁶⁴ Ne rezumăm la a oferi unele amănunte doar asupra Bihorului în principal printru a evidența apropiere a descoperirilor de aici cu cele de la Oradea, dar mai ales din imposibilitatea de a analiza la scara întregii țări acest tip de descoperiri, care se numără cu sutele. Vezi și analiza lui P. Iambor în: *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj – Napoca, p. 214 – 215.

⁴⁶⁵ I. Crișan, *op. cit.*, p. 105 – 226.

⁴⁶⁶ *Ibidem*, *passim*.

⁴⁶⁷ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 355, 358, pl. XIV, XV.

⁴⁶⁸ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *op. cit.*, p. 39 – 40.

⁴⁶⁹ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 95.

⁴⁷⁰ I. Crișan, *O locuință medievală timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991, p. 299, pl. III, fig. 4.

⁴⁷¹ I. Crișan, D. Marta, C. Ghemiș, *Cercetări arheologice de teren pe raza localității Ateaș (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVI – XXVII, 1996 – 1997, p. 34.

⁴⁵⁶ *Ibidem*, p. 45, pl. III.

⁴⁵⁷ P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X – XIII)*, în *S.C.I.V.*, VII, 1956, nr. 3 – 4, p. 428.

⁴⁵⁸ Lukács A., *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în *S.C.I.V.A.*, 34, 1984, nr. 4, p. 320 – 330.

⁴⁵⁹ I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 105 – 226; în mai lungă listă de așezări analizate, căldările de lut au apărut în 63 dintre acestea.

⁴⁶⁰ M. Blăjan, E. Dörner, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI – XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad*, în *Ziridava*, X, 1978, *passim*.

⁴⁶¹ Takács Matilda, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Budapest, 1986, *passim*.

⁴⁶² Daniela Tănase, *Căldări din lut descoperite la Cenad (jud. Timiș)*, în *Vasaria medievala*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008, *passim*.

Cadea⁴⁷², Cheresig⁴⁷³, Inand⁴⁷⁴, Petreu⁴⁷⁵, Tăutelec⁴⁷⁶ sau Vășad⁴⁷⁷.

Discuțiile în jurul acestui tip ceramic au fost numeroase, în multe cazuri polemice, uneori cu evidentă tendință de atribuire etnică a materialului. În istoriografia românească, după primele abordări micromonografice de la jumătatea anilor '60, când căldările de lut au fost socotite ca venite pe o filieră nord-caucaziană⁴⁷⁸, fiind de tipul cu fundul bombat și care s-au răspândit ulterior, în secolele XI - XII în centrul Europei, s-a revenit, revendicându-se, în ciuda recunoașterii primatului pecenegilor sedentarizați asupra producerii și răspândirii lor, alături de evidenta largă răspândire în întreg arealul nord-balcanic dar și central european, cu punctarea firească a prezenței căldărilor pe întreg spațiul românesc și pierderea foarte devreme a apartenenței etnice a acestor piese, copiile realizate de populația locală apărând foarte repede.

Un alt punct de dispută istoriografică este legat de faptul că arheologii unguri au revendicat exclusiv pentru triburile maghiare, eventual în colaborare cu alți migratori, ca ismaeliții bösörmeni de exemplu, primatul răspândirii căldărilor de lut în centrul Europei⁴⁷⁹, ipoteză care a fost adoptată și de o serie de cercetători din România⁴⁸⁰. Trebuie de asemenea menționat faptul că și arheologii bulgari au

revendicat la rândul-le primatul bulgarilor în folosirea căldărilor de lut în regiunea Dunării de Jos⁴⁸¹.

Un element la care specialiștii au ajuns la un consens este originea răsăriteană a acestora, în spațiul culturii Saltovo - Majač⁴⁸². S-a arătat, pe bună dreptate, că direcția de pătrundere a căldărilor de lut a fost de la est spre vest⁴⁸³. O propunere, bazată pe descoperirile arheologice făcute în cetățile bizantine de la Dunărea de Jos, la Capidava, Dinogetia și Păcuilui lui Soare, a fost cea potrivit căreia cea mai timpurie datare a căldărilor de lut din arealul sud-estic și central european este secolul al X-lea, pentru ca la sfârșitul secolului următor ele să dispară din spațiul amintit, fiind reîntâlnite masiv în Transilvania și Ungaria; datările propuse pentru descoperirile amintite sunt legate cel mai devreme de a doua jumătate a secolului al XI-lea, poate numai spre sfârșitul intervalului amintit⁴⁸⁴.

Răspândirea căldărilor de lut în întregul areal transilvănean s-a făcut într-un interval relativ scurt, foarte repede meșteșugul producerii lor fiind preluat de populația locală. Pierderea rapidă a caracterului „etic” al acestui tip ceramic explică convingător faptul că descoperirile au fost făcute în condiții extrem de diferite, uneori chiar inedite, dacă ar fi să amintim doar piesele îngropate ritual sub altarul bisericii ortodoxe de la Streisângiorgiu⁴⁸⁵. Piesele descoperite în cetatea orădeană se înscriu, din punct de vedere cronologic, în al doilea interval de funcționare a acestui tip ceramic în regiune, în secolele XII - XIII, o datare mai strânsă fiind deocamdată imposibilă.

O ultimă observație se referă la ponderea acestor piese în ansamblul materialului ceramic datat în secolele XII - XIII. În cazul cetății orădene procentul nu depășește 5 %, fiind comparabil cu

⁴⁷² I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X - XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.

⁴⁷³ *Ibidem*, p. 131.

⁴⁷⁴ *Idem*, *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale în hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 135.

⁴⁷⁵ M. Blăjan, *Cercetări arheologice pe teritoriul satelor Petreu (jud. Bihor) și Ady Endre (jud. Satu Mare)*, în *Crisia*, III, 1973, p. 27.

⁴⁷⁶ S. Dumitrașcu, *Ceramica românească descoperită în Crișana*, în *Crisia*, VIII, 1978, p. 80.

⁴⁷⁷ I. Némethi, *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, București, 1999, p. 43.

⁴⁷⁸ P. Diaconu, *op. cit.*, p. 429.

⁴⁷⁹ I. Fodor, *Der uhrsprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel*, în *A.A.H.*, XXIX, 1977, nr. 3 - 4, p. 331; despre ismaeliții bösörmeni vezi mai nou: Hajdú Zs., Nagy Emese Gyöngyvér, *A nyiri izmaeliták központjának. Bözsörmény falunak régészeti leletei II*, în *A Hajdúság Múz. Évk.*, IX, 1999, p. 55.

⁴⁸⁰ Vezi discuția la P. Iambor, *op. cit.*, p. 214 - 215.

⁴⁸¹ P. Diaconu, *Din nou despre căldările de lut*, în *Recenzii și discuții arheologice*, Călărași, 1994, vol. I, p. 156.

⁴⁸² P. Iambor, *op. cit.*, p. 215.

⁴⁸³ P. Diaconu, *op. cit.*, p. 160.

⁴⁸⁴ Lukács A., *op. cit.*, 324.

⁴⁸⁵ R. Popa, *Streisângiorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI - XIV în sudul Transilvaniei*, în *R.M.M.I.A.*, XLVII, 1978, nr. 1, p. 26; *Idem*, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 66 - 68.

cel de la Voivozi⁴⁸⁶, dar extrem de redus față de cel de la Sănnicolau de Beiuș, care urcă până la 50 %⁴⁸⁷. Să mai amintim doar că toate cele trei localități se află în același areal geografic și sunt relativ asemănătoare ca importanță instituțională, de unde și greutatea tragerii unor concluzii definitive asupra locului lor în ansamblul ceramicii timpurii din regiune.

Extinderea cercetărilor arheologice, pandante de intervalul cronologic amintit, va aduce cu siguranță noi informații statistice, cu o mai mare putere de generalizare la scara întregului areal central și sud-est european. Publicarea, de exemplu, a ceramicii timpurii descoperite în perioada cercetărilor arheologice de la Dridu – „La Metereze”, o importantă stațiune arheologică aflată în județul Ialomița și a cărui nume s-a substituit unui alt faimos tip ceramic, a relevat în privința căldărilor de lut existența unui procentaj asemănător cu cel de la Sănnicolau de Beiuș, fără ca între ele, în mod evident, să existe cel mai neînsemnat element de legătură⁴⁸⁸.

Căldările de lut au fost intens folosite în intervalul secolelor XI – XIII. Dispariția lor la finele veacului al XIII-lea s-a datorat probabil rapidei răspândiri a roții cu turație rapidă, forma ceramicii din intervalul cronologic al secolelor XIII – XIV, evoluând treptat spre piese mai simple, de tipul celor cu lățimea maximă a corpului în partea mediană sau treimea superioară, având buza evazată, pregătită să primească în perioada imediat următoare capacul, element extrem de necesar pentru protecția proviziilor din interior.

III.2.1.4. Ceramica de uz comun, semifină și fină, nesmălțuită

Fără îndoială, materialul ceramic cel mai însemnat cantitativ, descoperit în cetatea orădeană în cursul ultimelor campanii arheologice, a fost

ceramica de uz comun. Analiza acestui material se va baza pe criteriul cronologic, începând cu piesele cele mai vechi, datate în secolele XII – XIII și cele încadrate în aceeași categorie dar datate în secolele XVI – XVII. În această delimitare cronologică, rolul stratigrafiei dar mai ales al analogiilor a fost extrem de important, în lipsa unei catalogări cronologice foarte strânse a acestor categorii de piese.

Analiza ceramicii de uz comun se va face pașal, în cadrul aceluiași subcapitol, delimitând în mod firesc, acolo unde este cazul, diferitele tipuri și categorii ale acestui extrem de abundent material arheologic. Vor fi făcute de asemenea detalieri la fel de necesare în privința modalităților de preparare a pastei, al arderii acesteia și a modalităților de decorare.

În câteva dintre secțiunile trasate pe latura de sud – est a palatului episcopal, în ciuda unor deranjări punctuale cauzate de penetrarea fundațiilor ansamblului amintit, nivelul timpurii de la Oradea a reușit să fie surprins nederanjat. Materialul arheologic recoltat în aceste puncte a fost relativ omogen, permițând astfel o anumită delimitare cronologică. Ceramica de care ne ocupăm a fost descoperită preponderent în arealul unor locuințe de suprafață sau semiadâncite și în preajma unor instalații de foc. Astfel, ceramica de uz comun cea mai veche din cetatea orădeană a apărut în compania căldărilor de lut, foarte bine delimitate cronologic în secolele XII – XIII.

Deși cantitatea acestor piese nu este mare comparativ cu masa ceramicii descoperite în cetate (cca. 10 %), se pot delimita deja unele categorii distincte. Din punct de vedere al pastei avem o primă categorie unde, alături de arderea incompletă, în cuptor reductant, ceea ce le conferă o culoare cenușiu – închisă, observăm că degresantul folosit au fost scoicile pisate și mici particule de pietricele. A doua categorie cuprinde piese lucrate în același mod, din pastă arsă incomplet dar oxidant, ceea ce le-a conferit o culoare cărămizie în exterior. Degresantul folosit a fost mica, dând astfel pastei un aspect ceva mai îngrijit, comparativ cu ceramica cenușie. În cazul ambelor tipuri există fragmente cu urme de ardere secundară, cauza fiind folosirea lor la prepararea hranei.

⁴⁸⁶ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 91.

⁴⁸⁷ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *op. cit.*, p. 30.

⁴⁸⁸ A. Ioniță, *La céramique du Haut Moyen Âge de Dridu – „La Metereze”* (dep. de Ialomița), în *Dacia n.s.*, XL – XLII, 1996 – 1998, p. 342 – 378.

Fără excepție, acolo unde forma a putut fi reconstituită, vasele au corpul bombat, cu extensia maximă în treimea superioară sau la mijloc, fiind de asemenea lipsite de toarte. Literatura de specialitate le-a catalogat drept oale – borcan. Toate au fost modelate la roata de mână cu turație medie. Buzele vaselor sunt răsfrânte, profilatura exterioară fiind în general semicirculară, teșită, dar și cu un mic prag în partea inferioară. Gâtul este ușor subțiat față de corp, fiind extrem de scurt. Fundul este plat, diametrul său fiind în toate cazurile o fracțiune din cel al gurii. Pe baza diametrului buzelor, prin analiza extensiei pereților și prin analogii, am socotit înălțimea acestor vase ca oscilând între 12 – 15 cm. în cazul celor mici și până la 20 – 25 cm. pentru cele mai mari. Grosimea pereților oscilează între 0,5 – 0,8 cm. În acest context capacitatea celor mari nu depășea doi – trei litri.

Un procent semnificativ, de aproximativ 70 %, al ceramicii de uz comun timpurii nu are corpul decorat. Informația statistică de la Oradea nu trebuie totuși utilizată ca o concluzie definitivă, multe dintre aceste fragmente ceramice păstrând doar porțiunile inferoare nedecorate.

La celelalte piese decorul este relativ variat. Deosebim astfel o primă categorie de vase decorate cu benzi de linii paralele, subțiri, incizate în pasta moale înainte de ardere. Alte fragmente sunt decorate în aceeași manieră, inciziile fiind mai late și aflate la o distanță mai mare pe corp. În sfârșit, păstrând aceeași tehnică, distingem câteva fragmente decorate cu linii paralele incizate dar vălurite. În toate cele trei cazuri decorarea vaselor s-a făcut în timpul prelucrării pe roata manuală. Un mic procent a fost decorat cu piaptănul cu trei dinți. Decorul astfel obținut marchează benzi de linii paralele sau în val, apropiate și mai adânc incizate decât în precedentele cazuri. Fără excepție, acest tip de decorare nu elimină pasta excizată, ea aglomerându-se pe marginile decorului sub forma unor mici proeminențe paralele. Uneori apar registre decorative distincte, alcătuite din benzi de linii paralele alternate cu benzi de linii vălurite. Un ultim tip de decor este marcat de

impresiunile alveolate, făcute „cu unghia”, registrul fiind singular, înconjurând vasul sub buză. În fapt, în mare majoritate decorul vaselor a fost aplicat tot în acel loc, doar în cazul decorurilor ceva mai complexe fiind revendicate și părțile mediane.

Analogiile cu ceramica de uz comun descoperită la Oradea sunt extrem de numeroase, în contextul preluării unui tip mai vechi, cel al oalei – borcan, prezent și în secolele X – XI, dar și al uniformizării acestui model pe arii extrem de vaste. De obicei arheologii au încadrat aceste materiale larg în secolele XI – XIII. În acest context, s-a constatat, mai ales în cazul descoperirilor din complexe închise, o anumită diferențiere cronologică. Astfel ceramica decorată cu model alveolar (unghia), dar și cea care prezenta modele imprimate cu piaptănul au fost socotite ceva mai vechi, databile în secolele XI – XII⁴⁸⁹. Ceramica decorată cu benzi de linii paralele, indiferent de grosimea lor pare să fie ceva mai târzie, cu datări în secolele XII – XIII. Deocamdată aceste considerații cronologice trebuie totuși privite cu o oarecare rețineră, până la publicarea unor serii consistente dintre aceste materiale ceramice provenite pe cât posibil din complexe închise. Intervalul, mai ales ultima lui parte, are și o altă semnificație. A fost cu siguranță momentul de estompare, până la dispariție a caracterului „etnic” al ceramicii, cauza fiind tocmai generalizarea roții rapide a olarului, avansarea procesului de asimilare materială cel puțin a ultimilor migratori din regatul maghiar, veniți uneori cu anumite tipuri specifice de ceramică, dar și un posibil început de „standardizare” al producției ceramice realizată în ateliere tot mai mari, o parte a acestora fiind deja destinată schimburilor comerciale.

⁴⁸⁹ P. Iambor, *op. cit.*, p. 216; vezi și I. M. Țiplic, S. Cociș, V. Voişian, *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca, str. V. Deleu*, în *Rev. Bistriței*, XVIII, 2004, p. 204 care propun aceeași cronologie. Să mai menționăm doar că și arheologii din Ungaria datează ceramica decorată cu „unghia” tot în intervalul secolului al XII-lea. Printre ultimele contribuții: Iráné Katalin, *Régészeti kutatások a M 0 autópálya EK-i szakaszán elhelyezkedő 11 – 13 százada falu területén*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 150 – 152.

În arealul apropiat Oradiei găsim ceramică identică la Sănnicolau de Beiuș⁴⁹⁰, Voivozi⁴⁹¹, Cefa – La Pădure⁴⁹², alături de alte circa 40 de așezări, unele cu mai multe puncte cu descoperiri, toate localizate numai în județul Bihor⁴⁹³. Descoperirile arheologice de pe teritoriul comunei Vințu de Jos, în județul Alba⁴⁹⁴, au prilejuit căutarea unor alte analogii și pentru Transilvania istorică, cele găsite confirmând din nou răspândirea acestui tip ceramic. În preajma catedralei episcopale romano – catolice și a palatului episcopal medieval de la Alba Iulia a fost descoperită în cantități apreciabile, ceramica fiind decorată în toate modalitățile mai sus amintite⁴⁹⁵. La Cluj – Napoca, str. V. Deleu, au fost descoperite fragmente ceramice decorate cu roțița, datate în secolele XII – XIII, dar și piese decorate cu „unghia”⁴⁹⁶. Mai amintim din regiune doar descoperirile de la Morești, Moldovenești și Dăbâca⁴⁹⁷, alături de vasele găsite la Bistrița⁴⁹⁸, Archiud⁴⁹⁹ și Vermeș⁵⁰⁰. În Banat, la Cenad, Cuvin și Vukovar, ultimele două în Banatul sârbesc, ceramica de acest tip a fost decoperită în

fortificații timpurii⁵⁰¹. Aceluiași areal i se pot alătura descoperirile din regiunea Pancevo⁵⁰², dar și cele de la Orșova⁵⁰³ și Timișoara – Piața Libertății⁵⁰⁴. Pentru zona central – europeană punctăm doar descoperirile făcute la Sopron⁵⁰⁵, Mezökeresztes – Cethalom⁵⁰⁶, Dombóvár – Gólyvár, Felsőána – Óána⁵⁰⁷, Bratislava și Praga⁵⁰⁸.

Materialul ceramic timpuriu de uz comun descoperit în cetatea orădeană a apărut în combinație cu căldările de lut, asemeni celor mai multe dintre siturile arheologice situate cronologic în intervalul secolelor XII – XIII. O interesantă observație este legată de lipsa vaselor cu gât canelat la Oradea, spre deosebire de situri similare cronologic la un moment dat, unde au fost descoperite astfel de piese: Dăbâca, Cluj – Mănăștur sau Cefa – La Pădure⁵⁰⁹. Explicația poate fi legată de originea locală exclusivă a ceramicii orădene, fiind cunoscută filiera orientală a vaselor cu gât canelat.

Ceramica secolelor XIII – XIV reprezintă o altă categorie importantă a materialului arheologic

⁴⁹⁰ R. Popa, N. Chidioșan, Lukács A., *op. cit.*, p. 30 – 32.

⁴⁹¹ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 91 – 96.

⁴⁹² I. Crișan, *Complexe gospodărești descoperite în anul 1994 în așezarea Cefa – La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 54 – 56. Printre ultimele descoperiri ale acestui tip de ceramică, în același areal geografic: *Idem*, *Un cuptor din vatra satului medieval Rădvani*, în *Banatica*, 18, 2008, p. 122, pl. II.

⁴⁹³ *Idem*, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 105 – 226.

⁴⁹⁴ N. M. Simina, *op. cit.*, cu notele și bibliografia aferentă

⁴⁹⁵ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 217 – 218, 642, pl. 134/16, 643, pl. 135/5, 653, pl. 145, 654, pl. 146, 655, pl. 147; vezi și *Idem*, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 261, 262, 264.

⁴⁹⁶ I. M. Țiplic, S. Cociș, V. Voișian, *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca, str. V. Deleu*, în *Rev. Bistriței*, XVIII, 2004, p. 195, 201, 203, fig. 5, 204, fig. 6.

⁴⁹⁷ P. Iambor, *op. cit.*, p. 216.

⁴⁹⁸ C. Gaiu, *Vestigii medievale timpurii din Bistrița*, în *Vasaria medievala*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008, p. 172, fig. 1; p. 173, fig. 2; p. 174, fig. 3.

⁴⁹⁹ *Idem*, *Vestigii feudale timpurii pe teritoriul localității Archiud (jud. Bistrița – Năsăud)*, în *Marisia*, XXVII, 2003, p. 73 – 89.

⁵⁰⁰ Gabriela Rădulescu, *O locuință timpurie de la Vermeș. Jud. Bistrița – Năsăud*, în *Rev. Bistriței*, VIII, 1993, p. 109 – 113.

⁵⁰¹ Bóna I., *Az Árpádok korai várai*, Debrecen, 1998, p. 117 – 118, 169.

⁵⁰² V. Djordjevic, Jelena Djordjevic, D. Redicevic, *New medieval archaeological researches in the region of Pancevo*, în *Banatica*, 17, 2005, p. 272, fig. 6 – 14.

⁵⁰³ C. Cosma, *Ceramica prefeudală și feudală timpurie de la Orșova*, în *Eph. Nap.*, II, 1992, p. 232 – 233.

⁵⁰⁴ Zsuzsanna Kopeczny, *Ceramica medievală locală (sec. XIV – XVII)*, în Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmihályi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, *Timișoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timișoara, 2007, p. 90.

⁵⁰⁵ Bóna I., *op. cit.*, p. 136.

⁵⁰⁶ Simony Erika, *Adatok a 10 – 13. századi kerámiakészítéshez*, în *A Hermann Ottó Múzeum Évk.*, XLIV, 2005, p. 44.

⁵⁰⁷ Miklós Zsuzsa, *Tolna megye várai*, Budapest, 2007, p. 178, fig. 165, p. 212, fig. 199.

⁵⁰⁸ Bóna I., *op. cit.*, p. 141 – 142, pentru descoperirile de la Praga vezi și V. Huml, *K výzkumu predmestských osad Prahy 12–15. Století – Vysocam a Kobylis*, în *Arch. Hist.*, 4, 1979, p. 206, pl. 15/1 – 5.

⁵⁰⁹ P. Iambor, *Vase cu gât canelat descoperite în așezările feudale timpurii din Transilvania*, în *A.M.N.*, XXII – XXIII, 1985 – 1986, p. 589 – 598.

din cetate. Comparativ cu ceramica timpurie, unde în cel puțin trei secțiuni contextul stratigrafic a fost foarte clar, fiind puțin deranjat de construcțiile ulterioare, ceramica secolelor amintite se afla tocmai în nivelurile de construcție al primelor mari ansambluri arhitectonice locale: palatul episcopal gotic, cetatea din piatră dar și catedrala episcopală. În acest context putem spune că cele mai puține informații stratigrafice clare din situl orădean sunt tocmai cele legate de intervalul analizat, secolele XIII – XIV, cu o anumită extensie punctuală și pentru începutul secolului al XV-lea.

Materialul ceramic de uz comun din secolele XIII – XIV, aflat într-o pondere sporită (cca. 25 %) față de cel timpuriu, nu reflectă schimbări notabile față de cel anterior. Conservatorismul meșterilor olari este surprinzător, fiind ușor de constatat atât în cazul formelor vaselor cât și a modului de tratare al profilaturii buzelor și al preparării pastei, numeroase similitudini cu ceramica mai veche. Totuși trebuie semnalat în cazul buzelor prezența mai numeroasă a șanțurilor interioare, sub muchie. Să mai remarcăm renunțarea la o mare parte dintre decorurile perioadei anterioare: s-au păstrat îndeosebi benzile de linii paralele incizate, cu grosimi diferite. Într-un procent de circa 80 % vasele au rămas nedecorate. Progresele tehnice se observă îndeosebi în privința roții olarului unde, mai ales la finele perioadei analizate, se generalizează roata de mână perfecționată, alături de cea de picior. Vasele au dimensiunile ceva mai mari dar și pereții mai groși, devenind mai utile în păstrarea în cantități mari a alimentelor dar și mai rezistente. Trebuie de asemenea subliniat faptul că ceramica secolelor XIII – XIV nu este unitară calitativ, cea mai timpurie păstrând unele din mai vechile caracteristici ale vaselor lucrate în secolele XII – XIII. Astfel avem vase cu pasta arsă incomplet, atât în cuptoare reductante, ceea ce le-a conferit o culoare cenușie, cât și în cele cu ardere oxidantă, rezultatul fiind culoarea cărămizie și roșiatică. Ca degresant s-a folosit mica și rareori scoicile pisate și micile particule de pietricele.

Forma o conservă pe cea a oalelor – borcan fără toartă. Fundul este inferior ca diametru față de gură, lipsind mărcile de olar. În multe cazuri s-a constatat și aici o ardere secundară pronunțată, semn al folosirii vaselor la prepararea hranei.

O a doua categorie a ceramicii de uz comun a secolelor XIII – XIV cuprinde vasele cu buza răsfrântă, partea superioară având o mică suprainălțare de 0,5 – 0,7 cm. În rest forma este asemănătoare, corpul fiind totuși mai puțin bombat. Alături de vasele de mărime mijlocie apar și cele mici, denumite uneori în literatura de specialitate oale – cană. Capacitatea lor nu depășește 1 – 1,5 litri. Compoziția pastei și modalitatea de ardere sunt identice. La două dintre aceste vase s-au observat pe fund semne de meșter: cruci cu brațele aproximativ egale, excizate.

În cazul unei singure piese putem deosebi tipul clasicului vas de provizii. Buza este ușor evazată, tratarea părții inferioare fiind cea de îngustare succesivă. În interior există o teșitură pentru capac. Vasul a fost lucrat într-un cuptor cu ardere reductantă, culoarea rezultată fiind cenușiul. În conținutul pastei se observă particule de pietricele alături de mică. O reconstituire a vasului i-a oferit dimensiuni apreciabile, înălțimea depășind 70 cm. Pereții sunt groși de 1,2 cm, fiind complet lipsiți de decor. Lipsesc de asemenea urnele de ardere secundară, un alt argument în favoarea folosirii lui drept vas de provizii.

În final, putem deosebi încă o categorie ceramică, intercalabilă din punct de vedere cronologic, spre finele intervalului analizat sau chiar în prima parte a secolului al XV-lea. În principal, deosebirea față de ceramica analizată este marcată de calitatea superioară a pastei. Deși continuă să fie arsă uneori incomplet, prepararea ei i-a dat un plus de finețe prin renunțarea la la degresantul din particule de pietricele în favoarea exclusivă a micii. Culoarea este în majoritate cărămiziul, deși apar și piese care au slipul albicios, pasta fiind neagră. Buzele sunt ușor evazate, în partea superioară având uneori o suprainălțare. La

unele dintre aceste vase se observă teșitura pentru capac. Unele au corpul bombat, pomind direct din partea inferioară a buzei. Decorul, puțin prezent, constă în benzi de linii paralele, late, incizate și în cazul unui singur fragment din registre alternative alcătuite din benzi de linii paralele foarte subțiri. Au fost semnalate și piese decorate cu pieptenele sau roțița, dar în număr foarte mic.

Analogiile ceramicii datate în secolele XIII – XIV cu categoriile mai sus delimitate sunt și ele extrem de numeroase, cu o răspândire mai mult decât generală pe arii extinse din centrul și sud – estul Europei. Piese comune, vasul – borcan în special, au bune analogii în așezările de lungă durată de la Sănnicolau Român⁵¹⁰, Cefa – La Pădure⁵¹¹, Cefa – Strada Mare⁵¹², Ateaș⁵¹³ sau Berechiu⁵¹⁴, toate aflate nu departe de Oradea. În regiune alte analogii le consemnăm la complexul monastic de la Voivozi⁵¹⁵, la Cadea⁵¹⁶, Vășad⁵¹⁷, toate în județul Bihor, precum și la Șimleul Silvaniei – Măgură Cetate⁵¹⁸, în județul Sălaj, la Șiclău⁵¹⁹ și Șicula, ambele în județul Arad, unde materialul ceramic este foarte bogat⁵²⁰, și în

localitatea sătmăreană Crucișor⁵²¹. În Transilvania istorică și Banat, descoperiri de acest tip au fost semnalate printre altele la Sighișoara – Casa „Vlad Dracul”⁵²², în castelul de la Lăzarea din județul Harghita⁵²³, în Sibiu⁵²⁴, la Cluj – Napoca⁵²⁵ și, mai recent, descoperirile din centrul aceluiași oraș de pe strada Victor Deleu⁵²⁶, la Alba Iulia⁵²⁷ și Sopor – Iacobeni⁵²⁸, în cetatea episcopală de la Florești⁵²⁹, în cetatea Hațegului⁵³⁰ dar și în centrul Timișoarei⁵³¹. În Moldova piese de acest tip au fost descoperite în Cetatea de Scaun de la Suceava⁵³² dar și la Siret, unde ea a fost strâns datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Vasele descoperite aici erau decorate clasic, cu benzi de linii paralele aplicate în pasta moale, buzele fiind îngroșate și evazate⁵³³. Menționăm de asemenea descoperirile

⁵¹⁰ I. Crișan, *Sondajul arheologic de la Sănnicolau Român (jud. Bihor)*, în *Analele Univ. Oradea*, I, 1991, p. 32 – 35, pl. IV – V/5.

⁵¹¹ Idem, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul Cefa – La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 27.

⁵¹² Idem, *Cefa. De la începuturi până în secolul al XVII-lea*, Oradea, 2007, p. 51.

⁵¹³ I. Crișan, D. Marta, C. Ghemiș, *op. cit.*, p. 25.

⁵¹⁴ I. Crișan, *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale în hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 129.

⁵¹⁵ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 97.

⁵¹⁶ I. Crișan, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X – XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.

⁵¹⁷ Ibidem, p. 217.

⁵¹⁸ H. Pop, *Observații de topografie arheologică la Șimleul Silvaniei. Cetatea feudală timpurie*, în *Sargeția*, XXI – XXIV, 1988 – 1991, p. 707, 709 – 713.

⁵¹⁹ *** *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior (județul Arad)*, Timișoara, 1999, p. 121.

⁵²⁰ D. Băcuet, L. Bordin, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Șicula*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996, p. 95; D. Băcuet, *Contribuții la repertoriul arheologic al localității Șicula (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 58.

⁵²¹ N. Iercoșan, *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971 – 1990)*, în *Satu Mare St. Com.*, IX – X, 1992 – 1993, p. 87.

⁵²² Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 95, pl. L/1 – 4.

⁵²³ Șt. Molnar și colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*, în *A.M.P.*, II, 1978, pl. XIX/6, XX/2 – 3, XXI/1; trebuie menționat faptul că destinația vaselor descoperite aici este greșit interpretată de descoperitori.

⁵²⁴ P. M. Beșliu, *Le bâtiment – monument historique de Sibiu, Rue d’Ocna, 22. Etude archéologique*, în *Brukenenthal Acta Mus.*, II/1, 2007, p. 167, 185, pl. XIV.

⁵²⁵ Gh. Arion, *Contribuții la cunoașterea ceramicii feudale clujene*, în *Studia Univ. Babeș – Bolyai*, II, 1965, pl. I/6 – 7.

⁵²⁶ I. M. Țiplic, S. Cociș, V. Voișian, *op. cit.*, p. 207, fig. 9.

⁵²⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 221 – 225, 661 – 663, pl. 152 – 155.

⁵²⁸ Viorica Pinte, *Cu privire la așezarea feudală dela Sopor – Iacobeni*, în *A.M.N.*, IV, 1967, p. 530 – 531.

⁵²⁹ A. A. Rusu, A. Rustoiu, *Die Bischofsburg in Florești (kr. Klausenburg)*, în *Bischofliche Bürgen und Residenzen im Mittelalter*, Pecs, 1999, p. 139 – 141.

⁵³⁰ A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 356, fig. 10/a.

⁵³¹ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 119.

⁵³² Elena Busuioc, *Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV-lea de la Suceava (partea II-a)*, în *S.C.I.V.*, XV, 1964, nr. 2, p. 211.

⁵³³ V. Spinei, *Generalități privind geneza orașelor medievale din Moldova*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 47 – 49; Paraschiva V. Bătaru, Fl. Hău, *Necropola medievală de la Siret – Punctul C.E.C.*, în *Suceava*, XXIX – XXX, 2002 – 2003, vol. I, p. 373, 394 – 396, fig. 4, 5, 6.

de la Horodnic (jud. Suceava)⁵³⁴ și Negoești (jud. Neamț)⁵³⁵.

În Europa centrală avem de asemenea numeroase analogii. În Ungaria le putem aminti, printre numeroase alte descoperiri, pe cele făcute în castelul regal de la Buda⁵³⁶, în cetățile de la Dombóvár - Szigeterdő⁵³⁷, Várallya - Várfő⁵³⁸ și Dobózi - Sámson⁵³⁹ unde au fost găsite oale - borcan, la Felsőszalka - Várdomb⁵⁴⁰ și Hajdúböszörmény⁵⁴¹. Interesante sunt și descoperirile făcute cu prilejul refacerii pieței centrale din Varșovia, loc unde au fost descoperite unele vase asemănătoare cu cele de la Oradea⁵⁴².

Materialul ceramic de uz comun din secolele XIV - XV se va diversifica, apărând noi tipuri de vase, alături de folosirea unei paste de mai bună calitate. Se mențin vasele cu extensia maximă în treimea superioară a corpului (oalele - borcan) cu o deja „venerabilă” tradiție. Totuși se observă și aici o anumită îngustare oblică spre interior a buzelor, în formă de streășină, având în partea superioară o mică teșitură, probabil pentru capac. Deși continuă să existe vase arse în cuptoare reductante, rezultând o ceramică de culoare cenușie, alături de cele arse oxidant, culoarea fiind cărămizie, în ambele cazuri pasta este mai bine arsă, folosind în marea majoritate a cazurilor ca degresant mica. Pereții vaselor sunt mai subțiri, iar acolo unde există un decor el este la fel de simplu

ca la piesele din secolele XIII - XIV, benzi de linii paralele, late. O inovație este gulerul care apare imediat sub buze, în fapt o proeminență realizată în pasta moale. Dispar cu totul mărcile de olar, cel puțin în cazul veselei de la Oradea.

O inovație sunt vasele cu toartă. Forma lor o conservă în general pe cea a pieselor lipsite de acest accesoriu. Pereții sunt și mai subțiri, coborând de la 0,5 la 0,2 - 0,3 cm. grosime. În privința pastei și a decorului nu apar deosebiri notabile. Mănerul pornește din buză, partea inferioară reunindu-se cu corpul în părțile sale bombate. Capacitatea lor este foarte variată: de la numai doi - trei litri, la recipiente de peste 10 litri. Ulcioarele nu sunt nici ele străine acestei perioade. O gură de ulcior realizată dintr-o pastă de bună calitate, de culoare cenușie, găsită în cetate, avea și o mică teșitură spre interior⁵⁴³.

Analogii cu vasele fără mâner datate în secolele XIV - XV găsim la Berechiu⁵⁴⁴, Cadea⁵⁴⁵, Cefa - Strada Mare⁵⁴⁶, Voivozi⁵⁴⁷, Vaida⁵⁴⁸, Șiclău⁵⁴⁹, Loman⁵⁵⁰, în cetatea de la Șimleul Silvaniei⁵⁵¹, precum și în cea de la Hațeg⁵⁵². Foarte interesante, și în mare parte cu analogii și la Oradea, sunt loturile ceramice descoperite în cetatea de la Târgu - Mureș⁵⁵³. Remarcăm răbdarea autorului studiului de

⁵⁴³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 142.

⁵⁴⁴ I. Crișan, *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale în hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 129.

⁵⁴⁵ Idem, *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X - XIII)*, Oradea, 2006, p. 125.

⁵⁴⁶ Ibidem, p. 129

⁵⁴⁷ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 94, fig. 15/a.

⁵⁴⁸ E. Tamás, D. Marta, *O planimetrie inedită: „rotonda” de la Vaida (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2002, p. 65, fig. 7/1 - 10, 12.

⁵⁴⁹ *** *Repertoriul arheologic al Mureșului inferior (județul Arad)*, Timișoara, 1999, p. 121.

⁵⁵⁰ O. Ghenescu, *Materiale arheologice medievale din colecția „Dorin Vlad” provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus. Acta Mus. Seb.*, I, 2008, p. 138.

⁵⁵¹ H. Pop, *op. cit.*, p. 711, fig. 8 - 10.

⁵⁵² A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI - XVII, 1982 - 1983, p. 356, fig. 10/b.

⁵⁵³ Györfi Z., *Contribuții privind vesele ceramică medievală de la Târgu - Mureș Cetate (sec. XIV - XV)*, în *Vasaria*

⁵³⁴ Lia Bătrâna, A. Bătrâna, *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava)*, în *Suceava*, V, 1978, p. 175, fig. 2/1 - 19.

⁵³⁵ Rodica Popovici, *Negoești, un sat din zona Neamț în secolele XIV - XVII*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 42, fig. 7/2, 3, 7.

⁵³⁶ I. Holl, *Közepkori cserépedények a budai várpalotából XIII - XV századik*, în *Bud. Rég.*, XX, 1963, p. 335 - 394.

⁵³⁷ Miklos Zsuzsa, *op. cit.*, p. 188, fig. 176.

⁵³⁸ Ibidem, p. 348, fig. 330.

⁵³⁹ Liska A., *A dobozi Sámson*, în *Arch. Ért.*, 133, 2008, p. 244, fig. 7.

⁵⁴⁰ Simonyi Erika, *Előtes jelentés a Felsőszalka - Várdombi ásatásról (1992 - 2001)*, în *Hermann Ottó Múzeum. Évk.*, XLII, 2003, p. 127, fig. 19.

⁵⁴¹ Hajdú Zs., Nagy Emese Gyöngyvér, *op. cit.*, p. 59 - 61.

⁵⁴² J. Kruppe, *Studia nad ceramiką XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*, Warszawa, 1964, fig. 2 - 5, 16 - 17, 25.

a separa volumetric numeroasele fragmente ceramice descoperite⁵⁵⁴. O recentă descoperire a unei locuințe la Alba Iulia, datată cu o monedă de la Ludovic cel Mare, emisă în anii 1373 – 1382, a oferit un apreciabil lot de ceramică provenită dintr-un complex închis datat în secolul al XIV-lea⁵⁵⁵. În Ungaria, piese de același fel au fost descoperite în castelul de la Sárospatak⁵⁵⁶, precum și în cursul cercetărilor arheologice desfășurate pe traseul viitoarei autostrăzi M 3 din nord – estul țării, în localitatea Muhi, pe „Dealul Bisericii”⁵⁵⁷. Să mai amintim și vesela descoperită în săpăturile arheologice din regiunea Pancevo, în Banatul sârbesc⁵⁵⁸. Vasele cu mâner au de asemenea numeroase analogii, o tipologie completă fiind realizată pe baza numeroaselor piese descoperite în timpul îndelungatelor cercetări arheologice desfășurate în târgul medieval de la Baia, în Moldova, unde contribuția la întemeiere a ardelenilor a fost extrem de importantă, inclusiv prin prisma rolului meșteșugarilor în general, al celor olari în special⁵⁵⁹.

Secolele XV – XVI sunt intervale cronologice în care, pe de o parte se conservă anumite tipuri ceramice din trecut (oala – borcan cu și fără mâner, cămile), cu o pastă relativ zgrunțuroasă, dar apar și noi moduri de tratare a pastei, rezultând piese de o calitate superioară. În primul caz putem aprecia că dincolo de proveniența locală a acestei ceramici, cantitatea ei este destul de însemnată, depășind procentul de 25%. A fost descoperită în toate secțiunile în nivelul stratigrafic pandant

intervalului amintit. Ca analogii putem enumera descoperirile de la Baia Mare, constând în vase de culoare cenușie și roșcată, cu degresant constând din nisip⁵⁶⁰, cele din cetatea de la Tabla Buții (jud. Prahova)⁵⁶¹, alături de Komlóska – Pusztavár⁵⁶², unde apar și piese decorate cu benzi de linii paralele și cetatea de la Füzer⁵⁶³, ambele în Ungaria.

Un tip ceramic datat, cel puțin în cazul Oradiei, în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în secolul al XVI-lea, este cel lucrat din pastă care a avut ca degresant nisipul fin, culoarea fiind cenușiu – închis, uneori cu nuanțe de negru. Pasta nisipoasă este foarte densă. Uneori în alcătuirea ei se observă și particule foarte fine de mică. Forma vaselor diferă, de la oale cu extensia maximă în partea mediană, în fapt o anumită continuare a modelelor tradiționale, la ulcioare de mari dimensiuni, cu gâtul prelung și corpul bombat. În cazul unui exemplar a fost sesizat pe partea inferioară a pântecului un decor realizat prin linii incizate. În ambele cazuri vasele au fundul mult îngustat. Lipsesc mărcile de olar. În cazul cănilor, gura acestora este tubulară, mai lată decât partea superioară a gâtului. De la baza gurii pornește, la majoritatea pieselor, un mâner lat, decorat cu șanțuri succesive pe întreaga suprafață. În cazul oalelor simple, buzele sunt drepte sau gulerate, având în exterior o proeminență inelară. Două castroane, având gurile de mari dimensiuni ($\varnothing = 33$, respectiv 46 cm), completează tipologia formelor acestui tip ceramic⁵⁶⁴. În mod surprinzător, cel puțin piesele descoperite până acum în cetatea orădeană, nu au teșitură pentru capac. Exteriorul

medievalia, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008, p. 224 – 246.

⁵⁵⁴ Ibidem, p. 232 – 233.

⁵⁵⁵ Dana Marcu Istrate, op. cit., p. 225, 557 – 573, pl. 49 – 65.

⁵⁵⁶ J. Dankó Katalin, A sárospataki castellum kutatása, in *Castrum Bene*, 2, 1990, p. 226, fig. 5.

⁵⁵⁷ *** Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései, Budapest, 1997, p. 199, fig. 2, 3.

⁵⁵⁸ V. Djordjevic, Jelena Djordjevic, D. Redicevic, op. cit., p. 270, fig. 6 – 10.

⁵⁵⁹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, Orașul medieval Baia în secolele XIV – XVII, Iași, vol. I, 1980, p. 111, 216 – 217.

⁵⁶⁰ A. Istrate, Szöcs. P. L., Cercetări arheologice la casa „Vulturul Negru”. Documente de civilizație urbană la Baia Mare din secolele XV – XVIII, in *Marmafia*, 7/1, 2003, p. 356.

⁵⁶¹ D. Căpățână, E. S. Teodor, A. Ioniță, B. Ciupercă, Al. Bădescu, Cetatea de la Tabla Buții (com. Cerașu, jud. Prahova) – campaniile arheologice 1995 – 1996, 1998, in *M.C.A.s.n.*, IV, 2008, p. 163, fig. 10, 11.

⁵⁶² Gal M. V., Komlóska – Pusztavár régészeti feltárásnak eredményei, in *Hermann Ottó Múzeum Évk.*, XLVI, 2007, p. 108, fig. 12.

⁵⁶³ S. Zoltán, A Füzeri vár a 16 – 17. században, Miskolc, 2000, p. 208, fig. 65, p. 212, fig. 69.

⁵⁶⁴ A. A. Rusu (sub redacția), op. cit., p. 137.

vaselor este lustruit. Se pare că scopul acestei tratări a fost dublu: pe de o parte pentru a asigura o mai bună impermeabilitate, dar și pentru a oferi piesei un aspect cât mai îngrijit⁵⁶⁵. Alături de lustru, apar rar benzi de linii paralele, foarte subțiri, excizate.

Foarte bune analogii cu ceramica lustruită de la Oradea apar în situl de la Voivozi, unde autorii cercetărilor arheologice le-au dat în prima jumătate a secolului al XV-lea⁵⁶⁶. Alte analogii sunt vasele descoperite la Cluj – Napoca, strada V. Deleu, cu singura deosebire că acolo au apărut și câteva fragmente având pe fund mărci de olari. Credem că datarea propusă, secolele XIV – XV, este prea timpurie; optăm pentru jumătatea ultimului interval⁵⁶⁷. La Alba Iulia au fost de asemenea descoperite fragmente ceramice de culoare cenușie, datate în secolul al XV-lea⁵⁶⁸. La final trebuie precizat că datarea acestei ceramici și în prima jumătate a secolului al XV-lea este susținută prin faptul că piesele găsite la Voivozi, ansamblu monastic distrus la jumătatea intervalului amintit, provin din ultimul nivel de locuire.

Ceramica de culoare brun – roșiatică, lucrată într-o pastă relativ fină, cu degresant din mică, cunoaște o mare răspândire în secolul al XVI-lea, cu atestări probabile și în veacul următor. Multe dintre vase au fost decorate cu linii incizate localizate la îmbinarea gâtului cu începutul bombat al corpului. În cazul oalelor apar uneori și impresiuni realizate cu degetul. Să mai remarcăm buzele simple, perpendiculare spre exterior, uneori drepte, cu gulere succesive. Deși multe piese au teșituri interioare pentru capac, numărul acestora a fost descoperit în cantități mult mai mici. Capacele au forma unei calote circulare, ușor bombate în centru, spre mânerul de prindere. Cămile au în general o singură toartă, plasată în partea

superioară a corpului. În cazul ulcioarelor se păstrează piesele cu gâtul înalt, mâner divizat printr-o șanțuire, decorul constând uneori în linii paralele vopsite. Gurile au profilaturi simple, rotunjite. În toate cazurile ceramica de acest tip are pereți subțiri. Analogiile cu piesele de la Oradea sunt numeroase, atât în Transilvania⁵⁶⁹, Banat⁵⁷⁰, dar și în Moldova⁵⁷¹ și Țara Românească⁵⁷².

Ceramica locală din pastă caolinică este o categorie specifică materialului târziu de la Oradea. Materia primă provine din zona Vadu Crișului, localitate aflată la cca. 40 km. est de Oradea, pe una din cele mai importante artere comerciale care lega Transilvania de spațiul central - european⁵⁷³. Lutul alb provenea din amestecul a trei tipuri de argile, după ardere rezultând o pastă albă, luminoasă. Vasele de acest tip au fost produse masiv și în atelierele orădene, având bune analogii cu cele de la Vadu Crișului⁵⁷⁴.

Predomină astfel ulciorele și căntile pentru purtat și ținut apa, majoritatea acestora fiind nesmălțuite. Ulciorele aveau gura circulară, uneori bilobată. Gâtul, relativ subțire, era scurt, corpul fiind bombat, cu extensia maximă în zona mediană. De obicei, ulciorele aveau un singur mâner, care pornea din partea inferioară a buzei, prelungindu-se până în partea mediană a corpului. Un element caracteristic este prezența unui filtru, plasat între locul de demarcație dintre gât și gura propriu-zisă. Găurelele sunt dispuse circular, diametrul lor fiind de circa 0,2 – 0,3 cm. Pereții vaselor erau de grosime medie. Analiza fragmentelor ceramice de acest tip, descoperite în cetate, permite reconstituirea și a altor forme: cana

⁵⁶⁹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 142.

⁵⁷⁰ Zsuzsanna Kopeczny, *passim*.

⁵⁷¹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 123 – 124.

⁵⁷² Anca Păunescu, *Orașul de Floci. Un oraș dispărut din Muntenia medievală*, Târgoviște, 2005, p. 12.

⁵⁷³ D. Marta, C. Ghemiș, *Note privind „Vama Sării” de la Vadu Crișului (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVIII, 1998, p. 197 – 204.

⁵⁷⁴ F. B. Florescu, Tereza Mozes, *Ceramica populară din regiunea Crișana, Oradea*, 1967, p. 173 – 174.

⁵⁶⁵ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 98.

⁵⁶⁶ *Ibidem*, p. 94.

⁵⁶⁷ S. Cociș, V. Voișian, Adela Paki, M. Rotea, *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj – Napoca. I. Campaniile 1992 – 1994*, în *A.M.N.*, 32/I, 1995, p. 639.

⁵⁶⁸ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 230.

simplă sau cu un mâner, strachina sau vasele în formă de ghiveci.

O constantă a acestui tip ceramic este decorarea exterioară, prin pictarea vaselor cu motive geometrice și vegetale. Primele au fost de regulă aplicate în registre succesive pe gât și în partea superioară a corpului. Motivele vegetale decorează de obicei vasele de mai mici dimensiuni, cămile de exemplu, pictura umplând întreaga suprafață. Culoarea vopselei este în covârșitoare majoritate moroul deschis și brunul, foarte puține fragmente fiind pictate în albastru – închis. Baza vopselelor este huma albă, amestecată cu diferiți coloranți.

Datarea ceramicii caolinice pictată, descoperită în cetatea orădeană este largă. Deranjarea extremă a sitului arheologic în partea superioară a amestecat în mod ireversibil diferitele straturi, permițând cu greu o delimitare exactă. Ceramica a apărut împreună cu lulele turcești, cu vase de factură orientală și monede turcești, toate foarte bine datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Cu siguranță că ceramica albă, caolinică, a fost intens folosită și în secolul următor, fiind descoperită în compania monedelor Casei de Habsburg, care după anul 1692 a ocupat cetatea orădeană.

Perieghezele și cercetările arheologice întreprinse în arealul bihorean, la Ateaș, Cefa – La Pădure, Beiuș, Tileagd, Sânmartin de Beiuș, Săcuieni – „Horo”⁵⁷⁵, au dus la descoperirea în arătură, sau în primul nivel al săpăturii arheologice, unde aceasta a existat, unor cantități impresionante de astfel de ceramică. Târgurile atât de numeroase în întreg arealul comitatului bihorean și poate o producție locală au dus la descoperirea ceramicii caolinice pictate în comitatele vecine, Clujul⁵⁷⁶ și

Sătmarul⁵⁷⁷. Să mai amintim doar că descoperiri de acest fel, decorate cu motive geometrice, au fost făcute și în Ungaria⁵⁷⁸.

III.2.1.5. Ceramica smălțuită

Un capitol important al ceramicii descoperite în cetatea orădeană este cel al ceramicii smălțuite. Descoperită sporadic în prima campanie arheologică din vara anului 1991, cu precădere în secțiunea magistrală S I, odată cu avansarea lucrărilor au putut fi făcute și primele observații asupra acestui material. Cea mai la îndemână a fost aceea referitoare la diversitatea sa remarcabilă, atât din punct de vedere al formelor, dar și al pastei și al smălțului. Fragmentele ceramice smălțuite au fost descoperite cu precădere în nivele arheologice superioare, datarea lor fiind totuși dificilă datorită, pe de o parte cantității relativ mari a materialului, dar și deranjării ulterioare a nivelelor arheologice. Obținerea smălțului a reprezentat un progres tehnologic remarcabil în arta meșterilor olari, fiind necesare ingenioase combinații ale oxizilor de plumb și cupru. Astfel, pentru a obține smălțul de culoare verde, mult răspândit, cu derivațiile de nuanțe aferente se foloseau oxizii mai sus amintiți; în cazul smălțului maro, oxidului de plumb i-au fost adăugate caolin și oxid de mangan⁵⁷⁹. Facem precizarea că prezentul subcapitol va analiza doar ceramica smălțuită locală, cea de import central – european sau venită prin intermediul negustorilor orientali, beneficiind de un subcapitol aparte.

Cele mai multe vase smălțuite aparțin, din punctul de vedere al formelor, categoriilor „tradiționale” prezente și în cazul celor fără smălț. Întâlnim astfel oale fără toartă, care sunt piesele cele mai numeroase ale ceramicii smălțuite găsite în cetate. Gura acestora avea dimensiuni medii (diametrul de 12 – 15 cm.) comparativ cu

⁵⁷⁵ Mulțumesc și pe această cale colegilor arheologi dr. Ioan Crișan, dr. Sorin Bulzan, Călin Ghemiș, toți la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea și dr. Călin Cosma de la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj – Napoca, împreună cu care am întreprins o parte din cercetările amintite și care ne-au pus cu amabilitate la dispoziție acest tip ceramic.

⁵⁷⁶ F. B. Florescu, Tereza Mozes, *op. cit.*, p. 177.

⁵⁷⁷ A. Istrate, Szöcs. P. L., *op. cit.*, p. 353.

⁵⁷⁸ S. Zoltán, *op. cit.*, p. 218, fig. 75; 219, fig. 76; 220, fig. 77; 222, fig. 79.

⁵⁷⁹ I. Godea, *La céramique*, Timișoara, 1995, p. 29.

dimensiunile corpului, care are extensia maximă în partea mediană. Fundul acestor vase are diametrul egal sau puțin inferior gurii. Buzele sunt ușor evazate, cu o margine lătită în partea superioară, gâtul fiind, de regulă, foarte scurt și puțin îngustat față de deschiderea gurii. Decorul lipsește în cazul majorității acestor vase. Modalitatea de preparare a pastei, foarte bine arsă, este îngrijită, compactă, degresantul folosit fiind mica. Arderea s-a făcut atât în cuptoare fără oxigen, rezultând astfel o culoare cenușiu – închisă, dar și în cele cu ardere oxidantă, culoarea pastei devenind astfel cărămizie sau roșiatică. Smălțul, aplicat de obicei atât în interiorul cât și în exteriorul pieselor, este de calitate medie, puțin strălucitor. Culoarea smălțului variază de la verdele cu nuanțe extrem de diferite, la maro și galben – roșiatic. În cazul vaselor smălțuite doar în interior, exteriorul este în general decorat cu motive geometrice, în special benzi de linii paralele, incizate în pasta moale. Există de asemenea numeroase fragmente smălțuite doar parțial, în special în partea superioară a gurii, în majoritatea cazurilor pe ambele fețe. În cantități relativ mari au fost descoperite și vasele cu mâner. Capacitatea lor era medie de trei – cinci litri. Gura lor, comparativ cu cele fără mâner, este mai mare; mânerul pornește de sub buză intersectându-se cu corpul în treimea superioară. Pereții sunt relativ subțiri, de circa 0,5 cm. Aceste piese fac „trecerea” de la oala simplă spre cană, cu precizarea că în privința calității ultimului tip de piese avantajul este de partea lor. Toate piesele au fost lucrate la roata de picior cu turație rapidă.

Cănille au fost descoperite în majoritatea secțiunilor trasate în preajma vechiului palat episcopal și nu numai, cu mențiunea că în S XIII, S XV și S XVI contextul stratigrafic a fost mai clar, deranjările ulterioare nefiind semnificative. Astfel, în secțiunea S XIII, la o adâncime de 1,70 m. față de nivelul actual de călcare, a fost descoperită refacerea palatului episcopal prin funcționarea unei podele, datată cu o monedă bătută la 1553. În nivelul stratigrafic adiacent a fost descoperită,

alături de alte materiale, o mare cantitate de ceramică smălțuită, dintre care, din păcate, doar o mică parte a putut fi reîntregită. Ea aparține tipologic celei descrise anterior, putând fi foarte bine încadrată cronologic celei de-a doua jumătăți a secolului al XVI-lea dar și la începutul celui următor. Demolarea palatului episcopal în deceniul al doilea al secolului al XVII-lea ne poate sugera chiar un termen *ante quem* pentru ceramica smălțuită descoperită acolo. Un alt context stratigrafic, relativ clar, a fost cel al cisternei (?) cercetate în secțiunea S IX, de unde a fost culeasă din nou o mare cantitate de ceramică smălțuită, cu caracteristici tipologice și de calitate asemănătoare cu ceramica descrisă mai sus. Datarea ceramicii descoperite în cele două locuri se întinde cronologic și mai târziu. datările propuse anterior fiind favorizate doar de un context stratigrafic dintre cele mai clare.

Tot acum punctăm observația, deja înserată anterior, a „rezistenței” diverselor forme ceramice de-a lungul unor intervale cronologice extrem de lungi. Formele comune (oale cu sau fără toartă, căni, ulcioare) au fost preluate dintr-o tipologie deja tradițională, progresele incontestabile venind pe filiera calității. Marcăm astfel generalizarea roții de olar rapide de picior, folosirea unor cuptoare ceva mai moderne, apariția smălțului care, inevitabil, a mărit capacitatea vaselor de conservare a produselor cărora le-au fost destinate. În acest context, o datare foarte strânsă a ceramicii smălțuite găsite în cetate, cu excepția celei bizantine sau de import, rămâne încă un deziderat, apariția posibilității de a folosi un nivel stratigrafic clar, ca cel mai sus menționat, creând astfel premisa necesară dar nu și suficientă pentru amintita operațiune⁵⁸⁰.

⁵⁸⁰ Să amintim doar concluzia amară, legată de neglijarea repetată a vaselor ceramice, mai ales a celor nesmălțuite, dar nu numai, de către arheologii medievști, la care a ajuns unul dintre puținii cercetători ai ceramicii secolelor XVI – XVII: vezi Szöcs P. L., *Probleme privind cronologia și datarea ceramicii din secolele XVI – XVII din Transilvania*, în *Arh. Med.*, III, 2000, p. 5 – 10; *Idem*, *Vase ceramice din secolele XVI – XVII în oglinda documentelor scrise și izvoarelor arheologice*,

Analogiile acestei ceramici sunt numeroase, datarea lor fiind însă foarte largă, cu precădere în secolul al XVI-lea. În cetatea din Hațeg, ceramica smălțuită timpurie a fost descoperită în cantități limitate⁵⁸¹, la fel ca în târgul de la Baia, în Moldova, unde se remarcă totuși varietatea tipologică: castronul, cana, ulciorul, strachina – bol și paharul⁵⁸². Ceramică smălțuită cu caracteristici asemănătoare a fost descoperită și la Baia Mare, piesele constând în pahare, ulcioare și căni cu mâner, smălțuite în general în verde cu nuanțe maronii⁵⁸³. În Țara Românească, în timpul vechilor cercetări arheologice desfășurate la Curtea Domnească de la Curtea de Argeș de către arhitectul V. Drăghiceanu, a fost descoperită o însemnată cantitate de ceramică smălțuită⁵⁸⁴. Să amintim și descoperirile din localitatea Muhi, din Ungaria, unde pe traseul autostrăzii M 3 a apărut o mare cantitate de ceramică smălțuită, o parte fiind datată în secolul al XVI-lea⁵⁸⁵.

Un lot important al ceramicii smălțuite găsită în cetatea orădeană aparține secolului al XVII-lea. Ea a fost descoperită în cantități apreciabile în toate secțiunile trasate, în nivelele superioare dominând cu autoritate din punctul de vedere procentual. În privința formelor distingem categorii extrem de diverse. În primul rând se disting oalele de mari dimensiuni, folosite la păstrarea apei, laptelui sau altor lichide. Gura are un diametru mic față de masivitatea corpului. Acesta este bombat, cu extensia maximă în partea mediană. În majoritatea cazurilor fundul are un diametru asemănător cu cel al gurii, dublat totuși de un inel circular îngroșat,

care oferă o stabilitate sporită oalei. Buza este lătită în partea superioară, îngustându-se oblic spre bază. Sub ea există un inel îngroșat, de unde pornesc cele două mânere ale vaselor. Pasta este de bună calitate, semifină, folosind ca degresant mica. În majoritatea cazurilor arderea s-a făcut în cuptoare cu ardere oxidantă, rezultând culoarea cărămizie; apar însă și piese arse în cuptoare fără aerisire, pasta primind astfel o nuanță cenușie. Smălțul lor este de calitate medie, fiind aplicat atât în interiorul cât și în exteriorul oalelor. Culoarea acestuia este în majoritate absolută verdele și maroul, paleta nuanțelor fiind diversă. Capacitatea acestor recipiente nu depășește șase până la zece litri. Pereții vaselor sunt de grosime medie, oscilând între 0,7 – 0,9 cm., roata perfecționată cu turație rapidă, fiind cea folosită exclusiv la producerea lor.

Alte forme descoperite sunt cămile și paharele. În ambele cazuri, în afara grosimii inferioare a pereților, tehnica de prelucrare, culoarea smălțului și calitatea pastei sunt identice cu cele ale oalelor. Farfuriile reprezintă o altă categorie distinctă a ceramicii smălțuite din secolul al XVII-lea. Lucrate simplu, au platoul central circular, marginile fiind puternic suprainălțate. Partea superioară a marginilor are o nouă suprainălțare. O particularitate o reprezintă micul mâner (inel) exterior care permitea agățatul lor în cui. Unele piese au smălțul policrom, decorul fiind motivele vegetale. Se disting de asemenea tigăile cu trei picioare și mâner gros de prindere, o formă ceramică ce debutează în secolul al XVII-lea, dar continuă să fie produsă masiv și în veacul următor⁵⁸⁶. Capacele vaselor au formă circulară, mijlocul fiind terminat cu un mic „umbo” pentru prindere. În partea inferioară unele capace au buze perpendiculare, pentru o mai bună etanșare a vasului acoperit.

Un vas special de provizii a fost descoperit în cisterna (?) cercetată în secțiunea S IX, săpată în partea de est a aripii de sud - est a palatului episcopal. Inițial au fost recuperate peste 100 de fragmente

în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008, p. 19 – 24.

⁵⁸¹ A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 340.

⁵⁸² Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*, p. 117 – 118.

⁵⁸³ A. Istrate, Sz. P. Levente, *op. cit.*, p. 355.

⁵⁸⁴ V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în *B.C.M.I.*, X – XVI, 1917 – 1923, p. 249, fig. 302.

⁵⁸⁵ *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 147 – 148.

⁵⁸⁶ Benda Judit, *Fazekasműhely a 18. századi Vizivárosban*, în *Bud. Rég.*, XL, 2006, p. 308.

aparținând acestui vas, iar după o migăloasă muncă de restaurare a rezultat o piesă cu o capacitate de circa 20 litri, având gura cu diametrul foarte mic, corpul bombat și două mânere. Fundul, pentru stabilitate, are diametrul superior gurii. Pereții au grosimea de aproximativ un centimetru⁵⁸⁷. Este interesantă și tehnica de realizare a acestui vas. La el au lucrat simultan trei meșteri olari, fiecare producând o parte a întregului: gura și mânerul, partea mediană și partea inferioară. La final, înainte de introducerea în cuptor, cele trei părți au fost „asamblate”, locul de îmbinare fiind întărit suplimentar în interiorul piesei. Era extrem de important ca cei trei meșteri olari să aibă o coordonare cât mai exactă a muncii, orice întârziere majoră putând duce la compromiterea produsului final, prin uscarea mai accentuată a părții care a fost terminată prima⁵⁸⁸. Trebuie semnalată și o altă descoperire interesantă, un mic bol, păstrat fragmentar, care se distinge prin calitatea deosebită a pastei și prin pereții extrem de subțiri, a căror grosime abia atinge 0,2 cm. Smălțul, folosit doar la exterior, are culoarea verde. Să mai amintim și un fragment de cană lucrată din pastă arsă oxidant, de bună calitate, cu smălț exterior de culoare verde. Pe pereții exteriori ai vasului sunt, pe post de decor, mici bobite în relief, la rândul lor smălțuite. O bună analogie pentru vasul de la Oradea avem în cetatea de la Tabla Bușii⁵⁸⁹.

În fine, trebuie să menționăm și un vâscior de foarte mici dimensiuni ($h = 5, 2$ cm.), lucrat din pastă arsă oxidant, smălțuit în verde numai în interior. Prin dimensiunile sale, care conservă totuși forma unui pahar, credem că era menit pentru

păstrarea unor ingrediente încă rare în secolul al XVII: piperul, enibaharul, etc.

Analogiile cu descoperirile analizate anterior sunt numeroase. În fapt, ele sunt o expresie a meșteșugului olăritului în întreg spațiul central și sud - estic european. Este posibil ca meșterii care lucrau în acest areal, analizând și motivele decorative de pe unele vase, să fi suferit o importantă influență din partea tehnicilor orientale, prin intermediul negustorilor din acele zone, veniți în număr mare în regiune, aflată sub dominația otomană. În acest context se poate explica foarte ușor similitudinea multora dintre vasele ceramice de producție locală din Transilvania, Ungaria, Moldova și Țara Românească.

La Oradea existau ateliere care produceau aceste modele ceramice, în întreg orașul. Astfel au fost făcute descoperiri în zona noii maternități, la nord - est de cetate, pe locul vechiului târg medieval al Velenței⁵⁹⁰, pe B-dul Decebal, în așezarea de lungă durată de la Oradea - Salca. Mai amintim de asemenea descoperirile de la Cefa - La Pădure⁵⁹¹, cele din cetatea de la Șiria⁵⁹², ceramica găsită în perioada restaurării castelului de la Lăzarea⁵⁹³, pe cea de la Alba Iulia⁵⁹⁴, Sibiu⁵⁹⁵, alături de piesele descoperite la Baia⁵⁹⁶, în Moldova și Târgul de Floci, în Muntenia, unde se remarcă marele număr de

⁵⁹⁰ Ernödi J., *op. cit.*, vol. II, pl. XXXVI/3.

⁵⁹¹ I. Crișan, *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii din hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990, p. 134.

⁵⁹² O. Greffner, *Cetatea Șiriei. Contribuții monografice*, Arad, 1976, p. 39; vezi mai nou cu comentariile de rigoare: A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *op. cit.*, p. 75.

⁵⁹³ Șt. Molnar și colab., *op. cit.*, pl. XXII.

⁵⁹⁴ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 232 - 234; pentru tigăile cu trei picioare: p. 237, 614, pl. 106/4; vezi și *Idem*, *Catedrala romano - catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 285, fig. 303 - 304.

⁵⁹⁵ T. C. Roman, *Cercetări arheologice la casa parohială romano - catolică, Sibiu*, 2006, în *A.M.N.*, 41 - 44/II, 2007, fig. 31 - 32.

⁵⁹⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*, vol. II, p. 228.

⁵⁸⁷ Trebuie subliniat efortul depus în acest sens de către restauratorul șantierului orădean, dr. Olimpia Mureșan de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, căreia i se datorează în fapt restaurarea unei părți consistente dintre materialele arheologice descoperite aici, multe fiind și valorificate științific prin publicare.

⁵⁸⁸ Mulțumim și pe această cale dr. I. Godea pentru extrem de interesante informații oferite despre fascinanta lume a olarilor.

⁵⁸⁹ D. Căpățână, E. S. Teodor, A. Ioniță, B. Ciupercă, Al. Bădescu, *op. cit.*, p. 178, fig. j - n.

fragmente de farfurii, smălțuite în galben – oliv și galben deschis⁵⁹⁷. Între descoperirile din Ungaria trebuie amintită cantitatea impresionantă a acestei ceramici, descoperită pe ductul primului tronson al autostrăzii M 3, care leagă Budapesta de Bratislava, publicată doar parțial⁵⁹⁸. Piese foarte interesante, multe perfect identice cu cele de la Oradea, au fost descoperite și în cursul unora dintre săpăturile arheologice de salvare din Buda⁵⁹⁹. În Slovacia, cercetările arheologice de la biserica fortificată de la Kremnica au relevat faptul că între materialul arheologic recoltat există și ceramică smălțuită cu bune analogii la Oradea⁶⁰⁰.

O ultimă categorie a ceramicii smălțuite cuprinde piesele realizate din pastă caolinică, de foarte bună calitate. Ca forme distingem în principal câmile de dimensiuni medii, o parte fiind smălțuite doar în exterior, altele având smălțul aplicat în interior. Modul de execuție este cel clasic, cu buzele evazate, uneori mult lățite și chiar șanțuite în partea superioară, gâtul scurt și corpul bombat. Mănerul pornește din partea superioară a buzelor spre zona mediană a corpului. În cazul pieselor smălțuite în interior, există exemplare decorate prin pictare pe exterior, cu motive geometrice de culoare maro, în buna tradiție a ceramicii nesmălțuite de Vadu Crișului, mai sus analizată. Semnalăm de asemenea existența ulcioarelor pentru apă, având gura trilobată, alături de farfurii. În cazul unei piese se remarcă, îmbinarea tușurilor de smalt, prin alternarea în „pete” bine studiate, a verdei deschis cu maroul închis. Și în cazul acestei farfurii există pe spate un mic mâner pentru prinderea în cui.

Sunt interesante de analizat două dintre caracteristicile comune a primelor două categorii de vase smălțuite: cele date în secolul al XVI-lea

și cele date un veac mai târziu. Prima constă în prezența unei surprinzător de mari cantități de rebuturi. Greșelile făcute în procesul de aplicare a smălțului se regăseau îndeosebi în dispunerea lui neuniformă, precum și în curgeri de smalt, atât în interiorul pieselor dar și pe exterior. Aici se cuvine însă o precizare. Costurile unui vas smălțuit sunt net superioare unuia comun. Meșterii care cunoșteau această tehnică pretențioasă nu erau probabil nici ei foarte numeroși. În aceste condiții, este posibil ca, măcar o parte dintre vasele care la prima vedere par a fi rebuturi, să fie totuși un articol de comerț, destinate mai cu seamă acelor orășeni modești din punct de vedere economic; chiar și în condițiile achiziționării unui asemenea produs, el era superior calitativ unuia nesmălțuit, de calitate inferioară. A doua caracteristică este folosirea, în ambele intervale cronologice, a ceramicii smălțuite doar pe interior, în principal la fierea sau încălzirea mâncărilor sau lichidelor. Din această cauză, de multe ori fața exterioară a acestui tip de veselă a fost arsă secundar.

Treptat, cantitatea și ponderea ceramicii smălțuite de producție locală crește. Dincolo de a deveni o necesitate, ea devine probabil și o „modă”, iar posibilitățile financiare ale garnizoanei cetății, de exemplu, permiteau probabil, achiziționarea lor în cantități apreciabile. Deși este dificil de stabilit ponderea ceramicii smălțuite în totalul ceramicii secolelor XVI – XVII, ea este importantă, fiind în creștere în a doua parte a intervalului.

III.2.1.6. Ceramica de import

Între ceramica de diverse tipuri descoperită în cetatea orădeană, o pondere relativ mică, dar perfect distinctă tipologic, o reprezintă piesele de import⁶⁰¹. Într-o primă categorie se remarcă o serie de piese lucrate în pastă caolinică, foarte bine arsă, fină. Predomină fragmentele de pahare, alături de un fragment de castron. Forma lor este oarecum specială, piciorul fiind îngust iar corpul lățit, foarte

⁵⁹⁷ Anca Păunescu, Elena Rența, *op. cit.*, p. 185.

⁵⁹⁸ Vezi volumul deja amintit: *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései*, Budapest, 1997, *passim*.

⁵⁹⁹ Bertalan Vilmosné, *XV – XVII századi diszedények Óbudáról*, în *Bud. Rég.*, XXXII, 1998, p. 216 – 217.

⁶⁰⁰ J. Hoss., *Archeologický výskum hradu sasov a zámku v Kremnici*, în *Arch. Hist.*, 6, 1981, p. 459.

⁶⁰¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 138 – 140.

bombat, ușor disproporționat față de restul piesei. Buzele prezintă o evazare pronunțată iar pereții sunt extrem de subțiri, de numai 0,2 – 0,3 cm. Unele piese sunt decorate prin vopsire cu motive geometrice de culoare roșie. Datarea acestui tip ceramic este dificilă, majoritatea covârșitoare a pieselor fiind păstrate extrem de fragmentar. O mare parte a fragmentelor au fost descoperite în secțiunea S XX, trasată în partea de est a laturii de sud – vest a palatului episcopal, unde contextul stratigrafic a fost unul dintre cele mai neclare. Apelul la analogii apare astfel ca extrem de necesar.

Cercetările arheologice desfășurate la sud – vest de biserica Sf. Sigismund din Buda, au dus la descoperirea, alături de numeroase piese de arhitectură, a unor fragmente ceramice, între care și pahare, relativ asemănătoare cu cele găsite la Oradea⁶⁰². Cercetările arheologice recente, din castelul Martinuzzi din Vințu de Jos, în județul Alba, au dus la descoperirea unor fragmente ceramice analoage cu cele din cetatea orădeană⁶⁰³. Datarea pieselor de la Buda este largă, secolul al XIV-lea. În acest context putem asocia datarea descoperirilor de la Oradea în același interval, eventual prelungit și în secolul al XV-lea. Menționăm între piesele de import și o mic grup de ceramică fină roșiatică, căreia i-a fost subliniată filiera atelierelor săsești⁶⁰⁴.

Alte câteva fragmente ceramice de import, unele unicate, ne atrag atenția. Distingem astfel un fragment de cupă (poate un castron) lucrat din pastă foarte fină, de culoare cenușie. Decorul stampilat prin excizarea unui motiv în formă pătrată, a fost amplasat sub inelarea aflată sub gura vasului. Smalțul, de culoare maro – închis, este de o calitate excepțională. A fost descoperit în secțiunea S XXII, în nivelul aferent secolului al XV-lea. Importul provine, se pare, din Europa occidentală, venit pe o filieră germano - austriacă⁶⁰⁵, purtând denumirea

„Dreihausen keramik”. Piese asemănătoare au fost semnalate și în Ungaria, în palatul regal al Budei, în mănăstirea de la Pilis și la Monostorsáp⁶⁰⁶. Același tip ceramic a mai fost descoperit în Țările Baltice, în Suedia, Finlanda dar și în Polonia, datat în secolul al XV-lea⁶⁰⁷. O cauză a răspândirii în secolul al XV-lea a ceramicii ștampilate, de calitate superioară, a fost socotită și concurența veselei din sticlă și din metal⁶⁰⁸.

Un alt fragment ceramic singular este reprezentat de o parte dintr-o tavă lucrată din pastă de calitate inferioară, cu mâna. Partea exterioară este ușor înălțată. Utilitatea ecestei piese este cea pentru servirea hranei. Proveniența acestei ceramică extrem de arhaice, care la prima vedere nu se deosebește cu nimic de ceramica preistorică, este Bosnia, mai precis zonele sale montane, foarte greu accesibile. Locuitorii acestor regiuni au rămas de-a lungul secolelor extrem de izolați, fiind aproape complet în afara contactelor cu lumea civilizată a vailor, ca porți de acces și schimburi comerciale. Se pare că abia în secolul al XVII-lea, ocupanții turci ai regiunii i-au silit pe localnici, datorită contactelor acestora cu haiducii locali, să-și părăsească locurile de baștină. O parte a lor au ajuns, se pare, în regiunile mlăștinoase, mai puțin locuite ale Ungariei sudice de azi, unde au fost descoperite, în situri clar aparținând intervalului de timp amintit, mai multe astfel de fragmente de tăvi. Este probabila filieră prin care singurul fragment ceramic de acest tip descoperit la Oradea a ajuns aici⁶⁰⁹.

În fine, trebuie menționat un mic fragment ceramic, provenit se pare de la un bol, lucrat dintr-o pastă grosolană, având ca degresant fragmente de pietricele, păstrându-se în pastă mici bule de

⁶⁰⁶ Holl I., *Külföldi kerámia Magyarországon. III. (14 – 17 század)* în *Bud. Rég.*, XL, 2006, p. 258 – 259, 277, fig. 13/1 – 3.

⁶⁰⁷ *Ibidem*, p. 259.

⁶⁰⁸ Bencze Ünige, *Date preliminare privind ceramica ștampilată din Transilvania. Secolele XIV – XVI*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008, p. 81.

⁶⁰⁹ Informație amabilă a dr. Simon Zoltan, arheolog la Direcția Monumentelor Istorice de la Budapesta.

⁶⁰² Veres Szilvia Edit, *Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szoboriöredékei*, în *Bud. Rég.*, XXXIII, 1999, p. 72, fig. 5/1, 2.

⁶⁰³ Mulțumim și pe această cale dr. A. A. Rusu, conducătorul șantierului arheologic de la Vințu de Jos pentru informațiile oferite.

⁶⁰⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 138.

⁶⁰⁵ *Ibidem*, p. 138.

pastă de sticlă. Un vas asemănător a fost descoperit în localitatea Labe s'Jizerou, nu departe de Praga, areal unde au fost probabil produse aceste recipiente⁶¹⁰.

Ceramica de factură orientală reprezintă un capitol distinct al descoperirilor arheologice din cetatea orădeană. A apărut într-un context stratigrafic extrem de deranjat de construcțiile ridicate în cetate în ultimele două secole, alături de amenajările pentru aducțiunea apei curente. În cadrul acestui tip ceramic se includ categorii de vase care permit gruparea lor în funcție de folosire. Un prim lot de piese este format din cești de mărimi diferite, având totuși două elemente comune: fundul inelar care sprijină cu eleganță arcuirea corpului propriu-zis și marginile decorate, drepte sau ușor evazate. Trei dintre piese sunt realizate dintr-o pastă caolinică extrem de fină, cu ușoare nuanțe gălbui. Restul ceștilor sunt din porțelan de culoare albastru deschis. Decorul acestora, extrem de variat ca realizare artistică, prezintă exclusiv motive vegetale. Una dintre piese este decorată cu benzi de linii albastre pe fond alb, alături de motive florale de culoare mov închis și deschis, precum și galben. Celelalte cești din pastă caolinică sunt de mai mici dimensiuni, diametrele fundului inelar măsurând 3,1 respectiv 2,8 cm. Înălțimea acestor piese nu depășește 7 – 8 cm. O altă piesă este smălțuită la exterior în maro, interiorul fiind alb, iar partea inferioară a acesteia decorată cu motive florale (crizanteme?) tratate liniar, de culoare albastră. În sfârșit, o altă ceșcuță este decorată la exterior, pe o angobă cenușie, cu motive florale extrem de stilizate (lalele?) de culoare roșie, galbenă, verde și neagră. Piese din porțelan sunt de asemenea decorate cu motive florale. Este posibil ca unele dintre aceste ceșcuțe să fie, dacă nu produse originale chinezești, cel puțin piese imitate după vestitele ateliere extrem - orientale⁶¹¹.

A doua importantă categorie ceramică de factură orientală o alcătuiește farfuriile. Fragmentele decoperite sunt lucrate din pastă caolinică de foarte bună calitate, forma și decorațiile fiind diferite. Câteva farfurii, decorate cu motive florale și geometrice, au în partea superioară a corpului un decor în relief de forma unei borduri vălurite, ori un brâu lat, vălurit de asemenea, ornamentat cu incizii rotunde. Alte fragmente au fundul plat, corpul arcuit, și un mic mâner exterior de prindere în cui. Acestor piese li se adaugă câteva fragmente atipice, cu smalt galben și decorații vegetale de culoare verde, maro și neagră. Un alt fragment prezintă, pe fondul uni smalt galben, motive florale succesive, extrem de stilizate. Un ultim fragment de farfurie este lucrat dintr-o pastă caolinică extrem de fină. Smaltul alb „îmbracă” fragmentul pe ambele fețe. Motivul decorat, prezent de asemenea pe ambele fețe, constă dintr-o lea executată în manieră naturalistă, având culoare mov deschis, cu bulbul galben. Petalele, de culoare albastră, sunt foarte stilizate. Străchinile, găsite în număr relativ mic, au în partea superioară marginea suprainălțată. Decorul vegetal este stilizat, smaltul având culoarea verde⁶¹².

Analogiile cu piesele de la Oradea sunt numeroase, ocupând un vast areal. Analizând regiunea Balcanilor, cercetătoarea Kovács Gyöngyi, din Ungaria, stabilește o posibilă sinteză locală, cu aporturi bizantine și turcești din Asia Mică, ultima cu un aport decisiv. A fost subliniat rolul excepțional al marilor centre de producție din Anatolia, la Iznik, unde deja în secolul al XVI-lea funcționau peste 300 de ateliere, alături de cele de la Kutahya, mai târziu cu un secol⁶¹³. Expansiunea otomană din aceste secole propagă ceramica otomană atât la curțile domnești din Țara Românească (Târgoviște, București) și Moldova

⁶¹⁰ Z. Holzbauer, J. Spacek, *Stredoveke osidlenisoutoku Labe s'Jizerou*, în *Arch. Hist.*, 4, 1979, p. 226, fig. 1/9.

⁶¹¹ În acest context trebuie amintite descoperirile făcute în Ungaria, la Buda și Eger, centre de pașalâc extrem de

importante din Europa centrală. Vezi: Holl I., *op. cit.*, p. 288, pl. 30/2, 293, fig. 38/1 – 4, 294, fig. 39/1 – 4.

⁶¹² Pentru detalii vezi D. Marta, *Ceramica de factură orientală descoperită în Cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994, p. 405 – 416.

⁶¹³ Kovács Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984, p. 136 – 137.

(Suceava, Hârlău, Iași)⁶¹⁴, unde apare și marfa orientală de lux, dar și în zonele central – europene, direct ocupate de turci: Timișoara, unde au fost descoperite frumoase exemplare de cești și boluri⁶¹⁵, Eger, Pecs și Buda⁶¹⁶. Analiza ceramicii din Ungaria relevă o scădere calitativă a vaselor secolului al XVII-lea față de cea produsă în veacul anterior. Dacă în secolul al XVI-lea pasta caolinică era de o finețe extremă și foarte bine arsă, în secolul următor apar piese cu pasta de culoare cenușie. În general a dominat motivul floral și geometric, tipologia formelor fiind comună: cești, farfurii, boluri, străchini etc.

Materialul arheologic oriental de la Oradea se încadrează cronologic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Argumentele sunt de ordin istoric, stratigrafic și tipologic. Între anii 1660 – 1692, cetatea Oradea a fost capitală de pașalâc. Devine astfel posibil ca ca o parte a ceramicii de factură orientală descoperită în cetate, anume cea de calitate inferioară, să fie un produs local. Piese de lux proveneau cu siguranță din marile centre ceramice din Asia Mică, existând chiar și importuri extrem orientale (China) în cazul ceșcuțelor din porțelan. Recentele cercetări arheologice din centrul Timișoarei au dus la descoperirea unor piese de acest tip, cu bune analogii la Oradea⁶¹⁷. Cești asemănătoare au fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice din Buda⁶¹⁸. Să mai remarcăm faptul că Oradea a avut în perioada pașalâcului unul dintre cele mai mari târguri din regiune, focalizând săptămânal interesul unui număr extrem de mare de negustori⁶¹⁹.

III.2.1.7. Pipele

Între piesele descoperite în cetatea orădeană, un loc distinct este ocupat de numărul foarte mare de pipe din material ceramic, apărute practic în toate secțiunile trasate. Nivelul stratigrafic în care au fost descoperite este unul dintre cele mai clare, adâncimea fiind relativă constantă, variind în 1,15 și 1,60 m. Alături de pipe, în același context stratigrafic, au fost descoperite numeroase monede otomane, precum și ceramică specific orientală. Tot în acest context a fost descoperit un orizont de înhumări, unde în multe cazuri avem de-a face în fapt cu rămășițele pământești ale oștenilor turci căzuți la asediul austriac din anul 1692. Astfel, o bună parte dintre pipele descoperite în cetate pot fi încadrate cronologic în perioada pașalâcului turcesc din intervalul 1660 – 1692.

Piese găsite în cetatea Oradea cuprind pipe lucrate în maniere diferite. O problemă trebuie lămurită de la început. Analiza noastră cuprinde doar exemplarele cu specific oriental sau inspirate după modelul acestora, date în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, alături de câteva piese de inspirație occidentală, olandeză mai precis, date în aceeași perioadă. Subliniem acest lucru în contextul descoperirii în cetate a numeroase exemplare târzii, bine date în secolul al XVIII-lea și chiar în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Marea majoritate a acestor piese târzii au fost produse în manufacturi specifice, părăsind astfel din punct de vedere cronologic analiza noastră, care se încheie cu finele secolului al XVII-lea. O parte dintre piesele târzii au înscris, într-un mic cartuș realizat în pasta moale, numele orașului unde au fost produse (de exemplu N. Várad, Chemnitz) sau al proprietarului manufacturii (Klein, Anton Partsch, Bodkics).

Pipele datate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea sunt, așa cum am amintit deja, lucrate în maniere diferite, îndeosebi din punctual de vedere al pastei. Distingem astfel, în majoritatea cazurilor, pasta de culoare roșiatică, fină, de bună calitate. Au fost descoperite și câteva exemplare lucrate în pastă de culoare cenușie, arsă inoxidant, alături de câteva

⁶¹⁴ Corina Nicolescu, *La ceramique ottomane des XVIe et XVIIe siècles dans les pays roumains*, în S.A.O., 5 – 6, 1967, p. 245.

⁶¹⁵ Niculina Dinu, *Ceramica de import*, în Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopecky, Hedy M – Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 133, fig. 80, 134, fig. 81.

⁶¹⁶ Kovács Gyöngyi, *op. cit.*, p. 134 – 135.

⁶¹⁷ Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 137, fig. 83, p. 141..

⁶¹⁸ Holl I., *op. cit.*, p. 264 – 266.

⁶¹⁹ *** *Călători străini despre țările române*, București, vol. I, 1976, p. 664 – 665.

piese din pastă neagră, de foarte bună calitate, dar și un număr redus de pipe lucrate în pastă caolinică. Deosebirile dintre forma pipelor sunt puține, legate mai ales de modul de tratare a capului cilindric și a dimensiunilor acestora. Alte tipologii pot fi realizate pe baza deosebirilor existente la dimensiunea gâtului, și a muștiucului de terminare. Există de asemenea pipe care sunt decorate cu roțița dințată, rezultând șiruri de mici adâncituri, având forma pătrată sau rotundă, precum și foarte puține exemplare decorate prin ștampilare, locul preferat fiind gâtul (găvanul) acestora.

Cei care au studiat acest tip de material arheologic au încercat să ofere și tipologii, bazate de mai sus amintitele deosebiri ale formelor acestor piese. Se acceptă pentru exemplarele lucrate în cuptoare oxidante, din pastă arsă la roșu, că sunt aduse în Europa fie direct din atelierele turcești, fie de la cele din Balcani, aflate în fapt tot sub stăpânirea efectivă a turcilor. Sunt în general piese cu ascendență încă din sacolul al XVI-lea. Compararea lor cu piesele date în veacul următor dovedește un surprinzător "conservatorism", formele rămânând aproape identice. Pipele, denumite generic "ungurești", sunt lucrate în aceeași tehnică a arderii oxidante, deosebirile mărginindu-se doar la forma muștiucului și uneori la grosimea gâtului. Cele lucrate în pastă caolinică, cenușie sau neagră sunt, se pare, de influență occidentală, probabil olandeză⁶²⁰.

Tehnica de producere a pipelor este extremă de interesantă, existând meșteri care se ocupau special de aceste produse, bine vândute în târgurile din întreaga Europă centrală, intrată de la jumătatea secolului al XVI-lea sub directă stăpânire otomană. Manual, din lut era lucrat un cilindru, care ulterior era introdus într-o matriță specială, unsă în prealabil cu ulei pentru ca lutul să nu se prindă la ardere. Ultima operațiune era realizată în cuptoare asemănătoare celor folosite la arderea ceramicii. Cele două părți ale matriței erau prinse cu un mic cârlig, pentru a evita desfacerea în timpul procesului de

ardere. Matrița avea, firesc, forma negativă a pipei. În cazul când acestea erau decorate, procedeul propriu-zis era făcut înainte de ardere, în pasta moale⁶²¹.

Arheologii care au făcut săpături la monumente sau situri date în secolul al XVII-lea, nu au fost generoși cu publicarea acestui tip de material. Câteva analogii cu pipele descoperite în cetatea orădeană sunt totuși posibile. Pe traseul autostrăzii Transilvania, în localitatea Ciulești din județul Bihor, într-o perieghetză, au fost găsite câteva piese⁶²². Din același areal bihorean, dar din sudul său, provin de asemenea câteva pipe turcești⁶²³. La Alba Iulia⁶²⁴ dar și la Timișoara⁶²⁵, cercetări arheologice recente au dus la descoperirea unor pipe turcești. Amintim și câteva dintre descoperirile din Moldova: cele de la Baia⁶²⁶ și Iași⁶²⁷. Câteva pipe interesante, date mai timpuriu decât cele de la Oradea, provin de la Varna, date în secolul al XVI-lea⁶²⁸, și de la Belgrad, socotite a fi produse un secol mai târziu⁶²⁹. Din cetatea de Eger, din Ungaria de nord, fost pašalâc turcesc, provin pipe date în secolele XVI - XVII⁶³⁰, la fel ca cele descoperite în cetatea de la Lenti, aflată în comitatul Zala, unde au apărut și exemplare "olandeze" și "ungurești", date în secolul al XVII-

⁶²¹ Ibidem, p. 237 - 238.

⁶²² Perieghetză realizată în iarna anului 2004 de către arheologii orădeni D. Marta și G. Fazecaș. Piese sunt inedite.

⁶²³ D. Marta, *Descoperiri arheologice medievale din comuna Olcea*, în *Istorie, etnologie, artă. Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009, p. 53, 56, pl. 2.

⁶²⁴ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 249, 705, pl. 197/7 - 9.

⁶²⁵ Al. Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara - castelul Huniazilor*, 2007, în *Banatica*, 18, 2008, p. 154, pl. V, fig. 6.

⁶²⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 128, 247, fig. 4, 5, 6.

⁶²⁷ Al. Andronic, Eugenia Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași între anii 1956 - 1960*, în *Arh. Mold.*, II - III, 1964, p. 427, fig. 14/1, 2.

⁶²⁸ Mihailova Stanceva, *Kolekcijata ot luli viv varnenskiya muzej*, în *Izv. Narod. Muzej Varna*, VIII (XXIII), 1972, p. 81 - 99.

⁶²⁹ G. Majanovici, *Kuca iz druge polovine XVII. Veka otkopana u utvrćenom podrucju Beogradskog grada - Donjem gradu*, în *Godisnak grada Beograda*, XX, 1973, p. 214, fig. 22.

⁶³⁰ Kovács B., *op. cit.*, p. 44.

⁶²⁰ Kovács B., *A Dobó István vármúzeum cseréppipái*, în *Az Egri Múz. Évk.*, I, 1963, p. 251.

lea⁶³¹. Alte pipe din material ceramic provin din cetatea Buda⁶³². Și în acest caz, autoarea studiului amintește, alături de piesele de factură turcească, pe cele "olandeze" și "ungurești". Un studiu care trece în revistă pipele din colecțiile muzeului din orașul Szekszárd, oferă numeroase analogii cu descoperirile de la Oradea⁶³³. În sfârșit, o micromonografie, în fapt o adevărată sinteză dedicată pipelor din material ceramic, care înglobează o uluitoare diversitate de tipuri și subtipuri, a fost dedicată pieselor descoperite la Buda – Felső Vizivárosból⁶³⁴.

Fumatul a pătruns în Europa prin intermediul marinarilor întorși din coloniile spaniole din America Centrală, informațiile episcopului Las Casas despre acest obicei al băștinașilor fiind extreme de interesante: frunzele de tutun erau răsucite și abia apoi fumate⁶³⁵. În Europa sud-estică și centrală turcii au fost cei care au răspândit acest obicei, folosind pipele. Odată cu ocuparea de către oștile Semilunii și transformarea Oradiei în centru de pașalâc, în intervalul 1660 – 1692 fumatul, sub forma lui de tutun mărunțit fin și introdus într-o pipă, s-a răspândit vertiginos, fiind preluat cu siguranță și de către localnici prin intermediul negustorilor de tutun și pipe, mult apreciate și de garnizoana turcească din cetate.

III.2.1.8. Sfeșnicele din material ceramic

O parte importantă a vieții cotidiene umane, inclusive în evul de mijloc, l-a reprezentat fără îndoială iluminatul, pentru asigurarea în mod

eficient al acestuia făcându-se apel, printre alte soluții și la sfeșnicele din material ceramic. Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dus, din păcate, la puține descoperiri de această factură; în fapt, dacă excludem o piesă foarte deteriorată, unde este relativ dificilă reconstituirea, neajunsul fiind dublat și de descoperirea ei într-un nivel arheologic relativ neclar, suntem obligați a ne mărgini la o singură piesă de acest tip, care permite o descriere ceva mai amănunțită.

Primul sfeșnic are o talpă circulară, piciorul fiind inelat. Pe corpul lucrat în pastă caolinică a fost aplicat un smalt de culoare verde – gălbui. Sfeșnicul a fost datat în secolul al XVI-lea⁶³⁶. A doua piesă, mai bine conservată, se păstrează începând cu orificiul de fixare al lumânării, pe o lungime de 10 cm., având o protuberanță specială, pentru a reține scurgerile de ceară și două caneluri în extremități, unde dealtfel piesa se îngustează. Sfeșnicul este lucrat dintr-o pastă de bună calitate, arsă la roșu, fără impurități. Este interesant de semnalat faptul că nu apar urme de folosire prin ardere secundară. Contextul stratigrafic în care a fost descoperit ne îndeamnă la a-l încadra, la fel ca primul, în secolul al XVI-lea.

Studiile dedicate acestui tip de sfeșnice sunt puține în istoriografia românească⁶³⁷, ca de altfel și analogiile, nereușindu-se realizarea unei tipologii⁶³⁸. Astfel, literatura de specialitate menționează piciorul unui sfeșnic, descoperit în timpul cercetărilor arheologice efectuate în preajma palatului episcopal gotic de la Alba Iulia, sfeșnic a cărui datare este foarte

⁶³¹ Závodi Szilvia, *A lenti vár kerámiaanyaga*, în *Comm. Arch. Hung.*, 2003, p. 195, fig. 15/1 (cu toate că autoarea o socotește de tip unguresc; pipe de tip olandez în fig. 15/5 – 7 și de tip unguresc în fig. 15/3).

⁶³² Kovács Gyöngyi, *Cseréppipák a 17 – 18 századból*, în *Bud. Rég.*, XXXVIII, 2004, p. 129, pl. 1/1 – 5, 130, pl. 2/7 – 10, 131, pl. 3/12 – 16.

⁶³³ G. Attila, *Hódottságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, în *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve*, XXVI, 2004, p. 259 – 295.

⁶³⁴ Kondorosy Sz., *Cseréppipák a budai Felső Vizivárosból*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 269 – 280.

⁶³⁵ *Ibidem*, p. 235 – 236.

⁶³⁶ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 130.

⁶³⁷ Vezi în acest sens micromonografia publicată de C. C. Rusu, care analizează pe larg iluminatul în evul mediu transilvănean: *Iluminatul artificial în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI – XVI*, în *Med. Trans.*, II, 1998, nr. 1, p. 71 – 102; un studiu recent, care trece în revistă sfeșnicele medievale din muzeul din Suceava, oferă bibliografia la zi a problemei: Paraschiva V. Batriuc, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, în *Arh. Mold.*, XXXI, 2008, p. 91 – 95 (pentru piesele din material ceramic).

⁶³⁸ *Ibidem*, p. 87.

timpurie, în secolul al XIV-lea⁶³⁹, alături de un altul (nesigur), datat în veacul următor, la care se adaugă și câteva opaițe⁶⁴⁰. În curtea casei "Vlad Dracul", din Sighișoara, a fost descoperit un sfeșnic datat în secolul al XV-lea⁶⁴¹. Dintre cele trei sfeșnice descoperite în pivnița unei locuințe medievale din orașul Cristuru Secuiesc, unul, având forma unui gât de vas, cu un guler contra scurgerilor de ceară și caneluri în jurul corpului, este o bună analogie cu piesele de la Oradea, fiind datat în secolul al XVI-lea⁶⁴². Reabilitarea clădirii Teatrului Municipal din Sibiu (Sala Thalia) a prilejuit efectuarea unor cercetări arheologice în strada Cetății, loc unde au fost descoperite urmele a două cuptoare medievale de ars ceramica. În acest context a fost amintit și un opaiț lucrat din material ceramic⁶⁴³. Cuptoarele descoperite la Sibiu au fost datate în secolul al XV-lea sau în prima jumătate a secolului al XVI-lea⁶⁴⁴. Cercetările arheologice recente din strada Turnului, tot la Sibiu, au dus la descoperirea altor fragmente de opaițe⁶⁴⁵. Menționăm de asemenea o altă analogie cu sfeșnicul orădean, cel descoperit în Moldova, la Baia, într-un mediu cu importante influențe transilvănene, datat în secolul al XIV-lea de autorii săpăturilor⁶⁴⁶, dar socotit mai târziu, din secolul al XVI-lea de către alți arheologi⁶⁴⁷. În sfârșit, să menționăm și lotul de sfeșnice și opaițe descoperite la Brăila, datate în secolele XV - XVI⁶⁴⁸.

Prezența unor semnalări arheologice în număr mic a acestor tipuri de sfeșnice trenează tragerea unor concluzii definitive. În cazul piesei orădene, descoperirea ei în arealul palatului episcopal ne obligă la a o lega funcțional de acest edificiu, locuință a unora dintre cei mai bogați prelați catolici ai Ungariei medievale. Trebuie subliniat faptul că episcopii amintiți au apelat și la mijloace de iluminat mai pretențioase, și de ce nu, mai sofisticate. Demn de semnalat în acest sens este prezența unui vas ceramic prevăzut în exterior cu mici tuburi pentru susținerea lumânărilor, lucrat din pastă bine arsă, semifină, de culoare cărămizie, având în dreptul tuburilor exterioare urme de afumare, dovadă a unei intense folosiri.

III.2.1.9. Cahlele

Capitolul cahlelor descoperite în cetatea Oradea reprezintă, fără îndoială, unul dintre cele mai interesante din paleta întregului material arheologic găsit aici. Dacă nu atât cantitatea pieselor descoperite impresionează, diversitatea acestora, alături de caracterul de excepție a unor cahle, evidențiază un meșteșug devenit foarte repede o adevărată artă.

În privința locului de descoperire, majoritatea pieselor provin din zona palatului episcopal, realitate firească dacă ținem seama că o mare parte a cercetărilor arheologice au fost efectuate în acea zonă, alături de sigura funcționare în clădirea menționată a unor sobe. Analiza cahlelor din cetatea orădeană va încerca să le ofere o cronologie, alături de necesarele analogii. Am socotit de asemenea că succesiunea cronologică a acestui materialul arheologic poate oferi o anumită coerență prezentului subcapitol. Un atu în favoarea stabilirii amintitelor caracteristici este faptul că o parte din piese au putut fi cel puțin parțial recuperate, prin migăloase procese de restaurare.

În contextul istoriografiei problemei, ne-au fost de un mare avantaj amplele monografii zonale care au tratat pe larg subiectul: cele dedicate

⁶³⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 229, 665, pl. 157/9.

⁶⁴⁰ *Ibidem*, p. 231, 583, pl. 75/10, autoarea descoperirii lasă deschisă ipoteza ca piesa să fie un simplu picior de la o cupă; 683, pl. 175/4.

⁶⁴¹ Gh. Baltag, *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, IX, 1979, p. 96, pl. LII, fig. 4.

⁶⁴² Benkő E, Demeter I, Székely A, *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolossvár, 1997, pl. 26, fig. 1, 2, 3.

⁶⁴³ P. M. Beșliu, *Urmele a două cuptoare medievale de ceramica descoperite în Sibiu*, în *Vasaria medievala*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița - Cluj-Napoca, 2008, p. 204.

⁶⁴⁴ *Ibidem*, p. 205.

⁶⁴⁵ *Idem*, *Cercetări arheologice din Sibiu, str. Turnului, numărul 7*, în *Bruckenthal Acta Mus.*, III/1, 2008, p. 222.

⁶⁴⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 241, fig. 89/4.

⁶⁴⁷ C. C. Rusu, *op. cit.*, p. 88.

⁶⁴⁸ I. Căndea, *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995, p. 302 - 303, fig. 76 - 77.

Transilvaniei⁶⁴⁹ și Moldovei⁶⁵⁰, alături de succesiunea micromonografiilor dedicate pieselor din Transilvania de către arheologul clujean Adrian A. Rusu și de către omologul său maghiar Holl Imre pentru cahlele din Ungaria.

Cele mai vechi fragmente de cahle descoperite în cetatea orădeană pot fi datate larg în secolele XIV - XV, aparținând nivelului de funcționare al palatului episcopal ridicat în stil gotic. O primă piesă este o cahlă - placă cu picior, decorată cu rozetă în șase colțuri, înscrisă într-un cerc. Pasta este cenușie iar smalțul are culoarea galben - muștar⁶⁵¹. Piesa a fost încadrată în categoria nr. 17 a decorurilor cahlelor transilvănene și bănățene, fiind datată în secolele XV - XVI⁶⁵² deși, în cazul analizei realizate în cadrul monografiei dedicate palatului episcopal de la Oradea, ea au fost socotită mai timpurie, în principal pe baza analogiilor și stratigrafiei⁶⁵³. Între analogii putem cita o cahlă - placă descoperită în apropierea palatului episcopal de la Alba Iulia, cu rozeta aflată în centrul circular al piesei. Smalțul cahleii este multicolor⁶⁵⁴. O altă cahlă de acest tip provine de la Cristuru Secuiesc⁶⁵⁵, unde rozeta este înscrisă într-un cerc perlat, la fel la Cluj - Napoca⁶⁵⁶, alături de cea găsită în castelul de la Lăzarea, deși aici piesa cuprinde o compoziție de două rozete și este

datată în secolul al XVI-lea⁶⁵⁷, și Zlatna⁶⁵⁸. O bună analogie din Moldova provine de la curțile de la Cotnari, piesa fiind datată în secolul al XV-lea⁶⁵⁹. Cahle decorate cu rozete au fost descoperite și în Ungaria, la Diósgyőr și în Slovacia, la Filakowo, date la începutul secolului al XVI-lea⁶⁶⁰.

Între piesele socotite timpurii, din cetatea orădeană, sunt și alte două cahle - placă ce cuprind ca decor lujeri de viță de vie, alături de frunze, într-un caz păstrându-se și ciorchinele⁶⁶¹. Datarea a fost a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Pasta cahlelor este de bună calitate, arsă la roșu, având ca degresant mica. Smalțul este de asemenea de calitate superioară, culoarea fiind verde, cu nuanțe de muștar și maroniu. O foarte bună analogie găsim la Alba Iulia, descoperită în stratigrafia pandantă turnului rotund care flanca palatul episcopal, datată în a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁶⁶², alături de o alta, găsită în același oraș, care a fost datată ceva mai târziu⁶⁶³. Să mai amintim și cahla descoperită la Cluj - Napoca - Piața Libertății nr. 47, încadrată cronologic în secolul al XV-lea⁶⁶⁴. Se pare că acest model de decorare a cahlelor a fost unul popular, rezistent în timp, o piesă descoperită în castelul de la Lăzarea fiind datată în secolul al XVI-lea⁶⁶⁵.

⁶⁴⁹ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, *passim*.

⁶⁵⁰ Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV - XVII)*, Suceava, 1999, *passim*.

⁶⁵¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 121, pl. LXXVIII/c.

⁶⁵² Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 108.

⁶⁵³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 121, 122. Să mai menționăm doar că în catalogul publicat la sfârșitul monografiei dedicate cahlelor din Transilvania și Banat, autoarea respectă cronologia propusă de către conducătorul științific al șantierului orădean dr. Adrian A. Rusu.

⁶⁵⁴ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano - catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 68, 304, nr. 367.

⁶⁵⁵ *Idem*, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, p. 377, pl. 39/2C.

⁶⁵⁶ *Idem*, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj - Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologică*, XXVII - XXI/1, p. 127, 167, pl. IV/1.

⁶⁵⁷ Kémenes Mónika, *Kályhasempék Csik-, Gyergyó- és Kézonszékéből 14 - 18. század*, Kolossvár, 2005, 144, pl. 17/1.

⁶⁵⁸ Daniela Marcu, A. A. Rusu, *Cahle din secolele XV - XVII descoperite la Zlatna, jud. Alba*, în *Arh. Med.*, III, 2000, p. 233, pl. 4/1,2.

⁶⁵⁹ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 212, fig. 15/1.

⁶⁶⁰ I. Holl, *Renaissance Öfen. Mittelalterliche Ofencahlen in Ungarn - V*, în *Acta Arch.*, XLV, 1993, fasc. 1 - 4, p. 252, fig. 11 - 14.

⁶⁶¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 121, pl. LXXVI/b, c.

⁶⁶² Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano - catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 - 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 603, pl. 95/2.

⁶⁶³ A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX - XX, 1996, p. 145, fig. nr. 3.

⁶⁶⁴ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, p. 205, 359, pl. 21/B 1.

⁶⁶⁵ Kémenes Mónika, *op. cit.*, p. 145, pl. 19/11. Autoarea volumului se întreabă dacă decorul nu reprezintă un fruct de ananas.

O cahlă de colț (margine), socotită una dintre cele mai vechi descoperite în cetate, a oferit din nou prilej de datări sensibil diferite. Este vorba de o piesă lucrată din pastă roșiatică, bine arsă, folosind ca degresant mica. Smălțul este verde și incolor. Decorația cahlăi constă în două frunze de acant, înconjurate de propriul peduncul. Cahla a fost datată în prima jumătate a secolului al XV-lea⁶⁶⁶. Aceeași piesă a fost apreciată în mai sus amintita monografie dedicată cahlălor din Transilvania și Banat ca datând din secolele XV - XVI⁶⁶⁷, deși contextul stratigrafic unde a fost găsită, în zona aripii vechi a palatului episcopal, ne îndeamnă la a o încadra în intervalul din prima jumătate a secolului al XV-lea. Analogiile sunt extrem de puține: a fost oferită una, descoperită în castelul de la Buda⁶⁶⁸. Piese decorate cu frunze de acant, dar mult mai târziu (secolele XVI - XVII) și cu totul diferite ca și ornamentistică, au fost descoperite și în spațiul românesc: la Cluj - Mănăstur⁶⁶⁹, ca și în numeroase localități din Moldova: Baia, Cotnari, Crivești, Galați, Hotin, mănăstirile de la Humor, Pătrăuți, Proboata, la Piatra Neamț și Suceava, toate încadrate în categoria standard IX D, cea a cahlălor dreptunghiulare, cu picior de montare rectangular scurt⁶⁷⁰.

Câteva piese, păstrate din păcate extrem de fragmentar, întregesc materialul cahlălor timpurii. O cahlă - placă nesmălțuită, decorată cu un motiv torsadat, încadrat într-un chenar ușor ridicat, a fost descoperită în secțiunea S XX, aflată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal; în acest context stratigrafic, datat de altfel și cu monede, piesa poate fi încadrată înaintea mijlocului secolului al XV-lea⁶⁷¹. Câteva colțuri de cahlă - oală sunt de asemenea

încadrate în acest context cronologic. Una dintre ele păstrează chenarele succesive, proeminente, care scad în înălțime spre interiorul care nu s-a păstrat; este cazul identic al unei alte piese care are păstrat doar o mică parte din chenarul interior, de formă circulară⁶⁷². Un alt colț de cahlă - oală este mai elaborat. Între marginea relativ groasă și câmp, unde se regăsește din păcate doar un decor ilizibil, la rândul-i încadrat de o margine rectangulară, sunt plasate succesiv motive vegetale stilizate sau baghete de dimensiuni inegale⁶⁷³. Unui fragment de cahlă - oală i s-a păstrat doar puțin din partea laterală: o margine groasă și ridicată care încadrează o altă margine de formă semicirculară⁶⁷⁴. În sfârșit, să mai amintim câteva mărunte fragmente de cahlă - placă în nișă și cahlă - oale, smălțuite în verde - oliv și decorate cu motive vegetale și geometrice stilizate⁶⁷⁵, cu posibile analogii la Feldioara⁶⁷⁶ și Micăsasa, piesa de aici fiind însă nesmălțuită⁶⁷⁷. În privința decorului chenarului de margine al cahlăi de colț, descoperită în secțiunea S I, care a traversat latura nouă a palatului episcopal orădean, datată în secolul al XV-lea⁶⁷⁸, analogii ceva mai târziu (secolul XVI) provin din cetatea de la Făgăraș⁶⁷⁹ și din localitatea Geoagiu - Băi⁶⁸⁰.

Cahlele - oală cu gura cvadrilobată reprezintă piese de sobă descoperite destul de rar în săpăturile arheologice. În secțiunea S XX, care a delimitat partea de racord a celor două aripi ale amintitei clădiri, loc unde de altfel au fost descoperite importante cantități de cahlă, a apărut și o piesă cu gura cvadrilobată. Locul descoperirii îndeamnă a o încadra în marja inferioară a cronologiei acestui tip

⁶⁶⁶ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 122, pl. LXXIX/a.

⁶⁶⁷ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, p. 247, nr. 28.

⁶⁶⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 122, nota nr. 1.

⁶⁶⁹ Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj - Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII - XXI/1, 2000 - 2004, p. 150, 177, pl. 14/5.

⁶⁷⁰ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 156 - 185.

⁶⁷¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, 178 - 179.

⁶⁷² *Ibidem*, pl. LXXVI/d, e.

⁶⁷³ *Ibidem*, pl. LXXVII/h.

⁶⁷⁴ *Ibidem*, pl. LXXVII/f.

⁶⁷⁵ *Ibidem*, pl. LVXXVII/a, b, d, f, g.

⁶⁷⁶ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj - Napoca, 2004, p. 423/15.

⁶⁷⁷ A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (II)*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 133, 148, fig. 13/b.

⁶⁷⁸ Vezi supra nota nr. 287.

⁶⁷⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 417, pl. 79/208.

⁶⁸⁰ Paraschiva Victoria Batariuc, E. Pescaru, *Cahle descoperite la Germisara (Geoagiu - Băi, jud. Hunedoara)*, în *Sargefia*, XXVI, 1995 - 1996, I, p. 402, fig. 4/6.

de cahla: jumătatea scolului al XV-lea. Lobii părții suprioare sunt egal arcuți, corpul fiind ușor tronconic, șanțuit și îngroșat spre partea superioară. Piesa este nesmălțuită⁶⁸¹. În tipologia oferită pentru Transilvania, acest tip de piese au fost incluse în categoria A.a.2: cahle de formă concavă, cahle – oală cu deschiderea cvadrilobată și corp tronconic (cilindric). Cahlele cu gura cvadrilobată au fost datate larg, din ultima treime a secolului al XIV-lea până la jumătatea secolului al XVI-lea⁶⁸². Analogiile din Moldova au fost la rândul-le incluse în categoria (tipul) IV B: cahle cu deschidere cvadrilobată și picior de montare tronconic. Pieselor cu picior mai scund li s-a spus uneori și cahle – castron. Datarea propusă a fost secolele XIV – XV⁶⁸³. Cahlei cvadrilobate din cetatea Oradea i-am găsit în Transilvania doar o singură analogie foarte apropiată ca formă: cea provenită din cetatea de la Lita (jud. Cluj), chiar dacă piesa de acolo are fundul de dimensiuni mai mici, fiind denumită cahla – castron. Datarea piesei a fost propusă pentru secolele XV – XVI⁶⁸⁴. O altă cahla cu oarecare asemănări, provine de la Pecica, din județul Arad, fiind datată în secolele XV – XVI⁶⁸⁵. Olarii moldoveni au fost mult mai harnici în producerea acestui tip de cahle. Astfel la Suceava, în zona Șipot, într-o locuință de orășeni, alături de numeroase alte cahle, a fost găsită și una cu gura cvadrilobată⁶⁸⁶. Amplele cercetări arheologice din târgul de la Baia întregesc seria descoperirilor cu încă două piese, datate în secolele XIV – XV, chiar

dacă corpul tronconic este mai scurt⁶⁸⁷, alături de piesele descoperite în orașul Orheiul Vechi și în cetatea Hotinului⁶⁸⁸. O ultimă semnalare în Moldova provine de la Mănăstirea Humorului⁶⁸⁹. Abundentele descoperiri de cahle făcute aici au permis și o foarte interesantă reconstituire a unei întregi sobe, loc unde se poate ușor observa că întreaga sa parte inferioară, în fapt locul de ardere, era ocupată exclusiv de cahle cu deschiderea cvadrilobată⁶⁹⁰. Din Ungaria să semnalăm două piese găsite la Szentkirály – Felsőszentkirálypuszta, în comitatul Bács – Kiskun⁶⁹¹.

Pieselor timpurii descoperite în cetatea orădeană le aparțin și câteva exemplare traforate. Vom începe descrierea lor cu o cahla – oală cu centrul decupat de formă treflată. Marginile păstrate sunt subțiri și ușor suprainălțate față de corp. Decorul constă în succesiuni de mici „umbo”-uri, legate între ele cu cu tije în relief. Cahla este smălțuită în culoarea verde – oliv, fiind descoperită în secțiunea S XX, în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal. Piesa a fost datată în secolul al XV-lea⁶⁹². Lotul de cahle traforate, datate în același interval, cuprinde alte câteva exemplare. Un gragment de cahla de coronament constă într-o margine suprainălțată, căreia i s-au alăturat mici decupaje sub formă de unghie spre interior și motive florale circulare, din care s-a păstrat doar jumătatea uneia. O cahla – nișă, cu margine groasă și decupaje geometrice (?), o includem în aceeași serie⁶⁹³.

⁶⁸⁷ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 134, fig. 107/1, vol. II, p. 234, fig. 106/8.

⁶⁸⁸ P. Bărnea, Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru*, în *Arh. Mold.*, XVII, 1994, p. 281 – 282, fig. 1/3, 2/3 – 5 pentru Orheiul Vechi; p. 286, fig. 3/3 pentru cetatea Hotinului.

⁶⁸⁹ Elena Busuioc, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului*, în *Suceava*, S, 1978, p. 187, fig. 2/4.

⁶⁹⁰ Elena Busuioc, Monica Mărgineanu Cârstoiu, *Mittelalterliche Kachelofenarten in den rumänischen Fürstentümern (XIV – XV Jahrhunderte)*, în *Dacia n.s.*, XXIII, 1979, fig. 25.

⁶⁹¹ *** *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudális kori kályha-csempék az Alföldről és peremvidékeiről*, Gyula, 2002, p. 76, fig. 12.

⁶⁹² A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 179.

⁶⁹³ *Ibidem*, pl. LXXVIII/a, e.

⁶⁸¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXIX/b.

⁶⁸² Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 57 – 58.

⁶⁸³ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 85.

⁶⁸⁴ Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 164, pl. 1/6.

⁶⁸⁵ Fl. Mărginean, *Cahle medievale târzii din colecția muzeului Arad*, în *Analele Banatului. Arh – Ist.*, XV, 2007, p. 145, 147, pl. 1/4.

⁶⁸⁶ Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle descoperite în locuințe de orășeni la Suceava*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 108, fig. 2/6. Să menționăm că autoarea studiului a oferit atunci un alt sistem de grupare tipologică a cahlelor descoperite în Moldova, piesa noastră fiind inclusă în tipul III.

Două fragmente de cablă prezintă margini torsadate. Uneia dintre cablurile – nișă, alături de torsada marginală, i se alătură un motiv floral, încadrat într-un cerc. Piesa este smălțuită în verde. O alta, are partea torsadată mai subțire, decorul interior, păstrat extrem de fragmentar, putând fi unul geometric⁶⁹⁴. Cabluri decorate cu torsade au apărut în număr relativ mare în Transilvania. Amintim astfel de piese la Alba Iulia – Palatul Apor: o cablă – nișă cu torsadă aplicată marginal, datată în secolele XV - XVI⁶⁹⁵, la Orăștie, unde avem același tip de torsadă marginală, cablul având fund semicircular, fiind o piesă de colț⁶⁹⁶, la fel ca cele din colecția muzeului din Hunedoara⁶⁹⁷ și din cetatea de la Mălăiești, în județul Hunedoara⁶⁹⁸, la Vad în același areal, de unde s-a păstrat doar torsada⁶⁹⁹, și Zlatna, unde piesa a fost datată în secolul al XV-lea⁷⁰⁰.

Cablurile – nișă cu deschidere semicirculară, deși nu foarte numeroase la Oradea, îmbogățesc la rândul lor orizontul pieselor date în secolul al XV-lea. Între cele câteva se remarcă o cablă cu deschiderea guri în unghi obtuz, smălțul fiind de culoare brun – gălbui⁷⁰¹.

Cu siguranță că piesele cu decor gotic sunt printre cele mai frumoase decoperite în cetate. Între ele se distinge o cablă ce reprezintă o parte din ampla deschidere a unui portal de catedrală gotică, alături de care se păstrează, de asemenea fragmentar, deschiderea unei intrări secundare, alăturate primeia. O încercare de reînțregire a cablei sugerează, pe bună

dreptate, o soluție de tratare artistică similară și pe partea opusă⁷⁰². Intrarea principală are montanții tratați prin retrageri succesive spre fanta propriu-zisă a portalului, specific stilului gotic. Șanțurile montanților sunt redată extrem de precis. Arcul de descărcare, tratat specific, prin forma sa frântă, este decorat în partea superioară cu mici ciubuce. În cazul intrării secundare se mai poate observa o fleșă. Conturul ambelor intrări este bine delimitat de margini îngroșate față de dimensiunile retragerilor propriu-zise. Pasta în care a fost lucrată cablul este de o calitate superioară, arsă oxidant până la un roșu aprins, spre deosebire de smălțul verzui, cu inflexiuni argintii, de o calitate ceva mai modestă. Piesa poate fi datată în secolul al XV-lea.

Cabluri care înfățișează portaluri de catedrale gotice sunt extrem de numeroase, mai ales în arealul central – european. Din păcate, în cazul piesei de la Oradea nu s-a păstrat nimic din decorația părții inferioare, care ar fi putut foarte ușor să ne indice tipologia sa exactă. În condițiile date apelăm la studiile arheologului maghiar Holl Imré, care s-a ocupat indeaproape de acest subiect. Analiza sa, extrem de complexă în privința cablurilor gotice târzii din arealul mai sus amintit, nu oferă totuși nici o analogie convingătoare; putem doar apela la o piesă care a fost inclusă schematic în categoria 6 S, descoperită în palatul regal din Buda, mai precis lângă capela acestuia. Cu ajutorul monedelor găsite în preajmă, arheologul maghiar a datat cablul între anii 1430 – 1468/1471, socotind-o ca aparținând „epocii lui Sigismund de Luxemburg”⁷⁰³. Să mai spunem doar că în cazul cablului descoperit la Buda maniera de tratare a părților laterale deschiderilor gotice este tratat mai simplu, fără ca montanții să prezinte retrageri succesive. În zona de sud a Transilvaniei, în cetatea de la Feldioara, a fost descoperit un fragment de cablă – placă, fără picior, care redă partea laterală a unei ferestre (portal ?)

⁶⁹⁴ Ibidem, pl. LXXIX/g, h.

⁶⁹⁵ Idem, *Cabluri din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996, p. 145, fig. 4.

⁶⁹⁶ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 444, pl. 105/5.

⁶⁹⁷ Daniela Marcu, Gh. Petrov, *Cabluri din secolele XV – XVII în colecțiile muzeelor din Deva și Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 100.

⁶⁹⁸ V. Eskenasy, A. Rusu, *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălășului (sec. XIV – XVII)*, în *A.I.I.A. Cluj – Napoca*, XXV, 1982, p. 70, fig. 10/a.

⁶⁹⁹ Daniela Marcu, *Cabluri medievale descoperite la Vad (jud. Hunedoara)*, în *Ars Trans.*, IV, 1994, p. 164, fig. 5/d.

⁷⁰⁰ Daniela Marcu, A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 242, pl. 13/1.

⁷⁰¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXX/g.

⁷⁰² Ibidem, pl. LXXX/a.

⁷⁰³ I. Holl, *Spatgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäischen Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am ende des 15. Jahrhunderts*, în *Acta Arch.*, L, 1998, fasc. 1 – 3, p. 183.

gotic, cu o oarecare asemănare cu piesa de la Oradea⁷⁰⁴. Alte mici fragmente de piese de factură gotică, unele traforate, întregesc acest tip de descoperiri, datările lor fiind în secolul al XV-lea⁷⁰⁵. O bună analogie pentru aceste piese gotice avem dintr-o cercetare arheologică efectuată în castelul medieval târziu de la Hahót – Buzád – Sárkányziget, în comitatul Zala din Ungaria⁷⁰⁶.

Un fragment de cahla - placă lucrat dintr-o pastă de bună calitate, arsă la roșu, are un smalț de culoare verde închisă. Decorul păstrat aparține probabil părții centrale, axul fiind decorat cu nervuri. Una din părțile cruțate ale decupajului constă dintr-un mic ciubuc. Un alt fragment lucrat în pastă caolinică, conservă marginea ușor suprainălțată a piesei, alături de o decupare mărginită de trei nervuri teșite. Bune analogii cu cahlele amintite găsim în cetatea de la Buda, dateate la începutul secolului al XV-lea⁷⁰⁷.

În continuare vom analiza alte trei piese de excepție descoperite la Oradea. O cahla cu figură de profet reprezintă deocamdată o descoperire singulară din acest areal. Marginile cahlei, de formă dreptunghiulară, sunt ușor suprainălțate, intervalul dintre ele și câmpul propriu-zis reprezentând alternative ale unui motiv decorativ torsadat (probabil o colonetă înconjurată cu vrejuri), cu alte margini rectangulare, care se retrag succesiv spre interiorul piesei. Din figura profetului (David?) se păstrează doar mâna stângă, care ține o filacteră unde se pot distinge cifrele „78”. Cahla este arsă oxidant, smalțul având culoarea verde închis. Datarea este

secolul al XV-lea⁷⁰⁸. Analogiile cu cahla de la Oradea sunt dificile datorită descoperirii sale fragmentare. Dacă avem într-adevăr de-a face cu o cahla cu reprezentarea profetului David, putem doar aminti descoperirile din Moldova, de la Baia⁷⁰⁹, și cea de la Suceava⁷¹⁰, ambele dateate în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Trebuie menționat faptul în cazul cahlei orădene cu profet lipsește mantia prelungă și vâlurită, accesoriu valabil pentru piesele din Moldova. În acest context, rămâne deocamdată o surpriză faptul că într-un mediu episcopal bogat ca cel de la Oradea, avem doar această singură piesă cu subiect religios descoperită⁷¹¹.

O a doua piesă unicat este o cahla având ca model o scenă de vânatoare. O margine groasă flanchează câmpul, păstrat doar fragmentar; se distinge partea inferioară a vânătorului, costumat cu o tunică scurtă, faldată la bază și prinsă în centură. Câinele de vânatoare, aflat lângă stăpân, urmărește prada aflată într-un arbore, din care s-a păstrat doar partea inferioară a tulpinii. Cahla este lucrată din pastă de bună calitate, arsă la roșu în interior, cenușiu – negriciasă la exterior. Smalțul este de culoare verde, strălucitor, de foarte bună calitate. Piese asemănătoare au fost descoperite la Curtea Domnească din Vaslui, dateate la finele secolului al XV-lea⁷¹². O piesă mai veche, dar nesmălțuită, datată din a doua jumătate a secolului al XIV-lea a fost descoperită în urma cercetărilor arheologice efectuate la abația de la Vértesszentkereszt în Ungaria. Surprinde asemănarea izbitoare a costumației vânătorului de pe cahla amintită cu cea din piesa găsită în cetatea orădeană⁷¹³.

⁷⁰⁴ Daniela Marcu Istrate, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th – 16th centuries*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj – Napoca, 2003, p. 328, pl. 11/1.

⁷⁰⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXVII/c, LXXX/f, LXXXI/b (în cazul acestui mic fragment avem în fapt o cahla de coronament) și posibil LXXVIII/b.

⁷⁰⁶ Simon Bernadett, *Hahót – Buzád – Sárkányziget lelőhely középkori kerámiaanyaga*, în *Arch. Ért.*, 128, 2003, p. 244, pl. 10/5.

⁷⁰⁷ Boldizsar P., *Gótikus kályhacsempék az budavári ásatás leletanyagából*, în *A Móra Ferenc Múz. Évk.*, 1988/1, p. 104 – 106.

⁷⁰⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXX/b.

⁷⁰⁹ Eugenia Nearnțu, *Cahle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia*, în *S.C.I.V.A.*, 25, 1974, nr. 3, p. 473 și urm.

⁷¹⁰ Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahle cu subiecte religioase descoperite în Moldova*, în *Ars Trans.*, IV, 1994, p. 117.

⁷¹¹ A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (V). Contribuții la cultul provincial al sfinților*, în *Idem, Investigări ale culturii medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 233.

⁷¹² R. Popescu, *Cahle din timpul lui Ștefan cel Mare cu motive animaliere descoperite la Curtea Domnească din Vaslui*, în *Mem. Antiq.*, IV – VI, 1975 – 1976, *passim*.

⁷¹³ Mezősi K. Éva, *A vértesszentkereszt bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*, în *Com.Arch.Hung.*, 1984, p. 189.

În sfârșim, să amintim și ultima piesă unicat timpurie din cetate: este o cahlă – fială care înfățișează un personaj feminin. A fost lucrată în pastă caolinică de bună calitate, smalțul fiind de culoare verde – deschis, de o calitate medie.

Seria cahlilor decorate cu flori sau motive vegetale reprezintă una dintre cele mai substanțiale cantitativ, dar și calitativ, tip de descoperiri din cetatea Oradea. Nu avem de-a face în nici un fel cu o excepție: acest tip de piese a cunoscut o răspândire enormă în întreg arealul central și sud – est european, cunoscând variante tehnice și cromatice dintre cele mai diverse. Secolul al XVI-lea a fost îndeobște socotit ca cel în care motivele vegetale, în general, și cele florale, în special, au pătruns în decorul cahlilor⁷¹⁴. Între piesele decorate cu motive florale, care au putut fi întregite prin desen, se numără câteva cahlă – placă remarcabile ca design.

O cahlă – placă cu picior scurt are câmpul decorat cu o vază de formă bitronconică, rotunjită la mijloc. Floarea, reprezentată stilizat, ocupă câmpul central în proporție de două treimi. După forma bulbului se pare că avem în față o lălea. Întreaga compoziție florală este încadrată de un chenar, înconjurat la rândul-i de o împletitură și un alt chenar dublu. Reconstituirea piesei de formă tronconică oferă dimensiuni remarcabile: 23 x 17,5 cm. Să mai amintim faptul că piesa este nesmălțuită, având însă puternice pete de var pe decor și o pastă bine arsă. Datarea propusă a fost în secolele XVI - XVII⁷¹⁵. În privința descrierii decorului specialiștii au oferit soluții diferite. Pe de o parte cahlă a fost socotită ca fiind un model tipic al „vazei italiene”, la fel ca alte cahlă găsite la Oradea⁷¹⁶. O altă propunere leagă tipul acesta de

cahlă de cele decorate cu vase cu flori realizate în stil popular, sugerând faptul că există unele deosebiri în maniera lor de realizare⁷¹⁷. În privința datării acestor cahlă, ambii autori au propus aceeași soluție: secolele XVI – XVII. Între piesele de același tip amintim pe cea de la Oradea, provenită probabil din vechile săpături arheologice din cetate, efectuate la finele secolului al XIX-lea și începutul celui următor⁷¹⁸, alături de cele de la Cecești⁷¹⁹, din castelul de la Lăzarea⁷²⁰, ambele în județul Harghita, Cluj – Napoca – Casa Bocskay⁷²¹ și Turda⁷²². În Moldova cahlă de acest tip, deși ușor diferite ca și compoziție a ornamentului, au fost descoperite la Iași, Baia, Cotnari și Suceava⁷²³. Din Ungaria avem o bună analogie în cetatea de la Füzér⁷²⁴.

Secolul al XVII-lea cunoaște o adevărată „explozie” a cahlilor decorate cu plante stilizate încadrate de semicercuri întretăiate. De la Oradea avem un fragment dintr-o astfel de piesă, nesmălțuită, cu urme de var pe placă⁷²⁵. Dintre analogiile extrem de numeroase cităm doar câteva: Lăzărești, cele din cetatea Mikó din Miercurea Ciuc, și din castelul din Lăzarea⁷²⁶, în Secuime la fel, în castelul din Bonțida, în județul Cluj⁷²⁷, la Cluj – Napoca⁷²⁸, Alba Iulia⁷²⁹,

⁷¹⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 104.

⁷¹⁸ Balogh Jolán, *Varadinum. Várad vára*, vol. I, Budapest, 1982, fig. 153.

⁷¹⁹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 185, nr. 11, p.354, pl. 16/11.

⁷²⁰ Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 50/4.

⁷²¹ Daniela Marcu Istrate, *Cahlă medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca, în Satu Mare. St. Com. Seria arheologie, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004*, p. 175, pl. 12/2.

⁷²² Idem, *Cahlă din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 483, pl. 144/10, 11.

⁷²³ Paraschiva Victoria Batariuc, *Cahlă din Moldova medievală (secolele XIV – XVII)*, Suceava, 1999, p. 104.

⁷²⁴ Simon, Z., *op. cit.*, p. 177, pl. 33/5.

⁷²⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXIV/h.

⁷²⁶ Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 58/5, 7, 59/3, 4, 5.

⁷²⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 351, pl. 13 A/27, 28.

⁷²⁸ Ibidem, p. 358, pl. 20/21, 24.

⁷²⁹ Idem, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 308, pl. 381/1, 381/2.

⁷¹⁴ Daniela Marcu Istrate, *Cahlă din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 102. Să mai amintim doar că autoarea volumului a identificat nu mai puțin de 10 tipuri de astfel de cahlă cu vase cu flori, cu subtipurile cifra dublându-se!

⁷¹⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXI/d.

⁷¹⁶ Ibidem, p. 183; pentru alte piese asemănătoare vezi planșa nr. LXXXI/e, unde totuși decorul chenarului diferă, fiind o succesiune de baghete afrontate.

Sibiu⁷³⁰ și Târgoviște⁷³¹. Este posibil să fie o piesă de tip haban. În Ungaria, printre descoperirile similare amintim pe cele de la Pácin – Kastély, datate în secolul al XVII-lea⁷³². Tot din acest areal, pentru cetatea de la Füzér, s-a încercat o reconstituire a unei întregi sobe alcătuită din astfel de cahle. Ea s-a plasat în palatul cetății, fiind socotită de către cercetătorul monumentului de influență habană⁷³³.

O cahla – placă de formă pătrată, cu trei borduri succesive pe margine și câmp circular, lasă în fiecare colț un spațiu triunghiular, care a fost decorat simetric cu un grup de trei frunzulițe, unite prin pedunculi. Pasta cahlei este bine arsă, smălțul fiind verzui⁷³⁴. O piesă identică a fost descoperită la Cluj – Napoca – Palatul Telefoanelor⁷³⁵. Două cahle – placă, păstrate în mici fragmente, au ca decor frunze (vrejuri ?) stilizate. În cazul uneia s-a păstrat și un colț bordat succesiv. Piese au fost datate în secolele XVI – XVII. O altă cahla, smălțuită verzui, are în centru o creangă ramificată ce susține mici bobite în relief, pe post de fructe⁷³⁶. Faptul că pentru ultima cahla posibile analogii sunt câteva piese descoperite în perioada campaniilor arheologice de la castelul Martinuzzi, din Vințu de Jos, în județul Alba, ne poate îndreptăți să afirmăm că avem de-a face cu o cahla de tip haban⁷³⁷.

În cetate au fost descoperite și câteva cahle cu decor geometric, un motiv foarte răspândit în întreg secolul al XVII-lea. Din păcate, nici în acest caz nu avem piese întregi sau întregibile. Să enumerăm un fragment decorat cu linii curbe și faldate, un altul decorat cu un romb terminat cu un pătrat pe muchie, care înglobează un cerc, care

poate fi și o piesă de coronament, dar și o cahla – placă cu bordură, care pe colț are un cerc alcătuit din șase perle care înconjoară încă una aflată în centru. De sub perla inferioară pornește o șanțuire paralelă cu marginea cahlei⁷³⁸. La cahlele decorate cu motive geometrice se adaugă alte două piese târzii: prima având un mic pătrat iar lateral o inimă, în treimea superioară a cadrului central, iar o a doua cu un decor rectangular terminat cu un semicerc aplatizat la mijloc. Calitatea pastei este mediocră în ambele cazuri, fața fiind văruiată. Pentru date a fost propus secolul al XVIII-lea⁷³⁹. Un mic fragment a unei cahle, decorate în margine cu o pasăre stilizată, finalizează grupul artefactelor târzii de la Oradea. Ca analogie putem numi o cahla găsită la Vâlcele, în județul Cluj⁷⁴⁰.

Între cahlele de coronament reținem două piese interesante. În primul rând amintim o cahla – oală cu fund semicircular, având un decor alcătuit din balustrii înconjurați de vrejuri; cahla este lucrată din pastă de culoare cenușie, nesmălțuită. Analogii, dar și propuneri de datare în secolele XVI – XVII, au sosit de la descoperirile făcute în exteriorul cetății, pe locul fostei mănăstiri a franciscanilor conventuali, în vechiul cartier medieval al Velenței⁷⁴¹. O altă piesă similară, dar smălțuită în verde și arsă în cuptor oxidant, completează acest tip de piese. Să spunem că în cazul ultimei s-a reușit reconstituirea coronamentului propriu-zis, lucrat sub forma unor crenehuri și merloane, cu partea superioară teșită oblic în exterior, în fapt o copie fidelă a părților superioare a unui zid de castel medieval. Din Ungaria avem o descoperire similară la Mezőberény – Fötér, în comitatul Békés, unde cahla a fost datată în secolele XVI – XVII⁷⁴².

⁷³⁰ Idem, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 475, pl. 136/22.

⁷³¹ N. Constantinescu (coordonator), *op. cit.*, pl. 97.

⁷³² *** *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudális kori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*, Gyula, 2002, p. 76, fig. 12.

⁷³³ Simon, Z., *op. cit.*, p. 155, pl. 11.

⁷³⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXI/c.

⁷³⁵ Daniela Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004, p. 359, pl. 21/8.

⁷³⁶ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXIII/c, d, LXXXV/c.

⁷³⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 501, pl. 162/105, 108, 109a.

⁷³⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXV/a, b, LXXXIII/a.

⁷³⁹ *Ibidem*, pl. LXXXIV/g, i.

⁷⁴⁰ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 485, pl. 146/C 1.

⁷⁴¹ Emödi, T., *Mănăstirea franciscanilor conventuali din Oradea*, în *Ars Trans.*, VII, 1997, p. 72, fig. 6/1, 2, 82.

⁷⁴² *** *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudális kori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről*, Gyula, 2002, p. 107/191, vezi și planșa cu același număr din catalog.

Un lot masiv de cahle descoperite în cetate, în aproape toate secțiunile trasate, este al cahlelor – oală și al cahlelor – ceașcă, tip care este cu siguranță unul comun, dar dintre cele mai răspândite în întreaga Europă. Simplitatea pieselor, faptul că o sobă alcătuită din astfel de cahle putea fi relativ ușor ridicată chiar în medii sociale mai modeste, a fost motivul remarcabilei lor „popularități”, dar și a unei longevități de invidiat. Astfel în secțiunea S XVIII, al cărei capăt sudic depășea arealul aripii noi a palatului episcopal, într-un nivel târziu, aflat la cca. 1,50 m. adâncime, au fost descoperite circa 20 de astfel de cahle, o parte întregibile, aparținând fără îndoială aceleași sobe. Majoritatea acestora au gura circulară și corpul cilindric, îngustat spre bază. Un inel median înconjoară aproximativ la jumătate partea cilindrică. O parte din cahle au gura mărginită de o buză lată, decorată cu șanțuri circulare. Doar două sunt smălțuite, una în galben, cealaltă în verde – deschis. Majoritatea prezintă urme de ardere secundară și în câteva cazuri de var. Alături de cahlele cu gura circulară, au fost descoperite și piese cu gura pătrată. Să amintim descoperirea, într-un context arheologic diferit, a unei cahle cu gura pătrată, decorată cu impresiuni alveolare digitale la bază⁷⁴³. Pe baza nivelului stratigrafic unde au fost descoperite aceste cahle, ele se datează la finele secolului al XVI-lea sau începutul veacului următor.

Datarea generală a acestui tip de cahle este foarte largă, începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea până în pragul epocii moderne, datare la care au subscris atât cei care au studiat cahlele din Transilvania⁷⁴⁴, cât și aceia care s-au ocupat de descoperirile din Moldova⁷⁴⁵. Analogiile pentru aceste piese găsite la Oradea sunt extrem de numeroase, provenite din medii foarte diferite. Enumerăm doar câteva: Salonta, în Bihor⁷⁴⁶,

Dobârca, în județul Sibiu⁷⁴⁷, Cluj – Napoca – Palatul Telefoanelor⁷⁴⁸, Măcurea Ciuc – cetatea Miko⁷⁴⁹, Deva și Hunedoara⁷⁵⁰, Alba Iulia⁷⁵¹, Cuhea în Maramureș⁷⁵², Șimand⁷⁵³, Ineu și Pâncota, toate în județul Arad⁷⁵⁴, la Timișoara⁷⁵⁵, dar și în Moldova la Trotuș⁷⁵⁶ și Baia⁷⁵⁷. În Ungaria amintim pe cele descoperite în săpăturile arheologice din castelul cetății Ozora⁷⁵⁸, în cetatea Lenti⁷⁵⁹ sau în castelul medieval târziu de la Hahót – Buzád – Sárkányziget, în comitatul Zala⁷⁶⁰, în cel din Sárospatak⁷⁶¹ dar și pe cele de la Almár – Páloskolostor, în comitatul Heves⁷⁶², sau din cetatea de la Gyula⁷⁶³.

⁷⁴⁷ Daniela Marcu Istrate, *Cahle medievale din colecția muzeului din Sebeș (sec. XV – XVI)*, în *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj – Napoca, 2002, p. 93, pl. 1/1.

⁷⁴⁸ Idem, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004, p. 165, pl. 2/6, 7, 3/1 – 4.

⁷⁴⁹ Kémenes Mónika, *op. cit.*, pl. 32 – 33.

⁷⁵⁰ Daniela Marcu, Gh. Petrov, *Cahle din secolele XV – XVII în colecțiile muzeelor din Deva și Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993, p. 94.

⁷⁵¹ Gh. Anghel, *O locuință din secolul al XVII-lea descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 368, pl. II/4, 6.

⁷⁵² R. Popa, *O sobă cu cahle – oală din secolul al XIV-lea la Cuhea – Maramureș*, în *S.C.I.V.*, 24, 1973, nr. 1, p. 671 și urm.

⁷⁵³ P. Hurezan, Szatmari I., *Colecția de cahle și ochiuri de cahle din evul mediu târziu a muzeului din Arad*, în *Ziridava*, XXI, 1998, p. 119.

⁷⁵⁴ Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 147, pl. I/2, 3.

⁷⁵⁵ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 103, fig. 70/6.

⁷⁵⁶ Al. Artimon, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV – XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003, p. 155 și fig. 38/4.

⁷⁵⁷ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepteia, *op. cit.*, p. 255, fig. 4, 6.

⁷⁵⁸ Feld. I., și colab., *Újjab késő középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból*, în *Comm. Arh. Hung.*, 1989, p. 195, fig. 18/1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

⁷⁵⁹ Závodi Szilvia, *op. cit.*, p. 190, fig. 13/1.

⁷⁶⁰ Simon Bernadett, *op. cit.*, p. 242, pl. 9/1.

⁷⁶¹ J. Danko Katalin, *A sárospataki Castellum kutatása*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, Budapest, p. 225.

⁷⁶² *** *Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékekről*, Gyula, 2002, p. 83, fig. 55

⁷⁶³ *Ibidem*, p. 108, fig. 199, 109, fig. 202, 204, 205.

⁷⁴³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXXIV/a – f, LXXXV/d.

⁷⁴⁴ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 55.

⁷⁴⁵ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 83 – 84.

⁷⁴⁶ I. Crișan, I. Zuh, *Cercetările arheologice de la Salonta, în Crisia*, XXXI, 2001, p. 59 și fig. 3/6.

Cahla reprezintă una dintre cele mai interesante dar și longevive produse meșteșugărești ale evului mediu, a perioadelor premodernă și modernă⁷⁶⁴. Apariția lor în arealul transilvan a fost legată, se pare, de mediul săsesc al Sighișoarei, unde au fost date la finele veacului al XIII-lea⁷⁶⁵. În mediul românesc al arealului, cahle timpurii provin din cercetările arheologice desfășurate la reședința Bogdăneștilor de la Cuhea în Maramureș, date în prima jumătate a secolului al XIV-lea⁷⁶⁶. Succesul noilor tipuri de sobe din cahle a fost cu siguranță mare, potențaii vremii, mai întâi în palatele lor din incintele cetăților, și să nu uităm că doar în Transilvania avem atestate cel puțin 24 de astfel de construcții în secolul al XIV-lea, inclusiv cel din cetatea orădeană⁷⁶⁷, iar nu mult mai târziu și în mediul orășenesc, adoptând cu entuziasm noul mod de a trece de iernile cele lungi și friguroase. Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dat la iveală un set relativ consistent de cahle care, cu unele excepții, au punctat tipologic și cronologic întreg intervalul secolelor XIV – XVIII. S-au remarcat îndeosebi cahlele traforate, mai ales cele de factură gotică, dar și piesele decorate cu figuri umane, animale, cu motive florale și geometrice. Cahlele mai târzii, fără decor, s-au remarcat doar prin număr. Interesante din punct de vedere documentar rămân informațiile din secolul al XVII-lea (1626 și 1642), când la Oradea sunt „importate” trei, respectiv șase, care cu cahle produse special pentru palatul princiar din cetate de către meșterii brașoveni și habanii din Vințu de Jos⁷⁶⁸.

Producerea cahlelor avea nevoie de cuptoare speciale. Acestea aveau un postament astfel modelat încât arderea să se facă oxidant, aerului fiindu-i oferită astfel o bună circulație interioară. Prelucrate în general din pastă de bună calitate, în cazul celor dcorate s-a folosit tiparul, realizat în majoritate din argilă, uneori din lemn sau ghips. Pentru smălțuire tehnica era similară cu a vaselor ceramice, materia primă fiind oxizii diferiți pentru fiecare culoare în parte⁷⁶⁹.

Cercetările arheologice din cetate nu au confirmat până în prezent funcționarea unor cuptoare de ars cahle în interior, deși în perimetrul orașului au fost făcute astfel de descoperiri. O cercetare arheologică de salvare în zona Pieței Unirii, în centrul actual al Orădiei, în fața clădirii primăriei, în fapt pe arealul vechii urbe medievale atestată documentar la data de 7 august 1285, cu numele de *Nova Villa* (Orașul Nou)⁷⁷⁰, a dus la descoperirea resturilor a trei cuptoare de ars ceramică, dintre care cel puțin unul (cuptorul nr. 3) a fost folosit la producerea pieselor amintite⁷⁷¹. În afara descoperirii aici a unui tipar pentru producția cahlelor decorate cu grifoni⁷⁷², au apărut în număr mare și cahle – oală cu gura rotundă și rectangulară, alături de o foarte interesantă șarjă – rebut, alcătuită din același tip de piese arse până la vitrifiere⁷⁷³. În acest context, este foarte probabil ca cel puțin o parte din producția acestui cuptor (cuptoare ?) să fie destinată palatului din interiorul cetății orădene, mai ales că analogii cu ultimele tipuri de cahle descoperite în preajma cuptoarelor din *Nova Villa* (Orașul Nou) au fost descoperite în număr mare în cetatea orădeană.

⁷⁶⁴ Pentru cahlele secolelor XVIII și XIX vezi extrem de interesante considerații ale etnografului orădean Ioan Goman: *Cahle din Crișana*, Oradea, 2007, 162 p.

⁷⁶⁵ R. Popa, Gh. Baltag, *Documente de cultură materială orășenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, în S.C.I.V.A., 31, 1980, nr. 1, p. 40, 44, fig. 5/g – i.

⁷⁶⁶ R. Popa, *op. cit.*, *passim*.

⁷⁶⁷ A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj – Napoca, 2005, p. 202.

⁷⁶⁸ *Idem* (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 128.

⁷⁶⁹ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 68 – 80.

⁷⁷⁰ L. Borcea, *Configurația orașului: târguri, vâmi, privilegii (secolele XIII – XIV)*, în L. Borcea, Gh. Gorun (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, ed. II, Oradea, 2007, p. 96.

⁷⁷¹ Doina Ignat, D. Marta, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite în Oradea – Piața Unirii*, în *Crisia*, XXXIV, 2004, p. 88.

⁷⁷² A. A. Rusu, *Cahle din Transilvania (II)*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 126, 137, fig. I.

⁷⁷³ Doina Ignat, D. Marta, *op. cit.*, p. 94, pl. I, fig. 1, 2, VI, 1 – 4, VIII, 1 – 6.

III.2.2. Piese din metal: aur, argint, bronz, fier

III.2.2.1. Bijuteriile. Alte piese din metal prețios

Surprinzător pentru un centru episcopal de bogăția celui orădean, în sediul său din cetatea orădeană au fost descoperite relativ puține piese speciale incadrabile în categoria bijuteriilor, situația neschimbându-se foarte mult nici în următorul secol și jumătate după desființarea acesteia.

Cele mai valoroase piese din metal prețios, descoperite în cetatea orădeană, sunt două inele din aur, având monturi pentru pietre prețioase. Ambele au fost descoperite în secțiunea S XV, într-un nivel de amenajare care suprapune vechea fortificație cu val și palisadă distrusă de tătari la 1241, și reprezintă tocmai rezultatul preparativelor de demarare a ridicării aripii vechi a palatului episcopal în stil gotic. Menționăm că în apropiere nu a fost descoperite schelete de care eventual să poată fi legate inelele. Faptul că ele cântăreau fiecare sub un gram le recomandă a fi fost purtate de femei. Cele două inele fac parte din categoria pieselor cu montură, subgrupa cu montura sudată pe o verigă cu secțiune semicirculară, conținând pietre de rubin. Montura este simplă, alcătuită din patru mici fațete din aur, de formă aproximativ trapezoidală, ușor indoite spre interior, ansamblul monturii primind astfel o formă piramidală care permitea o mai bună fixare a rubinului. Unul dintre inele are la montură și patru mici gheare în partea superioară, aplecate peste rubin, o măsură suplimentară pentru evitarea desprinderii pietrei prețioase. Veriga uneia dintre piese este decorată cu mici frunze palmate, alături de infime proeminențe de forma unor lobi stilizați. Acest tip de inele au avut o longevitate deosebită, cu exemplare datând încă din secolul al X-lea, deși uneori acolo avem un tip diferit de montură⁷⁷⁴. O analogie cu piesele orădene avem în

cazul unui inel din aur descoperit în localitatea Buda din județul Buzău, într-un mormânt. Inelul are veriga cu secțiune circulară, decorat cu mici motive vegetale. Montura, de formă piramidală, conține însă nu rubine ci un topaz tăiat în formă ovală⁷⁷⁵.

Două mici petlițe, realizate din bronz aurit, au fost descoperite în secțiunea S XXII, trasată la sud de poarta principală de acces în cetate, într-un nivel stratigrafic datat în secolul al XVII-lea. Lucrate din bandă, au fost prevăzute la extremități cu două mici proeminențe de forma unor bulbi. Modul de ornamentare, alături de contextul stratigrafic, ne pot sugera o influență orientală. Piese asemănătoare au fost descoperite în Ungaria, la Győr – Gabonavásártéri, într-un cimitir datat în secolele XVI – XVII⁷⁷⁶.

Meșteșugul aurăritului a avut, firească, datorită bogatelor resurse native, o strălucită tradiție în Transilvania, Oradea intrând, deși târziu, în selecta galerie a celor câteva orașe unde a fost atestată documentar această nobilă și pretențioasă indeletnicire. Primul statut al breslei aurarilor din Oradea datează din anul 1600, deși încă din anul 1563 a existat o înțelegere cu valoare de uniune între breslașii aurari din Cluj, extrem de avuți și influenți economic, cu meșterii din Oradea și Debrețin. Printre prevederile înțelegerilor s-a numărat și cel al folosirii doar a aurului de 18 - 20 de karate la producerea bijuteriilor⁷⁷⁷.

Inelelor din aur li se adaugă încă două piese, una din argint, cealaltă fiind doar argintată⁷⁷⁸. Inelul din argint este o piesă cu adevărat remarcabilă. Montura inelului are formă octogonală, marginile înguste fiind decorate cu un mic șanțuleț, alături de incizii fine. În profil montura are forma a două

⁷⁷⁵ *Ibidem*, p. 61.

⁷⁷⁶ Mithay S., *A győr – gabonavásártéri XVI – XVII. Századi temető*, în *Com. Arch. Hung.*, 1985, p. 188, fig. 4, nr. 3, 189, 5, 1, 2, 4.

⁷⁷⁷ Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954, p. 202, 215.

⁷⁷⁸ Piese din argint au fost restaurate de dr. Olimpia Mureșan și valorificate științific în: *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire și restaurare*, Oradea, vol. I, 2009, p. 61 – 63.

⁷⁷⁴ M. M. Popescu, *Podoabe medievale din Țările Române*, București, 1970, p. 29.

trapeze, partea lungă fiind cea comună. Marginea superioară a profilului este decorată cu mici motive florale, partea din spate fiind la rândul ei străbătută de patru mici șanțuri care se întretaie sub forma unor raze. Montura conține o piatră de carneol, care conține un text incizat în limba arabă întins pe trei rânduri aproximativ egale ca lungime, paralele, distanțele dintre liniile textului fiind de asemenea egale. Întreg textul este înconjurat cu un model vegetal alcătuit din vrejuri și flori. Partea inelară a fost sudată, fiind ruptă din vechime, aproape de montură. Scrisul oriental și contextul stratigrafic al descoperirii plasează inelul într-un orizont cronologic foarte clar: anii 1660 – 1692, când cetatea a fost sediu de pașalâc. Deși nu am reușit deocamdată descifrarea textului, credem că inelul putea aparține fie unui laic, poate unuia dintre cele 15 pașale care au condus pașalâcul în cei 32 de ani de existență, dar de ce nu unuia dintre muftii care au slujit în moscheea ridicată imediat după ocuparea cetății, în urma asediului victorios din anul 1660⁷⁷⁹. Analogii cu inelul oriental de la Oradea găsim în Ungaria, la Buda și Eger, datate tot la jumătatea secolului al XVII-lea, când cele două cetăți erau demult, la rândul-le, importante centre de pașalâc⁷⁸⁰. Inelul argintat este o piesă de mici dimensiuni, cu o mică montură de formă dreptunghiulară, veriga fiind circulară în profil. Piesa a fost descoperită în același nivel stratigrafic ca inelul oriental, putând fi astfel datată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Unul dintre puținele inventare găsite asupra scheletelor descoperite în cetate este un frumos ac de păr sau de voal, lucrat din argint aurit. Capul acului de păr are o secțiune pătrată, corpul păstrat fragmentar fiind circular în profil. Piesa a fost descoperită în dreptul craniului scheletului M 28, în secțiunea S XI, într-un context stratigrafic care-l poate plasa, cu rezerve, în vremea asediului turcesc din anul 1598. După dimensiunile oaselor, defuncta putea fi un copil.

Analogii cu acul de păr descoperit în cetate avem nu foarte departe: în așezarea de lungă durată de la Oradea – Salca „Pepinieră”, aflată la circa trei kilometri distanță de cetate, spre sud-est, unde alături de materiale arheologice din preistorie și antichitatea târzie, au fost descoperite șase morminte înhumate în sicrie. În două cazuri inventarul consta în ace de păr din argint, decorate cu un mic bulb în partea superioară. Piese au fost datate în secolele XVI – XVII⁷⁸¹. Un alt ac de păr, asemănător cu cele de la Oradea, dar cu un cap ușor romboidal, a fost descoperit în Muntenia, la Retevoiești, nu departe de Curtea de Argeș, fiind datat larg, în secolele XV – XVI⁷⁸². Tot din arealul muntean provin alte două piese, descoperite de asemenea în morminte, apropiate ca formă de cea de la Oradea⁷⁸³.

În alte două morminte au fost găsite copcii de prindere a hainelor, de tip moș – babă. Astfel, în cazul lui M 47, acesta avea pe lângă corp șapte perechi de astfel de copcii, lucrate din argint aurit, pe când în cazul lui M 48 au fost descoperite 18 perechi de asemenea piese. Contextul stratigrafic ne îndeamnă la a le lega de același asediu turcesc de la finele secolului al XVI-lea, deși se pare că acest tip de încopciere a hainelor era mai timpuriu⁷⁸⁴. Ca analogii le repetăm pe cele de la Oradea – Salca „Pepinieră”⁷⁸⁵, la care se adaugă o piesă găsită la Alba Iulia⁷⁸⁶.

În sfârșit, să mai amintim încă două podoabe din argint aurit. Primul este un mic cercel trilobat,

⁷⁸¹ S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea – Punctul Salca „Pepinieră”*, în *Crisia*, XXX, 2000, p. 97.

⁷⁸² M. M. Popescu, op. cit., p. 23.

⁷⁸³ Ecaterina Țânțăreanu, P. Mirea, *Cercetările arheologice din incinta fostei mănăstiri Aluniș – Plăviceni, jud. Teleorman, în Argeș. St. Com.*, XIV, 2005, p. 253, fig. 4/8 – 9.

⁷⁸⁴ Vezi în acest sens descoperirile de copcii tip moș – babă din argint din mormântul cu nr. 44 din cimitirul medieval timpuriu, medieval și premodern de la Szöged – Sajószöged, în Ungaria, datate cu un denar de la Sigismund de Luxemburg (1390 – 1427): Szórény G. A., *Sajószöged középkori temetői*, în *Arch. Art.*, 133, 2008, p. 267, fig. 9.

⁷⁸⁵ S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, op. cit., p. 97.

⁷⁸⁶ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 695, pl. 187/25.

⁷⁷⁹ L. Borcea, *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981, *passim*.

⁷⁸⁰ A. A. Rusu (sub redacția), op. cit., p. 86, nota nr. 6.

terminat cu o tijă de fixare în ureche. Piesa fost descoperită sub podeaua de cărămidă a aripii vechi a palatului episcopal, fiind astfel anterioară mijlocului secolului al XVI-lea. O bună analogie cu cerceul de la Oradea găsim la Suceava, provenit din descoperirile arheologice de la Curtea Domnească⁷⁸⁷. O brățară, lucrată din argint, este compusă din două părți cu profil semicircular, ambele decorate cu mici incizii geometrice. Cele două părți mobile ale brățării sunt prinse la un capăt cu ajutorul unui nit legat de mici balamale. Piesa a fost descoperită în nivelele aflate deasupra straturilor de dărâmtură ale fostei aripi noi a palatului episcopal, fiind probabil de proveniență orientală⁷⁸⁸.

Un mic fragment, al unei piese din argint aurit, are ca decor o bordură îngustă, decorată cu mici incizii: modelul de pe câmp este ilizibil. În cazul ei a fost lansată ipoteza unui colțar de carte, devenind astfel singura descoperire din metal prețios care nu intră în categoria bijuteriilor. A fost datată în secolul al XVII-lea⁷⁸⁹. Un colț de carte, asemănător ca dimensiuni cu cel din cetate, a fost găsit într-o locuință medievală cercetată în Buda. Piesa avea un mic „umbo” într-un colț, decorul fiind alcătuit din linii vălurite și excizate, fiind cu un secol mai timpurie decât cea orădeană⁷⁹⁰.

Fără a fi numeroase, dar nici măcar foarte spectaculoase, cu excepția inelului de factură orientală, bijuteriile și piesele din metal prețios din cetatea orădeană reprezintă totuși un mic capitol distinct din ponderea marii cantități de material arheologic descoperit în săpăturile de aici.

III.2.2.2. Monedele

Descoperirile monetare reprezintă un capitol important în capitolul arheologic din cetatea Oradea. Fiind printre puținele artefacte care permit

datări exacte, aceste piese au putut fi folosite, mai mult decât altele, la încadrarea cronologică a unor complexe, mai ales când stratigrafia era neclară. Să menționăm faptul că cel puțin în două cazuri descoperirile monetare au permis o detaliere care a putut da o coerență cronologică unor complexe sau ansambluri de mult dispărute⁷⁹¹.

Piesele numismatice găsite în cetatea orădeană au putut fi împărțite în patru mari grupe, celei mai numeroase aparținându-i dinarii maghiari, care au apărut în 37 de cazuri, urmați de crăitarii austrieci și mangării otomani, fiecare cu 12 piese, groșii polonezi cu 5 piese, alături de o monedă de o jumătate de gros Suedia – Riga, la care se adaugă un număr de 11 piese neidentificabile⁷⁹².

Cele mai vechi monede descoperite în cetate au fost doi denari ungurești bătuti sub regii Geza al II-lea (1141 - 1162) și Andrei al III-lea (1290 - 1301). Prima monedă a fost descoperită în secțiunea S XV, în umplutura unei locuințe, aparținând primei faze de funcționare a cetății de la Oradea, înaintea invaziei tătare din anul 1241. Într-un alt caz, un dinar bătut în anul 1553, sub domnia împăratului Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), a fost descoperit deasupra unei podele din cărămidă, într-o depunere de pământ bătătorit în arealul aripii vechi a palatului episcopal. Cu ajutorul ei a putut fi delimitat momentul când și această aripă a palatului a suferit transformări

⁷⁹¹ Capitolul referitor la monedele descoperite în săpăturile arheologice din cetatea Oradea prezent în monografia dedicată acesteia: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 94 – 96, a fost alcătuit de către cercetătorii dr. Ana Maria Velter și dr. Ernest Oberlander – Tâmoveanu. În acest context socotim că contribuția noastră la acest subcapitol este minimă, ea punctând doar unele legături între piesele numismatice descoperite și o serie de complexe care au putut fi datate mult mai exact datorită acestor descoperiri numismatice. Să mai adăugăm doar că toate monedele au fost restaurate de colega noastră de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, dr. Olimpia Mureșan, fiind valorificate științific în studiul: *Problematika monedelor provenind din cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXVIII, 1998, p. 205 – 213; vezi și *Idem*, *Cetatea Oradea rediuvus: artefacte metalice între descoperire și restaurare*, Oradea, 2009, vol. I, p. 63 - 76.

⁷⁹² A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 94.

⁷⁸⁷ M. M. Popescu, *op. cit.*, p. 56, categoria 82.

⁷⁸⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 87.

⁷⁸⁹ *Ibidem*, pl. LIII/i.

⁷⁹⁰ Bertalan Vilmosné, *Középkori házak a Budai Káptalan területén*, în *Bud. Rég.*, XXIX, 1992, p. 208, fig. 42.

importante, la jumătatea veacului al XVI-lea⁷⁹³. Foarte interesante rămân și piesele numismatice turcești, în ciuda numărului lor relativ mic. Să nu uităm că la Oradea, centru de pașalâc după anul 1660 se desfășurau importante târguri care atrăgeau negustori din arealul tuturor regiunilor ocupate de turci în regiune (Buda, Eger, Timișoara etc.), cel mai important fiind organizat la 40 de zile după terminarea sărbătorilor pascale. Probabil că dincolo de schimbul produse contra bani, un rol major l-a jucat și trocul.

Cercetările arheologice de până acum au reușit într-un singur caz să descopere piese tezaurizate. Astfel, în secțiunea S IX, în cisterna (fântâna ?) cercetată aici, deasupra unor oase de animale, au fost descoperite nouă monede lipite în fâșic, din păcate extrem de deteriorate. A putut fi restaurată doar o piesă: un dinar bătut în anii 1613 – 1619 sub domnia lui Matia al II-lea (1608 – 1619)⁷⁹⁴. Să mai amintim doar că sub domnia primului angevin, regele Carol Robert de Anjou (1308 – 1342), la Oradea a funcționat o monetărie și că între piesele numismatice găsite în cetate avem și câteva falsuri: un dinar bătut sub regele Vladislav al II-lea, alături de trei piese târzii, crăitări falsificați după monede bătute sub împărații austrieci Leopold I și Francisc al II-lea⁷⁹⁵.

III.2.2.3. Piese din bronz

Piese din bronz reprezintă un capitol special între materialele găsite în cetate. De o varietate impresionantă, ele permit o structurare pe baza criteriilor utilitare, în primul rând. Am recurs uneori și la observații stratigrafice dar mai ales la analogii, realitate care a permis o datare cât mai aproape de realitate credem noi, a acestui tip de artefacte⁷⁹⁶.

Deschidem seria pieselor din bronz cu accesoriile vestimentare. De la început facem precizarea că prima surpriză relevată în urma cercetării cimitirelor din cetate, care au dat la iveală un număr destul de însemnat de schelete, este relativa „sărăcie” a inventarului acestora, observație valabilă pentru tipul de piese acum analizate. În mormintele notate M 47 și M 48, cercetate în secțiunea S X, într-un context stratigrafic aflat deasupra fundațiilor aripilor vechi a palatului episcopal, a fost descoperit nasturi globulari și semisferici (nasturi – bumbi), unii având păstrată mica gaică de prindere, alături de mai multe copcii de închidere a hainelor, de tip „moș – babă”, unele sub forma unor mici cârlige, majoritatea având însă forma unei lire. Reamintind orizontul stratigrafic al decoperirii celor două schelete, dar și modul de înhumare, am ajuns la concluzia că ambele au aparținut secolului al XVII. Analogiile cu piesele noastre sunt numeroase. Astfel, în așezarea de la Oradea – Salca au fost descoperiți, în cadrul unei mici necropole, câțiva nasturi globulari și semisferici, alături de copcii pentru încheiat haina, datate de către autorii săpăturii arheologice în secolul al XVII-lea⁷⁹⁷. Să mai consemnăm o altă descoperire provenită de la Alba Iulia, din preajma palatului episcopal⁷⁹⁸, dar și la Sibiu, în Piața Huet⁷⁹⁹, și Geoagiu de Jos, în Hunedoara⁸⁰⁰. Alte descoperiri au fost semnalate în Orașul de Floci, în întinsa necropolă a orașului dispărut⁸⁰¹, la Brăila⁸⁰², Baia⁸⁰³ și Fântâna Mare, în

⁷⁹³ Pentru detalii vezi subcapitolul dedicat palatului episcopal (III.3.3).

⁷⁹⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 164.

⁷⁹⁵ *Ibidem*, p. 95 – 96.

⁷⁹⁶ Pentru detaliile restaurării pieselor din bronz și cupru: Olimpia Mureșan, *op. cit.*, p. 59 – 61.

⁷⁹⁷ Mulțumim și pe această cale colegilor arheologi dr. S. Bulzan, conducătorul șantierului, G. Fazecaș și C. Ghemiș, pentru informațiile oferite.

⁷⁹⁸ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 695, pl. 187/25.

⁷⁹⁹ Maria – Emilia Crîngaci – Țiplic, *Obiectele speciale*, în Daniela Marcu Istrate, Sibiu. Piața Huet. *Monografie arheologică. I.*, Sibiu, 2007, p. 103, fig. 142, 104, fig. 143.

⁸⁰⁰ Gh. Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval dela Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara*, în *A. M. N.*, 33/1, 1996, p. 408.

⁸⁰¹ L. Chișescu și colab., *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orașul de Floci)*, în *M.C.A.*, XV, 1983, p. 489.

⁸⁰² I. Căndea, *op. cit.*, p. 307, fig. 81/6 – 13.

Moldova, unde la curtea aparținând boierului Giulea, într-un mormânt au apărut un grup de piese⁸⁰⁴. Din același areal, de la Băținești, provin nasturi și copcii în formă de liră⁸⁰⁵, iar de la Siret copcii tip „moș – babă”⁸⁰⁶. Printre descoperirile din Ungaria a nasturilor globulari și a copciilor tip „moș – babă” semnalăm piesele găsite în marele cimitir datat în secolele XIV – XVI de lângă biserica de la Homokmégy - Szentegyházpart⁸⁰⁷.

Analiza acestui tip de accesorii relevă o surprinzătoare forță de penetrare a unei anumite „mode”, pe un teritoriu larg și în medii diferite. Tipul de nasturi și copcii analizat se va perpetua cu o longevitate remarcabilă și în secolul al XVIII-lea dar și în prima jumătate a celui următor, dovada rămânând o serie de stampe și gravuri de epocă; abia ultimul interval cronologic menționat le va elimina treptat, odată cu trecerea la „moda germană”, care a abandonat astfel de accesorii vestimentare.

Câteva cataramă din bronz completează seria accesoriilor vestimentare. Contextul descoperirii le plasează în secolul al XVII-lea, cu o singură excepție. Aceasta este de formă elipsoidală, piesa fiind lucrată din placă bătută, având spin median și păstrând o parte din capătul curelei, realizată din bandă. La extremități are două mici orificii de prindere. O analogie provine din inventarele Muzeului Național Maghiar, chiar dacă a fost lucrată cu mai multă finețe în cazul capătului, având aici o mică inscripție cu caractere de tip

gotic. Datarea propusă a fost a doua jumătate a secolului al XIV-lea⁸⁰⁸. O altă piesă asemănătoare cu cea de la Oradea a fost descoperită într-o mare necropolă cercetată la Săbăuani, în județul Neamț. Catarama a fost datată în secolul al XIV-lea⁸⁰⁹. Aceeași datare timpurie a fost propusă și pentru o cataramă descoperită în interiorul primei incinte din cetatea de la Dăbâca⁸¹⁰.

Cataramele târzii sunt piese comune, având, cu o singură excepție, formă dreptunghiulară. Analogiile le găsim în așezarea medievală dispărută de la Rădvani, în vestul Bihorului⁸¹¹, la Alba Iulia⁸¹² și Baia⁸¹³. Se detașează o piesă în formă de liră, deși mult stilizată, contextul stratigrafic plasând-o în secolele XVI – XVII. Seria cataramelor se încheie cu o frumoasă limbă de curea, realizată prin turnare, descoperită în secțiunea S XI, într-un context stratigrafic care o plasează în secolul al XVII-lea. Decorul incizat redă motive florale, de posibilă influență orientală. Descoperirea la Eger și la Buda a unor astfel de piese, declarate ca aparținând perioadei pașalâcurilor turcești de acolo, o poate include și pe cea orădeană în a doua jumătate a secolului mai sus amintit⁸¹⁴. Să mai adăugăm la seria accesoriilor și câteva aplice de curea, dintre care una s-a dovedit realizată cu mult gust artistic⁸¹⁵.

Un mic grup dintre piesele din bronz le putem include în categoria podoabelor. Remarcăm în

⁸⁰⁸ Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche bronze – gegenstände des Ungarischen National Museum*, Budapest, 1999, p. 92, 232, fig. 243.

⁸⁰⁹ *** *Cronica cercetărilor arheologice 1983 – 1992*, București, 1997, p. 90, pl. XXXVII.

⁸¹⁰ P. Iambor, *op. cit.*, p. 385, pl. LVI/14.

⁸¹¹ I. Crișan, *Piese de podoabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 97, pl. IV/2.

⁸¹² Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 697, pl. 189/4.

⁸¹³ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 196, fig. 44/8, 10.

⁸¹⁴ Gerelyes Ibolya, *Oszmán – török färfiöv az Esterházy – gyűjteménből*, în *Fol. Arch.*, XXXIX, 1988, p. 234.

⁸¹⁵ Restaurarea cataramelor descoperite în cetatea Oradea a fost făcută de colega noastră dr. Olimpia Mureșan și valorificate științific în articolul: *Piese restaurate provenind din cetatea Oradea. Cataramă*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 393 – 404.

⁸⁰³ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 247, pl. XIII/9.

⁸⁰⁴ Lia Bătrâna și colab., *Cercetările arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în *Cerc. Arh.*, VII, 1984, p. 171, fig. 5/3.

⁸⁰⁵ A. Paragină, V. Bobi, *Așezarea medievală rurală de la Băținești, jud. Vrancea*, în *M.C.A.*, XVII/2, 1993, p. 503, fig. 8/1, 3, 5.

⁸⁰⁶ V. Spinei, *Données préliminaires concernant les fouilles de la ville médiévale de Siret (1992 – 1995)*, în *St. Antiqua et Arch.*, III – IV, 1996 – 1997, p. 150, fig. 6/13.

⁸⁰⁷ Lantos Andreea, *Középkori templom és temetőrészlet Homokmégy – Szentegyházpart*, în *Arch. Ért.*, 134, 2009, p. 272, fig. 14/8 – 12, 22 – 23.

primul rând un lăntșor de mână, având o bună analogie cu un exemplar descoperit la Sibiu, în Piața Huet⁸¹⁶, alături de trei inele. În cazul ultimelor trebuie menționată lucrătura extrem de simplă: două au fost decupate dintr-o bandă din bronz, un altul fiind lucrat din sârmă împletită. Contextul stratigrafic ne îndeamnă la o încadrare cronologică în secolele XVI – XVII. Inele din bronz, lucrate din bandă dar și din sârmă împletită, provin din săpăturile arheologice efectuate în zona palatului episcopal de la Alba Iulia⁸¹⁷ și de la Sibiu, din Piața Huet⁸¹⁸. Un alt inel realizat din bandă de bronz, asemănător cu cele din cetatea orădeană, a fost găsit într-o săpătură arheologică din localitatea Jászberény, în Ungaria⁸¹⁹. O mică brățară, din care s-a păstrat o jumătate de la balama până la sistemul de prindere, are o datare similară, secolele XVI – XVII. Lotul pieselor de podoabă este completat de un grup de 19 ace de păr și de prins marama, 16 fiind descoperite în secțiunea S XVI, într-un context stratigrafic aparținător secolului al XVII-lea. Majoritatea sunt decorate în partea superioară cu mici gămălii sferice sau semisferice, fiind ascuțite la vârf. Ca decor mai amintim mici șanțuri ale gămăliilor. Menționăm că acele nu au fost descoperite lângă vreun schelet. Bune analogii găsim în așezarea de la Oradea – Salca, în cimitirul medieval târziu cercetat acolo⁸²⁰, la Sibiu, în Piața Huet⁸²¹, dar și în Muntenia la Orașul de Floci⁸²² și în Moldova, la Siret⁸²³.

Printre obiectele remarcabile din bronz găsite la Oradea, amintim două piese sculpturale reprezentând *Corpus Christi* și câteva fragmente de

la un clopot. Să începem cu primele. Un mic exemplar, păstrat fragmentar, l-a reprezentat pe Mântuitor crucificat, fiind păstrată doar mâna stângă, în extensie, capul, pieptul și o mică parte din abdomen. Al doilea *Corpus Christi* este cu siguranță o piesă de excepție. Fiind inițial aurită, s-au păstrat mici pelicule de foiță din nobilul metal doar în zona gâtului și în partea posterioară a capului. Maniera de tratare este naturalistă, suferința răstignirii fiind expresiv redată pe chipul lui Isus. Capul este înclinat spre stânga, părul, care curge pe umeri, este redat prin linii paralele, ieșite în relief metalului; frizura este cărarea pe mijloc; brațelor deschise (anvergura fiind de 6,7 cm.) le lipsesc extremitățile, unde existau orificii de fixare; trunchiul este gol, pieptul este schițat prin două cercuri concentrice, iar coastele prin linii paralele incizate; mijlocul se îngustează ușor, buricul fiind redat, asemeni pieptului, printr-un cerc incizat. Faldurile îmbrăcămînții acoperă partea mijlocie a corpului, până la genunchi; picioarele se împreunează în partea inferioară, sugerând răstignirea; la capătul picioarelor *Christul* are o mică prelungire de formă pătrată, unde există un orificiu pentru fixare. Lungimea piesei atinge 13,3 cm., fiind descoperită în secțiunea S XXI, trasată în zona de vest a cetății, la o adâncime de 3,15 m. Am insistat asupra descrierii tocmai datorită caracterului ei de excepție⁸²⁴.

Un studiu recent a dezbătut pe larg *Corpus Christi*-ul de la Oradea, într-o micronografie consacrată special acestui tip de piese medievale, epuizând subiectul și oferind analogii din întreg spațiul central – european⁸²⁵. Să mai spunem doar că piesa a fost datată la jumătatea secolului al XIV-lea, fiind destinate unor cruci de procesiune, de altar, crucifixe, cruci de devoțiune, cruci de la

⁸¹⁶ Maria – Emilia Crîngaci – Țiplic, *op. cit.*, p. 105, fig. 147.

⁸¹⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 695, pl. 187/4 – 6.

⁸¹⁸ Maria – Emilia Crîngaci – Țiplic, *op. cit.*, p. 108.

⁸¹⁹ Parádi N., *A jászberény – tetemházi ásatás, in Fol. Arch.*, XLII, 1991, p. 214, 204, fig. 3/2.

⁸²⁰ Mulțumim și pe această cale colegilor arheologi dr. S. Bulzan, conducătorul șantierului, G. Fazecaș și C. Ghemiș, pentru informațiile oferite.

⁸²¹ Maria – Emilia Crîngaci – Țiplic, *op. cit.*, p. 104, fig. 144/1, 3.

⁸²² L. Chițescu și colab., *op. cit.*, p. 489.

⁸²³ V. Spinei, *op. cit.*, p. 150, fig. 6/12.

⁸²⁴ Pentru problemele de restaurarea piesei vezi: Olimpia Mureșan, *Christ (sec. XIV) și fragment de inel (sec. XVII). Conservare, in Crisia, XXIX, 1999, p. 305 – 315.*

⁸²⁵ A. A. Rusu, *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaștere al unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea, in Idem, Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania, Cluj – Napoca, 2008, p. 53 – 67.*

relicvare sau în inventare de morminte⁸²⁶. Este evident că piesa de la Oradea este intim legată de bogata episcopie romano – catolică de aici. Ca o ultimă observație: parcurgerea repertoriului celor găsite în Transilvania relevă tocmai raritatea acestora⁸²⁷.

Mai multe fragmente de clopot au fost descoperite într-un perimetru aflat în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal; între acestea se pot aminti un fragment de coroană de clopot, decorat cu un cap de *putti*, alături de un alt fragment unde pot fi sesizate două registre: unul în partea superioară, decorat cu motive florale, și altul inferior, unde dintr-o inscripție mai mare s-a păstrat efectiv doar un coligat alcătuit din trei litere întregi: *ALI*. Într-un al doilea rând al inscripției s-au păstrat doar trei haste ale unor litere. Piese descoperite, în ciuda fragmentării, au putut oferi sugestii pentru o foarte veridică reconstituire⁸²⁸. Clopotul a fost datat la începutul secolului al XVI-lea, în contextul în care la Oradea a funcționat un atelier de clopotari dar care, spre jumătatea intervalului amintit, primiseră deja cu totul alte comenzi, acelea de a turna tunuri. Descoperirea unui fragment relativ masiv de bronz, cu o alonjă sferică, pare să confirme informațiile documentare și noile înțelegeri a mai vechilor clopotari orădeni⁸²⁹.

Câteva sfeșnice din bronz deschid categoria ceva mai generoasă numeric a ustensilelor. În cazula a două dintre sfeșnice s-a putut observa buna lor conservare. În cazul primeia, i s-a păstrat manșonul de fixare al lumânării, de formă alungită, prevăzut cu o fantă dreptunghiulară, lucrată pe lungimea piesei, având rolul de extragere a mucusului deja ars al lumânării. În partea inferioară remarcăm începutul tije de susținere, cu secțiune pătrată. Sfeșnicul a fost datat în secolele XV – XVI, găsindu-se o foarte bună analogie la Székesfehérvár, încadrată

cronologic în secolul al XV-lea⁸³⁰. A doua piesă, socotită a fi de factură orientală, are corpul tubular alungit, decorat cu benzi și caneluri orizontale. A fost datată în secolul al XVII-lea, lucru firesc ținând cont de funcționarea după anul 1660 a pașalâcului de Oradea. În acest context, credem că datarea piesei deja în secolul al XVI-lea este prea timpurie⁸³¹. Tipologia acestui tip de sfeșnice le-a încadrat în grupul pieselor cu suport pentru lumânare de tip manșonat, individualizat, distinct de brațul de susținere. Au fost socotite ca fiind cel mai bine ilustrate între sfeșnicele din metal descoperite în Transilvania⁸³². Un alt sfeșnic fragmentar, dar totuși suficient conservat pentru a fi analizat, are o tijă îndoită și ușor ascuțită la capătul liber și trei mici proeminente pentru fixarea lumânării. Modul de confecționare ne îndeamnă la a-l încadra în categoria pieselor pentru fixat în perete sau în cea a sfeșnicelor fixate într-un suport. Analogii, deși nu foarte fidele cu piesa de la Oradea, găsim în Transilvania la Vințu de Jos, în castelul Martinuzzi, cercetat arheologic și în cetatea de la Lita, nu departe de Cluj⁸³³. Din Moldova, de la Baia, provine de asemenea o piesă asemănătoare⁸³⁴. Acest tip de sfeșnice din metal, cele mai simple în cadrul acestei categorii de piese medievale, a fost datat larg în secolele XV – XVI. Să amintim doar faptul că în lista inventarului cetății orădene din anul 1600, în casa fostului provizor al cetății, *Martinus Literatus*, exista un candelabru⁸³⁵.

Instrumente indispensabile vieții cotidiene, sfeșnicele din metal au reprezentat un apanaj al meșterilor bronzieri și cositorari. Negoțul cu astfel

⁸²⁶ *Ibidem*, p. 55.

⁸²⁷ *Ibidem*, p. 67.

⁸²⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LVII/a – e.

⁸²⁹ *Ibidem*, p. 90.

⁸³⁰ C. C. Rusu, *op. cit.*, p. 92; pentru analogii vezi și studiul recent publicat de către Paraschiva V. Batariuc, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, în *Arh. Mold.*, XXXI, 2008, p. 96 – 102.

⁸³¹ *Ibidem*, p. 92.

⁸³² *Ibidem*, p. 91.

⁸³³ *Ibidem*, p. 90.

⁸³⁴ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 213 – 214, 221, fig. 4/3, 6.

⁸³⁵ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, vol. II, 1967, p. 821.

de produse a fost important, fiind fără îndoială unul dintre articolele scumpe în nomenclatorul produselor duse sau aduse în Transilvania⁸³⁶. În acest context nu trebuie omisă nici producția de seu pentru lumânări, apanajul unor sate de pe domeniul episcopal și mai târziu de pe cel al cetății, dar și a cerii adusă în mari cantități mai ales din Moldova și Țara Românească⁸³⁷, alături de meșteșugul de confecționare al lumânărilor, care de data aceasta era monopolul uneia dintre cele mai importante bresle din Transilvania⁸³⁸.

În finalul analizei mijloacelor de iluminat trebuie menționată și o altă descoperire interesantă: o foarfecă de mici dimensiuni, cu lungimea de 12,5 cm., folosită la tăierea fitilelor de lumânări (mucarniță). Având tășurile lăpțe, partea mânerului era ușor ridicată. Surprinde în primul rând finețea execuției. Posibile analogii găsim la Muhi – Templodomb, în nord – estul Ungariei⁸³⁹ și la Klastrompusztá, unde piesa a apărut într-o mai veche cercetare arheologică, într-un mediu mănăstiresc⁸⁴⁰.

Catalogul pieselor din bronz de la Oradea s-a îmbogățit și cu o frumoasă aplică de carte, folosită ca decor pe copertile din lemn a acestora. Realizată în manieră gotică, reprezintă în fapt litera A, ornată cu motive florale. Este una dintre cele mai remarcabile piese din bronz găsite la Oradea⁸⁴¹. O altă aplică având aceeași destinație, are forma unui umbo. Analogii, deși inferioare calitativ, s-au găsit la Kralice, în Slovacia⁸⁴². Să mai enumerăm și un colțar de carte, decorat cu margini perlate. Piesa poate fi

datată în al treilea sfert al secolului al XV-lea, cu analogii la Frumușeni, Timișoara și Târgu Mureș⁸⁴³.

Amintim în continuare un mic cep de butoiș, care prezintă ca decor un cocoș stilizat, cu largă răspândire în Europa dar nu la noi, datat în secolele XV – XVI și o mică cheiță cu urechea decorată cu trei cercuri⁸⁴⁴. În cazul cheiței am găsit o bună analogie în cetatea de la Wartenberg, în landul Hessa; piesa a fost însă socotită mai timpurie decât cea de la Oradea, din secolul al XIII-lea⁸⁴⁵. Un mâner de sertar, din care s-a păstrat doar una dintre extremități, cu decor geometric (?), un alt mâner, folosit probabil în aceleași scopuri, un lacăt din fier dar înfoliat în bronz, o mică teacă (buterolă ?) decorată cu motive geometrice și o serie de aplici completează seria pieselor din acest metal. În cazul tecii avem o bună analogie la Timișoara, într-o descoperire arheologică recentă, piesa fiind larg datată în secolele XV - XVII⁸⁴⁶. Dintre aplici să amintim o piesă care sugerează un animal (poate un cocoș) și o alta care înfățișează o floare cu șase petale răsucite. Analogii cu ultima avem în Bihor, în așezarea dispărută de la Rădvani, în vestul județului, provenită dintr-un tezaur recent descoperit⁸⁴⁷. Într-un alt important tezaur medieval, provenit de la Schinetea, în județul Vaslui, avem de asemenea astfel de descoperiri, dar din metal nobil, datate la finele secolului al XIV-lea și în cel următor⁸⁴⁸.

La finele acestui subcapitol se cuvin câteva observații legate de piesele de veselă și accesorii casnice. Amintim în primul rând o farfurie

⁸³⁶ C. C. Rusu, *op. cit.*, *passim*.

⁸³⁷ R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV – XVI)*, București, 1965, *passim*.

⁸³⁸ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 221.

⁸³⁹ *** Utak a Múltbá. Az M 3-as autópályá régészeti leletmentései, Budapest, 1997, p. 198, fig. 10; piesa are 10,5 cm. lungime).

⁸⁴⁰ Kovalovszki Júlia, *A pálos remeték Szent Kereszt – kolostora (Mérei István ásatása Klastrompusztán, în Com. Arch. Hung.*, 1992, p. 193, fig. 18.

⁸⁴¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 90.

⁸⁴² J. Chaloupka, *Bronzova Kovani, Spony a Nektere Jine Nalezky z historicko – archeologickeho vyzkumu Kralicke Turze, în Casopis. Acta. Mus. Mor.*, LXXII, 1987, p. 152, fig. 1, 22.

⁸⁴³ Zsuzsanna Kopeczny, *Ferecturi de cărți medievale în descoperirile arheologice din Transilvania*, în *Arh. Med.*, VII, 2007, *passim*.

⁸⁴⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LVI/a – b.

⁸⁴⁵ N. Buthmann, *Das schnelle Ende der Burg Wartenberg ? Eine wissenschaftliche Hypothese wird überprüft, în Burgen – Forschung in Hessen, Marburg*, 1996, p. 160.

⁸⁴⁶ Zsuzsanna Kopeczny, *Obiectele din metal*, în Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczny, Hedy M – Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, *op. cit.*, p. 143, 144, fig. 86/2.

⁸⁴⁷ I. Crișan, *op. cit.*, p. 96, pl. III/4.

⁸⁴⁸ Ruxandra Alaiba, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 171, fig. 12/25 – 34.

cositorită, cu un diametru de 15,8 cm., păstrată întreagă, alături de mai multe fragmente de alte farfurii, păstrate din păcate extrem de precar. Tot lotului de veselă îi aparțin două capace de ibrice și posibil o toartă a unui asemenea vas, toate provenite cu siguranță din perioada ocupației otomane (1660 – 1692). O strecurătoare, alcătuită din două părți prinse lateral cu o mică balama, și o bardă de mici dimensiuni, cu lama îndoită în partea superioară, completează acest lot de descoperiri. Analogii pentru ibrice avem de la Timișoara, la rândul ei un mult mai vechi centru de pašalac vis-a-vis de Oradea⁸⁴⁹, dar și din numeroase localități din Ungaria, aflate la rândul-le sub aceeași stăpânire⁸⁵⁰.

Așa cum aminteam deja, piesele de bronz găsite la Oradea sunt relativ numeroase, unele, printre care amintim aplica de carte, realizată în manieră gotică sub forma literei A, micul cep de butoiș, alături de fragmentele de clopot, reprezentând descoperiri arheologice de excepție.

III.2.2.4. Piesele din fier

III.2.2.4.1. Arme și accesorii militare.

Muniția pentru arme albe și de foc

Cercetarea pe cale arheologică a unei cetăți, mai ales în cazul celor cu existență și folosință îndelungată, presupune, lucru absolut firesc, descoperirea unui număr însemnat de arme, alături de muniția aferentă. Cetatea orădeană nu a făcut nici ea excepție. Trebuie menționat totuși faptul că rămâne surprinzător numărul relativ mic la armelor găsite, ținând cont în primul rând de mărimea garnizoanei cetății, de importanța acesteia în economia defensivă a domeniului episcopal, a regatului maghiar în ansamblu, dar mai ales în cadrul principatului transilvan, a cărui principală pavăză de hotar a devenit în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. Pentru respectarea adevărului, trebuie menționată în compensare, cantitatea uriașă a ghiulelelor și

fragmentelor de ghiulele descoperite în aproape toate secțiunile trasate, realitate arheologică ce confirmă mărturiile documentare legate de puternicele asedii pe care cetatea le-a suferit începând cu finele veacului al XVI-lea. Un alt aspect întâlnit, în cazul armelor în special, al tuturor obiectelor din fier în general, este corodarea lor, uneori excesivă în momentul scoaterii la lumină, realitate care se răsfrânge parțial, uneori chiar după restaurare, în atribuirea corectă a folosinței piesei respective⁸⁵¹.

Piesele de armament descoperite în cetate aparțin în principal categoriei armelor albe: o spadă, un vârf de lance, mai multe vârfuri de sulite, alături și de două fragmente ale unor de arme de foc, țevi de flinte. În privința spadei, descoperită în secțiunea S XII, alături de mai multe unelte și ustensile din fier, în fapt singurul loc din cetate unde până acum s-a delimitat un posibil atelier de fierar, are lama dreaptă, cu două tășuri, garda cu două brațe, perpendiculare pe lamă. Butonul spadei lipsește. Lungimea ei atinge 50 cm., din care tășul propriu-zis are 40,5 cm. Contextul stratigrafic o plasează în secolul al XVII-lea, deși în acest interval spadelor li se adaugă, de obicei, unul sau două inele laterale pe gardă, care în cazul nostru lipsesc. Acest tip de spadă putea intra în dotarea atât a cavaleriei cât și a pedestrașilor⁸⁵². O analogie pentru spada de la Oradea o avem din cetatea de la Giurgiu, datată mai timpuriu, în secolul al XVI-lea⁸⁵³, iar un mâner de spadă și o gardă de la o altă piesă, ambele cu datări în secolele XVI – XVII, provin din cercetările arheologice desfășurate recent în centrul vechi al Timișoarei⁸⁵⁴.

⁸⁵¹ Pentru restaurarea pieselor de armament, al celor din fier în general vezi: Olimpia Mureșan, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire și restaurare*, Oradea, vol. I, 2009, p. 55 – 58.

⁸⁵² Pentru detalii vezi: Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (I)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968, p. 77 – 99.

⁸⁵³ D. Căpățână, *Cercetări arheologice la cetatea medievală de la Giurgiu*, în *S.M.M.I.M.*, 16, 1983, p. 168.

⁸⁵⁴ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151, fig. 88/5, 154, fig. 89/2.

⁸⁴⁹ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 144/1.

⁸⁵⁰ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 87.

Vârful de lance era prins de hastă cu ajutorul unui tub de înmănușare de formă conică, ascuțișul are o formă filiformă iar între îmbinarea lui cu tubul de înmănușare există o proeminență semicirculară. Descoperiri de astfel de arme sunt numeroase. Să amintim o frumoasă piesă descoperită în localitatea Călacea, în zona de sud a Bihorului⁸⁵⁵. Lănci asemănătoare au fost descoperite la Coconi⁸⁵⁶, Buzău⁸⁵⁷ și Brăila⁸⁵⁸ în Muntenia, alte descoperiri venind din Moldova, de la Baia⁸⁵⁹ și Bârlad⁸⁶⁰. Un exemplar a fost decoperit în cetatea Hațegului⁸⁶¹, iar un altul la Alba Iulia⁸⁶². Toate descoperirile amintite au fost datate în secolul al XV-lea. Cercetările arheologice din Buda Veche au dus la descoperirea unui vârful de lance identic cu cel din Oradea, datat în secolul al XVI-lea⁸⁶³.

În categoria armelor de împuns se înscriu și câteva fragmente de vârfuri de sulită. Dintre ele se distinge o piesă păstrată aproape întreagă, având tub de înmănușare și tăișul foliform. Tubul era fixat de hasta din lemn cu mici nituri din metal. Bune analogii găsim la o piesă descoperită în apropiere de palanca de la Batâr, în sudul Bihorului, datată la mijlocul secolului al XVII-lea⁸⁶⁴, în colecțiile Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I”, cu datări în secolele XVI - XVII⁸⁶⁵, precum și la

Buzău⁸⁶⁶, Bârlad⁸⁶⁷, dar și în cetatea de la Ócsény - Oltovány, în comitatul Tolna din Ungaria⁸⁶⁸.

Între armele de foc menționăm două fragmente de țevi de flinte. O piesă era manșonată cu lemn. Gradul ridicat al corodării face imposibilă o detaliere mai precisă a celor două piese. Cu posibile datări în veacul al XVII-lea, flintele de la Oradea au analogii foarte bine păstrate în colecțiile Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I”⁸⁶⁹.

Muniția pentru armele albe enumeră mai multe vârfuri de săgeți și bolțuri de arbaletă. În cazul primelor avem de-a face cu piese care se înmănușau tubular pe hasta săgeții. Datarea lor este dificilă, arcul și săgeata fiind una din armele preferate ale evului de mijloc. Descoperirea lor în secțiunea S XV, într-un nivel stratigrafic inferior palatului episcopal, ne îndreptățește la o datare timpurie, în secolele XIII - XIV. Analogiile sunt extrem de numeroase; ne limităm a le aminti pe acelea din cetățile Hațegului⁸⁷⁰, Măgura Codlei⁸⁷¹, Cuhea⁸⁷² și Crăciuna⁸⁷³ din Țările Române precum și Váralya - Várfo⁸⁷⁴ și Váchartyán - Várhegy în Ungaria⁸⁷⁵. Acest tip de săgeată era folosită la arcul simplu, cu o bătaie de cca. 200 m; în tipologia pentru Slovacia propusă de A. Ruttkay, ele se încadrează în tipul de săgeată cu tub de înmănușare, datate convențional A 5 și A 8, cu datare extrem de largă: secolele IX - XIII⁸⁷⁶.

Treptat, începând cu secolul al XV-lea, arcurile cu săgeți sunt abandonate parțial în

⁸⁵⁵ D. Marta, *op. cit.*, p. 55, pl. I/c.

⁸⁵⁶ N. Constantinescu, *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*, București, 1972, p. 99, fig. XII/1.

⁸⁵⁷ A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X - XV*, Brăila, 2002, pl. XLIX/9, LI/6.

⁸⁵⁸ I. Căndea, *op. cit.*, p. 306, fig. 80/2.

⁸⁵⁹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepteia, *op. cit.*, p. 188, fig. 36/9.

⁸⁶⁰ Cr. M. Vlădescu, *Tipuri de arme albe și armuri la oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973, p. 61, fig. 4.

⁸⁶¹ A. A. Rusu, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI - XVII, 1982 - 1983, p. 340, fig. 11/10.

⁸⁶² Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 369, nr. 50.

⁸⁶³ Bertalan Vilmosné, *op. cit.*, p. 209, fig. 46.

⁸⁶⁴ Piesă inedită, provenită dintr-o colecție particulară.

⁸⁶⁵ Cr. M. Vlădescu, C. König, *Arme de vânătoare din secolele XVI - XVII*, în *S.M.M.I.M.*, 9, 1976, p. 177 - 178, fig. 1.

⁸⁶⁶ A. Paragină, *op. cit.*, pl. LI/1.

⁸⁶⁷ Cr. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 61, fig. 2.

⁸⁶⁸ Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 289, pl. 276/1.

⁸⁶⁹ Cr. M. Vlădescu, C. König, *op. cit.*, p. 180 - 183.

⁸⁷⁰ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 340.

⁸⁷¹ Fl. Costea, *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în *Cumidava*, 2, 1968, p. 80 - 81, 85 - 86.

⁸⁷² R. Popa, M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea, Baia Mare*, 1966, p. 21 - 22.

⁸⁷³ Cr. M. Vlădescu, *op. cit.*, p. 81.

⁸⁷⁴ Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 350, pl. 332/1.

⁸⁷⁵ Idem, *Árpád - kori földvár Váchartyán - Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1, p. 103, fig. 11/6.

⁸⁷⁶ A. Ruttkay, *Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur 14 Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *Slov. Arch.*, XXIV/2, 1976, p. 327, pl. 54.

favoarea arbaletelor, cu performanțe de distanță și precizie superioare, deși cu o cadență de tragere inferioară. Un alt avantaj era cel al puterii de penetrare a bolțului de arbaletă, masiv, cu patru muchii și tub de înmănușare tubular. Analogiile cu piesele de la Oradea sunt de asemenea numeroase mai ales în cetăți: Hațeg⁸⁷⁷, Tăuți⁸⁷⁸, Piatra Craivii⁸⁷⁹ în Alba, Lita, în județul Cluj⁸⁸⁰, Bran, în centrul vechi al Timișoarei⁸⁸¹, dar și în mediul ecclesiastic de la Alba Iulia⁸⁸². Pentru aria de răspândire a bolțurilor de arbaletă să amintim doar numeroasele piese găsite la Felsőnyék – Várhegy, în Ungaria⁸⁸³, în Slovacia⁸⁸⁴ dar și în sudul Germaniei, în cetatea Finkelstein din Tausib⁸⁸⁵.

Muniția pentru armele albe este completată de o cantitate impresionantă de a muniției pentru armele de foc, în fapt bombardele și ghiulelele de tun. Descoperite practic în toate secțiunile trasate, impresionează, alături de cantitatea deja amintită, prin diversitatea calibrelor, cu variații de la piesele destinate falcoanelor mici, a căror diametru măsoară 4 – 6 cm., până la proiectilele de mortiere, cu diametrul maxim de 26 cm. Greutatea acestor ultime ghiulele atinge 35 – 40 kg. Plasarea lor cronologică este între secolele XVI – XVII, fiind folosite practic la toate cele trei mari asedii ale cetății din acest interval: 1598, 1660 și 1692.

Transformările radicale din punct de vedere defensiv suferite de cetatea orădeană începând cu ultima treime a secolului al XVI-lea, după cele mai avansate norme ale momentului, se datorează în mare parte tocmai progresului extraordinar făcut

de artileria de asediu. Faptul că artileria de apărare a constituit una din componentele vitale ale sistemului defensiv al fortificației este dovedit și de interesul constant manifestat de căpitani ai acesteia, de Dietele țării, și nu în ultimul rând de către însăși autoritatea supremă în stat, principele. În ciuda acestei atenții, lipsa mijloacelor bănești și uneori jocul politic, au făcut ca cetatea orădeană să nu beneficieze aproape niciodată de numărul optim de tunuri de apărare. Astfel, un inventar întocmit în anul 1632, număra 59 de mortiere, tunuri și falcoane cu calibre dintre cele mai diferite. Muniția aferentă număra 14.859 de ghiulele. Între falcoane se număra încă cel dăruit de domnul muntean Mihai Viteazul în anul 1600, cu prilejul drumului său spre Viena⁸⁸⁶. Alături de bombarde și ghiulele au fost descoperite și câteva grenade și gloanțe pentru flinte.

În Transilvania pătrunderea armelor grele de foc a fost relativ timpurie. Deja la finele secolului al XIV-lea sunt amintite în mediile săsești, la Sighișoara și Sibiu, familii de armurieri care se ocupau cu turnarea tunurilor. Extinderea acestor preocupări a ținut cont, pe de o parte de trebuințele militare ale regatului maghiar și mai târziu a principatului transilvan, dar și de comenzile venite de la domnii Țării Românești și ai Moldovei, în urma creșterii pericolului otoman⁸⁸⁷, ca un exemplu, putând fi amintite cantitățile însemnate de ghiulele de tun descoperite în campaniile arheologice din cetățile de la Giurgiu⁸⁸⁸ și Neamț⁸⁸⁹.

Armele descoperite în cetatea orădeană, cu excepția muniției de artilerie, nu impresionează, deși rămân totuși reprezentative pentru perioadele când au fost utilizate. Fiind totuși obiecte de o anumită valoare pecuniară, era totuși firesc să nu

⁸⁷⁷ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 340, 357, fig. 11/5 – 9.

⁸⁷⁸ Gh. Anghel, I. Berciu, *Cetăți medievale din sud – vestul Transilvaniei*, București, 1968, p. 26, fig. 13/3 – 4.

⁸⁷⁹ *Ibidem*, p. 31, fig. 16/3, 4, 7.

⁸⁸⁰ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 109.

⁸⁸¹ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151/1.

⁸⁸² Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 368, nr. 22, 369, nr. 49.

⁸⁸³ Miklós Zsuzsa, *Tolna Megye várai*, Budapest, 2007, p. 226, pl. 214/6,7.

⁸⁸⁴ A. Ruttkay, *op. cit.*, p. 326 – 327.

⁸⁸⁵ M. Müller, *Die Turmburg Nürings bei Feinkelstein im Taunus, in Burgen – Forschung in Hessen*, Marburg, 1996, p. 156, pl. 2/1, 2.

⁸⁸⁶ L. Borcea, *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606)*, în *Crisia*, V, 1975, p. 112.

⁸⁸⁷ C. König, *Scurt istoric al evoluției armelor de foc portative (secolele XIV – XVIII)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968, p. 66.

⁸⁸⁸ D. Căpățână, *op. cit.*, p. 168.

⁸⁸⁹ Gh. Dumitroaia, *Muzeul Cetatea Neamț, Piatra Neamț*, 2009, p. 58, 70.

fie abandonate cu primul prilej. Deteriorarea lor în luptă sau timp nu a presupus neapărat rebutarea, ci mai degrabă reparația lor, acolo unde mai era posibil. Fără a fi un adevărat centru de producere a armelor, Oradea a avut totuși, așa cum mărturisesc documentele, cel puțin un atelier unde acestea au fost produse sau cel puțin reparate, atestat documentar în anul 1481⁸⁹⁰.

III.2.2.4.2. Accesorii vestimentare și de harnașament, unelte și ustensile meșteșugărești din fier

Categoriile enumerate în titlul subcapitolului prezent reprezintă o componentă importantă, cantitativ dar și relevantă cronologic, a pieselor descoperite în cetatea orădeană. Relativa diversitate a pieselor din fier și ne referim aici în primul rând la unelte și ustensilele meșteșugărești, sugerează și câte ceva din economia internă „civilă” a cetății de la Oradea.

Accesorii vestimentare și cele pentru harnașament sunt un prim grup distinct, cu un specific ce permite o datare relativ exactă. Un accesoriu extrem de important, de factură militară, cu o longevitate de invidiat a fost pintenul. În cetatea orădeană, cei câțiva găsiți sunt târzii și doar în două cazuri s-au putut reconstitui parțial în forma originală. Un prim exemplar are brațe late și mult distanțate, cu nit fragmentar pentru fixarea pe cismă; spinul se termină cu o duriță din care se mai păstrează țepii, la rândul-i fixată cu un nit pe partea inferioară a spinului. Unui alt pinten i s-au păstrat doar brațele și o parte din spin; se remarcă pe partea interioară a unuia dintre brațe nitul de fixare la cismă, iar un alt nit se află la locul îmbinării brațelor laterale cu unul vertical, ce abia se distinge. Datarea prin analogii a pintenilor de la Oradea a fost secolele XVI – XVII, prin exemplarele păstrate în colecția Muzeului Militar

Național „Regele Ferdinand I”⁸⁹¹, cel descoperit în centrul vechi al Timișoarei⁸⁹², la Dăbâca⁸⁹³ sau pintenul găsit la Holod, pe valea Crișului Negru, în Bihor⁸⁹⁴. Să menționăm și cele câteva potcoave de cisme, lucrate în bandă și cu nituri de prindere la călcâi. Analogii găsim în același perimetru al Timișoarei⁸⁹⁵ și în cetatea Füzér, în Ungaria⁸⁹⁶.

Accesorii vestimentare sunt completate de câteva cataramă din fier: trei dintre ele au formă dreptunghiulară, una fiind elipsoidală. În două cazuri s-a păstrat și spinul sau limba de prindere la curea. Cataramă de formă elipsoidală are și o bară mediană. Datarea este dificilă; contextul stratigrafic le recomandă pentru secolele XVI – XVII. Analogiile pentru piesele de la Oradea sunt numeroase, în ciuda datărilor relativ diferite, realitate care poate presupune și o perpetuare pe intervale cronologice lungi a unor forme tipologice. Amintim piesele de formă dreptunghiulară găsite la Coconi⁸⁹⁷, Baia⁸⁹⁸, Voivozi, în Bihor, unde două cataramă dreptunghiulare au acul prins prin încolăcire, aidoma celor orădene, deși datate mai timpuriu, în secolul al XV-lea⁸⁹⁹, la Mănești – Buftea, lângă București⁹⁰⁰ și Orașul de Floci⁹⁰¹, cele dreptunghiulare și cataramă elipsoidală găsite într-o locuință din așezarea dispărută, și curtea feudală de la Remetea – Berzovia, în Banat⁹⁰², alături de

⁸⁹¹ Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (II)*, în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970, p. 114.

⁸⁹² Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 151, fig. 88/2.

⁸⁹³ P. Iambor, *op. cit.*, p. 221.

⁸⁹⁴ I. Crișan, *Doi pinteni medievale descoperiți pe valea Crișului Negru*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj – Napoca, 2003, p. 205, pl. II/1, a, b.

⁸⁹⁵ *Ibidem*, p. 151, fig. 88/3, 4.

⁸⁹⁶ Simon Z., *op. cit.*, p. 203, pl. 60/1 – 3.

⁸⁹⁷ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 243, fig. 1, 4, 5, 8.

⁸⁹⁸ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, p. 191, fig. 39/11.

⁸⁹⁹ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 82, fig. 6/i, k.

⁹⁰⁰ A. Ștefănescu, *Cercetările arheologice de la Mănești – Buftea*, în *M.C.A.*, XV, 1983, p. 534 – 535.

⁹⁰¹ Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 17, fig. 16.

⁹⁰² D. Țicu, *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998, p. 263, fig. 101/1, 2, 5, 7, 8, 9.

⁸⁹⁰ I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XIV – XV*, București, 1905, p. 40.

descoperiri din Ungaria: la Örménykút⁹⁰³, în cimitirul de la Sajószöged – Turnul geodezic, în mormântul cu numărul 83⁹⁰⁴ și la Váchartyán – Várhegy⁹⁰⁵, unde au fost descoperite două cataramă de formă elipsoidală cu bară mediană. Un mic inel completează seria accesoriilor vestimentare.

Prezența cailor în cetate este atestată de un lot relativ numeros de potcoave. Analiza acestora a reținut doar faptul că cele mai late au fost folosite în anotimpurile ploioase. Enumerarea analogiilor cu piesele de la Oradea este aleatorie; faptul că sunt un accesoriu comun le plasează la distanțe considerabile. Pentru ilustrare am ales cele descoperite în cetatea de la Florești, lângă Cluj - Napoca⁹⁰⁶, pe cele de la Budapesta - Kána⁹⁰⁷ și potcoavele din cetatea de la Kepkova, în Slovacia⁹⁰⁸. Piese legate de prezența cailor sunt și cele două zăbale, dintre care una păstrată întreagă este dotată cu psalii, cealaltă fiind cu verigi. Analogii foarte bune pentru zăbalele cu psalii găsim la Baia, unde au fost descoperite nu mai puțin de șapte astfel de piese⁹⁰⁹. Zăbalele cu verigă, fiind piese de harnașament comune, au fost descoperite în multe locuri, dintre care semnalăm: Alba Iulia⁹¹⁰, Dăbâca⁹¹¹, într-un loc necunoscut din județul Satu Mare⁹¹², în târgul Băii,

unde au apărut 11 bucăți⁹¹³, tot în Moldova la Băiceni⁹¹⁴, dar și în Muntenia, în cetatea Crăciuna⁹¹⁵ și la Buzău⁹¹⁶. În toate analogiile menționate, zăbalele au fost datate în secolele XIV – XV. Să mai amintim și o serie de descoperiri din Ungaria, unde au fost descoperite și câteva piese mai târzii⁹¹⁷.

Piesele din fier sunt completate de un mic grup de unelte agricole: un hârleț, un fragment de săpăligă simplă și una prevăzută cu o mică furcă în partea din spate, o seceră, o coasă și un cârlig pentru tras fânul. Trebuie precizat faptul că uneltele enumerate sunt piese comune, poate cu excepția coasei scurte, socotită a fi o piesă venită în regiune pe filieră balcanică, odată cu instaurarea dominației otomane în regiune; bune analogii au fost descoperite și în Ungaria, într-o serie de centre de pašalâc⁹¹⁸, dar și în așezarea de la Remetea – Berzovia, în Banat⁹¹⁹. O unealtă asemănătoare provine din așezarea de la Oradea – Salca „Pepinieră”, deși lungimea ei, de circa 55 cm., este superioară cu 10 cm. față de cea descoperită în cetate⁹²⁰. Pentru seceră să amintim o analogie provenită tot din Bihor, din micul depozit de unelte găsit în localitatea Șoimi, în sud - estul arealului amintit⁹²¹, dar și din cetățile de la Piatra Craivii și Tăuți din Alba⁹²², iar pentru hârleț avem o descoperire la Sibiu – „Azilul de bătrâni”⁹²³ și în

⁹⁰³ Gábor Gabriella, *Középkori pártaövek Békés megyében*, în *A Békés Megyei Múzeum. Közl.*, 28, 2006, p., fig. 12/4.

⁹⁰⁴ Szörényi G. A., *op. cit.*, 265, fig. 8.

⁹⁰⁵ Miklós Zsuzsa, *Árpád – kori földvár Váchartyán – Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1, p. 104, fig. 12/5, 6.

⁹⁰⁶ A. A. Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991)*, în *Eph. Nap.*, III, 1993, p. 168, fig. III/1, 2.

⁹⁰⁷ Terei Gy, Horváth Antónia, *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008, p. 192, fig. 21/13.

⁹⁰⁸ Zdenka Mekurova, *Kovove a kostene predmety z hradku Kepkova*, în *Casopis. Acta Mus. Morav.*, LXXI, 1986, nr. 1 – 2, p. 168, fig. III/1, 2.

⁹⁰⁹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepteia, *op. cit.*, vol. I, p. 192, fig. 40/1, 6, 9, vol. II, p. 97, fig. 34/5 – 7.

⁹¹⁰ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 705, pl. 197/3. Să menționăm că datorită degradării, piesa are o atribuire nesigură

⁹¹¹ P. Iambor, *op. cit.*, p. 221.

⁹¹² L. Marta, Szöcs, P. L. (coord.), *Muzeul Județean Satu Mare. Catalogul colecției de arheologie*, Satu Mare, 2007, p. 211.

⁹¹³ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepteia, *op. cit.*, vol. I, p. 192, fig. 40/10, vol. II, p. 97, fig. 34/1, 2, 8, 9.

⁹¹⁴ Rodica Popovici – Baltă, *Cercetări arheologice în așezarea din secolele XIV – XV de la Băiceni (jud. Iași)*, în *Arh. Mold.*, VIII, 1975, fig. 2/5.

⁹¹⁵ Cr. M. Vlădescu, *Tipuri de arme albe și armuri la oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973, p. 76, fig. 27.

⁹¹⁶ A. Paragină, *op. cit.*, pl. L/9.

⁹¹⁷ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, 106 – 107.

⁹¹⁸ *Ibidem*, p. 98 – 99.

⁹¹⁹ D. Teicu, *op. cit.*, p. 263, fig. 101/12.

⁹²⁰ Informație amabilă dr. Sorin Bulzan, conducătorul șantierului de la Oradea – Salca „Pepinieră”.

⁹²¹ Emödi I., *Un depozit de unelte medievale descoperit la Șoimi (j. Bihor)*, în *Crisia*, X, 1980, p. 534.

⁹²² Gh. Anghel, I. Berciu, *op. cit.*, p. 29, fig. 15.

⁹²³ P. M. Beșliu, *Azilul de bătrâni din Sibiu. Raport de cercetare arheologică 2004 – 2008*, în *Brukenenthal Acta. Mus.*, IV/1, 2009, p. 197, pl. XXIX/A.

localitatea Muhi din Ungaria⁹²⁴. Așa cum s-a subliniat deja, este foarte posibil ca multe dintre uneltele agricole mai sus amintite să fi fost folosite în fapt la întreținerea cetății și a șanțului protector⁹²⁵, deși există dovezi documentare și despre funcționarea în apropierea fortificației a unei „Grădini a cerbilor”, e adevărat ceva mai timpurii, atestată documentar în anii 1374 - 1375⁹²⁶.

Un mănunchi dintre obiectele din fier găsite în cetate se leagă în mod direct de construcțiile propriu - zise: sunt fie piese folosite la închiderea sau susținerea ușilor și ferestrelor clădirilor interioare, fie ferecături ori alte accesorii ale acestora. În ciuda faptului că lista nu este foarte lungă, putem enumera chei, lacăte, un zăvor, tâțane, ferecături de ușă, piroane și cuie de diverse tipuri și dimensiuni precum și bare provenite probabil de la zăbrelele de ferestre. Un prim grup de trei chei deschide seria pieselor legate direct de feronerie de construcție. Dacă în două cazuri starea de conservare este mai mult decât precară, una dintre ele păstrează partea superioară, un romb așezat cu un colț pe tija cu secțiune circulară, ușor lățită la bază. Ca analogii punctăm o cheie descoperită în Bihor, în complexul monahal de la Voivozi, datată în secolul al XV-lea⁹²⁷, o alta descoperită la Alba Iulia⁹²⁸, dar și o piesă provenită din mediul breslașilor brașoveni⁹²⁹. Din același areal provine o cheie descoperită în cetatea de pe Măgura Codlei⁹³⁰. Acest tip de cheie a fost însă răspândit în întreaga Europă centrală: în Ungaria, la Hejökerezstúr - Vizekköze⁹³¹ și Budapesta - Kána,

unde au fost găsite câteva exemplare foarte bine păstrate, datate în secolele XII - XIII⁹³², Slovacia, la Kosice - Krásna⁹³³ și Germania, în cetatea de la Wartenberg⁹³⁴. Trebuie menționat că aceste chei decorate cu romb au avut o evoluție cronologică remarcabilă, începând cu secolul al XII -lea până spre finele veacului al XV-lea.

Existența cheilor presupune firesc și prezența unor obiecte care să garanteze securitatea unui spațiu închis. În acest context în cetate au fost descoperite mai multe lacăte. Unul dintre lacăte are o parte cilindrică în zona unde tija de închidere este fixă și dreptunghiulară acolo unde aceasta se închide. Un alt lacăt are forma rectangulară, cu tija de închidere semicirculară și orificiul pentru cheiță protejat spre exterior de un cerc. În sfârșit, să mai amintim o piesă de aceeași formă, dar decorată cu inimioară sudată ulterior terminării lacătului. O bună analogie cu primul avem din așezarea cercetată la Coconi, în Muntenia⁹³⁵, un altul provenind din Moldova, din cetatea de la Bâta Doamnei⁹³⁶. Este posibil ca și o piesă găsită la Alba Iulia să se încadreze tipologic tot aici⁹³⁷. Un lacăt de formă dreptunghiulară a fost descoperit la Baia⁹³⁸, dar și în cetatea de la Kepkova, Slovacia, datat în secolul al XVI-lea⁹³⁹. Un zăvor în formă de manșon a fost descoperit în secțiunea S XVII, trasată în zona de racord a celor două aripi ale palatului episcopal, unde stampla lui Georg Houfnagel, din anul 1598, arată o poartă din lemn⁹⁴⁰, iar în cazul a două tâțane găsite în preajma

⁹²⁴ *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 199, fig. 1, 19.

⁹²⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 97.

⁹²⁶ *Idem*, *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII - XIV)*, Cluj - Napoca, 2005, p. 237.

⁹²⁷ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 86, fig. 9/a.

⁹²⁸ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 700, pl. 192/1.

⁹²⁹ Dorina Negulici, *Meșteșugari în Brașovul medieval*, în *Cumidava*, XIV, 1989, p. 334, fig. 58.

⁹³⁰ Fl. Costea, *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei*, în *Cumidava*, II, 1968, fig. 9.

⁹³¹ *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 196, fig. 16.

⁹³² Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 179, fig. 4/1, 2, 3, 5, 7.

⁹³³ B. Polla, *Archaeologische Grabung in Kosice - Krásna. (Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte der Ostslowakei)* în *Slov. Arch.*, XXXIV/2, 1986, p. 420, fig. 8/20.

⁹³⁴ N. Buthmann, *op. cit.*, p. 160, fig. II/5.

⁹³⁵ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 94 - 95.

⁹³⁶ C. Scorpan, *L'ensemble archeologique feudal de Bâta Doamnei*, în *Dacia n.s.*, XV, 1971, p. 450, fig. 7/11.

⁹³⁷ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 700, pl. 192/3.

⁹³⁸ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepteia, *op. cit.*, vol. I, p. 181, fig. 29/1 - 2.

⁹³⁹ Zdenka Mekurova, *op. cit.*, p. 167, fig. II/7.

⁹⁴⁰ *** *Váradi kötöredékek*, Budapest, 1989, p. 301, fig. 1.

aceleiași construcții, le găsim bune analogii la Alba Iulia⁹⁴¹ și Baia⁹⁴².

Menționăm diversitatea piroanelor și cuielelor, multe fiind folosite la partea de lemnărie a clădirilor; analogiile sunt mult prea numeroase, ne limităm doar la descoperirile de la Alba Iulia⁹⁴³, Timișoara⁹⁴⁴, cetățile Florești⁹⁴⁵, Hațeg⁹⁴⁶ și descoperirile de la Budapesta – Kána, în Ungaria⁹⁴⁷. Între piesele din fier aparținând feroneriei de construcție mai adăugăm ferecătura unei uși, cu bune analogii la Alba Iulia⁹⁴⁸ și Budapesta – Kána⁹⁴⁹, dar și de fereastră. În cazul ultimei amintim o mențiune făcută în cuprinsul inventarului cetății din anul 1600, unde sunt menționate ferecături sau grilaje de fereastră din fier (*fenestra cum ferris cancellis*)⁹⁵⁰. Analogii cu ferecăturile de ferestre găsim în același sit de la Budapesta – Kána⁹⁵¹, dar și în cetatea de la Füzér, ambele în Ungaria. Să menționăm că în cazul pieselor de la Füzér ele au fost datate în secolele XVI – XVII⁹⁵².

Un ultim grup al pieselor din fier găsite la Oradea este reprezentat de ustensilele casnice și cele meșteșugărești, alături de o serie de unelte meșteșugărești. Între obiectele de uz casnic se disting patru cuțite, păstrate din păcate într-o stare de conservare destul de precară. Se remarcă

dimensiunile relativ apropiate, de 18 – 23 cm, mânerul în formă de spin și mici nituri pentru prinderea prășei. În cazul unui cuțit, restul de prășea păstrată este din lemn, decorat cu mici șiruri de linii paralele și câteva cercuri, fiind socotită a fi o piesă de tip haban, în fapt un import german, datat în secolele XVI – XVII⁹⁵³. Restul pieselor au aceeași datare. Analogii cu cuțitele descoperite la Oradea sunt relativ numeroase, piesa fiind un obiect casnic, și nu numai, indispensabil. Amintim astfel cuțitele găsite în cetatea Hațegului⁹⁵⁴, la Alba Iulia⁹⁵⁵, Timișoara⁹⁵⁶, Remetea – Berzovia, în Banat⁹⁵⁷, Orașul de Floci⁹⁵⁸, Cătălu – Căscioarele⁹⁵⁹, Negoiești⁹⁶⁰, în Muntenia și Baia în Moldova⁹⁶¹. Printre numeroasele descoperiri din Ungaria să amintim doar câteva piese găsite la Öcsény – Oltvány, în comitatul Tolna⁹⁶².

După cum lesne se poate observa, cuțitele au fost descoperite atât în mediul urban cât și în cel rural; fiind un produs al atelierelor urbane, în sate fiind vândute de către negustori. Deși pare doar un banal obiect de uz curent, în evul de mijloc a avut un rol economic deosebit în cadrul breslelor specifice fierarilor. În sprijinul acestei afirmații vine un extrem de interesant studiu care tratează meșteșugul producerii cuțitelor de Steyer și Nürnberg, faimoase produse de import în întreaga Ungarie a secolelor XV – XVI, cu deosebire în vestul său. Cuțitele au prășelele din lemn sau os,

⁹⁴¹ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 699, pl. 191/17, 701, 193/3, 4, 6.

⁹⁴² Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 176, fig. 24/12, 15.

⁹⁴³ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 703, pl. 195/10 – 14, 21 – 24.

⁹⁴⁴ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 157, fig. 90/1, 3.

⁹⁴⁵ A. A. Rusu, *Cetatea medievală de la Florești (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991)*, în *Eph. Nap.*, III, 1993, p. 295, fig. 9.

⁹⁴⁶ *Idem*, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 340, 358, fig. 12.

⁹⁴⁷ Tere Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 186, fig. 12/1 – 49.

⁹⁴⁸ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 702, pl. 194/9.

⁹⁴⁹ Tere Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 184, fig. 10/2, 7, 10, 12.

⁹⁵⁰ Maria Bocșe, *Tradițional și contemporan în organizarea interiorului locuinței bihorene (Zona văii superioare a Crișului Negru)*, în *Crisia*, XVI, 1986, p. 401.

⁹⁵¹ *Ibidem*, p. 180, fig. 5/3.

⁹⁵² Simon, Z., *op. cit.*, p. 171, pl. 27/3 – 4.

⁹⁵³ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 103.

⁹⁵⁴ *Idem*, *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI – XVII, 1982 – 1983, p. 357, fig. 11/11.

⁹⁵⁵ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 53, nr. 258 – 261.

⁹⁵⁶ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148, fig. 87/1 – 4.

⁹⁵⁷ D. Teicu, *op. cit.*, p. 102, fig. 102/8 – 12.

⁹⁵⁸ Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 13, fig. 12.

⁹⁵⁹ Gh. Cantacuzino, G. Trohan, *Săpăturile arheologice de la Cătălu – Căscioarele, jud. Ilfov*, în *Cerc. Arh.*, III, 1979, p. 300, fig. 21/8.

⁹⁶⁰ Rodica Popovici, *op. cit.*, p. 45, fig. 11/1 – 4.

⁹⁶¹ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. II, p. 31/5 – 6.

⁹⁶² Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 290, pl. 277/2 – 3.

fiind fixate cu nituri de mânerul piesei. Decorațiile constau în mici cerculețe, aidoma uneia dintre prășelele găsite la Oradea. Harta descoperirilor indică în fapt că una dintre direcțiile de export ale acestui tip de cuțit mergea și spre Transilvania și Moldova⁹⁶³. Să mai menționăm doar că prima mențiune documentară din Transilvania a meșterilor cuțitari datează din anul 1376⁹⁶⁴.

Seria ustensilelor de uz casnic este completată de două tacâmuri: o furculiță cu doi colți, unul fiind păstrat fragmentar și o lingură. Analogii cu furculița găsită la Oradea găsim la Timișoara – Orașul vechi⁹⁶⁵, în Orașul de Floci, în Țara Românească, de unde provine o frumoasă piesă cu un mâner decorat cu spire și doi colți lungi, care putea servi și la întoarcerea cărnii fripte⁹⁶⁶, dar și în cetatea de la Füzér, în Ungaria⁹⁶⁷. Lingura din fier, cu mânerul rupt, este o piesă relativ rară în săpăturile arheologice. Analogii cu lingura de la Oradea găsim iarăși în cetatea de la Füzér, datată în secolele XVI – XVII⁹⁶⁸. Tacâmurile din fier au fost folosite probabil de către soldații garnizoanelor cetăților; este greu de presupus, cel puțin pentru Oradea, că astfel de ustensile ar fi fost utilizate în restrânsul și extrem de elevatul și avutul mediu episcopal local. În fapt, unii arheologi au presupus chiar că astfel de linguri ar fi fost utilizate la stropirea cărnii cu untură sau la amestecatul mâncării în oală⁹⁶⁹. Să amintim tot aici, deși nu avem de-a face cu o unealtă casnică propriu-zisă, toarta din fier a

unei găleți, cu bune analogii în așezarea dispărută de la Rădvani – Cefa – „La Pădure”, în vestul Bihorului⁹⁷⁰, la Alba Iulia⁹⁷¹, Dragosloveni, în Moldova⁹⁷² și Budapesta – Kána, în Ungaria⁹⁷³.

Un mic grup de piese din fier sunt ustensile meșteșugărești. În primul rând amintim o foarfecă, care datorită corodării are lamele lipite, mânerul păstrat la rându-i fragmentar având o formă elipsoidală. Lungimea foarfecii, de 23 cm., ne îndeamnă la a o socoti ca folosită la croitorie. Foarfeci asemănătoare au fost descoperite la Voievozi⁹⁷⁴ și Șoimi⁹⁷⁵, ambele în Bihor, Orașul de Floci⁹⁷⁶, la Ilidia – Săliște, în Banatul montan⁹⁷⁷, la Dăbâca⁹⁷⁸, Brăila⁹⁷⁹ dar și la Öcsény – Oltovány⁹⁸⁰, Felsőnyék - Várhegy⁹⁸¹ și în cetatea de la Füzér, piesa fragmentară⁹⁸², ultimele trei localități fiind în Ungaria. Un brici cu lama lungă de 20,5 cm., descoperit în secțiunea S XVI, a fost datat în secolul al XVI-lea⁹⁸³. Studiul special care tratează acest tip de piese medievale din fier a găsit 14 locuri cu descoperiri în întreaga Românie, datările propuse variind între secolele XIV – XVI. Să mai amintim că bărbierii au îndeplinit concomitent și munca de felcer, organizarea lor în breaslă debutând în anul 1562 la Bistrița⁹⁸⁴. Între ustensile

⁹⁷⁰ I. Crișan, *Complexele gospodărești descoperite în anul 1994 în așezarea Cefa – La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 62, pl. XIII/14.

⁹⁷¹ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 704, pl. 196/24.

⁹⁷² A. Paragină, *op. cit.*, pl. XXIV/11 – 20.

⁹⁷³ Tere Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 178, fig. 1/1 – 3.

⁹⁷⁴ R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 84/b.

⁹⁷⁵ Emödi I., *op. cit.*, p. 534.

⁹⁷⁶ Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 17, fig. 16.

⁹⁷⁷ D. Țicu, *op. cit.*, p. 265, fig. 103/5.

⁹⁷⁸ P. Iambor, *op. cit.*, p. 219.

⁹⁷⁹ I. Cădea, *op. cit.*, p. 306, fig.

⁹⁸⁰ Miklós Zsuzsa, *op. cit.*, p. 290, pl. 277/1.

⁹⁸¹ *Ibidem*, p. 226/2.

⁹⁸² Simon, Z., *op. cit.*, p. 201, pl. 58/1.

⁹⁸³ V. Mizgan, *Brice medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 182, 187/f.

⁹⁸⁴ *Ibidem*, p. 181 – 183.

⁹⁶³ Holl I., *A középkori késmesterség. (Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések elterjedéséhez)*, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995, p. 159 – 188.

⁹⁶⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, 67.

⁹⁶⁵ Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148, fig. 87/6.

⁹⁶⁶ Anca Păunescu, *op. cit.*, p. 13, fig. 12.

⁹⁶⁷ Simon, Z., *op. cit.*, p. 233, pl. 90/3.

⁹⁶⁸ *Ibidem*, p. 233, pl. 90/4.

⁹⁶⁹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 104. O lingură din fier de mari dimensiuni (39 cm) a fost descoperită la Timișoara, în cursul cercetărilor din orașul vechi. Autoarea studiului pieselor din fier descoperite acolo a presupus, pe bună dreptate credem noi, că lingura de la Timișoara servea la amestecul mâncărurilor în timpul preparării acestora: cf. Zsuzsanna Kopeczny, *op. cit.*, p. 148 – 149, fig. 87/7.

se mai regăsește un compas fragmentar, două mici toporașe, dintre care unuia i s-a păstrat doar lama, o rindea cu lama aproape dreptunghiulară, extremele tăișului fiind ușor rotunjite, o bardă de formă dreptunghiulară, un dorn cu partea superioară de forma unei calote semisferice, vârful având forma tronconică și secțiunea pătrată, și un cuțit folosit de cismari. În general aceste ustensile au o lungă durată de formă și folosință; pe baza locurilor de descoperire le putem data în secolele XVI – XVII. O daltă, cu partea inferioară dreptunghiulară, are bune analogii la Alba Iulia⁹⁸⁵ și Budapesta – Kána⁹⁸⁶.

La final trebuie menționate și câteva unelte descoperite în cetate: două târnăcoape de formă dreptunghiulară, ambele cu partea superioară mult lătită și orificiul de prindere aflat la mijlocul pieselor, socotite a fi, cel puțin într-un caz, unelte pentru construcții, având 30, respectiv 27 cm. lungime⁹⁸⁷, ultimul găsind o bună analogia într-o descoperire făcută la Alba Iulia, în apropierea palatului episcopal⁹⁸⁸. Câteva doage de butoaie, de mărimi diferite, încheie aceste enumerări.

Obiectele din fier găsite în cetatea Oradea, chiar dacă nu foarte numeroase, sunt diverse: piese de armament și muniție, accesorii vestimentare, elemente de feronerie, ustensile casnice și meșteșugărești, unelte. Fiind obiecte care necesitau fie o anumită standardizare, multe dintre ele suferind însă și de un adevărat „conservatorism” ca tipologie a formelor, analogiile, așa cum s-a observat deja, sunt foarte numeroase.

Piese din fier din cetate au fost descoperite în majoritatea secțiunilor trasate, cu singura observație că, în cea care poartă numărul S XII, a apărut un mic depozit, de unde provin topoarele, o

sapă, toarta de găleată și câteva artefacte greu de identificat. Amenajarea unde au fost descoperite consta într-o mică platformă din cărămidă, probabil podeaua unui atelier de fierar, amplasat la sud de palatul princiar, terminat la jumătatea secolului al XVII-lea, și la mică distanță spre nord de brutăria construită în anul 1692 de către noii cuceritori austrieci; în acest context stratigrafic, datarea atelierului poate fi legată de ambele clădiri. Să mai spunem doar că depozitele de piese medievale din fier sunt relativ puține: am amintit deja de cel găsit în localitatea Șoimi, la sud – est de Oradea, mai bogat decât cel din cetate⁹⁸⁹, dar și unul cu date aproape identică, provenit din Ungaria, de la Törökszentmiklós – Rósza tér⁹⁹⁰.

III.2.3. Piese din os

În diferitele secțiuni arheologice trasate în cetatea Oradea au fost descoperite și un grup important de piese din os, unele extrem de interesante din punct de vedere estetic, multe beneficiind și de bune analogii. Spectrul funcțional a pieselor din os descoperite în la Oradea este larg, incluzând piese de uz casnic (ace, tuburi pentru ace, plăsele de cuțit și mânere, un manșon), podoabe, un piaptân, un cap de sfeșnic, un jeton pentru jocuri, o patină, alături de un număr mare de oase aflate în curs de prelucrare sau de rebuturi⁹⁹¹. Să mai menționăm diversitatea resturilor faunistice descoperite în cetate: acestea provin de la pești (știucă, crap, sturion), păsări

⁹⁸⁹ Emödi I., *op. cit.*, *passim*.

⁹⁹⁰ Kovács Gyöngyi, *A Törökszentmiklós – Rósza téri későközépkori vaseszközelet*, în *Arch.Ért.*, 117, 1990, p. 242, fig. 2.

⁹⁹¹ Menționăm faptul că în cuprinsul unui studiu dedicat pieselor din os medievale din Transilvania, a fost înglobată și întreaga gamă de obiecte din os descoperite în cetatea Oradea, alături de comentarii pertinente legate de modul de prelucrare al acestora. Pentru a nu repeta cele scrise acolo, ne vom mărgini doar la puține comentarii, iar trimiterile bibliografice vor fi axate în mare parte pe menționare studiului amintit: A. A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (inceput de abordare tematică)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 113 – 158.

⁹⁸⁵ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 703, pl. 195/27.

⁹⁸⁶ Terei Gy, Horváth Antónia, *op. cit.*, p. 180, fig. 5/2, 5, 6.

⁹⁸⁷ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 101.

⁹⁸⁸ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 276, nr. 271.

(găini, găște), mamifere domestice (boi, capre, porc domestic, cai, câini) și sălbatic (porcul mistreț, cerb)⁹⁹².

Majoritatea pieselor din os găsite în cetatea orădeană sunt ustensilele casnice. Astfel amintim un ac cu cap triunghiular, descoperit în secțiunile trasate în preajma porții principale de acces în cetate. Analogii cu acest tip de ac cu capul triunghiular au fost descoperite la Vințu de Jos, Dăbâca, ultimul datat în secolul al XIV-lea. Tot în acest compartiment se înscrie și un tub de os pentru păstrarea acelor, cu analogii în localitățile Cefa – „La Pădure”, în Bihor, la Frumușeni – „Mănăstirea Bizere”, în Arad și în complexul medieval de la Ilidia, în Banat⁹⁹³.

Prăselele reprezintă cele mai numeroase piese din os descoperite în cetate. Dintre cele patru artefacte, unul prezintă ca decor linii paralele incizate, aflate în diagonală față de mânerul de cuțit, prezentând și un orificiu de prindere, iar alte două au fost confecționate din oase de pasăre⁹⁹⁴. Datările propuse au fost secolele XVI – XVII. Analogiile pentru Transilvania sunt foarte numeroase, literatura de specialitate menționând 51 de descoperiri în 13 localități⁹⁹⁵. La Baia, în Moldova, au fost descoperite piese analoage cu cele găsite la Oradea. Prăseaua de acolo a fost datată în secolul al XV-lea⁹⁹⁶. Pentru Ungaria studiul dedicat producerii și comercializării cuțitelor de Steyer și Nürnberg, deja amintit, oferă de asemenea numeroase

analogii⁹⁹⁷. Să mai amintim în categoria ustensilelor mai multe mânere, manșoane și o plăcuță cu decor traforat, care la rândul-le au bune analogii în Transilvania⁹⁹⁸.

Ustensilele, accesoriile vestimentare și podoabele sunt reprezentate de un mic grup de piese, dintre care se distinge un pieptene bipartit. Păstrat fragmentar, pieptenele a fost lucrat dintr-o singură bucată de os, cu dinții de dimensiuni diferite. Piesa nu a fost decorată. Pe baza stratigrafiei a fost datată în secolele XVI – XVII⁹⁹⁹. Pe lângă cei câțiva piepteni similari din Transilvania, găsiți la Cluj – Mănăstur, Vințu de Jos, Sighișoara¹⁰⁰⁰, Sibiu¹⁰⁰¹, găsim interesante analogii în Slovacia, la Bratislava și Obisovce, singura deosebire fiind prezența în cazul unora a ornamentelor: mici cerceulete incizate, afrontate, aplicate pe suportul pieptenilor. Datarea propusă este identică cu cel găsit la Oradea: secolele XVI – XVII. Să mai menționăm faptul că, cel puțin în Slovacia acelor secole, existau ateliere specializate exclusiv în producerea pieptenilor din os, multe dintre piese fiind adevărate opere de artă¹⁰⁰². Încă un comentariu l-am socoti necesar vis-a-vis de pieptenii bilaterali din os: acest tip de piese reprezintă una dintre cele mai longevive ustensile personale. Cu oarecare analogii încă în secolele V – VI¹⁰⁰³, piesele de la Oradea au la fel de apropiate corespondențe și în evul mediu timpuriu, un bun exemplu fiind pieptenii descoperiți în așezarea de la Dinogetia (Garvăn – Biserița) în Dobrogea, datați în secolele XI – XII¹⁰⁰⁴. Inserăm tot aici câteva fragmente de oase tăiate plat, din care au fost

⁹⁹² Tot în acest context subliniem faptul că prelucrarea materialului osteologic din cetate a revenit dr. Luminița Bejenariu, specialist din cadrul Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași, contribuția domniei sale văzând lumina tiparului în volumul dedicat palatului episcopal cercetat în cetatea Oradea: Luminița Bejenariu, *Date arheozoologice*, în A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 198 – 201.

⁹⁹³ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 135.

⁹⁹⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXIII/a, LXXII/b – c.

⁹⁹⁵ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 136 – 137.

⁹⁹⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*, p. 186, fig. 34/2.

⁹⁹⁷ Holl I., *op. cit.*, *passim*.

⁹⁹⁸ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 137 – 138.

⁹⁹⁹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXII/f.

¹⁰⁰⁰ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 138.

¹⁰⁰¹ P. M. Beșliu, *op. cit.*, p. 197, pl. XXIX/C.

¹⁰⁰² M. Slivka, Parohova a kostena produkcia na Slovensku v období feudalizmu, în *Slov. Arch.*, XXXII, 1984, nr. 2, p. 413, pl. VIII/2 – 7.

¹⁰⁰³ Vezi de pildă volumul: A. Gepidák, Gyula, 1999, p. 54, 68.

¹⁰⁰⁴ Gh. Ștefan, I. Barnea și colab., *Dinogetia*, București, vol. I, 1967, p. 89, fig. 45/2, 3, 9.

decupați numeroși nasturi. Au fost descoperite și piese rebutate¹⁰⁰⁵. Un mic tub sub forma unei mărgeli purtată la baza gâtului, decorat cu incizii, se remarcă prin finețea execuției. Mai amintim și un jeton folosit la jocuri, căruia i-au fost găsite câteva bune analogii la Dăbâca, Vințu de Jos și Tâlmăciu¹⁰⁰⁶. Printre piesele din os cu caracter incert amintim un mic cap de sfeșnic, sau clopoțel, și un instrument care se aseamănă foarte mult cu un mic călcător, având un orificiu în mijloc, folosit poate în locurile mai sensibile ale unei îmbrăcăminti cu pretenții¹⁰⁰⁷.

Între piesele din corn prelucrate se remarcă în primul rând o patină perforată la extremități cu două cuie din fier și care prezintă urme clare de șlefuire pe o parte. O bună analogie găsim la sud de Oradea, în așezarea de la Cefa – „La Pădure”, piesă datată în secolul al XVI-lea¹⁰⁰⁸. Patinele sunt accesorii care la rândul-le au avut o longevitate remarcabilă, ele fiind descoperite de exemplu și în așezarea de la Dinogetia (Garvăn – Bisericuța) datate în secolele XI - XII¹⁰⁰⁹. Mai amintim două coarne de bovidu și unul de cerb. Analogii cu oasele de animale prelucrate găsim în Ungaria la Hejökerezstúr, unde un corn de cerb a fost folosit pe post de sulă¹⁰¹⁰, și în Slovacia, la Bratislava și Bogatá, în sud – estul țării¹⁰¹¹.

Fără a fi un compartiment arheologic foarte spectaculos, piesele din os reprezintă cu siguranță obiecte arheologice interesante, iar informațiile primite pe baza cercetării osteologice a resturilor

animale găsite, ne dau măcar o sugestie despre „meniul” acelor vremi.

III.2.4. Piese din sticlă: sticlăria de construcție, vesela, podoabele

Capitolul sticlăriei medievale descoperite la Oradea impresionează în primul rând prin varietatea și calitatea acestui tip de produse: avem astfel de-a face cu sticlărie de construcție, cu vesela din sticlă dar și cu câteva podoabe din același material.

În prima categorie, cea a sticlăriei de construcție, se remarcă mai multe fragmente de ochiuri de geam descoperite în totalitate în secțiunile arheologice care au atins cele două aripi ale palatului episcopal. Datarea acestor fragmente de ochiuri de geam a fost largă: secolele XIV - XVII. Cele mai vechi dintre piese au marginile răsucite în partea exterioară, dimesiunile lor variind între 7,5 și 12 cm. Alte ochiuri de geam, descoperite în nivele aparținând secolelor XVI - XVII, au marginea ușor ridicată fără a fi indoite, dimensiunile variind între 10 și 14 cm. Plasarea stratigrafică nu exclude să avem în față un material provenit din fazele timpurii ale palatului princiar¹⁰¹². Este interesantă de amintit una dintre puținele mărturii documentare care atestă tocmai faptul că ferestrele clădirilor din interiorul cetății erau protejate în mai multe feluri, inclusiv cu sticlă. Documentul care reprezintă în fapt inventarul cetății, realizat în anul 1598, ne înșiră într-o formă scurtă dar precisă aceste realități: ferestrele de diferite forme au sticlă (*fenestre vitrae integrae*), burduf de vacă (*fenestre duas membrana bovina obductas*), hârtie (*fenestre papiro obducta*) sau grilaje din fier (*fenestre cum ferris cancellis*)¹⁰¹³. Tehnica de obținere a ochiurilor de geam era relativ simplă: suflarea unui glob de sticlă incandescentă și aplatizarea ulterioară prin învârtire¹⁰¹⁴.

¹⁰⁰⁵ Cercetări arheologice inedite efectuate în toamna anului 2000 în jurul palatului princiar aflat în mijlocul cetății bastionare, sub îndrumarea conducătorului de șantier dr. Adrian A. Rusu.

¹⁰⁰⁶ A. A. Rusu, Fl. Mărginean, *op. cit.*, p. 139.

¹⁰⁰⁷ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 117.

¹⁰⁰⁸ I. Crișan, *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul Cefa – La Pădure, județul Bihor, în Crisia*, XXIV, 1994, p. 41.

¹⁰⁰⁹ Gh. Ștefan, I. Barnea și colab., *Dinogetia*, București, vol. I, 1967, p. 94.

¹⁰¹⁰ *** *Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései*, Budapest, 1997, p. 196, fig. 21.

¹⁰¹¹ M. Slivka, *op. cit.*, p. 414, pl. IX/29, 416, XI/5 – 6.

¹⁰¹² A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 110 – 111.

¹⁰¹³ Maria Bocșe, *op. cit.*, p. 401; vezi în acest sens și informațiile despre inventar la Balogh Jolán, *op. cit.*, vol. II, p. 107 – 127.

¹⁰¹⁴ H. Hoffmann, *Contribuții la studiul glăjăriilor din sudul și estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1970, p. 296.

Analogiile cu ochiurile de geam de la Oradea sunt relativ numeroase, ele fiind exhaustiv analizate într-o monografie dedicată sticlăriei medievale din Transilvania, apărută în urmă cu câțiva ani dar reluată și îmbogățită foarte de curând: mănăstirea dominicană și castelul Martinuzzi de la Vințu de Jos din județul Alba, Sibiu, castelul de la Hunedoara, Cluj – Napoca, casa canonicului Mezertius din Alba Iulia, mănăstirile de la Bizere – Frumușeni în Arad, Teiuș și Târgu Mureș sau bisericile parohiale de la Lupșa în Alba, Vaida în Bihor și Ulieș în județul Harghita¹⁰¹⁵. Numeroase ochiuri de geam provin de asemenea din recente cercetări arheologice desfășurate în preajma palatului episcopal de la Alba Iulia¹⁰¹⁶, dar și din Cetatea de Scaun de la Suceava¹⁰¹⁷. Interesante mărturii documentare vorbesc de asemenea de un veritabil comerț cu acest tip de produse, comenzile de la jumătatea secolului al XVI-lea venind din toate părțile Transilvaniei¹⁰¹⁸. Dintr-o comandă din anul 1550 pentru un meșter sticlă din Râșnov aflăm și un preț: pentru 2000 de ochiuri de geam i s-au plătit 8 florini¹⁰¹⁹.

Cercetările arheologice din cetatea orădeană au dus la descoperirea unui singur fragment de vitraliu. Cauza este simplă: amintitele săpături arheologice nu au cuprins până în prezent arealul unde a funcționat catedrala episcopală, locul fresc unde se găseau astfel de piese. Vechile cercetări de la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, care s-au concentrat tocmai în zona amintită, nu au păstrat, dacă au fost descoperite, acest tip de

artefacte. Nu poate fi exclusă nici ipoteza ca fragmentul de vitraliu să provină din capela palatului episcopal amintită documentar în anul 1387 (*capella S. Andreae apostoli, in palatio episcopali sita*). Din textul documentului, dar și prin coroborarea acestei informații cu rezultatele cercetărilor arheologice din arealul palatului, se poate presupune că respectiva capelă a fost ridicată sub păstorirea episcopului Andrei Báthory, care a inclus intervalul dintre anii 1329 – 1345¹⁰²⁰. Pasta micului fragment de vitraliu este albicioasă, pelicula de suprafață fiind de culoare maro – închis. Decorul constă din motive geometrice: pătrățele grupate în registre alternate de trei linii paralele.

Cele mai numeroase piese din sticlă descoperite în cetate aparțin veselei, conținând în special fragmente de pahare, flacoane și boluri¹⁰²¹. Astfel în cazul paharelor, printre cel mai vechi piese, datate în secolul al XV-lea, deosebim cele decorate cu „stropi”, în fapt mici proeminențe de diferite, forme aplicate pe corpul pieselor. Printre puținele analogii, punctăm paharul descoperit în complexul monastic de la Voivozi, aflat în nord – estul Bihorului¹⁰²², în locuința de sticlă cercetată în cursul săpăturilor arheologice de la palatul Apor, din Alba Iulia și datată cu monede de la Sigismund de Luxemburg bătute în intervalul 1390 - 1427¹⁰²³, la mănăstirea dominicană de la Vințu de Jos, din Alba¹⁰²⁴, dar și în Ungaria, în palatul regal de la Buda, unde au fost datate mai timpuriu, în secolul

¹⁰¹⁵ Primul studiu a fost publicat în anul 1995: A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Eph. Nap.*, V, 1995, p. 301 – 330. Cu același titlu dar cu bibliografia adusă la zi studiul a fost reluat în volumul: *Idem, Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 122 – 158; ochiurile de geam sunt analizate la paginile 146 – 149.

¹⁰¹⁶ Daniela Marcu Istrate, *op. cit.*, p. 81, nr. 463 – 466.

¹⁰¹⁷ Paraschiva Victoria Batariuc, *Sticla medievală din colecția Romstorfer*, în *Arh. Med.*, IV, 2002, p. 189 – 190, 195, fig. 1/1 – 12.

¹⁰¹⁸ A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 127.

¹⁰¹⁹ *Ibidem*, p. 128.

¹⁰²⁰ *Idem*, (sub redacția), *op. cit.*, p. 47; un document din anul 1348 menționează o capelă cu același patron.

¹⁰²¹ Discutarea exhaustivă a acestor piese din sticlă la *Idem*, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 111 – 115. Nu vom relua inutil întreaga problematică, deja completă în subcapitolul amintit, ci ne vom mărgini la a sublinia unele detalii tehnice ale pieselor precum și unele analogii.

¹⁰²² R. Popa, D. Căpățână, Lukács A., *op. cit.*, p. 85, 92, fig. 13/a.

¹⁰²³ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 144.

¹⁰²⁴ *Idem*, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998, 103, fig. 56.

al XIII-lea¹⁰²⁵ și la Diósjenő în comitatul Nógrád, datate la finele aceluiași secol¹⁰²⁶. Să mai menționăm că în ambele cazuri descoperitorii paharelor decorate cu „stropi” le-au socotit a fi importuri venețiene. Tot între piesele timpurii, datate în secolul al XV-lea, enumerăm o buză de pahar evazată, lucrată din pastă translucidă, câteva tălpi de pahare, a căror margini sunt decorate prin ușoare vâlvuriri (ghirlande), cu bune analogii la Baia¹⁰²⁷ și Cetatea de Scaun a Sucevei¹⁰²⁸, dar și un picior de pahar decorat prin fațetare cu „nervuri” ascuțite, care l-au împodobit până la deschiderea cupei¹⁰²⁹. Un picior de pahar (cupă) asemănător a fost descoperit în preajma palatului episcopal de la Alba Iulia¹⁰³⁰. Piesele târzii, datate în secolele XVI – XVII/XVIII, au în general piciorul foarte scurt, la bază având lățimea cupei și îngustându-se ușor la limita contactului cu cupa. Au fost descoperite și pahare simple, fără picior (căni)¹⁰³¹.

O altă importantă categorie a pieselor din sticlă descoperite în cetatea orădeană sunt flacoanele. Cu foarte puține excepții, acestor piese li s-a conservat doar gura, o parte din gât și rareori părți ale corpului. Flaconul cel mai vechi pare să fie o piesă căreia i s-a păstrat doar gura îngustă, de formă circulară. Buza este evazată, dreaptă în partea superioară și semicirculară în locul de contact cu gâtul, care este drept în fragmentul conservat. Pasta este albicioasă, grosimea sticlei nedepășind un milimetru. Flaconul (butelia) a fost datat în prima jumătate a secolului al XV-lea, fiind

socotit un import, probabil venețian¹⁰³². Două bune analogii cu piesa de la Oradea găsim la palatul episcopal de la Alba Iulia, dar datarea acestora în secolul al XVII-lea o socotim mult prea târzie¹⁰³³. O piesă asemănătoare, dar care are gâtul ceva mai lat, datată în secolul al XV-lea, a fost descoperită la Baia¹⁰³⁴. Aici merită amintite alte două flacoane interesante. Un prim fragment este un perete de culoare maroniu – închis, decorat cu mici motive geometrice excizate, dispuse în registre paralele; un alt fragment de flacon are gâtul decorat cu un mic manșon semicilindric care „serpuiește” în jurul acestuia. Ambele piese sunt datate în secolul al XVI-lea¹⁰³⁵. O bună analogie cu peretele de flacon decorat cu motive geometrice găsim în Moldova, în Cetatea de Scaun a Sucevei¹⁰³⁶, dar și la Sopron în Ungaria, cu singura mențiune că pasta acestuia avea culoarea verde¹⁰³⁷. Să mai amintim un alt gât de flacon (butelie) bine păstrat, cu buza circulară și cioc pentru turnat lichidul; corpul este zvelt, de formă tronconică. Din păcate nu s-a păstrat nici o parte din corp¹⁰³⁸. Analogiile pentru acest tip de piese sunt numeroase în Transilvania¹⁰³⁹. În Ungaria flacoanele (buteliile) din sticlă au fost datate larg, în secolele XIV – XV, multe fiind găsite în cursul cercetărilor arheologice din preajma palatului regal de la Buda¹⁰⁴⁰. În final, să amintim și faptul că unele flacoane aveau mânere, bune analogii găsind la Suceava, în interiorul cetății¹⁰⁴¹.

¹⁰³² Ibidem, pl. LXX/b.

¹⁰³³ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009, p. 79, nr. 438, 440.

¹⁰³⁴ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 247, fig. 95/3.

¹⁰³⁵ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXIX/c, h.

¹⁰³⁶ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 199, fig. 10/1 – 6, 200, fig. 11/1 – 5.

¹⁰³⁷ Katalin Holl – Gyürki, *The use of Glass in medieval Hungary*, în *Journal of Glass Studies*, 28, 1986, p. 81, fig. 20.

¹⁰³⁸ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXIX/e.

¹⁰³⁹ Idem, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Eph. Nap.*, V, 1995, p. 309, 322, 327 – 328.

¹⁰⁴⁰ Katalin Holl – Gyürki, *op. cit.*, p. 74, fig. 6/2.

¹⁰⁴¹ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 201, fig. 13/1 – 7.

¹⁰²⁵ Katalin Holl – Gyürki, *A magyarországi üvegművésesség fellendülése*, în *Com. Arh. Hung.*, 1989, p. 216, fig. 4/1 – 2.

¹⁰²⁶ Holl Gyürki Katalin, Miklós Zsuzsa, *Középkori üveghuta a Nógrádi megyei Diósjenő közelében*, în *Arch. Ért.*, 119, 1992, nr. 1 – 2, p. 84, fig. 17/c.

¹⁰²⁷ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, vol. I, p. 247, fig. 95/1.

¹⁰²⁸ Paraschiva Victoria Batariuc, *op. cit.*, p. 199, fig. 9/1 – 6.

¹⁰²⁹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXIX/j.

¹⁰³⁰ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 706, pl. 198/6.

¹⁰³¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXXI/a – e.

Câteva fragmente de boluri, caracterizate în general prin grosimea mai mare a pereților, de circa doi – trei milimetri, și tălpi cu bază inelară, având unul culoarea roșie cu nervuri negre și aurii, iar altele maro și verzui, alături de un mic recipient, înalt de trei centimetri, cu buza răsfrântă și perpendicular pe gâtul cilindric, corpul fiind bombat (un recipient pentru parfum, o călimară?)¹⁰⁴², completează seria veselei din sticlă.

Între piesele din sticlă din cetate distingem câteva care pot fi încadrate în categoria podoabelor. Deosebim astfel câteva fragmente de mărgelile de forme diferite: rotundă, poliedrică și bitronconică. Pasta lor este de asemenea diferit colorată în negru, portocaliu și cenușiu. Doar două dintre mărgelile au fost găurite. Analogii cu mărgelile de la Oradea găsim nu departe, în localitatea Cefa, la sud de Oradea, într-o locuință datată în secolul al XVI din așezarea dispărută de la Rădvani¹⁰⁴³, la Caransebeș, unde au fost datate în secolul al XVI-lea¹⁰⁴⁴, la Alba Iulia¹⁰⁴⁵ și la Baia unde au fost datate în secolul al XVII-lea¹⁰⁴⁶. Amintim și o mică bilă din pastă cenușie, opacă. Trei brățări fragmentare completează seria podoabelor din sticlă. Secțiunea tuturor este dreptunghiulară, grosimea fiind de 0,3 – 0,5 cm. În toate cazurile culoarea pastei a fost verde –

albăstruie sau doar albăstruie, peste care s-au depus straturi policrome de decor: brun – deschis, galben, albastru, maro alb și alb – cenușiu. Decorul este geometric, combinând aceste culori. Datarea acestor piese este a doua jumătate a secolului al XVII-lea, nivelele arheologice în care au fost descoperite pledând pentru originea lor orientală. Este interesant de subliniat că acest tip de brățări de mână din sticlă au apărut în lumea bizantină încă în secolele X – XI, fiind descoperite și la noi, în regiunea Dunării de Jos sau în Banat, reapărând în secolele XVII – XVIII printr-o filieră orientală. Piesele târzii sunt de o evidentă calitate inferioară, realitate dovedită și de exemplarele provenite din Țara Românească, unde apar în acest interval atât în necropole cât și în centrele urbane¹⁰⁴⁷.

Producerea sticlei a reprezentat dintotdeauna o provocare pentru meșteșugarul evului mediu. Prepararea tehnică a sticlei cuprindea un amestec riguros măsurat de cuarț, sodă și calciu, la care se adăuga uneori și potasiu, toate încălzite la 1100 - 1200° C. În atelierele unde era produsă sticlă existau cuptoare speciale, supraetajate, în care era introdus amestecul mai sus amintit. Cuptoarele aveau fante laterale prin care erau introduse țevile pentru suflat. Topirea propriu-zisă a pastei de sticlă incandescente se făcea în creuzete speciale.

Piesele din sticlă descoperite în cetatea orădeană reprezintă unul dintre cele mai interesante capitole de viață materială găsite aici. Este important de precizat faptul că deși o parte a pieselor sunt de import, venețiene sau orientale, Oradea a avut și meșteri sticlari proprii încă din a doua jumătate a secolului al XV-lea: o mențiune din anul 1515 amintește deja două generații de sticlari în persoana lui Ștefan și a nepotului său Anton, pomenit ca *vitripar*¹⁰⁴⁸.

¹⁰⁴² A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. LXIX/j.

¹⁰⁴³ I. Crișan, *O locuință din secolul al XVI-lea din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, II, 1998, p. 111, fig 5/6 -7. De curând în perimetrul aceluiași târg medieval dispărut Rădvani, au fost cercetate două morminte din cadrul unei necropole mai extinse, în interiorul cărora au fost descoperite câteva sute de „perle” din sticlă, care alcătuiau cununi ale defunctelor depuse acolo: vezi *Idem*, *Piese de podoabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005, p. 94 – 95.

¹⁰⁴⁴ P. Bona, *Biserica medievală din Caransebeș, Caransebeș*, 1993, p. 73, 76, 78 – 82, 88.

¹⁰⁴⁵ Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008, p. 304, nr. 116 – 117.

¹⁰⁴⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*, vol. I, p. 189.

¹⁰⁴⁷ Ingrid Poll, Gh.M. Adameșteanu, *Brățări de sticlă medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, I, 1996, p. 174 – 175.

¹⁰⁴⁸ A. A. Rusu, *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008, p. 136.

III.2.5. Piese din piatră

III.2.5.1. Piese utilitare casnice și de utilitate militară

Capitolul pieselor din piatră reprezintă unul dintre cele mai importante și bogate în lungul șir al descoperirilor arheologice din cetatea Oradea. Structurarea lui a fost făcută în funcție de utilitatea pieselor în două subcapitole: piese utilitare și de utilitate militară și piese de arhitectură.

Între piesele utilitare deosebim în primul rând mai multe cute din piatră folosite la ascuțitul uneltelor din fier. Toate au forma dreptunghiulară alungită, cu muchiile teșite și urme de folosire. Una din piese era ruptă din vechime. Pe baza contextului stratigrafic unde au fost descoperite, cutedele se datează în secolele XV – XVI. Analogii cu piesele de la Oradea găsim printre altele în așezarea de la Cefa – „La Pădure”, la sud de Oradea¹⁰⁴⁹, la Vințu de Jos în Alba¹⁰⁵⁰, Siret în Moldova¹⁰⁵¹, Coconi¹⁰⁵² și Brăila¹⁰⁵³ în Țara Românească.

Cele mai numeroase piese de utilitate casnică din piatră găsite în cetate au fost rășnițele. Opt din cele nouă descoperiri fac parte din categoria rășnițelor de mână, o alta, de mari dimensiuni (diametrul atinge 115 cm.), putând fi manevrată doar cu ajutorul unui animal (bovină sau cal). În cazul a două dintre rășnițele de mână s-au putut face întregiri. Astfel, dincolo de forma circulară, caracteristică tuturor acestor piese, se remarcă și orificiul central unde era introdus mecanismul care permitea învârtirea pietrei pe lespede, grăunțele fiind astfel zdrobite. Diametrul rășnițelor se înscrie între limitele a 32 și 54 cm., orificiile centrale variind între 6 și 10 cm. Rășnițele de mână au avut o

răspândire deosebită, fiind ustensile de cea mai mare importanță pentru prelucrarea unor cantități limitate de cereale. Analogiile alese remarcă similitudinea formelor și extrema răspândirea acestora. Astfel, în așezarea de la Oradea – Salca au fost descoperite două astfel de rășnițe cu diametrul de 35 cm¹⁰⁵⁴. În peștera Lesiana (Ungurului) de la Șuncuiuș, în defileul Crișului Repede, unde cercetările arheologice din ultimii ani au scos la iveală numeroase vestigii începând din preistorie, au fost scoase la iveală și câteva rășnițe de mână de mici dimensiuni (diametrul nu depășește 15 cm.), posibil medievale, folosite de păstorii care își adăposteau turmele în gura extrem de largă a cavității¹⁰⁵⁵. La Coconi a fost descoperită o rășniță fragmentară, dar întregibilă¹⁰⁵⁶. În Ungaria, în localitatea Kamut, în preajma unei biserici – sală, a fost descoperită o rășniță de dimensiuni medii¹⁰⁵⁷. În sfârșit, semnalăm o altă rășniță de mână descoperită în Slovacia, în cetatea de la Reznovce, datată mai timpuriu decât piesele de la Oradea, în secolul al XII-lea¹⁰⁵⁸. Informația arheologică despre rășnițe trebuie completată cu cea legată de funcționarea în preajma cetății, atât pe Crișul Repede dar și pe Peța, a numeroase mori care măcinau mari cantități de cereale provenite din localitățile aflate în împrejurimi¹⁰⁵⁹.

¹⁰⁵⁴ Mulțumim și pe această cale colegului arheolog dr. S. Bulzan, conducătorul șantierului, pentru amabilitatea de a ne semna aceste descoperiri.

¹⁰⁵⁵ Mulțumim și pe această cale colegului arheolog C. Ghemiș, conducătorul șantierului, pentru amabilitatea de a ne semna aceste descoperiri.

¹⁰⁵⁶ N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 73, fig. 39.

¹⁰⁵⁷ Szatmári I., Árpád – koritemplomok Kamuton, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995, p. 42, fig. 6.

¹⁰⁵⁸ B. Novotny, *Archeologický výzkum hradu „Rotyten“ na Moravě z 11. až první poloviny 12. století, jeho hradský obvod a románský dvorec Reznovce*, în *Arch. Hist.*, 6, 1981, fig. 11/1 – 2.

¹⁰⁵⁹ Pentru amănunte legate de sistemul hidrografic al Oradei medievale vezi: *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Aletheia*, I, 1993, p. 30 – 38; autorul va reveni mai pe larg asupra subiectului într-un mic volum publicat în lb. maghiară: *Varadinul a vizek határolta város és vár, Nagyvárad*, 1999, *passim*.

¹⁰⁴⁹ I. Crișan, *Complexe gospodărești descoperite în anul 1994 în așezarea Cefa – La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995, p. 61, pl. XII/3, 4, 6.

¹⁰⁵⁰ N.M. Simina, *op. cit.*, p. 488, fig. 8/4 – 5.

¹⁰⁵¹ V. Spinei, Elena Gherman, *Șantierul arheologic Siret* (1993), în *Arh. Mold.*, XVIII, 1995, p. 235, fig. 3/13.

¹⁰⁵² N. Constantinescu, *op. cit.*, p. 238, pl. IV/9.

¹⁰⁵³ I. Cădea, *op. cit.*, p. 304, fig. 78.

Seria pieselor utilitare este completată cu un creuzet pentru turnat metale, păstrat fragmentar, ustensilă obligatorie într-un atelier de fierar. La aceasta adăugăm un cremene, păstrat de asemenea fragmentar.

Un artefact unicat, extrem de interesant, a fost descoperită în secțiunea S XXI, trasată în apropierea principalei porți de acces în cetatea actuală, care suprapune aproape perfect vechea poartă a ansamblului medieval. Este vorba despre o lespede din piatră de o formă aproape pătrată (dimensiuni 43 x 41 cm.), având o parte șlefuită, unde cu ajutorul unui dorn metalic a fost zgâriat un joc de moară. Locul descoperirii ne sugerează un amănunt interesant legat de modul în care uneori, în lungile perioade de strajă, soldații din gardă și-au „omorât” timpul.

Câteva piese de utilitate militară au fost descoperite în secțiunile trasate. Amintim un mic tipar din gresie folosit la turnarea plumbilor de mulinetă. Piesa are în acest scop două mici orificii semisferice. Lespedea cu care era acoperit tiparul, după turnarea metalului incandescent, nu a fost din păcate descoperită. Două proiectile de praștie, databile la mijlocul veacului al XV-lea, au fost descoperite în secțiunea S XX. Diametrul lor este de 6,5, respectiv 6,2 cm. Praștia, cunoscută încă din antichitate, a fost folosită și în evul de mijloc până la finele secolului al XV-lea. Era confecționată din piele. Modul de folosire presupunea așezarea proiectilului de praștie, în căuacul din piele, rotirea cu viteză a acestuia, aruncarea bilei fiind făcută prin eliberarea unuia dintre capetele curelei¹⁰⁶⁰. În sfârșit, menționăm descoperirea a două ghiulele din piatră, cu diametrele de 21, respectiv 13 cm. Una din ghiulele este fragmentară. Acest tip de ghiulea era propulsat cu ajutorul unor mici catapulte, rolul principal fiind acela de spargere a porților cetăților, sau de sfărâmare, în faza finală, a resturilor incintelor deja minate și aruncate în aer. Piese asemănătoare provin din mai multe cetăți din

Transilvania, fiind datate în secolul al XV-lea, deși potrivit unor surse documentare au fost utilizate până târziu, la finele veacului al XVII-lea¹⁰⁶¹.

III.2.5.2. Piese de arhitectură de factură romanică, gotică și renescentistă.

Dalele din marmură

Piese de arhitectură reprezintă cel mai important compartiment al descoperirilor de obiecte din piatră din cetatea Oradea, fiecare campanie arheologică ducând la identificarea a circa 15 – 30 de astfel de artefacte¹⁰⁶². De la început ținem să aducem câteva lămuriri legate de aceste piese. Pe de o parte, trebuie menționat contextul în care au fost descoperite: fără excepție au provenit din poziții secundare. Cele descoperite în cadrul secțiunilor, ca de exemplu ancadramentele de factură renescentistă din partea de nord a secțiunii magistrale S I, au fost aruncate de-a valma, fiind probabil abandonate de către constructorii palatului princiar din imediata apropiere, ca fiind de prisos. Altele au fost refolosite într-un mod extrem de prozaic: ca rigole ale unui drum pentru căruțe, amenajat căna în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, posibil după anul 1883, când palatul princiar a suferit câteva modificări, ocazie cu care au fost reamenajate și împrejurimile. O altă serie de ancadramente gotice, dar mai ales renescentiste timpurii, au fost încastrate în zidurile de incintă ale cetății bastionare, ridicată în intervalul 1569 – 1618, și ale palatului princiar, ridicat între anii 1618 – 1650. Ancadramentele proveneau atât de la vechea catedrală episcopală, cât și de la palatul episcopal, ambele demolate. Menirea acestor piese de arhitectură refolosite a fost tocmai aceea de a umple și consolida golurile unde piatra și cărămida noilor ziduri, mai sus amintite, nu prezentau o îmbinare perfectă. În rândurile de mai jos ne vom referi însă doar la

¹⁰⁶⁰ Cr. M. Vlădescu, *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII)* (II), în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970, p. 134.

¹⁰⁶¹ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 84.

¹⁰⁶² *Idem*, *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteză preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993, p. 67.

piesele descoperite în secțiuni și la cele recuperate din rigola amintitului drum¹⁰⁶³.

Rămășițele vechilor construcții de factură romanică sunt cele mai văduvite ca număr între piesele de arhitectură. Explicația ține în primul rând de distrugerile provocate de invazia tătară din anul 1241, de vastele șantiere din secolele XIII – XIV/XV și XVI – XVII, de locurile unde au fost desfășurate cercetările arheologice, care au dus la descoperirea recentă a unui număr mic de astfel de artefacte. Totuși, în secțiunea S VIII, în umplutura unei locuințe care a funcționat în primele decade în interiorul cetății, a fost descoperită o piatră fragmentară de formă circulară, cioplită sumar sub forma unei cununi împletite. Ca uz putea fi un tambur fixat pe un suport mai mare. O altă piesă, găsită în același context stratigrafic, pare să fi avut o funcționalitate asemănătoare. Ambele au fost datate în secolele XII – XIII¹⁰⁶⁴. Vechile cercetări arheologice din cetate, cele de la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, care s-au axat exclusiv pe cercetarea perimetrului vechilor catedrale, au dus la descoperirea unor baze de colonete romanice din piatră de culoare roșiatică, datate în secolul al XII-lea¹⁰⁶⁵. Pentru acestea, posibile analogii sunt bazele de colonete romanice descoperite la abația de la Pâncota, în județul Arad, deși piesele de aici sunt individuale și nu duble pe postament ca cele de la Oradea¹⁰⁶⁶.

Piesele de factură gotică au fost descoperite într-un număr sensibil mai mare decât cele romanice. O bună parte dintre ele s-au păstrat

fragmentar, fiind dificilă atribuirea lor unei părți de construcție. Între cele mai numeroase descoperite se remarcă unele care aveau partea încastrată de formă paralelipipedică, fiind în fapt elemente ale sistemului de boltire. Partea superioară a fost decupată sub forma unei prime nervuri frontale, urmate de suprafețe de forma unei semicalote, aflate pe ambele părți ale amintitei nervuri. Unele dintre aceste piese au orificii pentru fixare cu bolțari din fier¹⁰⁶⁷. Analogiile sunt extrem de numeroase. O cercetare arheologică de salvare desfășurată în proxima vecinătate a cetății orădene, pe locul fostei mănăstiri franciscane din oraș, a scos la iveală astfel de piese¹⁰⁶⁸. Lucrările de renovare a bisericii reformate din Săcuieni, oraș aflat la nord de Oradea, au dus la descoperirea a 10 fragmente aparținând de vechiul sistem de boltire gotic. Piesele au fost datate la sfârșitul secolului al XV-lea¹⁰⁶⁹. Între numeroasele descoperiri de această factură din Ungaria amintim doar cele de la Pécs, la fosta mănăstire dominicană, unde datarea a fost tot secolul al XV-lea¹⁰⁷⁰, cele de la fosta mănăstire franciscană din localitatea Paks¹⁰⁷¹, alături de cele din biserica cu hramul Sf. Marii din interiorul fostei mănăstiri a ordinului clariselor din Buda, care au fost lucrate mai elaborat decât cele de la Oradea¹⁰⁷², precum și piesa descoperită în capela cetății de la Füzer, în comitatul Tokaj – Eperjesi – Zemlén¹⁰⁷³.

Câteva piese provin de la ferestre și portaluri. Primele se disting prin frumusețea traforajului,

¹⁰⁶⁷ A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, pl. XXXVI/a.

¹⁰⁶⁸ Emödi T., *op. cit.*, p. 69, fig. 4/14.

¹⁰⁶⁹ *Idem*, *Cercetările efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor)*, în *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania*, Satu Mare, 1999, p. 212, fig. 9.

¹⁰⁷⁰ Székér Gy., *Demetrius Lapidista. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkben*, în *Műemlékvédelmi Sz.*, 1992, nr. 2, p. 16, fig. 7.

¹⁰⁷¹ Buzás G., *A paksi ferences kolostor kárdése*, în *Com. Arch. Hung.*, 1992, p. 272, fig. 10.

¹⁰⁷² Bertalan Vilmosné, *Corradus „procurator operum domine regine...senioris”. Corradus mester Erzsébet kizályné építkezéseinek, építőműhelyének vezetője*, în *Bud. Rég.*, XL, 2007, p. 178, pl. 11/5, 8.

¹⁰⁷³ Simon. Z., *op. cit.*, p. 159, fig. 15.

¹⁰⁶³ Piesele de arhitectură au fost minuțios analizate în volumul: A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, p. 68 – 84. Pentru a nu repeta cele scrise acolo cu maximă rigoare științifică, vom puncta doar sumare date legate de noi analogii sau date de descoperire.

¹⁰⁶⁴ *Ibidem*, pl. XXVII/b.

¹⁰⁶⁵ Takács I., *Várad Árpád-korizékesegyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 – 13. századból*, în *Várad költőredék*, Budapest, 1989, p. 31.

¹⁰⁶⁶ Suzana Mór Heitel, *Abazia de la Pâncota și vestigiile ei*, Cluj – Napoca, 2006, p. 89, fig. 11 – 12.

partea opusă acestuia fiind în general de formă semicirculară. Din păcate majoritatea sunt păstrate extrem de fragmentar¹⁰⁷⁴. Analogii găsim la abația de la Păncota¹⁰⁷⁵, la Szeged, dateate în secolul al XV-lea¹⁰⁷⁶, la biserica cu hramul Sf. Marii, din interiorul fostei mănăstiri a ordinului clariselor din Budă¹⁰⁷⁷, și de la mănăstirea dominicană de pe Insula Margareta din Budapesta¹⁰⁷⁸. Un frumos fragment de portal prezintă decupaje succesive realizate prin patru retrageri de la deschiderea centrală spre cea interioară; alături de acest ancadrament se remarcă mai multe fragmente lucrate simplu, având doar vâlvuri mediane. Bune analogii găsim la ancadramentele de porți din cetatea de la Șoimoș, din județul Arad¹⁰⁷⁹. Remarcăm de asemenea o asiză de fronton, descoperită în grupul de ancadramente gotice abandonate în secțiunea S I, cu bune analogii la mănăstirea dominicană de pe Insula Margareta¹⁰⁸⁰.

Una dintre cele mai frumoase piese de factură gotică găsită în cetate provine, paradoxal, din mai sus amintita rigolă a drumului de secol XIX, care înconjură palatul princiar. Este un fragment de cornișă, decupat în trei registre despărțite de nervuri. Registrele au fost decorate cu motive florale cvadrilobate, la rândul-le decupate. Piesa a fost datată în ultima treime a secolului al XIV-lea sau la începutul celui următor¹⁰⁸¹. Informații interesante se pot trage și după descoperirea unui bloc de piatră de formă trapezoidală, neprelucrat,

dar marcat cu ajutorul unui dorn metalic acolo unde urma să fie decupat. Forma netraforată trădează un posibil ancadrament de fereastră. Constatăm în fapt că piatra brută era transportată de la carierele de la Betfia, Tășad sau Aștileu, localități aflate la distanțe de 15 – 40 km. de Oradea, cu carele și prelucrată în cetate de către meșteri anume tocmiți¹⁰⁸². Să mai amintim doar numeroasele semne de meșter găsite pe multe dintre ancadramentele gotice descoperite¹⁰⁸³.

Ancadramentele gotice au decorat în primul rând marea catedrală episcopală din cetate. În acest context trebuie subliniat faptul că vechile cercetări arheologice au recuperat un mare număr de astfel de piese, multe având analogii cu cele descoperite recent¹⁰⁸⁴. Ultimele au decorat, în parte cel puțin, și palatul episcopal, al doilea edificiu ca importanță din cadrul ansamblului orădean, în ciuda faptului că provin, așa cum am amintit deja, din contexte stratigrafice secundare. În acest context trebuie relevat faptul că între piesele decoperite în vechile săpături arheologice și cele recent scoase la iveală există unele care se remarcă prin frumusețea execuției, fiind cu siguranță admirate de numeroșii pelerini care poposeau la moaștele regelui taumaturg sanctificat, Ladislau I.

Un capitol distinct al pieselor de arhitectură din cetatea orădeană este reprezentat de cele circa 50 de ancadramente renaștentiste, descoperite și ele, fără excepție, în poziții secundare. Din punct de vedere stratigrafic, piesele renaștentiste provin în majoritate din demolarea palatului episcopal, realitate care s-a împlinit sub domnia principelui Gabriel Bethlen, inițiatorul celui de-al doilea mare

¹⁰⁷⁴ A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 81, fig. 12.

¹⁰⁷⁵ A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000, foto. nr. 32.

¹⁰⁷⁶ Lukács Zsuzsa, Szónoky M., Hadnagy Á., *A Szeged – alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványairól*, în Horler Miklós. *Hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 1993, p. 158, fig. 6 – 7.

¹⁰⁷⁷ Bertalan Vilmosné, *op. cit.*, p. 174, fig. 7/7a.

¹⁰⁷⁸ Iráné Melis Katalin, Tóth A., *A Budapest Margit – szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolodtor területénélkerült építészeti kőtörödek katalógusa*, în *Bud. Rég.*, XL, 2006, p. 214, fig. 17, 19, 218, fig. 27.

¹⁰⁷⁹ A. A. Rusu, G. P. Hurezan, *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999, p. 86, fig. 27, 88, fig. 27.

¹⁰⁸⁰ Iráné Melis Katalin, Tóth A., *op. cit.*, p. 218, fig. 78.

¹⁰⁸¹ A. A. Rusu (sub redacția), pl. XXXVII/a.

¹⁰⁸² Analizele petrografice a pieselor din cetate au fost realizate de către M. Belea, *Raport asupra unor pietre de construcție din zidurile cetății Oradea. Unele considerații asupra locurilor de origine*, în A. A. Rusu (sub redacția), *op. cit.*, p. 202 – 208.

¹⁰⁸³ A. A. Rusu (sub redacția), pl. XLII/b – s.

¹⁰⁸⁴ Takács I., Bátori Andras „Második Temploma”. *A székesegyháza 14 – 15. századi átépítésének emlékei*, în *Várad kőtörödekéi*, Budapest, 1989, p. 39 – 98.

șantier de la Oradea, din secolele XVI – XVII, după cel al cetății bastionare cel al palatului princiar. O observație foarte judicioasă a fost făcută legat de locul de descoperire a marii majorități a ancadramentelor renașcentiste: ele au apărut cu predilecție în secțiunile S I, S VII, S VIII, S XII, S XX, care au atins aripa nouă a palatului episcopal, și mult mai puține în câteva dintre secțiunile care au dezvelit aripa veche (S XI, S XIV, S S XV, S XVI, S XVII), realitate care poate sugera și stilul în care a fost construită sau transformată noua aripă a palatului¹⁰⁸⁵. La fel ca în cazul unora dintre ancadramentele gotice, și o serie de piese renașcentiste au fost abandonate lângă noua construcție princiară, în ciuda masivității de care dau dovadă câteva dintre ele. Și în acest caz opțiunea a aparținut, fără îndoială, arhitecților și maiștrilor pietrari care au lucrat la palatul princiar.

Majoritatea pieselor renașcentiste din cetate sunt pervaze, cornișe și ancadramente de ferestre, la care se adaugă și câțiva baluștrii de mai mici dimensiuni. În cazul ancadramentelor de ferestre, unele au fost decorate prin prelucrarea feței prin șanțuri alternative, drepte și semicirculare, de mărimi diferite. Există și ancadramente decorate mai simplu, doar prin caneluri incizate și mici nervuri în alternanță. Piesele renașcentiste de la Oradea au fost datate de la finele secolului al XV-lea și până în a doua treime a celui următor, cu bune analogii în Transilvania și Ungaria¹⁰⁸⁶. Un fragment de ancadrament de fereastră se distinge prin existența unei inscripții incizate cu ajutorul unui dom metalic. Locul amplasării este lateral, pe partea neprelucrată, textul fiind următorul: JO: BOER/ 1589¹⁰⁸⁷. Faptul că ancadramentul de fereastră a fost datat la sfârșitul secolului al XV-lea, sau începutul secolului al XVI-lea, rezultă că scrijelitura lui JO

(HAN?) BOER, făcută în anul 1589, nu aparține meșterului pietrar care a lucrat respectivul ancadrament¹⁰⁸⁸. Trebuie de asemenea amintit faptul că un grup dintre piesele renașcentiste descoperite recent în cetate au bune analogii cu cele găsite în campaniile arheologice desfășurate în trecut, în anii 1881, 1883 și 1911 - 1912¹⁰⁸⁹.

O serie limitată de descoperiri timpurii este alcătuită din câteva fragmente de marmură de culoare alb – cenușiu, gălbui și roșiatic, provenite probabil din pardoseala catedralei romanice, ridicată înaintea invaziei tătare din anul 1241. Din păcate doar foarte puține au fost descoperite în nivelul arheologic aferent amintitului interval. Toate dalele sunt fragmentare; calitativ se remarcă îndeosebi cele de culoare roșiatică, provenite probabil din carierele de lângă actualul orașel Vașcău, localitate aflată în sud – estul județului Bihor, areal aflat în evul de mijloc pe domeniul episcopal orădean.

Completând noile descoperiri cu cele din trecut¹⁰⁹⁰, viziunea asupra stilurilor arhitectonice succesive ale ansamblurilor orădean azi dispărute, cel timpuriu roman, urmate de gotic și în final de cel renașcentist, devine mult mai completă. Se observă încă o dată racordarea acestor construcții la curente arhitecturale central – europene, cu care de altfel prezintă numeroase analogii. Perioadele următoare, ale secolele XVII – XVIII, vor marca, prin stilul italian nou, în cazul cetății bastionare, prin renașcentismul târziu, în cazul palatului princiar dar și prin barocul adus de stăpânirea austriacă, în cazul bisericii garnizoanei, al clădirii vămii și a clădirilor garnizoanelor de interior, noi valențe arhitectonice care, din fericire, în cazul lor au supraviețuit, fie și modificate în cazul unora, vitregiilor timpului.

¹⁰⁸⁸ Idem (sub redacția), op. cit., p. 153.

¹⁰⁸⁹ Miko Á., *Reneszáns paloták a váradi várban*, în *Váradi kőtöredékek*, Budapest, 1989, p. 99 – 158.

¹⁰⁹⁰ Piesele de arhitectură descoperite în perioada vechilor săpături arheologice din cetate sunt depozitate provizoriu în curtea Episcopiei romano - catolice de la Oradea, urmând a fi amplasate, alături de noile piese apărute într-un lapidariu medieval, amplasat într-o sală specială în viitorul sediu al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea.

¹⁰⁸⁵ Simon Z., *Piesele din piatră. B. Pietrele renașcentiste*, în A. A. Rusu (sub redacția), op. cit., p. 75. În subcapitolul amintit sunt analizate cu acuritate piesele renașcentiste găsite la Oradea.

¹⁰⁸⁶ Ibidem, p. 73 – 84.

¹⁰⁸⁷ A. A. Rusu, op. cit., p. 82, fig. 13/1.

III. 3. Lista pieselor arheologice

III.3.1. Materialul ceramic

III.3.1.1. Ceramica de construcție.

Fragmente de frescă și stucatură

1. Cărămidă (17 x 15,5 x 7,5 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
2. Cărămidă (21 x 10 x 5,6 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
3. Cărămidă (25 x 19 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
4. Cărămidă (26 x 11,5 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
5. Cărămidă (28 x 19 x 7 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
6. Cărămidă (29,5 x 18,5 x 6 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
7. Cărămidă (36 x 18 x 10 cm.), S XVII, □ 1, - 4 m.; sec XV, col. M.Ț.C.
8. Cărămidă decorativă de formă trapezoidală, cu capul mare circular, fragmentară (12,5 x 9,5 x 5,1 la capul mare), smălțuită la capătul semicircular cu smălț de culoare maronie, S XVII, □ 2 - 3, - 2,35 m., sec. XIV - XV, col. M.Ț.C.
9. Țigle plane, fragmentare, două piese (16,5 x 12,5 x 2 cm; 14 x 14 x 2 cm.), cu o muchie țesită, arsă la roșu, cu smălț brun pe o parte; S XIX, □ 3 - 4, - 2,60 m., sec XIV - XV, col. M.Ț.C.
10. Olan semitubular (rupt din vechime în două fragmente, lungimea 24,5 cm.), de formă ușor trapezoidală; cu razele de 9 respectiv 7 cm., pastă omogenă arsă la roșu; S XX, □ 1, - 4 m., ante mijlocul sec. XV, col. M.Ț.C.
11. Olan semitubular (rupt din vechime, 27 x 15 x 9 x 2 cm.), pastă omogenă arsă la roșu; S XX, □ 1, - 4,25 m., ante mijlocul sec. XV, col. M.Ț.C.
12. Fragmente de frescă, trei bucăți, policrome, S XII, □ 4, - 1,80 m., fără datare, inv. 16390, col. M.Ț.C.

III.3.1.2. Ceramica de factură bizantină

1. Perete de vas, probabil oală, cu diametrul maxim la mijloc, lucrat la roată de turație medie, pastă nisipoasă de calitate medie, cu mici fragmente de mică, culoare cenușiu - negricioasă, arsă în cuptor neoxidant, în partea superioară se observă începutul buzei, o parte a exteriorului vasului este smălțuită superficial cu smălț de culoare verde - oliv, S XV, □ 1 - 2, - 2,60 m., sfârșitul sec. XI - începutul sec. XII, inv. 16597, col. M.Ț.C.
2. Perete de vas, forma nu poate fi reconstituită, lucrat la roată rapidă, pastă nisipoasă, de bună calitate, culoare cenușie, arsă în cuptor neoxidant, smălț superficial, culoare verde - oliv, S XV, □ 1 - 2, - 2,50 m., sfârșitul sec. XI - începutul sec. XII, inv. 16581, col. M.Ț.C.
3. Fund de vas, lucrat la roată de turație medie, pastă nisipoasă cu mici fragmente de pietricele, calitate medie, culoare cenușie, arsă neoxidant, smălț superficial, lucios, aplicat parțial pe exteriorul și interiorul vasului, culoare verde - oliv, S XV, □ 2 - 3, - 2,80 m., sfârșitul sec XI - începutul sec. XII, inv. 16543, col. M.Ț.C.
4. Buză de oală, cu diametrul maxim în partea mediană, lucrat la roată rapidă, pastă roșiatică, cu mică, de bună calitate, arsă oxidant, buza ușor evazată, smălț superficial, lucios, aplicat parțial doar pe exteriorul buzei, culoare verde - oliv, S XV, □ 2 - 3, - 2,60 m., sfârșitul sec XI - începutul sec. XII, inv. 16519, col. M.Ț.C.

III.3.1.3. Căldări de lut

1. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre interior are decor alcătuit din linii paralele incizate, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, bine arsă, S XVII, □ 2 - 3, - 4,45 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 17081, col. M.Ț.C.
2. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre interior are o gaură de

prindere, are margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S XV, □ 2 - 3, - 2,65 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 16530, col. M.Ț.C.

3. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre interior are o gaură de prindere, are o margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S V, □ 2, - 2,30 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 16225, col. M.Ț.C.
4. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre interior are o gaură de prindere, are o margine în exterior, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, arsură secundară de la folosire, S XV, □ 2 - 3, - 2,65 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 16537/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre interior are o gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, S XIV, □ 2, - 2,25 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 16571, col. M.Ț.C.
6. Fragment căldare de lut de tip cilindric, pe buza care se lățește spre exterior are decor din linii paralele incizate, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, bine arsă, S XIV, □ 2, - 2,50 m., sec. XII - prima jumătate a sec. XIII, inv. 16649/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment căldare de lut de tip tronconic, buza lățită pe interiorul și exteriorul piesei, peretele oblic, are gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, bine arsă, urme de ardere secundară în exterior, S VIII, □ 2 - 3, - 2,50 m., sec. XII, inv. 15999/a, col. M.Ț.C.
8. Fragment căldare de lut de tip tronconic, buza lățită pe interiorul și exteriorul piesei, peretele oblic, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, bine arsă, S V, □ 1 - 2, - 2,20 m., sec. XII, inv. 15103/a, col. M.Ț.C.
9. Fragment căldare de lut de tip sferoidal, buza lățită pe interiorul și exteriorul piesei, peretele

oblic, are gaură de prindere, pastă negricioasă în miez, roșiatică în exterior, bine arsă, peretele exterior bombat cu urme de ardere secundară, S VII, □ 5, - 2,30 m., sec. XII, inv. 15993, col. M.Ț.C.

10. Fragment de căldare de lut (?) de tip găleată, lucrată la roata rapidă, buza ușor lățită pe ambele părți ale peretelui piesei, corpul coboară drept, pastă cenușie cu impurități, ca degresant are mici particule de pietricele, culoarea cenușie, arsă secundar prin folosire, S VIII, □ 6, - 2,50 m., sec. XII, inv. 15934, col. M.Ț.C.

III.3.1.4. Ceramica de uz comun din secolele XII - XIII

1. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior cu urme de ardere secundară, decor alcătuit din linii paralele incizate, foarte înguste, S VII, □ 4 - 5, - 3,50 m., inv. 15847, col. M.Ț.C.
2. Fragment de oală, buza răsfrântă, rotunjită, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din linii paralele incizate, S XV, □ 2 - 3, - 2,65 m., inv. 16503/a, col. M.Ț.C.
3. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior are urme de ardere secundară, decor alcătuit din linii paralele incizate, S V, □ 1 - 2, - 2,20 m., inv. 16227, col. M.Ț.C.
4. Fragment de oală, buza răsfrântă, tăiată drept, corpul bombat, pastă nisipoasă, cu degresant de mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din linii paralele incizate, late, S VIII, □ 2 - 3, - 2,75 m., inv. 15996, col. M.Ț.C.
5. Fragment de oală, corpul bombat, pastă nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late,

- incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/a, col. M.Ț.C.
6. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16850/a, col. M.Ț.C.
 7. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cenușie, pereții exteriori arși secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16827/b, col. M.Ț.C.
 8. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, alături de mici particule de pietricele, arsă incomplet, culoare cenușie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VII, □ 3 - 4, - 4,60 m., inv. 15693/a, col. M.Ț.C.
 9. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare negricioasă, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, alături de linii vălurite realizate identic, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16892/b, col. M.Ț.C.
 10. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia”, S XIII, □ 2, - 2,25 m., inv. 16452, col. M.Ț.C.
 11. Fragment de perete de oală, pastă nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare roșiatică, decor realizat „cu unghia”, S X, □ 4, - 3,50 m., inv. 16845, col. M.Ț.C.
 2. Fragment de oală cu corpul foarte bombat, buza neevazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia” sub buză, S VII, □ 3 - 4, - 4,60 m., inv. 15693/b, col. M.Ț.C.
 3. Fragment de oală cu corpul foarte bombat, buza ușor evazată, tăiată oblic spre exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor realizat „cu unghia” sub buză, S VII, □ 3 - 4, - 4 m., inv. 15946/c, col. M.Ț.C.
 4. Fragment de oală cu corpul bombat, buza răsfrântă, ușor supraînălțată, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/b, col. M.Ț.C.
 5. Fragment de oală cu corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 2, - 2,80 m., inv. 16875/c, col. M.Ț.C.
 6. Fragment de oală cu corpul drept, buza răsfrântă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16892/c, col. M.Ț.C.
 7. Fragment de perete de oală cu corpul bombat, buza neevazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii vălurite, late, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15693/b, col. M.Ț.C.
 8. Fragment de oală, corpul drept, buza răsfrântă, tăiată drept, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 15964/b, col. M.Ț.C.
 9. Fragment de oală, corpul foarte bombat, buza neevazată, tăiată drept, pasta nisipoasă, cu degresant din mică, arsă incomplet, culoare cărămizie, peretele exterior ars secundar, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri,

III.3.1.5. Ceramica de uz comun din secolele XIII - XIV

1. Fragment de oală de formă alungită, buza răsfrântă, ușor supraînălțată, tăiată drept, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare albicioasă, decor realizat „cu unghia”, alături de benzi de linii paralele, înguste, incizate, S VIII, □ 2, - 2, 50 m., inv. 16942, col. M.Ț.C.

- incizate, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16850/b, col. M.Ț.C.
10. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S X, sub zidul palatului episcopal, inv. 16839, col. M.Ț.C.
 11. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S VIII, □ 2, - 3,20 m., inv. 16962/a, col. M.Ț.C.
 12. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S XIII, □ 2, - 2,50 m., inv. 16460/a, col. M.Ț.C.
 13. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, decor alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15944/c, col. M.Ț.C.
 14. Fragment de oală, corpul bombat, buza răsfrântă, tăiată semicircular, în partea inferioară are urme de deget fiind un rebut, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenușiu - negricioasă, S XV, □ 2 - 3, - 3,10 m., inv. 16620, col. M.Ț.C.
 15. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată semicircular, teșitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenușiu - deschis, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 4, - 4 m., inv. 15944/d, col. M.Ț.C.
 16. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, teșitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenușie, urme de ardere secundară la exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 3 - 4, - 3,75 m., inv. 15851/a, col. M.Ț.C.
 17. Fragment de bol, corpul extrem de bombat, buza ușor evazată, tăiată oblic, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, S XVI, □ 4, - 2,80 m., inv. 15890, col. M.Ț.C.
 18. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenușie, urme de ardere secundară la exterior, S XVII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089/a, col. M.Ț.C.
 19. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cenușie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089/b, col. M.Ț.C.
 20. Fragment de oală, corpul ușor bombat, buza ușor evazată, tăiată drept, teșitură pentru capac, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16982/f, col. M.Ț.C.
 21. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, guler exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 2 - 3, - 2 m., inv. 15920, col. M.Ț.C.
 22. Fragment de oală, corpul ușor bombat, buza ușor evazată, teșită drept spre exterior, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16881/b, col. M.Ț.C.
 23. Fragment de oală, corpul bombat în partea mediană, buza ușor evazată, tăiată semicircular, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, S XV, □ 1 - 2, - 2,50 m., inv. 16005, col. M.Ț.C.
 24. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, teșitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, urme de ardere secundară la exterior, S VIII, □ 4, - 3,75 m., inv. 15851/b, col. M.Ț.C.

25. Oală cu diametrul maxim sub gât (\varnothing gură = 12 cm, \varnothing maxim = 13,2 cm., \varnothing fund = 6,3 cm., h = 13,6 cm.), buza ușor evazată, tăiată oblic, teșitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat în treimea superioară, se îngustează puternic spre bază, pereții vasului sunt subțiri, pasta arsă incomplet, culoare cenușie, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16021, col. M.Ț.C.
26. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului ușor bombat (\varnothing gură = 10,4 cm, \varnothing mijloc = 11,2 cm., \varnothing fund = 7,5 cm., h = 13,8 cm.), buza ușor evazată, tăiată oblic spre exterior, teșitură pentru capac, gât ușor înălțat, corpul se îngustează spre bază, pereții vasului sunt subțiri, pasta bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară în exteriorul piesei, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, dispuse în partea mediană a corpului, S IX, în groapa cisternei, inv. 16019, col. M.Ț.C.
27. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului ușor bombat (\varnothing gură = 10 cm, \varnothing mijloc = 11,8 cm., \varnothing fund = 6,2 cm., h = 12,1 cm.), buza ușor evazată, tăiată oblic, teșitură pentru capac, gât scurt, corpul se îngustează pronunțat spre bază, pereții vasului sunt subțiri, pe fundul vasului se află o cruce cu brațe egale, excizată în urma desprinderii vasului de pe roată, pasta bine arsă, culoare cărămiziu - închis, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16020, col. M.Ț.C.
28. Oală cu diametrul maxim în partea mediană a corpului ușor bombat (\varnothing gură = 13,4 cm, \varnothing mijloc = 15,5 cm., \varnothing fund = 9 cm., h = 19,5 cm.), buza ușor evazată, teșitură pentru capac, gât suprainălțat, corpul se îngustează spre bază, pereții vasului sunt subțiri, pasta bine arsă, culoare cărămiziu - închis, ardere secundară în exterior, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, dispuse în partea mediană a corpului, S IX, în groapa cisternei, inv. 16003, col. M.Ț.C.
29. Oală cu diametrul maxim sub gât, corpului bombat (\varnothing gură = 13 cm, \varnothing mijloc = 15 cm., \varnothing fund = 9 cm., h = 17,7 cm.), buza ușor evazată, tăiată oblic, gât scurt, corpul se îngustează spre bază, pereții vasului sunt subțiri, pe fundul vasului se află o cruce cu brațe inegale, excizată în urma desprinderii vasului de pe roată, pasta bine arsă, culoare cărămiziu - închis, ardere secundară în exterior, S IX, în groapa cisternei, inv. 16018, col. M.Ț.C.
30. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul bombat, buza tăiată drept, suprainălțată, teșitură pentru capac, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămizie, ardere secundară la exterior, S VIII, □ 3 - 4, - 2,80 m., inv. 15961, col. M.Ț.C.
31. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, lată, fără gât, pasta nisipoasă, arsă incomplet, are ca degresant particule de pietricele, culoare albicioasă, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XVII, □ 2, - 4 m., inv. 17083, col. M.Ț.C.
32. Fragment de oală, corpul coboară oblic, pentru ca în treimea superioară să se lățească, având o formă bombată, buza tăiată drept, ușor înclinată spre interior, pastă bine arsă, are ca degresant mica, culoare cenușiu - negricioasă, ardere secundară la exterior, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16879, col. M.Ț.C.
33. Buză de chiup, corpul bombat, buza tăiată în trepte, partea superioară semicirculară, evazată, partea inferioară, după o îngustare este dreaptă, gâtul foarte scurt, pasta nisipoasă, arsă incomplet, ca degresant folosește mica, culoare cenușie, S XX, □ 2, - 1,80 m., inv. 15965, col. M.Ț.C.
34. Gât de ulcior (\varnothing = 5,1 cm.), corpul bombat, buza este lată în partea superioară și îngustă în profil, gât scurt, pasta nisipoasă, arsă incomplet, culoare cărămiziu - închis, urme de

ardere secundară prin folosire, S XVIII, □ 2, - 2,30 m., inv. 16888, col. M.Ț.C.

III.3.1.6. Ceramica de uz comun din secolele XIV - XV

1. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată drept, ușor suprainălțată în interior, teșitură interioară, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, are ca degresant mica, culoare roșiatică, urme de ardere secundară prin folosire, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XVII, □ 3, - 4,50 m., inv. 17089, col. M.Ț.C.
2. Fragment de oală, corpul bombat, buza dreaptă, guler exterior, teșitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roșiatică, decor din benzi de linii paralele, late, incizate, S XXII, □ 1, - 2,40 m., inv. 17627, col. M.Ț.C.
3. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, la bază are un guler, teșitură pentru capac, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roșiatică, S XXII, □ 4, - 2,10 m., inv. 17630/a, col. M.Ț.C.
4. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, teșitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare roșiatică, S XXII, □ 4, - 1,80 m., inv. 17629, col. M.Ț.C.
5. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată oblic, guler la bază, teșitură pentru capac, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare roșiatică, pereți subțiri, avea probabil mâner, S XXII, □ 4, - 2,10 m., inv. 17630/b, col. M.Ț.C.
6. Fragment de oală, corpul bombat, buza evazată, tăiată puțin oblic, suprainălțată, gât scurt, pasta nisipoasă, s-au folosit mici particule de pietricele drept degresant, bine arsă, urme de ardere secundară la exterior, culoare cărămizie, S VIII, □ 8, - 2,90 m., inv. 15950, col. M.Ț.C.
7. Fragment de carafă, corpul drept, buza evazată, tăiată drept, gât foarte scurt, pasta nisipoasă, ca degresant s-a folosit mica, bine arsă, semifină, culoare cenușie, arsă secundară la exterior, decorul constă într-o bandă aflată în partea superioară a corpului, S VIII, □ 2 - 3, - 2,75 m., inv. 16002, col. M.Ț.C.
8. Fragment de oală de mici dimensiuni, corpul extrem de bombat, buza dreaptă, guler exterior, pastă nisipoasă, are ca degresant mica, bine arsă, semifină, culoare cenușiu - negricioasă, S XVIII, □ 1 - 2, - 3 m., inv. 16850/c, col. M.Ț.C.
9. Fragment de oală cu mâner, corpul ușor bombat, buza tăiată oblic, cu guler, teșitură pentru capac, mâner alungit, pereți subțiri, pasta nisipoasă are ca degresant mica, semifină, culoare roșiatică, ardere secundară la exterior prin folosire, decor pictat cu motive geometrice de culoare roșie, S XIII, □ 2, - 1,40 m., inv. 16320, col. M.Ț.C.
10. Fragment de oală ((Ø gură = 11 cm.) cu mâner, buza tăiată oblic spre exterior, gât scurt, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară prin folosire intensă, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16022, col. M.Ț.C.
11. Fragment de oală, corpul bombat, buza tăiată drept, în exterior are trei gulere succesive, lată, gât scurt, pastă nisipoasă, bine arsă, ca degresant s-a folosit mica, semifină, culoare cenușie, ardere secundară prin folosire intensă, S XXI, □ 7, - 1,40 m., inv. 17161, col. M.Ț.C.
12. Fragment de oală, buza ușor evazată, în marginea superioară sunt urme de îndoire a pastei moi, vasul fiind un rebut, pastă nisipoasă, ardere incompletă, culoare negricioasă, ardere secundară masivă, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S XXI, □ 5, - 2,15 m., inv. 17170, col. M.Ț.C.
13. Oală cu diametrul maxim în treimea superioară a corpului (Ø gură = 10,4 cm, Ø

mijloc = 11,2 cm., \varnothing fund = 7,5 cm., h = 13,8 cm.), buza tăiată oblic, guler exterior, gât scurt, corpul bombat, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, decor în partea superioară a corpului, alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16026, col. M.Ț.C.

III.3.1.7. Ceramica lustruită din secolele XV - XVI

1. Ulcior (h = 37 cm.), gura de formă cilindrică (\varnothing = 7 cm.), cu buza ușor evazată, decor alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, gâtul are formă conică, lățit spre bază, mânerul pornește din partea inferioară a gâtului prelungindu-se până în partea superioară a corpului care este bombat (\varnothing mijloc = 23 cm.), pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor pe corp alcătuit din două registre din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16017, col. M.Ț.C.
2. Ulcior (h = 22 cm.), buza lipsește, gâtul are formă concavă, lățit spre partea superioară și inferioară, se păstrează urma mânerului care pornea din partea inferioară a gâtului prelungindu-se până în partea superioară a corpului care este bombat (\varnothing mijloc = 15 cm.), mult îngustat în partea inferioară (\varnothing = 7,6 cm.), fundul păstează cercul inelar pentru o mai bună stabilitate, pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor pe corp alcătuit din două registre din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16016, col. M.Ț.C.
3. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului (\varnothing maxim = 19,4 cm.), fundul are o mică proeminență inelară (\varnothing = 11 cm.), pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor în zona mediană a corpului alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S IX, în groapa cisternei, inv. 16024, col. M.Ț.C.
4. Ulcior, se păstrează o parte a corpului bombat, cu baza de pornite a gâtului, corpul se îngustează spre bază, pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor în zona mediană a corpului alcătuit din benzi de linii paralele, late, incizate, S XIX, □ 4, - 4,55 m., inv. 17008, col. M.Ț.C.
5. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului (\varnothing maxim = 20 cm.), fundul are o proeminență inelară (\varnothing = 11,8 cm.), pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S IX, în groapa cisternei, inv. 16025, col. M.Ț.C.
6. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului bombat (\varnothing maxim = 17,2 cm.), fundul are o proeminență inelară (\varnothing = 11,7 cm.), pereți groși, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S XV, □ 2 - 3, - 2 m., inv. 17008, col. M.Ț.C.
7. Ulcior, se păstrează partea inferioară a corpului bombat (\varnothing maxim = 16,4 cm.), fundul are o proeminență inelară (\varnothing = 11,2 cm.), pereți groși, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare negricioasă, S IX, în groapa cisternei, inv. 16015, col. M.Ț.C.
8. Fragment de oală cu corpul bombat, buza tăiată drept, supraînălțată, cu teșitură pentru capac, gât scurt, pereți subțiri, pasta nisipoasă, bine arsă, lustruită în exterior, culoare negricioasă, decor la baza gâtului alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, S XI, □ 8, - 2,60 m., inv. 16458, col. M.Ț.C.
9. Fragment de carafă, corpul ușor bombat, buza tăiată drept cu un guler proeminent în exterior, gâtul scurt, decor pe gât alcătuit din benzi de linii paralele, subțiri, S I, □ 9, - 2,50 m., inv. 15005/b, col. M.Ț.C.
10. Fragment de buză de carafă, tăiată drept, teșită spre interior, lată, decorată cu două benzi de linii paralele, late, excizate, pasta nisipoasă,

bine arsă, lustruită în exterior, culoare cenușiu – închis, pereți subțiri, S XIX, □ 3, - 3 m., inv. 17105/b, col. M.Ț.C.

11. Fragment de gât de ulcior, buza plată, tăiată oblic, decorată cu benzi de linii paralele, late, incizate, gâtul păstrat fragmentar se lățește spre bază, pasta nisipoasă, bine arsă, lustruită în exterior, culoare cenușiu – închis, pereți subțiri, S XXII, □ 4, - 1,80 m., inv. 17628, col. M.Ț.C.
12. Fragment de perete de vas, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, lustruită în exterior, culoare cenușiu – închis, pereți subțiri, S XVI, □ 2, - 1,60 m., inv. 16843, col. M.Ț.C.

III.3.1.8. Ceramica de uz comun din secolele XVI – XVII

1. Cană, se păstrează doar partea inferioară, corpul bombat, îngustat spre bază (\varnothing mijloc = 13,2 cm., \varnothing fund = 9 cm., h = 8,7 cm.), are un mic mâner lateral, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare roșiatică, pereți subțiri, S XV, □ 2, - 1,80 m., inv. 16371, col. M.Ț.C.
2. Fragment de ulcior, se păstrează gâtul prelung (L = 8 cm), gura îngustă (\varnothing = 3 cm.), are o buză tăiată oblic, în treimea superioară gâtul are o proeminență lătită cu 0,6 cm. față de corpul de care era prinsă o toartă, sub ea gâtul se lățește ușor spre bază, partea de corp are forma unei calote semisferice (\varnothing maxim = 11,7 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, pereți subțiri, S XX, □ 2 - 3, - 1,60 m., inv. 17009, col. M.Ț.C.
3. Gât de ulcior (L = 10 cm., \varnothing gură = 3 cm.), formă cilindrică, în treimea superioară are o proeminență circulară din care pornea mânerul, la bază există o altă proeminență din care se deschide corpul propriu-zis, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, S XX, □ 2, - 2 m., inv. 17071, col. M.Ț.C.
4. Fragment de oală cu gura de mari dimensiuni (\varnothing = 18,5 cm.), buza tăiată drept, decorată cu

trei caneluri exterioare, corpul drept, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare roșiatic – închis, S XII, □ 6, - 1,20 m., inv. 16396, col. M.Ț.C.

5. Fragment de oală, buza tăiată drept, în partea superioară are alveoluri succesive, urmate de un inel în relief sub care a fost modelat un brâu excizat alveolat, corpul are pornirea bombată, pasta nisipoasă, bine arsă, are ca degresant mica, culoare cărămizie, S XIX, □ 2, - 4 m., inv. 17085, col. M.Ț.C.
6. Capac de vas, în partea superioară are un buton de prindere circular (\varnothing = 4,8 cm.), corpul capacului are forma unei calote semisferice (\varnothing maxim = 14,8 cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, S VII, □ 3 - 4, - 1,30 m., inv. 15922/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment capac de vas, în partea superioară are un buton de prindere circular (\varnothing = 4,8 cm.), corpul capacului are forma unei calote ușor semisferice, pasta caolinică, bine arsă, semifină, decorat prin pictare cu motive geometrice de culoare maro, S VII, □ 3 - 4, - 1,30 m., inv. 15922/b, col. M.Ț.C.
8. Fragment de oală, buza răsfrântă, în partea superioară are un brâu alveolat, corpul ușor bombat, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, ardere secundară prin folosire, corpul pictat cu motive geometrice de culoare albicioasă, S XIV, □ 5, - 1,40 m., inv. 16535, col. M.Ț.C.
9. Ulcior (h = 32 cm.), gâtul lung, ușor lătit la bază (\varnothing maxim = 5,6 cm.), corpul bombat, cu extensiunea maximă la mijloc (\varnothing = 19 cm.), se îngustează spre fund (\varnothing = 9,6 cm.), mânerul pornește din partea superioară a gâtului spre partea mediană a corpului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, urme de ardere secundară în exterior, gâtul, mânerul și partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive geometrice de culoare maronie și negricioasă, S XVI, □ 1, - 1,70 m., inv. 16652, col. M.Ț.C.
10. Ulcior, se păstrează doar partea superioară, gât cilindric (\varnothing = 6 cm.), corpul bombat cu

extensiunea maximă la mijloc ($\varnothing = 19,5$ cm.), mânerul pornește din partea mediană a corpului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, gâtul, mânerul și partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive vegetale și geometrice de culoare maro, S VIII, □ 7 - 8, - 1,80 m., inv. 16010, col. M.Ț.C.

11. Uclior, se păstrează doar partea superioară, gât cilindric ($\varnothing = 7,4$ cm.), corpul bombat cu extensiunea maximă la mijloc ($\varnothing = 17,8$ cm.), se păstrează începutul mânerului care pornește din partea superioară a gâtului, pastă caolinică, bine arsă, semifină, gâtul și partea superioară a corpului decorate prin pictare cu motive geometrice de culoare maro, S XI, □ 8, - 1,95 m., inv. 16363, col. M.Ț.C.
12. Fragment de gât de carafă, se păstrează buza specială pentru turnatul lichidului având forma circulară, fiind adosată prin prelucrare în pasta moale gurii principale, gâtul circular ($\varnothing = 4,5$ cm.), în partea superioară, în interior are un filtru ceramic care obturând toată lățimea piesei, permite lichidului să curgă prin numeroasele găuri circulare de mici dimensiuni care îl străpung, pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive geometrice pictate cu culoare maro, S VIII, □ 7 - 8, - 1,80 m., inv. 15977, col. M.Ț.C.
13. Cană, se păstrează partea inferioară a corpului bombat, cu extensiunea maximă în zona mediană ($\varnothing = 7,5$ cm.), se îngustează la bază ($\varnothing = 4,7$ cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive geometrice pictate cu culoare maro, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16728, col. M.Ț.C.
14. Cană de formă cilindrică, pereți drepți, gura are dimensiuni egale cu fundul piesei ($\varnothing = 7,8$ cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, decorul constă din motive vegetale pictate cu culoare maro, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16728, col. M.Ț.C.
15. Cană de mici dimensiuni ($h = 8,6$ cm.), gura largă ($\varnothing = 7,8$ cm.), buza tăiată oblic, gât scurt,

corpul bombat ($\varnothing = 8,7$ cm.), mult îngustat la bază ($\varnothing = 5,3$ cm.), mânerul pornește din partea superioară a buzei spre partea mediană a cunii, pastă caolinică, semifină, bine arsă, S XVI, □ 1, - 2,30 m., inv. 16729, col. M.Ț.C.

III.3.1.9. Ceramica smălțuită din secolele XVI - XVII

1. Oală cu două toarte ($h = 31$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 14,5$ cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lățimea maximă în partea superioară ($\varnothing = 22$ cm.), îngustându-se puternic spre bază ($\varnothing = 11,7$ cm.), mânerul pornesc de la baza gâtului spre zona de lățime maximă a oalei fiind arcuite, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smălțul aplicat superficial dar relativ uniform în interior și exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S VII, □ 4 - 5, - 1,50 m., inv. 16012, col. M.Ț.C.
2. Oală cu două toarte ($h = 34,2$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 12,8$ cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lățimea maximă în partea superioară ($\varnothing = 21$ cm.), îngustându-se puternic spre bază ($\varnothing = 12$ cm.), fundul are un inel circular pentru o mai bună stabilitate, mânerul pornesc de la baza gâtului spre zona de lățime maximă a oalei fiind arcuite, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smălțul aplicat superficial dar relativ uniform în interior și exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S XII, □ 4, - 2,30 m., inv. 16476, col. M.Ț.C.
3. Oală cu două toarte ($h = 36,5$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 13,6$ cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lățimea maximă în partea superioară ($\varnothing = 23$ cm.), îngustându-se puternic spre bază ($\varnothing = 12,8$ cm.), mânerul pornesc de la baza gâtului spre zona de lățime

maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalțul de slabă calitate este aplicat uniform în interior și exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul constă din două benzi de linii paralele, late, incizate, S VIII, □ 6, - 2,20 m., inv. 16014, col. M.Ț.C.

4. Oală cu o toartă ($h = 15$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 12$ cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lățimea maximă în partea superioară ($\varnothing = 14$ cm.), îngustându-se spre bază ($\varnothing = 8,9$ cm.), mânerul pornește de la gură spre zona de lățime maximă a oalei, pastă caolinică, bine arsă, semifină, smalțul este aplicat uniform în exterior, are culoarea maronie, este lucios, decorul este pictat în partea superioară a corpului cu motive geometrice, S XVI, □ 1, - 1,60 m., inv. 16460, col. M.Ț.C.
5. Oală cu o toartă ($h = 16,8$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 11$ cm.), buza tăiată oblic, gâtul scurt, corpul bombat are lățimea maximă în partea mijlocie ($\varnothing = 12,5$ cm.), îngustându-se spre bază ($\varnothing = 6,4$ cm.), mânerul pornește de sub buză spre zona de lățime maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalțul este aplicat uniform în interior, are culoarea maronie, este lucios, decorul este pictat în partea superioară a corpului cu motive geometrice, S XXI, □ 2, - 2 m., inv. 17038, col. M.Ț.C.
6. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată drept, teșitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat, are lățimea maximă în treimea superioară, mânerul pornește de sub buză spre zona de lățime maximă a oalei, pastă nisipoasă, bine arsă, ardere secundară prin folosire, culoare cărămizie, smalțul aplicat în interior în partea superioară, are culoarea maronie, este lucios, decor pe gât constând din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S XIV, □ 2, - 2,25 m., inv. 16571/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată oblic, teșitură pentru capac, gât scurt, corpul bombat, are lățimea maximă în treimea superioară, mânerul pornește de la baza buzei spre începutul bombării corpului, pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smalțul aplicat în interior este bicolor, maro și verde, lucios, decor pe gât constând din motive geometrice, S XIV, □ 2, - 1,40 m., inv. 16555, col. M.Ț.C.
8. Fragment de oală, se păstrează doar partea superioară a corpului, buza tăiată oblic, lată, teșitură pentru capac, gât foarte scurt, corpul bombat, mânerul pornește de la baza buzei spre începutul bombării corpului, pastă caolinică, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smalț de culoare verde pe partea interioară a buzei și doar o peliculă superficială pe restul interiorului corpului, S XIV, □ 2, - 1,50 m., inv. 16619, col. M.Ț.C.
9. Fragment de oală, buza evazată tăiată oblic, corpul ușor bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, ardere secundară prin folosire, pereți subțiri, smalț bicolor, verde și verde – olic în interior, decor din benzi de linii paralele, subțiri, incizate, S VII, □ 5, - 1,50 m., inv. 15916, col. M.Ț.C.
10. Fragment de ulică, buza răsfrântă, teșitură pentru capac, ornamentată în exterior cu alveolări, pastă caolinică, bine arsă, fină, ardere secundară, smalț interior de culoare verde, lucios, S XI, □ 8, - 2,60 m., inv. 16475, col. M.Ț.C.
11. Ulcior de mari dimensiuni ($h = 54,5$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 16,2$ cm.), buza tăiată oblic, gât circular, drept, între gât și corp se lățește un guler din care pornesc două mânere spre treimea superioară a corpului bombat cu lățimea maximă în partea mediană ($\varnothing = 35$ cm.), se îngustează la bază ($\varnothing = 16$ cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalț de bună calitate, lucios, culoare verde – închis, aplicat în exterior, decor alcătuit din trei brăuri alveolare, două aplicate în partea superioară a corpului, între deschiderea mânerelor, respectiv sub ele, iar unul în treimea inferioară, în locul de început al îngustării spre bază a corpului, S IX, □ 6, - 1,85 m., inv. 15855, col. M.Ț.C.

12. Fragment de ulcior, gura largă ($\varnothing = 6,3$ cm.), buza ușor evazată, gât cilindric, corpul bombat, mânerul pornește de la baza gurii spre partea cea mai lată a corpului, pastă nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, pete de smalt pe buză și pe gât de culoare verde – închis, decor pictat cu motive geometrice de culoare maro, aplicat pe gât și pe partea superioară a corpului, S VIII, □ 2 - 3, - 1,40 m., inv. 16011, col. M.Ț.C.
13. Cană ($h = 10,7$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 10,7$ cm.), buza evazată, tăiată oblic, teșitură pentru capac, corpul ușor bombat ($\varnothing = 10$ cm.), se îngustează la bază ($\varnothing = 7,2$ cm.), mânerul pornește din buză spre partea mediană a cunii, pasta caolinică, bine arsă, fină, pereți subțiri, smalt verde în interior, de bună calitate, lucios, S XXI, □ 1, - 1,30 m., inv. 17010, col. M.Ț.C.
14. Cană ($h = 10$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 7,2$ cm.), buza evazată, tăiată oblic, corpul ușor bombat ($\varnothing = 9$ cm.), se îngustează mult la bază ($\varnothing = 3,8$ cm.), mânerul pornește din buză spre partea mediană a cunii, pasta caolinică, bine arsă, fină, pereți subțiri, smalt verde în interior, tern, de slabă calitate, decor pictat alcătuit din motive geometrice de culoare maro pe corp, S XVIII, □ 3, - 1,20 m., inv. 16820, col. M.Ț.C.
15. Căniță, se păstrează partea inferioară a corpului bombat ($\varnothing = 6,3$ cm.), mult îngustat spre bază ($\varnothing = 3,6$ cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, pereți subțiri, smalt de culoare verde – deschis în interior, lucios, de bună calitate, S XX, □ 3, - 1,70 m., inv. 17005, col. M.Ț.C.
16. Fund de cană (?) de mici dimensiuni, pastă caolinică, bine arsă, fină, pereți subțiri, smalt verde, calitate medie, puțin lucios, decorul de pe corp este alcătuit din mici bulbi în relief, S XVII, □ 1, - 3 m., inv. 17145, col. M.Ț.C.
17. Fund de pocal, picior circular ($\varnothing = 5,2$ cm.), prelung, corpul bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, pereți subțiri, smalt maro în interior, de bună calitate, lucios, pete de smalt maronii, scurse în exterior, S XXII, □ 1, - 2,80 m., inv. 17005, col. M.Ț.C.
18. Capac de vas, partea superioară de forma unei semisfere, unde avea un buton de prindere, în partea inferioară se îngustează devenind circular ($\varnothing = 9,3$ cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalt aplicat superficial în exterior, culoare vernil cu pete verde – închis, fără loc de descoperire, inv. 16398, col. M.Ț.C.
19. Cratiță cu trei picioare, corpul rotund ($\varnothing = 18,5$ cm.), buza tăiată oblic, teșitură pentru capac, corpul ușor bombat în partea mediană, mult îngustat la bază ($\varnothing = 9$ cm.), mânerul pornește din partea mediană a corpului, pasta nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smaltul aplicat în interior este lucios, de bună calitate, culoare verzuie, S XVII, □ 4, - 3,05 m., inv. 17007, col. M.Ț.C.
20. Fragment de buză de pahar, tăiată drept, lată, corpul drept, pasta nisipoasă, bine arsă, fină, culoare cărămizie, smaltul aplicat în interior și exterior este de calitate superioară, lucios, de culoare maro cu inflexiuni de negru, decorul constă din triunghiuri incizate cu vârful îndreptat spre bază, S XX, □ 1, - 3,20 m., inv. 17396, col. M.Ț.C.
21. Fragment perete de pahar, ușor bombat, pastă caolinică, bine arsă, fină, smaltul aplicat în interior și exterior este de calitate superioară, lucios, culoare verde – deschis, decorul este alcătuit din benzi de pătrățele de mici dimensiuni, excizate, S XXIII, □ 2, - 1,80 m., inv. 17396, col. M.Ț.C.
22. Vâscior miniatural ($h = 3,6$ cm.), gura circulară ($\varnothing = 2,9$ cm.), buza ușor evazată, corpul ușor bombat, fund inelar ($\varnothing = 2,2$ cm.), pasta nisipoasă, bine arsă, fină, culoare roșiatică, smalt interior, tern, de calitate inferioară, culoare verde – deschis, S XV, □ 1, - 2,45 m., inv. 16595, col. M.Ț.C.
23. Fragment de farfurie, margini late, tăiate oblic, are un brâu interior median sub care corpul

coboară spre fundul plat ($\varnothing = 12,3$ cm.), pastă caolinică, bine arsă, fină, smalțul aplicat în interior, lucios, de bună calitate, culoare alternativă de verde – deschis și maroniu, fără loc de descoperire, inv. 16292, col. M.Ț.C.

24. Fragment de farfurie, margini late, tăiate oblic, buza supraînălțată, pastă caolinică, bine arsă, fină, smalțul aplicat în interior, lucios, de bună calitate, multicrom (gălbui, cenușiu, maro cu diferite nuanțe), decorul constă din motive vegetale și animale, fără loc de descoperire, inv. 16289, col. M.Ț.C.
25. Fragment de farfurie, margini înguste, tăiate oblic, buza supraînălțată, fund plat, mâner exterior pentru atârnat, pastă nisipoasă, bine arsă, culoare cărămizie, smalțul aplicat în interior, tern, de calitate inferioară, culoare verde, S XIV, □ 5, - 1,70 m., inv. 16650, col. M.Ț.C.
26. Fragment de vas, se păstrează o parte a corpului bombat și fundul piesei, pastă nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare roz, smalț de bună calitate, lucios, culoare roșie, decorul alcătuit din motive geometrice pictate pe corp, de culoare maro, pe fund a fost sgâriat după ardere coligatul NB, S VIII, □ 8 - 9, - 3,20 m., inv. 15845, col. M.Ț.C.
27. Fragment de gât de ulcior (\varnothing gură = 12,3 cm.), se subțiază prin caneluri succesive, demarcate de benzi subțiri în relief ($\varnothing = 4,7$ cm.), pastă nisipoasă, bine arsă, fină, culoare roșiatică, smalț de bună calitate, lucios, culoare verde, S XI, □ 8, - 1,10 m., inv. 16357, col. M.Ț.C.

III.3.1.10. Ceramica de import

1. Fragment de perete de pahar, ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, S XX, □ 2, - 2,70 m., inv. 17380, col. M.Ț.C.
2. Fragment de perete de pahar, ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 17381, col. M.Ț.C.

3. Fragment dintr-un pahar, corp ușor bombat, pastă caolinică, foarte fină, décor alcătuit din caneluri incizate, S XX, □ 2, - 4,30 m., inv. 17382/a, col. M.Ț.C.
4. Fragment dintr-un pahar, corp ușor bombat, profilul gurii face un unghi obtuz cu corpul, pastă caolinică, foarte fină, décor alcătuit din caneluri incizate, S XX, □ 1, - 3,90 m., inv. 17382/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment dintr-un pahar lucrat din ceramică de calitate superioară, buza ușor evazată, corpul are un început de lățire, pastă caolinică, foarte fină, smalț de bună calitate, lucios, aplicat pe ambele fețe, culoare maroniu – deschis, S XX, □ 2, - 3,95 m., inv. 17382/c, col. M.Ț.C.
6. Fragment de tavă lucrată cu mâna, marginea ușor înălțată, pastă nisipoasă, grosieră, arsă incomplet, culoare cărămizie, ardere secundară în exterior prin folosire, S XVIII, □ 3, - 1,50 m., inv. 16832/a, col. M.Ț.C.
7. Fragment de perete de vas (pahar ?) din ceramică de lux, pasta caolinică, bine arsă, foarte fină, smalț de foarte bună calitate, lucios, culoare maro – închis, decorul în relief constă din mici pătrățele care alternează, în registre paralele, cu suprafețe egale, în care au fost excizate câte patru cerculețe, S XVIII, □ 3, - 1,50 m., inv. 16832/b, col. M.Ț.C.
8. Fund de vas, se păstrează o porțiune a peretelui ușor bombat, pastă grosieră, ca degresant s-au folosit mici pietricele, culoare negru – roșiatică, urme de vitrifiere prin amestecarea în conținutul pastei a unei cantități de sticlă topită, S XXI, □ 1, - 3 m., inv. 17602, col. M.Ț.C.
9. Gât de ulcior (\varnothing gură = 7,4 cm.), buza supraînălțată, gât relativ scurt, îngust, corpul bombat, mânerul pornește din partea mediană a buzei spre partea bombată a corpului, decor alcătuit din mici proeminențe excizate de forma unor „umbo”-uri, terminate cu cercuri în relief, pe gât apar dungi subțiri, care alcătuiesc benzi

de linii circulare excizate, pasta este de foarte bună calitate, caolinică, fină, smaltul de culoare verde, a fost aplicat pe ambele fețe, strălucitor, S XV, □ 3, - 2,50 m., inv. 16397, col. M.Ț.C.

10. Mâner de vas (L = 6,3 cm.), decor alcătuit din trei „umbo” terminați cu cercelete, pasta este de foarte bună calitate, caolinică, fină, smalt de culoare verde, strălucitor, S XV, □ 3, - 2,30 m., inv. 16880, col. M.Ț.C.

III.3.1.11. Ceramica de import de factură orientală din a doua jumătate a secolului al XVII-lea

1. Ceașcă de porțelan, se păstrează o parte a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 5,4$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din benzi de linii paralele, pictate în albastru, aflate în partea inferioară a corpului și motive florale, de culoare mov – închis, mov – deschis și galben, aplicate în partea superioară a piesei, S XIV, □ 2, - 1,50 m., inv. 16614/a, col. M.Ț.C.
2. Ceașcă de porțelan, se păstrează o parte a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 3,1$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale, aplicate în interior pe fundul piesei, de culoare albastră, S XVI, □ 1, - 1,40 m., inv. 16638, col. M.Ț.C.
3. Ceașcă de porțelan, se păstrează o parte a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 2,8$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, de culoare cenușie la exterior, alb în interior, decor alcătuit din motive florale stilizate, aplicate în exterior, de culoare roșie, verde, galbenă, neagră, S XVIII, □ 1, - 0,80 m., inv. 16927, col. M.Ț.C.
4. Ceașcă de porțelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 2,5$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale aplicate în exterior,

de culoare albastră, în interior, pe fundul piesei, au fost pictate două cercuri concentrice, de aceeași culoare, S I, □ 3, - 1,30 m., inv. 16914/a, col. M.Ț.C.

5. Ceașcă de porțelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 2,9$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive florale aplicate pe fundul interior al piesei, de culoare albastră, S I, □ 3, - 1,30 m., inv. 16914/b, col. M.Ț.C.
6. Ceașcă de porțelan, se păstrează partea inferioară a corpului, lătit spre partea superioară, la bază are un fund inelar ($\varnothing = 3,4$ cm.), porțelanul de bună calitate, fin, decor alcătuit din motive vegetale aplicat pe interiorul piesei, de culoare albastră, S XVIII, □ 3, - 1,20 m., inv. 16897/c, col. M.Ț.C.
7. Strachină, corpul păstrat fragmentar, coboară pronunțat spre fundul plat cu inel circular, buza ușor supraînălțată, în exterior are un mic mâner de agățare, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămidă, smalt de calitate inferioară, tern, aplicat în interior, culoare galbenă, decorul este alcătuit din motive florale stilizate de culoare maro și frunze de arțar de culoare verde cu margini maronii, S XVIII, □ 2, - 1,30 m., inv. 16872, col. M.Ț.C.
8. Strachină, corpul păstrat fragmentar, se lățește în partea superioară, buza supraînălțată, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămidă, smalt de bună calitate, lucios, culoare verde, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare verde – oliv, S VII, □ 2, - 1,20 m., inv. 16290, col. M.Ț.C.
9. Farfurie, buza evazată are partea superioară supraînălțată, ornată vălurit, corpul coboară oblic spre fundul plat, îngroșat, cu inel circular, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămidă, smalt de bună calitate, lucios, culoare maro – deschis, decorul aplicat pe întreaga parte interioară a piesei este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare verde,

- maro și negru, S XI, □ 6, - 1,60 m., inv. 16383/a, col. M.Ț.C.
10. Farfurie, buza evazată are partea superioară supraînălțată, corpul coboară oblic spre fundul plat, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalt de bună calitate, lucios, culoare maronie, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate de culoare maro, S XI, □ 6, - 1,50 m., inv. 16383/b, col. M.Ț.C.
 11. Fragment buză de farfurie, lată, partea superioară supraînălțată, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalt de bună calitate, lucios, culoare galbenă, decorul este alcătuit din motive vegetale stilizate policrome, S XII, □ 6, - 0,75 m., inv. 16328, col. M.Ț.C.
 12. Farfurie, buza ușor evazată, corpul arcuit coboară în unghi ascuțit spre fundul plat, îngroșat, cu cerc inelar, pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalt de bună calitate, lucios, culoare gălbuie, decorul este alcătuit din motive vegetale și geometrice policrome, S I, □ 4, - 1,60 m., inv. 15041, col. M.Ț.C.
 13. Fragment de farfurie din ceramică de lux, pasta caolinică, bine arsă, foarte fină, smalt de foarte bună calitate, aplicat în exteriorul și interiorul piesei, lucios, culoare albă, decorul redă o lealea cu firul de culoare mov – deschis, bulb galben și petale albastre, S IV, □ 2, - 1,10 m., inv. 16500, col. M.Ț.C.
 14. Fragment de perete de farfurie (?), pasta nisipoasă, bine arsă, semifină, culoare cărămizie, smalt de bună calitate, lucios, culoare galbenă, decorul este alcătuit din petale stilizate, încolăcite, policrome, S I, □ 9, - 3 m., inv. 15007/a, col. M.Ț.C.
- III.3.1.12. Pipe**
1. Pipă de tip turcesc, cap cilindric, scurt, ușor lățit la bază, gât scurt, muștiuc îngroșat, decorat cu incizii, pastă cărămizie, S I, □ 2, - 1,30 m., col. M.Ț.C, acest tip de pipă a fost descoperit în număr mare în majoritatea secțiunilor trasate.
 2. Pipă de tip turcesc, cap cilindric, scurt, ușor lățit la bază, gât scurt, muștiuc îngroșat, decorat cu incizii, pastă cenușie, S I, □ , - 1,40 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
 3. Pipă de tip lățit la bază, cap cilindric, lung, decorat cu motive vegetale, gât scurt, muștiuc îngroșat, de formă circulară, decorat cu incizii, S I, □ 2, - 1,35 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
 4. Pipă din ceramică de culoare roșie, cap cilindric, decorat cu model vegetal, gât scurt, muștiuc lățit, de formă circulară, decorat cu incizii, S I, □ 5, - 1,50 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
 5. Pipă din ceramică de culoare roșie, cap cilindric, terminat cu o calotă semisferică, împărțită în două părți egale de gâtul scurt, terminat cu un muștiuc mult îngroșat, decorat cu incizii, S I, □ 2, - 1,25 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
 6. Pipă din ceramică de culoare roșie, cap cilindric, gât scurt, cilindric, terminat cu un muștiuc îngroșat, cilindric, decorat cu roțița dințată, S I, □ 1, - 1,35 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
 7. Pipă cu proeminență în formă de buton sub cap, ultimul are forma conică, gâtul este drept, de formă cilindrică, decorat cu motive vegetale, muștiucul îngroșat este decorat cu roțița dințată, S I, □ 3, - 1,50 m., col. M.Ț.C.
 8. Pipă de tip „unguresc” din ceramică de culoare roșie, partea superioară a capului are formă cilindrică, lățit cu o proeminență cilindrică la bază, decorat cu linii fin incizate, pe lungime, gât scurt, cilindric, terminat cu un muștiuc îngroșat, circular, decorat cu incizii, pornirea

gâtului împarte capul în două părți egale, S I, □ 4, - 1,40 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă, incluzând și piesele din ceramică de culoare cenușie, a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.

9. Pipă de tip „unguresc” din ceramică de culoare roșie, cap lung, cilindric, decorat cu șanțuri, partea inferioară profilată, sub care se deschide o semicalotă sferică din care pornește gâtul cilindric, sub buză apare un inel, S I, □ 5, - 1,40 m., col. M.Ț.C., acest tip de pipă, incluzând și piesele din ceramică de culoare cenușie, a fost descoperit în majoritatea secțiunilor trasate.
10. Pipă lucrată din ceramică de culoare albă, caolinică, capul cilindric, decorat cu roțița, gât scurt, muștiucul ușor îngroșat, decorat în aceeași manieră, S I, □ 3, - 1,60 m., col. M.Ț.C.
11. Pipă lucrată din ceramică de culoare albă, caolinică, capul cilindric, decorat cu roțița, partea inferioară mult lătită, decorată cu motive geometrice incizate, gât scurt, muștiucul este îngroșat, circular, decorat cu roțița, S I, □ 7, - 1,50 m., col. M.Ț.C.
12. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul cilindric, foarte lung, decorat cu registre succesive de modele geometrice, despărțite de suprafețe lise, la bază ușor lătit, decorat cu incizii late, paralele, gât foarte scurt, muștiucul lipsește, S I, □ 3, - 1,50 m., col. M.Ț.C.
13. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul circular, lătit mult la bază sub forma a două semisfere unite cu partea lată, decorat cu incizii adânci, gât subțire, scurt, muștiuc îngroșat, de formă circulară, decorat cu motive geometrice torsadate, S I, □ 4, - 1,50 m., col. M.Ț.C.
14. Pipă lucrată din ceramică de culoare neagră, capul circular, terminat la bază printr-o semisferă, decorată după modelul unui cap de buzdugan, gât scurt, muștiuc îngroșat, de formă circulară, lis, S I, □ 3, - 1,35 m., col. M.Ț.C.
15. Pipă lucrată din pastă caolinică, smalt lucios, de bună calitate, culoare maro - deschis, cap cilindric, lătit sub forma unui bulb de leale

terminat cu frunze care în partea superioară sunt excizate, gât scurt, subțire, muștiuc de formă circulară, îngroșat, S I, □ 1, - 1,25 m., col. M.Ț.C.

16. Pipă lucrată din pastă caolinică, smalt tern, de calitate inferioară, culoare verde, cap cilindric, terminat în partea inferioară cu o semisferă, decorat cu incizii fine, paralele, gât scurt, subțire, muștiuc de formă cilindrică, îngroșat, S I, □ 2, - 1,40 m., col. M.Ț.C.
17. Pipă din pastă de culoare cenușie, smalt de calitate inferioară, aplicat parțial, de culoare maro - închis, rebut (?), cap hexagonal terminat cu o extensie semisferică, divizată de prelungirea gâtului, la rându-i hexagonal, muștiucul lipsește, S I, □ 5, - 1,15 m., col. M.Ț.C.
18. Pipă lucrată din pastă de culoare roșie, smalt de bună calitate, lucios, de culoare neagră, cap hexagonal, gât scurt, cilindric, muștiuc îngroșat, de formă cilindrică, S I, □ 5, - 1,20 m., col. M.Ț.C.

III.3.1.13. Sfeșnice din material ceramic

1. Sfeșnic fragmentar (L = 10 cm.), corpul tubular este împărțit de un guler de protecție contra scurgerilor de ceară sau seu (l = 8 cm.), partea inferioară are diametrul de 4 cm., iar partea superioară de 3,2 cm., în ambele părți are câte o protuberanță inelară, pasta semifină, bine arsă, de culoare cărămizie, fără urme de folosire, S XI, □ 5, - 1 m., inv. 16406, col. M.Ț.C.
2. Fragment de sfeșnic (L = 3,6 cm.), se păstrează partea superioară în care era înfiptă lumânarea (Ø = 3,2 cm.), baza de fixare este tubulară, ușor lătită (Ø = 3,8 cm.), pastă caolinică, bine arsă, semifină, smalt exterior de calitate slabă, tern, culoare verde, decorul de la baza suportului constă dintr-un brâu excizat, alveolat, S XV, fără alte detalii stratigrafice, inv. 16639, col. M.Ț.C.

3. Vas de construcție specială, extrem de fragmentar (circa 100 buc.), forma este greu de reconstituit, în exterior are adosate în pasta moale mici recipiente tubulare ($L = 3 - 5$ cm., ($\varnothing = 1 - 1,5$ cm.), folosite probabil ca loc pentru lumânări, în dreptul lor peretele vasului fiind pe alocuri afumat, pasta bine arsă, de culoare cărămizie, S XVII, □ 3, - 1,80 m., col. M.Ț.C.
4. Cahlă fragmentară de colț, cu decor în formă de frânghie pe muchie ($12 \times 8 \times 2,5$ cm.), din câmpul figurat s-a păstrat doar urma unui chenar simplu ($l = 1,5$ cm.), urmat de o torsadă, din câmpul central se disting doar câteva capete de elemente figurate, imposibil de interpretat, în partea posterioară se păstrează conturul oalei și al unui orificiu, smalt de culoare verde, cu reflexe aurii, S XVII, □ 1, - 2,60 m., sec. XV, inv. 17036, col. M.Ț.C.

III.3.1.14. Cahle

1. Cahlă - placă fragmentară ($12 \times 8,7 \times 2$ cm.), pastă de bună calitate, ardere incompletă, într-un chenar lat de 1,5 cm. sunt redată două frunze de acant, al căror peduncul formează un cerc în jurul lor, frunzele au nervuri mediane și jumătățile rezultate în planuri înclinate sau doar ușor curbe, smalt de culoare verde - măsliniu strălucitor pe frunze și o parte a codițelor, smalt incolor pe câmp, pe verso sunt amprente de degete de la presarea în tipar, alături de smalt incolor, prelins, S VII, □ 5, - 1,10 m., prima jumătate a sec. XV-lea, inv. 15151, col. M.Ț.C.
2. Fragment de fleron de cahlă de coronament ($10,4 \times 5 \times 3,7$ cm.), pastă arsă la roșu, la bază se disting vârfulurile a două triunghiuri, între ele urcă până la extremitatea piesei o nervură care marchează trei retrageri a căror decor este dificil de înțeles, partea posterioară este modelată semicircular, spre extremitate se observă o adâncitură rezultată din presarea în tipar, nesmălțuită, S VIII, □ 5, - 1,95 m., sec. XV-lea, inv. 15829/a, col. M.Ț.C.
3. Cap fragmentar de fleron de la o cahlă de coronament ($10,5 \times 3,5 \times 3,5$ cm.), secțiune prismatică, cu colțuri rotunjite decorate cu nervuri, cu protuberanțe care par să sugereze ciubuce, în partea inferioară unde este ruptură, se disting începuturile unor frontoane triunghiulare, pastă de bună calitate, nesmălțuită, S VII, descoperire întâmplătoare, sec. XV, inv. 15829/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment de cahlă traforată ($7 \times 4 \times 1,6$ cm.), în partea superioară sunt trei nervuri, deschise în evantai dintr-un trunchi comun, în lateral se deschid traforurile legate de nervurile laterale, pastă roșiatică, bine arsă, smalt de calitate superioară, de culoare verde - închis, S XX, □ 4, - 3,10 m., sec. XV, inv. 15829/c, col. M.Ț.C.
6. Fragment de cahlă traforată cu decor gotic ($4,3 \times 3,5 \times 2$ cm.), imită traforurile unei ferestre de catedrală, pastă caolinică, pe o latură există un mic ciubuc, nervurile au secțiune triunghiulară, S VII, □ 8, - 2,10 m., sec. XV, inv. 15838, col. M.Ț.C.
7. Colț de cahlă ($12,5 \times 13,5 \times 5$ cm.) cu chenar decorat, partea posterioară a fost amplă, cu forme care se apropie de un cilindru, într-un chenar lat ($l = 3$ cm.), având margini simple ($l = 0,8$ cm.), se află o colonetă cu nodozități, în jurul căreia se încolăcește un vrej cu mici frunzulițe, până la câmpul central mai există o canelură lată ($l = 2,5$ cm.), decorația câmpului central este neclară, se observă câteva falduri având la bază motive vegetale (?), pastă bine arsă, smalt de culoare verde, prelins pe margini, S I, □ 4, - 1,90 m., sfârșitul sec. al XV-lea, inv. 15035/a, col. M.Ț.C.
8. Fragment de cahlă în nișă, (21×12 cm.), partea din spate descrie un arc într-un cerc ($\varnothing = 24$ cm.), partea din față este tăiată într-un unghi de 130° după o lungime de 13 cm., decorul constă într-un vrej încolăcit pe o colonetă, lipsește întreaga parte verticală, smalt de culoare galben - brun, pastă bine arsă, S VIII, □ 5, - 1,95 m., sec. XV, inv. 16006, col. M.Ț.C.

9. Fragment de colț de cahlă cu chenar și baghete (5 x 5 x 4 cm.), în spate se observă pornirea unei rame late sau a unei nișe, pastă omogenă, arsă la roșu, smalt de culoare verde – deschis, decorul compus dintr-un chenar exterior (l = 1 cm.), urmat de o treaptă către o canelură (0,7 x 0,4 cm.), apoi o baghetă urmată de noi suprafețe curbe, S XIV, □ 1, - 1,15 m., sec. XV, inv. 15035/b, col. M.Ț.C.
10. Fragment de cahlă în nișă (13 x 9,5 x 0,9 cm.), pastă bine arsă, culoare roșie, partea din interiorul curburii, alături de urme de degete, păstrează un smalt de culoare brun – gălbui, exteriorul este decorat cu două linii incizate, cu traiectorie curbă, S VII, □ 5, - 3,30 m., sec. XV, inv. 15921, col. M.Ț.C.
11. Fragment de cahlă cu decor gotic (12,5 x 6,5 cm.), decorul prezintă un fleron pornit de la baza a două arce, pastă arsă incomplet, smalt de culoare verde – închis strălucitor, S XI, □ 8, - 2,90 m., sec. XV – începutul sec. XVI, inv. 16335/a, col. M.Ț.C.
12. Cahlă – placă traforată, fragmentară, reproduce portalul unei catedrale gotice (15 x 10,7 cm., lățimea estimată = 18 cm.), se distinge un portal central (l = 8 cm.), care deasupra ultimului ancadrament frânt are ciubuce decorative, spre intrare fiind tratat prin retrageri succesive până la cadrul intrării traforat, lateral există două portaluri mai scunde, care se dezvoltă spre vârful arcului de închidere cu fleroane, poarta este de asemenea traforată, pastă omogenă, incomplet arsă, smalt de culoare verde – deschis, cu nuanțe argintii, S XVII, □ 3, - 2,35 m., sec. XV, inv. 17011, col. M.Ț.C.
13. Fragment de cahlă – placă (5 x 4,3 x 0,6 cm.), decorul înfățișează partea superioară a unei aripi de pasăre orientată spre dreapta, penajul redat cu măiestrie, se păstrează o parte a unui chenar (l = 1 cm.), pastă caolinică, bine arsă, smalt de culoare verde – deschis, S XVII, □ 1, - 3,10 m., sfârșitul sec. XV – începutul sec. XVI, inv. 17134, col. M.Ț.C.
14. Fragment de colț de cahlă – oală traforată (10 x 7 x 4 cm.), cu model cvadrilobat, chenarul (l = 0,8 cm.) delimitează în relief câmpul unde apar două arce frânte de mărimi diferite, pasta roșiatică, bine arsă, smalt de culoare verde – gălbui, lucios, prelins și în interiorul piesei, S XX, □ 3, - 2,30 m., sec. XV, inv. 17187/a, col. M.Ț.C.
15. Fragment de cahlă – oală (13 x 10,5 x 7 cm.), una din margini reproduce probabil un portal de factură gotică, circular în secțiune ($\varnothing = 2,2$ cm.), în exterior are caneluri specifice stilului gotic, pastă bine arsă de culoare roșiatică, smalt de culoare verde – argintiu, lucios, aplicat pe ambele fețe, S XVII, fără loc de descoperire, sec. XV, inv. 17006, col. M.Ț.C.
16. Cahlă – placă cu reprezentare de profet, probabil David, alături de marginea supraînălțată a piesei există un decor spiralat, urmat de chenare lucrate în retragere succesivă, câmpul conservă mâna profetului, iar alături se disting motive vegetale, se păstrează o parte din deschiderea tubului circular, pastă bine arsă, cărămizie, smalt de culoare verde – închis, lucios, S XX, □ 4, - 1,50 m., a doua jumătate a sec. XV, inv. 17128, col. M.Ț.C.
17. Fragment de cahlă – placă traforată (10 x 5 x 2,8 cm.), se conservă chenarul decorat cu motive geometrice și două deschideri decupate în câmp, flancate cu același tip de motive geometrice dispuse sub formă de raze, pastă arsă incomplet, culoare cărămizie, smalt de culoare verde – gălbui, S XX, □ 3, - 3,45 m., sec. XV - XVI, inv. 17099, col. M.Ț.C.
18. Fragment de cahlă traforată (6 x 4,5 x 2 cm.), se păstrează începutul traforului unei ferestre, realizat în manieră gotică, pastă cenușie cu degresant alcătuit din particule de mică și pietricele, slip de culoare albicioasă, fără loc de descoperire, sec. XV, inv. 17022, col. M.Ț.C.
19. Fragment de cahlă – placă traforată (19 x 10 x 1,2 cm.), formând o parte a unui romb, chenarul decorat cu motive torsadate, partea

- plină a câmpului este decorată cu motive florale, traforul deschide spații semicirculare, divizate de nervuri, pasta bine arsă de culoare roșiatică, smalt de culoare verde, lucios, S XX, □ 4, - 2,90 m., sec. XV - XVI, inv. 17037, col. M.Ț.C.
20. Fragment de cahlă traforată (8 x 7 x 3 cm.), decorul este alcătuit din două nervuri de formă triunghiulară, alături de traforul care decupează o fereastră, în partea inferioară a acesteia se observă un ciubuc, totul realizat în manieră gotică, pasta bine arsă de culoare roșie, smalt de culoare verde - închis, lucios, S I, □ 4 - 5, - 1,80 m., sfârșitul sec. XV, inv. 15076, col. M.Ț.C.
21. Cahlă - placă cu scenă de vânătoare (13,5 x 12,5 x 3,2 cm.), chenarul are în mijloc o mică șanțuire, câmpul păstrat cuprinde un personaj uman, vânătorul, costumat în manieră tipic medievală, cu tunică scurtă și cingătoare, câinele este redat în poziție de atac, ridicat pe picioarele din spate, amenințând vânatul aflat într-un copac, din care s-a păstrat doar tulpina masivă, pastă bine arsă de culoare roșie, smalt de culoare verde - închis, strălucitor, S XXII, □ 3, - 2,10 m., a doua jumătate a sec. XV, inv. 17696, col. M.Ț.C.
22. Cahlă de colț (15,5 x 15,4 x 6 cm.), în partea stângă se află baza unui portal, păstrându-se doar începutul deschiderii, sugerând o tratare în manieră gotică, interiorul piesei este semicircular, pasta bine arsă, are ca degresant mica, culoare roșiatică, smalt de culoare verde - deschis, S XXII, □ 3, - 1,75 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17695, col. M.Ț.C.
23. Fragment de cahlă (6 x 4 x 2,5 cm.), se păstrează doar partea superioară cu un mic ciubuc al unui portal de factură gotică, pastă caolinică, bine arsă, smalt de culoare verde, de calitate inferioară, S XVII, caseta C 1, - 2,10 m., sec. XV, inv. 17599, col. M.Ț.C.
24. Fragment de cahlă traforată (5,3 x 3,5 x 1,7 cm.), se păstrează o mică porțiune a chenarului semicircular, câmpul traforat cuprinde două deschideri sub forma unor arce frânte, aflate în oglindă și care încadrează o floare redată schematic, în forma unui cerc ușor asimetric, cu tulpină prelungă și frunze laterale, pastă arsă neoxidant, cu degresant din mică, culoare cenușie, S XXI, □ 4, - 1,10 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17598, col. M.Ț.C.
25. Cahlă de colț (16,6 x 15,5 x 2,6 cm.), în extremitatea stângă se află marginea unei ferestre decupate pe lungime, în partea superioară este o mică deschidere lucrată în manieră gotică, interiorul piesei este semicircular, pasta bine arsă, de culoare cărămiziu - deschis, S XXI, □ 6, - 1,80 m., sfârșitul sec. XV, inv. 17101, col. M.Ț.C.
26. Fragment de cahlă - oală cu decor geometric, deorația centrală redă o stea în cinci colțuri, înscrisă într-un inel, alături de volute ample, marginea posterioară fiind ușor îngroșată, smaltul are culoarea galben - muștar, S XI, □ 3, - 2 m., sec. XV, col. M.Ț.C.
27. Fragment de cahlă reprezentând o figură feminină, pasta caolinică, bine arsă, smalt de culoare verde, lucios, S VIII, □ 2, - 2 m., sec. XV - XVI, inv. 15938, col. M.Ț.C.
28. Fragment de cahlă - oală, în exteriorul chenarului se păstrează o parte a decorului în formă de frânghie încolăcită, pasta bine arsă de culoare roșiatică, S XIX, □ 4, - 4 m., sec. XV - XVI, inv. 17098, col. M.Ț.C.
29. Cahlă - oală cu gura pătrată (L = 16,8 cm., Ø fund = 7,5 cm.), lipsește închiderea tubului circular, pastă arsă la roșu, ardere secundară în exterior, S XVIII, □ 3, - 2,25 m. sec. XVI, inv. 16863, col. M.Ț.C.
30. Cahlă - oală cu gura pătrată (L = 15,4 cm., Ø fund = 7,2 cm., h = 11,5 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, fără loc de descoperire, sec. XVI, inv. 16399, col. M.Ț.C.
31. Cahlă - oală cu gura pătrată (L = 15,5 cm., Ø fund = 7 cm., h = 11 cm.), pastă bine arsă de culoare roșie, urme de ardere secundară, fără

loc de descoperire, sec. XVI, inv. 16400, col. M.Ț.C.

32. Cahlă - oală cu gura circulară (\varnothing gură = 12 cm., \varnothing fund = 4,5 cm., h = 10,3 cm.), marginea gurii decorată cu caneluri circulare, tubul are un inel exterior, pastă arsă la roșu, urme de ardere secundară, S XVIII, □ 3, - 2,20 m., sec. XVI, inv. 16584, col. M.Ț.C.
33. Cahlă - oală cu gura circulară (\varnothing gură = 12 cm., \varnothing fund = 5 cm., h = 10 cm.), tubul are un inel exterior, pastă bine arsă de culoare roșie, S XVIII, □ 3, - 2,10 m., sec. XVI, inv. 16402, col. M.Ț.C.
34. Cahlă - oală cu gura circulară (\varnothing gură = 15 cm., \varnothing fund = 5 cm., h = 12 cm.), marginea gurii este decorată cu caneluri, tubul are un inel exterior, pastă bine arsă de culoare cărămizie, urme de ardere secundară, S XVIII, □ 3, - 2,10 m., sec. XVI, inv. 16403, col. M.Ț.C.
35. Cahlă - oală cu gura circulară (\varnothing gură = 13,7 cm., \varnothing fund = 3,2 cm., h = 12,2 cm.), tubul se lățește în partea inferioară sub forma unui bulb (\varnothing maxim = 8 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalt interior de culoare verde - deschis, cu inflexiuni aurii, strălucitor, S XVIII, □ 4, - 2,40 m., sec. XVI, inv. 16401, col. M.Ț.C.
36. Cahlă - oală cu gura circulară (\varnothing gură = 13 cm.), marginea canelată, interiorul îngustat spre bază (\varnothing bază = 7,1 cm.), are decorul alcătuit din șapte mici semisfere, rezultate din apăsarea cu degetul în pasta moale din exterior, nesmălțuită, S IX, □ 3, - 1,60 m., sec. XVI, inv. 15957, col. M.Ț.C.
37. Cahlă decorată cu motivul „vază italiană”, fragmentară (14 x 8,2 cm.), cu marginea lipită oblic (3,5 cm.), dimensiunile inițiale au fost probabil de 23 x 17,5 cm., pastă omogenă, relativ bine arsă, nesmălțuită, cu urme de var pe partea exterioară, decorul este alcătuit dintr-o margine simplă (gr. = 0,7 cm.), câmpul central conținând o floare stilizată așezată într-o vază, fiind încadrat de un chenar (l = 3,3 cm.), dublu spre interior și simplu spre exterior, în mijlocul său fiind un alt decor alcătuit din șnururi împletite, cu bucle ușor îndepărtate unele de altele, S XI, □ 6, - 1,90 m., sec. XVII, inv. 16354/a,b col. M.Ț.C.
38. Cahlă decorată cu motivul „vază italiană”, din care se păstrează un colț (11 x 4,7 cm.), cu marginea lipită oblic (4,7 cm.), din decor se păstrează doar marginea chenarului cu mici romburi, pasta arsă incomplet, nesmălțuită, cu angobă gălbuie, S XI, □ 6, - 1,90 m., sec. XVII, inv. 16354/c, col. M.Ț.C.
39. Cahlă fragmentară (18 x 10 cm.), decorată cu o inimă și un pătrat (l = 2 cm.), ramă scurtă și oblică (4,5 cm.), chenar simplu (gr. = 0,8 cm.), pastă neomogenă, incomplet arsă, urme de var pe partea frontală și de degete la presarea în tipar, ardere secundară, S XIV, □ 5, - 1,40 m., sec. XVII, inv. 16624, col. M.Ț.C.
40. Cahlă fragmentară (20,5 x 13 cm.), decorată cu nervuri afrontate semicirculare care se întretaie, între ele existând flori stilizate, cu frunze de mici dimensiuni, piciorul de fixare este oblic (5,5 cm.), cu capătul liber ușor curbat spre exterior, pastă bine arsă, smalt de culoare verde de bună calitate, S XVII, □ 1, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17033, col. M.Ț.C.
41. Cahlă fragmentară (13 x 13 cm.) decorată cu un motiv asemănător unei *tabulae ansata* antice, ramă îngustă și oblică (4,5 cm.), pastă neomogenă, ardere incompletă, peliculă de var deasupra câmpului, chenar (0,7 cm.) realizat prin două retrageri, decorul central compus dintr-o *tabulae* (10 x 6 cm.) în relief, care coboară spre câmp prin trei trepte, S XIV, □ 5, - 1,75 m., sec. XVII, inv. 16548, col. M.Ț.C.
42. Tipar (?) fragmentar (7,8 x 6,8 x 1,5 cm.), pastă cenușie arsă uniform, în negativ există un decor vegetal stilizat, cu vrejuri descriind curbe oblice, încadrate într-un chenar cu linii simple, S VIII, □ 9, - 1,20 m., sec. XVII (?), inv. 15709, col. M.Ț.C.
43. Fragment colț de cahlă - placă (6,3 x 5,5 x 3,2 cm.), decorată cu motive vegetale dintre care

- se distinge o floare cu două frunze, pasta caolinică, fină, smalt de culoare verzuie, slab conservat, S XIX, □ 1, - 2,20 m., sec. XVII, inv. 17077, col. M.Ț.C.
44. Fragment colț de cahlă – placă (5 x 4,3 x 2,3 cm.), decorată cu motive vegetale stilizate, dintre care se disting o tulpină și două frunze, pasta bine arsă de culoare roșiatică, smalt bicrom, verde – închis și maroniu, S XVI, □ 3, - 3 m., sec. XVII, inv. 16628, col. M.Ț.C.
45. Fragment de cahlă – placă (5,6 x 4,5 x 0,6 cm.), se distinge un chenar și un buchet de crini (?), prinși în partea inferioară a tulpinei cu o legătură, pastă caolinică, fină, ardere secundară în interior, smalt de culoare verde, strălucitor, S XIV, □ 5, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 16560, col. M.Ț.C.
46. Fragment de cahlă – placă (6,5 x 4,5 x 0,6 cm.), decor floral atent lucrat, se conturează o floare și parțial tulpina alteia, pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalt verde peste care a fost aplicată o peliculă argintie, foarte fină, strălucitoare, S VIII, □ 8, - 2 m., sec. XVII, inv. 15918, col. M.Ț.C.
47. Fragment de cahlă – placă (7,5 x 4,5 x 0,4 cm.), decor cu motive vegetale încadrat într-un chenar curb, pastă bine arsă de culoare cărămizie, ardere secundară, smalt de culoare verde, opac, S I, □ 13, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 15916, col. M.Ț.C.
48. Fragment de colț de cahlă (5,5 x 5 x 2,7 cm.), înfățișează partea posterioară, aripile și picioarele unei păsări, încadrată de un chenar foarte subțire, arcuit, pastă bine arsă de culoare cărămizie, smalt de culoare verde, lucios, S XI, □ 6, - 1,90 m., sec. XVII (?), inv. 16354/a, col. M.Ț.C.
49. Fragment de cahlă – nișă (6,7 x 6,3 x 1,8 cm.), marginea înălțată delimitează câmpul mărginit de un mic șanțuleț legat de un chenar semicircular, interiorul câmpului este ocupat de ciorchinele unui strugure, lucrat în relief, cu boabele rotunde, bine delimitate, de coadă sunt prinse două frunze, pastă arsă incompletă de culoare cărămizie, smalt de culoare verde – deschis, lucios, S XX, □ 3, - 2,30 m., sec. XVI - XVII, inv. 17178/b, col. M.Ț.C.
50. Fragment de cahlă – oală (de coronament ?) (10 x 10,5 x 1,5 cm.), partea posterioară se îngustează sub forma unui tub (L = 5 cm.), aflat între două chenare în relief, decorul constă din baluștrii, din care se desfășoară și se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi canelate, pastă arsă inoxidant de culoare cenușie, nesmălțuită, S XI, □ 2, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16337, col. M.Ț.C.
51. Cahlă de coronament (19,5 x 14 x 3,5 cm.), partea superioară, surmontată peste un chenar (gr. = 0,5 cm.) este semicirculară, decorată cu excizii de aceeași formă și mici bulbi în relief, decorul central constă din baluștrii, din care se desfășoară și se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi canelate, pastă arsă inoxidant de culoare cenușie, nesmălțuită, S IX, □ 5, - 2 m., sec. XVII, inv. 15954, col. M.Ț.C.
52. Cahlă de coronament (22 x 18 x 15,5 cm.), partea posterioară se îngustează sub forma unui tub circular ($\varnothing = 12,7$ cm.), coronamentul constă dintr-o alternanță de creneluri și merloane, copiind ideal partea superioară a incintelor medievale, legătura cu câmpul se face prin intermediul unei suprafețe curbe, decorată cu excizii semicirculare și cu mici „stropi” ceramici care, adunați câte șapte în opt grupuri, despărțiți de amintitele excizii, sugerează motive vegetale, câmpul este demarcat de două chenare în relief (l = 0,4 și 1,3 cm.), conținând baluștrii, din care se desfășoară și se încolăcesc pe o tijă centrală, benzi de linii canelate, pasta arsă la roșu, urme de ardere secundară, smaltul de culoare verde, strălucitor, se prelinge ușor și pe tubul posterior, S XXI, □ 2, - 2,50 m., sec. XVII, inv. 17039, col. M.Ț.C.
53. Fragment de cahlă habană (5 x 3,7 x 1,5 cm.), pastă bine arsă de culoare cărămizie, decorul

alcătuit din linii excizate, smalț de culoare verde în câmp și alb pe suprafețele excizate, S XVI, □ 4, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16559, col. M.Ț.C.

III.3.2. Piese din metal

III.3.2.1. Bijuterii. Alte piese din metal prețios

1. Inel de aur cu montură ($\varnothing = 2$ cm., 0,700 grame), realizat din sârmă semicirculară, montura are forma unei prisme compuse din două trunchiuri de piramide alăturate la baza mare ($0,5 \times 0,5$ cm., $h = 0,25$ cm.), de la mijlocul monturii, pe mijlocul fiecărei laturi au fost montate patru mici ghiare care asigurau fixarea pietrei, piatră neșlefuită, de culoare roșu - sângerieu (rubin ?), S XV, □ 4, - 2,20 m., sec. XV, inv. 16813, col. M.Ț.C.
2. Inel de aur cu montură ($\varnothing = 1,8$ cm., 0,830 grame), realizat din sârmă simplă, de o parte și de alta a monturii există mici protuberanțe colțoase, montura prezintă mici deformări, lipsesc ghearele de prindere, piatră neșlefuită, de culoare roșu - sângerieu (rubin ?), S XV, □ 4, - 2,10 m., sec. XV, inv. 16812, col. M.Ț.C.
3. Cercel fragmentar din argint aurit ($1,5 \times 1,5$ cm.), se compune din trei bobite legate cu o mică tijă într-o piesă care a avut balama, S XIII, □ 2, - 2 m., sec. XVI, inv. 16482, col. M.Ț.C.
4. Inel cu placă de formă octogonală ($2,2 \times 1,8 \times 0,3$ cm.) în care se află montată o piatră semiprețioasă. Montura este ornată pe margini cu mici incizii în formă de solzi, separate de partea inferioară de o linie continuă, pe verso se disting linii trase în diagonală, veriga este ruptă în punctele de pornire, inscripția de pe piatră are caractere arabe încadrată cu vrejuri, S XVIII, □ 2, - 1,80 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 17068, col. M.Ț.C.
5. Ac de păr ($L = 5,3$ cm.), rupt în două, are cap prismatic ($0,7 \times 0,4$ cm.), cu decor crestă,

peste care s-a fixat o mică sferă ($\varnothing = 0,25$ cm.) aurită, S XI, □ 5, - 3,15 m., sec. XVI - XVII, inv. 16941, col. M.Ț.C.

6. Brățară din argint, formată din două părți prinse cu o balama ($\varnothing = 5,6$ cm. $l = 0,7$ cm.), secțiune semisferică, decorată cu linii incizate în cruci oblice, încadrate de un șir de linii punctate pe margine, S VIII, □ 6 - 7, - 2,30 m., sec. XVII, inv. 15138, col. M.Ț.C.
7. Colțar de carte din argint, păstrat fragmentar ($2 \times 1,8$ cm.), decorat cu linii incizate fine, S XVII, □ 2, - 1,95 m., sec. XVII, inv. 17047, col. M.Ț.C.
8. Petlițe din bronz aurit, două piese, torsionate, lucrate din bandă de forma literei L, dar cu brațe egale ($L = 2,7$ cm.) și aflate în unghi obtuz, la ambele extremități superioare sunt decorate cu mici bulbi în relief, S XXII, □ 1, - 1,55 m., sec. XVII, inv. 17684, col. M.Ț.C.
9. Copcii, 18 piese, bronz argintat, ($L = 1,8$ cm, gr. = 0,1 cm.), S X, □ 3, - 2 m., din groapa lui M 48, XVII, inv. 16942, col. M.Ț.C.

III.3.2.2. Monede

1. Dinar Geza al II-lea (1141 - 1162), S XV, □ 2, - 2,65 m., inv. 1435, col. M.Ț.C.
2. Dinar Andrei al III-lea (1290 - 1301), S XV, □ 5-6, - 2,50 m., inv. 1436, col. M.Ț.C.
3. Obol Carol Robert (1308 - 1342), bătut la 1330 - 1332, S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 1520, col. M.Ț.C.
4. Dinar Ludovic I (1342 - 1382), S XX, □ 2, - 2,80 m., inv. 1184, col. M.Ț.C.
5. Dinar Sigismund de Luxemburg (1382 - 1437), bătut la 1427 - 1437, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1421, col. M.Ț.C.
6. Dinar Albert I (1437 - 1439), S I, □ 9, - 3,20 m., inv. 1192, col. M.Ț.C.
7. Dinar Vladislav I (1440 - 1444), bătut la 1442, S XX, □ 4, - 2 m., inv. 1522, col. M.Ț.C.
8. Dinar Vladislav I (1440 - 1444), fals, S I, □ 8, - 2,80 m., inv. 1195, col. M.Ț.C.

9. Dinar Ioan de Hunedoara, guvernator (1446 – 1453), S I, □ 9, - 3,10 m., inv. 1180, col. M.Ț.C.
10. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), bătut la 1440, S XX, □ 2, - 3,15 m., inv. 1526/a, col. M.Ț.C.
11. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), bătut la 1455, S XX, □ 2, - 3,30 m., inv. 1526/b, col. M.Ț.C.
12. Dinar Ladislau al V-lea (1440 – 1453 – 1457), fals, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1415, col. M.Ț.C.
13. Dinar Matia I Corvinul (1458 – 1490), bătut la 1465, S I, □ 9, - 3 m., inv. 1194, col. M.Ț.C.
14. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), bătut la 1527, S XV, □ 4, - 1,90 m., inv. 1527, col. M.Ț.C.
15. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), PATRONA HUNGARIAE, S XV, □ 3, - 1,80 m., inv. 1475, col. M.Ț.C.
16. Dinar Ferdinand I de Habsburg (1526 – 1564), bătut la 1554, S I, □ 8, - 2,40 m., inv. 1148, col. M.Ț.C.
17. Dinar Maximilian al II-lea (1564 – 1576), bătut la 1569, S V, □ 3, - 2,40 m., inv. 1474, col. M.Ț.C.
18. Dinar Rudolf al II-lea (1576 – 1608), bătut la 1597, S VII, □ 2, - 2,80 m., inv. 1472, col. M.Ț.C.
19. Dinar Matia al II-lea (1608 – 1619), postum, bătut la 1620, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1536, col. M.Ț.C.
20. Dinar Ferdinand al II-lea (1619 – 1637), bătut la 1626, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1434, col. M.Ț.C.
21. 6 Kreuzeri Leopold I (1659 – 1705), bătut la 1673, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1432, col. M.Ț.C.
22. Dinar Maria Teresia (1740 – 1780), bătut la 1762, S XI, □ 3, - 0,70 m., inv. 1184, col. M.Ț.C.
23. 1 Kreuzer Maria Teresia (1740 – 1780), bătut la 1780, S XI, □ 4, - 0,90 m., inv. 1181, col. M.Ț.C.
24. ¼ Kreuzer Iosif la II-lea (1780 – 1790), bătut la 1782, S XI, □ 7, - 0,50 m., inv. 1187, col. M.Ț.C.
25. 1 Kreuzer Francisc II (1792 – 1835), bătut la 1800, S XI, □ 6, - 0,50 m., inv. 1183, col. M.Ț.C.
26. 3 Kreuzer Francisc II (1792 – 1835), bătut la 1800, S XI, □ 9, - 0,70 m., inv. 1182, col. M.Ț.C.
27. 1 ½ Gros Sigismund al III-lea (1587 – 1632), bătut la 1625, S XIV, □ 1, - 2,20 m., inv. 1476/a, col. M.Ț.C.
28. Mangăr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1687 – 1688, S XII, □ 6, - 1,60 m., inv. 1476/b, col. M.Ț.C.
29. Mangăr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1687 – 1688, S XI, □ 5, - 1,40 m., inv. 1476/c, col. M.Ț.C.
30. Mangăr Suleyman al II-lea (1687 – 1691), bătut la 1688 – 1689, S XII, □ 1, - 1,75 m., inv. 1476/d, col. M.Ț.C.

III.3.3. Piese din bronz

III.3.3.1. Accesorii vestimentare

1. Cataramă formată dintr-o placă îndoită (4,4 x 3 x 0,1 cm.), aflată în jurul unui cadru de formă semisferică, cu patru mici orificii de prindere în piele, cu spin central îndoit în jurul barei mediane a cataramii, S XIV, □ 1, - 3 m., sec. XIII - XIV, inv. 16698, col. M.Ț.C.
2. Cataramă de formă circulară ($\varnothing = 2,3$ cm. gr. = 0,3 cm.), cu bară mediană și spin, S I, loc neprecizat, sec. XVII (?), inv. 15145, col. M.Ț.C.
3. Cataramă de formă dreptunghiulară (2,3 x 1,8 cm.), are gaica de prindere legată de o altă gaică, S XIX, □ 5, - 3,50 m, sec. XV (?), inv. 16696, col. M.Ț.C.
4. Cataramă de formă dreptunghiulară (3,2 x 2,2 x 0,4 cm.), S XIV, □ 5, - 1,85 m., sec. XVII, inv. 16707/a, col. M.Ț.C.

5. Cataramă (6 x 5,5 cm.), margini late (gr. = 1,1 cm.), în partea inferioară s-a păstrat începutul barei mediane, marginile sunt decorate cu striaii practicate în profunzimea metalului, S XVII, □ 2, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17065/a, col. M.Ț.C.
6. Cataramă în formă de liră (8 x 5 cm.), alcătuită din două jumătăți divizate de o bară mediană, de care a fost prins printr-un inel atașat spinul, S XVIII, □ 2, - 1,30 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16901, col. M.Ț.C.
7. Limbă de curea cu cârlig (3 x 2,5 cm.), realizată prin turnare având decorații de forma unor plante stilizate, S XI, □ 5, - 1,15 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16388, col. M.Ț.C.
8. Copcă de prindere (L = 2 cm.) din sârmă (gr. = 0,1 cm.), pe care a fost sudată o floare cu cinci petale unite (0,7 x 0,8 cm.), S XVI, □ 3, - 1,35 m., sec. XVI - XVII, inv. 16697/a, col. M.Ț.C.
9. Copcă de prindere (L = 2 cm.) din sârmă semicirculară (gr. = 0,15 cm., dublată după urechișele de coasere), S XVII, □ 2 - 3, - 2,30 m., sec. XVI - XVII, inv. 16697/b, col. M.Ț.C.
10. Copcă de prindere în formă de liră (1,6 x 1,2 cm.) din sârmă aplatizată și decorată cu un motiv incizat în formă de frânghie, S XI, □ 5, - 0,70 m., sec. XVII, inv. 16727, col. M.Ț.C.
11. Copcii de prindere, patru piese (1,6 x 0,6 cm.), decorate cu câte o mică aplică în formă de inimă cu vârful alungit, îndoită pe axă, S X, din groapa lui M 47, sec. XVII, inv. 16903/a, col. M.Ț.C.
12. Copcii cu urechiușe, perechi cu cele de mai sus, șapte piese, S X, din groapa lui M 47, sec. XVII, inv. 16903/b, col. M.Ț.C.
13. Nasture globular alcătuit din două semisfere din tablă sudate ($\varnothing = 1,2$ cm.), cu urechiușă de prindere ($\varnothing = 0,4$ cm.) din sârmă, S XIV, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 16703, col. M.Ț.C.
14. Nasture globular alcătuit din două emisfere din tablă sudate ($\varnothing = 1,2$ cm.), S XXI, □ 7, - 3 m., sec. XVII, inv. 17681, col. M.Ț.C.
15. Nasture globular fragmentar ($\varnothing = 2$ cm.), în partea superioară are un mic „umbo”, pe calota exterioară este decorat cu motive florale stilizate, S XXII, □ 1, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 17676, col. M.Ț.C.
16. Nasture de uniformă militară ($\varnothing = 1,6$ cm.), decorat cu două tunuri încrucișate pe o ancoră deasupra căreia apare inscripția *PREMIER /REGIMENT*, pe verso are urmă de la gaica de prindere, înconjurată de inscripția *SAUER/A PARIS*, S XV, □ 5 - 6, - 1,20 m., începutul sec. XIX, inv. 16726, col. M.Ț.C.

III.3.3. 2. Podoabe

1. Ac de păr fragmentar (L = 1,1 cm.), cu cap sferic ($\varnothing = 0,3$ cm.), S V, □ 1, - 0,60 m., sec. XVII, inv. 15134, col. M.Ț.C.
2. Ac de păr (L = 4,3 cm.), cu cap sferic ($\varnothing = 0,4$ cm.), S XI, □ 5, - 3,15 m., sec. XVII, inv. 16941/a, col. M.Ț.C.
3. Ac de păr (L = 3,5 cm.), cu cap sferic ($\varnothing = 0,2$ cm.), S XII, □ 8, - 0,40 m., sec. XVII, inv. 16941/b, col. M.Ț.C.
4. Ace de păr cu gămălie sferică, 16 piese dintre care 12 întregi (L = 7 cm., gr. = 0,1 cm.), gămălia ($\varnothing = 0,4$ cm.) are un șanțuleț median, S XVI, □ 3, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 17067, col. M.Ț.C.
5. Inel confecționat din bandă ($\varnothing = 1,8$ cm.), se păstrează un fragment de montură de formă dreptunghiulară, conține o piatră șlefuită, S XI, □ 6, - 1,40 m., sec. XVII, inv. 17938, col. M.Ț.C.
6. Inel confecționat din bandă ($\varnothing = 1,6$ cm.), ușor îndoit pe margini, S XV, □ 4, - 1,20 m., sec. XVI - XVII, inv. 16724, col. M.Ț.C.
7. Fragment de inel, cu secțiune semisferică ($\varnothing = 1,8$ cm.), S XX, □ 3 - 4, - 2,20 m., sec. XVII, inv. 17369, col. M.Ț.C.
8. Inel din sârmă ($\varnothing = 1,7$ cm.), S XV, □ 2, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 16723, col. M.Ț.C.

9. Inel din sârmă rupt la locul unde a existat montura ($\varnothing = 2,1$ cm.), S XVII, □ 2, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 17048, col. M.Ț.C.
10. Brățară fragmentară, s-a păstrat o jumătate de la balama până la sistemul de prindere (\varnothing inițial = 6 cm., l = 1,7 cm.), secțiunea în formă de semisferă, decorată cu linii incizate, S VIII, □ 3, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 16034/a, col. M.Ț.C.
11. Lănțisor (L = 11,7 cm.) format din trei segmente: extremitățile (L = 6, respectiv 7 cm.) sunt identic lucrate din sârmă, îndoite sub forma literei S, torsionată, unite la mijloc cu o piesă (L = 2 cm.) cu capetele îndoite sub forma unor mici cărlige, în jurul cărora a fost înfășurată o altă sârmă, mai subțire, S XVII, □ 3, - 1,40 m., sec. XVII (?), inv. 16034/b, col. M.Ț.C.

III.3.3.3. Piese sculpturale

1. Fragment dintr-un *Corpus Christi* (L = 2,8 cm.), lipsă mâna stângă de la cot și tot restul corpului de la piept în jos, turnat, are torsul gol, S VIII, □ 2, - 0,90 m., sec. XVII (?), inv. 15859, col. M.Ț.C.
2. *Corpus Christi* (h = 13,3 cm.), capul este inclinat spre stânga iar părul care curge pe umeri este redat prin linii paralele ieșite în relief metalului, frizura are cărarea pe mijloc, fața este redată într-o manieră extrem de expresivă, care sugerează durerea răstignirii, brațelor deschise (anvergura = 6,7 cm.) le lipsesc extremitățile, unde existau orificii de fixare, trunchiul este gol, pieptul este schițat prin două cercuri concentrice, coastele prin linii paralele incizate, mijlocul se îngustează ușor, buricul fiind redat asemeni pieptului, printr-un cerc incizat, faldurile îmbrăcămînții acoperă partea mijlocie a corpului, până la genunchi, picioarele se împreunează în partea inferioară, sugerând răstignirea, în partea de jos piesa are o mică prelungire de formă

pătrată (1,2 x 1,1 cm.), unde există o perforație pentru fixare ($\varnothing = 0,2$ cm.), piesa a fost turnată, torsul este gol, se observă aici și urme de foiță de aur, care sugerează că întreaga piesă a fost inițial aurită, S XI, □ 1, - 3,15 m., jumătatea sec. XIV, inv. 17686, col. M.Ț.C.

III.3.3.4. Fragmente de clopot

1. Fragment de coroană de clopot (L = 8,5 cm., gr. = 3 cm.), marginea este decorată cu un cap de *putti*, având aripile întinse lateral, S X, □ 3 - 4, - 1,40 m., sec. XVI, inv. 17936/a, col. M.Ț.C.
2. Fragment din marginea superioară a clopotului (7 x 6,5 x 1,1 cm.), are o mică curbura a începutului calotei, pe suprafața exterioară este decorat: pe un registru cu motive vegetale de forma unor vrejuri, apar două caneluri cu muchii, care despart registrul inferior, în care apar literele *ALI* (h = 2 cm.) și hasta celei de-a patra, turnate a *l'antiqua*, se disting și capetele a trei haste dintr-un al doilea rând de inscripție, S X, □ 2, - 1,40 m., sec. XVI, inv. 17936/b, col. M.Ț.C.
3. Fragment de clopot cu partea inferioară decorată (3 x 1,5 x 1,1 cm.), S XVII, □ 4, - 2,50 m., sec. XVI, inv. 17936/c, col. M.Ț.C.
4. Fragment de clopot cu partea inferioară decorată cu un îngeraș (8 x 4 x 1,3 cm.), S XVII, □ 2 - 3, - 2,60 m., începutul sec. XVI, inv. 17050, col. M.Ț.C.
5. Fragment de clopot (11,5 x 11 x 1,1 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XIV, □ 1, - 1,70 m., sec. XVI, inv. 16711/a, col. M.Ț.C.
6. Fragment de clopot (11 x 5 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XIV, □ 1, - 1,70 m., sec. XVI, inv. 16711/b, col. M.Ț.C.
7. Fragment de clopot (11 x 4 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XVII, □ 3, - 2,60 m., sec. XVI, inv. 17115, col. M.Ț.C.
8. Fragment de clopot (7 x 5,5 x 1,3 cm.), aparține calotei piesei, nedecorat, S XVII, □

2, - 2,35 m., sec. XVI, inv. 17196, col. M.Ț.C.

III.3.3.5. Ustensile

1. Fragment de sfeșnic, s-a păstrat manșonul de fixare al lumânării, alungit ($L = 6,5$ cm.), prevăzut cu o fantă dreptunghiulară verticală, manșonul are diametrul superior de 6,5 cm., tubul având diametrul de 2 cm, S XIX, □ 1, - 2,10 m., sec. XV - XVI, inv. 17061, col. M.Ț.C.
2. Sfeșnic fragmentar ($L = 15,5$ cm., \varnothing partea superioară = 2,4 cm., \varnothing partea inferioară = 4 cm.), realizat printr-o succesiune de forme tubulare, sferice și bitronconice, S VI, □ 2, - 2 m., sec. XVII, inv. 15023, col. M.Ț.C.
3. Cap de sfeșnic fragmentar ($h = 6,5$ cm.), compus dintr-o mică emisferă perforată ($\varnothing = 4$ cm., $h = 2$ cm.), în care era fixat cuiul unde era introdusă lumânarea, prins pe o farfurie ($\varnothing = 9,5$ cm) concavă cu marginea marcată cu o linie dublă, farfuria este prinsă pe un suport în formă de clopot ($h = 2,5$ cm.), după un umăr marcat cu o linie urmează o parte bombată, ruptă din vechime, S VIII, □ 8 - 9, - 1,80 m., sec. XVII, inv. 15906, col. M.Ț.C.
4. Foarfece pentru tăiat fitilul de la lumânări ($L = 12,5$ cm.), S VIII, □ 6, - 1,30 m., sec. XVII - XVIII, inv. 15856, col. M.Ț.C.
5. Aplică de copertă de codex ($5,7 \times 2 \times 0,1$ cm.), realizată prin presare, prinsă inițial cu patru nituri din care unul s-a pierdut, reproduce o literă gotică, probabil un A încoronat, S I, □ 9, - 2,50 m., sec. XIV - XV, inv. 15082, col. M.Ț.C.
6. Colțar de codex, fragmentar ($3,5 \times 3 \times 0,1$ cm.), decorat pe margine cu un motiv în formă de mici perle, urmate de o linie incizată, colțul este umplut cu două cercuri concentrice ($\varnothing = 1,3$ cm), cel interior decorat cu o rețea fină de romburi, un alt decor identic apare pe marginea ruptă, cercurile mari fiind încadrate de trei cercuri mici, simple ($\varnothing = 0,4$ cm.), în partea opusă colțului se distinge un cadru semicircular, cu o linie perlată încadrată de două linii simple, piesa se adâncește semicircular, terminându-se cu plante stilizate având patru frunze, S VIII, □ 5 - 6, - 3,80 m., sec. XIV, inv. 16042, col. M.Ț.C.
7. Cep de butoiș în formă de cocoș stilizat ($5 \times 3,2$ cm.), partea superioară ușor aplatizată, este decorată pe o parte cu o mică pasăre care pășește, în timp ce partea opusă are imprimată stilizat litera M, cu capetele depărtate, partea inferioară ($h = 2$ cm.) are forma tronconică, perforată, cu marginile ușor lățite, S XIV, □ 2, - 1,95 m., sec. XV, inv. 16701, col. M.Ț.C.
8. Manșon decorativ de formă dreptunghiulară (5×2 cm.) decupat la o extremă sub forma unei diademe, S XVI, □ 3 - 4, - 1,35 m., sec. XVII (?), inv. 16695, col. M.Ț.C.
9. Lacăt confecționat din fier dar placat cu lamă de bronz ($4,3 \times 3 \times 1,7$ cm.), orificiu pentru cheie tubular ($\varnothing = 1,8$ cm., $l = 1,3$ cm.), cu ureche de prindere din bară semicirculară din fier ($\varnothing = 0,8$ cm., gr. = 2,8 cm.), S XI, □ 3, - 1,80 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 16408, col. M.Ț.C.
10. Cheiță ($L = 3,8$ cm.), ușor deformată, cu ureche trilobată, surmontată de o bilă, de tijă o desparte un inel, tija tubulară se termină cu o limbă de închidere ușor crestată, S V, □ 5, - 1,80 m., sec. XV - XVI, inv. 15121, col. M.Ț.C.
11. Teacă pentru cuțitaș de formă dreptunghiulară ($6,7 \times 2,5 \times 0,7$ cm.), partea superioară este puțin îngroșată, fiind decorată pe margini cu benzi de linii în relief, partea inferioară este îndoită din vechime, S XXII, □ 3, - 1,65 m., sec. XVII (?), inv. 17664, col. M.Ț.C.
12. Vârf de teacă de pumnal ($5,2 \times 1,2$ cm.), ușor deformată, în partea superioară decupată cu zimți, încadrată de o linie incizată și un decor geometric, S V, □ 5, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15122, col. M.Ț.C.
13. Aplică rotundă ($\varnothing = 3,8$ cm), ușor concavă, cu un buton central dintr-un nit, pe verso are

patru cuie de prindere îndoite, S VIII, □ 5, - 2 m., sec. XVII (?), inv. 15408/a, col. M.Ț.C.

14. Aplică rotundă ($\varnothing = 5,5$ cm), cu marginea ușor îndoită, decor alcătuit din patru cercuri în relief, concentrate pe marginea piesei, S V, □ 5, - 0,70 m., sec. XVII (?), inv. 15408/b, col. M.Ț.C.
15. Aplică rotundă ($\varnothing = 6,2$ cm), prevăzută cu trei nituri rotunde, ($\varnothing = 1,2$ cm) și două orificii ($\varnothing = 0,3$ cm), unul central, altul lateral, S XXIII, □ 3, - 1,70 m., sec. XVII (?), inv. 17732, col. M.Ț.C.

III.3.3.6. Piese de uz casnic

1. Vas complet turtit și rupt în mai multe bucăți, decor realizat prin linii incizate, curbe și hașuri, S VIII, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 16031, col. M.Ț.C.
2. Capac de vas sub forma unui turban ($\varnothing = 6,5$ cm., $h = 7,5$ cm., gr. = 0,1 cm.), S VII, □ 4, - 3,30 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16030, col. M.Ț.C.
3. Capac de vas sub forma unui turban ($\varnothing = 7$ cm., \varnothing gură = 4,2 cm., $h = 7$ cm., cu un orificiu în partea superioară ($\varnothing = 0,7$ cm.), S XII, □ 8, - 1,90 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16393, col. M.Ț.C.
4. Capac de vas ($h = 5,3$ cm.), cu margine retrasă ($\varnothing = 5,5$ cm) și un vârf cu o protuberanță care imită un turban, decorat la vârf cu linii oblice incizate, S XII, □ 1, - 1,20 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 16483, col. M.Ț.C.
5. Farfurie cositorită (\varnothing exterior = 15,8 cm., \varnothing interior = 10,5 cm., $h = 2$ cm., gr. = 0,1 cm.), cu fund circular, marginea ușor ridicată, decorate cu două linii drepte continue, incizate, pe fund sunt incizate patru cercuri grupate la distanțe diferite, S V, □ 5, - 1 m., sec. XVII, inv. 15409, col. M.Ț.C.
6. Fragment de capac de vas ($h = 5$ cm.), cu o margine dublu canelată ($\varnothing = 6,2$ cm), are un

orificiu central și o ureche laterală, S VII, □ 6, - 2,90 m., sec. XVII, inv. 15150, col. M.Ț.C.

7. Fragment de vas (6,3 x 2,7 x 0,2 cm.), se păstrează o urmă de buză (gr. = 0,8 cm.), S V, □ 4 - 5, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15127, col. M.Ț.C.
8. Tigaie (?) ($\varnothing = 36,5$ cm., gr. = 0,1 cm.), cu marginea ($L = 6$ cm.) ușor evazată spre exterior, îndoită în unghi drept, apoi din nou îndoită spre interior, are două mânere prinse cu ajutorul unor plăci fixate cu câte două nituri, inelele de prindere au secțiune pătrată (gr. = 0,5 cm.), în care sunt fixate alte inele ($\varnothing = 5$ cm) având secțiune pătrată (gr. = 0,6 cm.) și muchii teșite, S VI, □ 2, - 1 m., sec. XVII (?), inv. 15136, col. M.Ț.C.
9. Vas turtit (13 x 11 cm.) compus din două părți: una are forma unei calote semicirculare, decorată pe margini cu incizii, a doua având o serie de registre de mici găuri între benzi de metal cruțat, S X, □ 3, - 1,80 m., sec. XVII (?), inv. 15008, col. M.Ț.C.
10. Buză de caserolă ($\varnothing = 20$ cm., $L = 16$ cm.), păstrată fragmentar, margine supraînălțată, are o bordură lată de un centimetru, într-o extremitate se păstrează pornirea mânerului din fier, prins de corpul caserolei prin două nituri, S XXII, din profil, sec. XVII (?), inv. 17687, col. M.Ț.C.
11. Suport de recipient de formă circulară (\varnothing maxim = 10,6 cm., \varnothing minim = 8,7 cm.), la bază are o teșitură dreaptă spre exterior, S XXII, □ 1, - 1,55 m., sec. XVII (?), inv. 15008, col. M.Ț.C.

III.3.4. Piese din fier

III.3.4.1. Arme și accesorii militare. Muniție pentru arme albe și de foc

1. Spadă (L totală = 52,2 cm.), lama dreaptă, plată ($L = 41,7$ cm., l în partea superioară = 2,7 cm., l lângă gardă = 3,8 cm.) deteriorată din

- vechime pe unele porțiuni, vârf ascuțit, garda ($L = 8,6$ cm., $l = 0,8$ cm., gr. = $0,4$ cm.) este dreaptă, fiind perpendiculară pe capătul inferior al lamei, de gardă este lipit un inel de întărire și de protejare a mâinii de formă circulară ($\varnothing = 2,5$ cm), ușor îndoit din vechime, mânerul ($L = 9,7$ cm., $l = 1,6$ cm., gr. maximă = $0,9$ cm.) pornește din gardă, fiind rupt din vechime, lipsește butonul, S XII, □ 1, - 1,10, sec. XVI - XVII, inv. 16417, col. M.Ț.C.
2. Vârf de lance (L totală = $33,2$ cm.), tăiș filiform, lătit la bază ($L = 19,4$ cm., l maximă = $3,4$ cm.), tăișul se continuă cu un gât scurt ($L = 1,7$ cm.) urmat de o proeminență semicirculară ($\varnothing = 2,5$ cm) din care pornește tubul de înmănușare ($L = 11,5$ cm., $\varnothing = 2,9$ cm.) de care era prinsă hasta din lemn, S XII, □ 5, - 2,30 m., sec. XVI, inv. 16373, col. M.Ț.C.
 3. Vârf de suliță (L totală = 44 cm., $\varnothing = 3,2$ cm.), prevăzut cu tub de înmănușare, S XVIII, □ 2, - 2,30 m., sec. XVI, inv. 16920, col. M.Ț.C.
 4. Vârf de suliță fragmentar (L totală = $11,8$ cm., $\varnothing = 2,9$ cm.), prevăzut probabil cu tub de înmănușare, S XII, □ 4, - 0,80 m., sec. XVI (?), inv. 16359, col. M.Ț.C.
 5. Vârf de suliță fragmentar (L totală = $16,6$ cm., $\varnothing = 2,9$ cm.), partea superioară are secțiunea pătrată ($l = 0,7$ cm.) prevăzut cu tub de înmănușare, S IX, □ 3, - 1,60 m., sec. XVI - XVII, inv. 15909/a, col. M.Ț.C.
 6. Fragment de țeavă de flintă cu secțiune octogonală ($L = 12$ cm., $\varnothing = 2,1$ cm.), S IX, □ 1, - 1,90 m., sec. XVII (?), inv. 15888, col. M.Ț.C.
 7. Pinten, brațul drept păstrat fragmentar deschide o traiectorie semicirculară ($L = 4$ cm., $l = 0,6$ cm., gr. = $0,1$ cm.), brațul stâng de asemenea fragmentar ($L = 2,5$ cm., $l = 0,6$ cm., gr. = $0,1$ cm.), tija este de formă dreptunghiulară în secțiune ($L = 2,2 \times 0,6 \times 0,3$ cm.) se termină cu prelungirile care susțineau durița care lipsește, S XIV, □ 1, - 1,80 m., sec. XV - XVI, inv. 16682, col. M.Ț.C.
 8. Pinten cu brațele cu deschidere semicirculară ($L 1 = 5$ cm., $L 2 = 4$ cm.), unul dintre brațe păstrează în partea superioară nitul de fixare pe cismă cu cap circular ($l = 1,4$ cm., $\varnothing = 1,3$ cm.), S XVII, □ 4, - 2,40 m., sec. XVII, inv. 17026, col. M.Ț.C.
 9. Pinten cu brațele semicirculare egale ($9,5 \times 1,7 \times 0,2$ cm.), terminate cu nituri de fixare pe cismă din care se păstrează doar capul ($\varnothing = 1,3$ cm.), la îmbinarea brațelor există un al treilea nit, având aceleași dimensiuni, tija lipsește, S V, □ 4, - 0,70 m., sec. XVI, inv. 15021, col. M.Ț.C.
 10. Pinten cu brațele semicirculare ($L = 5,5$ cm.), acestea au la extremități câte o gaură pentru fixare ($\varnothing = 0,2$ cm.), tija are secțiune circulară ($\varnothing = 0,8$ cm.), durița lipsește, S V, □ 4, - 1,70 m., sec. XVI, inv. 15111, col. M.Ț.C.
 11. Vârfuri de săgeți, șapte piese ($L = 3,2 - 4,1$ cm.), erau prinse de hasta prin tub de înmănușare ($\varnothing = 0,4 - 0,8$ cm.), unele sunt îndoite din vechime, probabil de la folosire, S XV, □ 4, - 2,50 m., sec. XIII - XIV, inv. 16660, col. M.Ț.C.
 12. Bolț de arbaletă ($L = 11,7$ cm.), de formă circulară ($\varnothing = 3,1$ cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secțiune pătrată ($h = 2,7$ cm.), S XXII, □ 2, - 2,40 m., sec. XV, inv. 17690, col. M.Ț.C.
 13. Bolț de arbaletă ($L = 10,5$ cm.), de formă circulară ($\varnothing = 2,5$ cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secțiune pătrată ($h = 2,7$ cm.), S XVII, □ 2 - 3, - 2 m., sec. XV, inv. 17028, col. M.Ț.C.
 14. Bolț de arbaletă cu vârf barbelat ($L = 9,3$ cm.), de formă circulară ($\varnothing = 1,7$ cm.), în partea superioară are un vârf de formă tronconică cu secțiune pătrată ($h = 2,7$ cm.), se păstrează un mic fragment din lemnul hastei, S XVII, □ 1, - 4 m., sec. XV, inv. 17102/a, col. M.Ț.C.
 15. Ghiulea cu $\varnothing = 4$ cm., S VIII, □ 8, - 1,20 m., inv. 17102/b, col. M.Ț.C.

16. Ghiulea cu $\varnothing = 5$ cm., S XXII, □ 4, - 1,65 m., inv. 17229, col. M.Ț.C.
17. Ghiulea cu $\varnothing = 6$ cm., S XVII, □ 4, - 2,30 m., inv. 17201/b, col. M.Ț.C.
18. Ghiulea cu $\varnothing = 7$ cm., S XVII, □ 4, - 2,10 m., inv. 17201/e, col. M.Ț.C.
19. Ghiulea cu $\varnothing = 8$ cm., S XXII, □ 4, - 1,65 m., inv. 17729/e, col. M.Ț.C.
20. Ghiulea cu $\varnothing = 9$ cm., S XII, □ 8, - 1,60 m., inv. 16376, col. M.Ț.C.
21. Ghiulea cu $\varnothing = 10$ cm., S V, □ 3 - 4, - 0,60 m., inv. 15093, col. M.Ț.C.
22. Ghiulea cu $\varnothing = 12$ cm., S V, □ , - 2 m., inv. 15133/b, col. M.Ț.C.
23. Ghiulea cu $\varnothing = 13$ cm., S I, □ 6, - 0,70 m., inv. 16297, col. M.Ț.C.
24. Ghiulea cu $\varnothing = 15$ cm., S VIII, □ 9, - 1 m., inv. 15908, col. M.Ț.C.
25. Ghiulea cu $\varnothing = 16$ cm., S XV, □ 2, - 1,25 m., inv. 16678, col. M.Ț.C.
26. Ghiulea cu $\varnothing = 16,5$ cm., S XV, □ 1 - 2, - 1,30 m., inv. 16679, col. M.Ț.C.
27. Ghiulea cu $\varnothing = 25$ cm., S VIII, □ 4, - 1,50 m., inv. 15133/c, col. M.Ț.C.
28. Ghiulea cu $\varnothing = 26$ cm., S VIII, □ 3, - 1,40 m., inv. 15133/d, col. M.Ț.C.
29. Grenadă cu mâner cu $\varnothing = 8$ cm., S XV, □ 1, - 0,65 m., inv. 16674, col. M.Ț.C.
30. Proiectil de tun de mână (?) cu $\varnothing = 3,5$ cm., S XVII, □ 2, - 1,40 m., inv. 17018, col. M.Ț.C.

III.3.4.2. Accesorii vestimentare

1. Cataramă de formă dreptunghiulară (4,2 x 3,6 x 0,5), acul (L = 4 cm.) este prins de una din margini prin încolăcire, S XIII, □ 4, - 1,30 m., inv. 16295, col. M.Ț.C.
2. Cataramă de formă dreptunghiulară (4,9 x 4 x 0,9), S XVII, □ 2 - 3, - 2,35 m., inv. 17032/b, col. M.Ț.C.
3. Cataramă de formă elipsoidală (7,5 x 6 x 0,3), are bară mediană, S XVII, □ 1, - 2 m., inv. 17064, col. M.Ț.C.

4. Inel cu secțiune circulară ($\varnothing = 3$ cm., gr. = 0,4 cm.), S XVII, □ 4, - 3,40 m., inv. 17031, col. M.Ț.C.

III.3.4.3. Ustensile și unelte

1. Lacăt, blocul de formă dreptunghiulară (10 x 6,7 x 3,7 cm.), prezintă extensii mediane pentru a-i spori rezistența, gaura cheii este protejată de o extensie metalică în formă de inimioară, inelul are formă semicirculară (gr. = 2,3 x 1,7 cm.), S XXI, □ 5, - 1,40 m., inv. 17029, col. M.Ț.C.
2. Lacăt, blocul de formă semicirculară (4 x 2,5 cm.), gaura cheii este așezată lateral, inelul are forma dreptunghiulară cu gaura de prindere blocată cu o bară (gr = 1,5 x 1,5 cm.), S XXII, □ 2, - 1,50 m., inv. 17691, col. M.Ț.C.
3. Țâțână de ușă (12 x 2,5 x 0,2 cm.), în partea mediană are un oficiu de fixare, S XVII, □ 2, - 1,40 m., inv. 17019, col. M.Ț.C.
4. Întăritură de ușă (L = 25 cm.), în partea superioară, în cea mediană și în cea inferioară are trei protuberanțe decorative fragmentare, care pornesc din tija principală, una dintre ele este găurită, S XX, □ 3, - 1,75 m., inv. 17017, col. M.Ț.C.
5. Cheie (L = 18,3 cm.), partea superioară este lucrată în manieră gotică sub forma unui pătrat cu latura de 4,7 cm., așezat cu un colț pe tija semicirculară (L = 12,5 cm., $\varnothing = 1,7$ cm.) care se lățește puțin în partea inferioară, limba are forma dreptunghiulară, fără dinți (3,2 x 2,7 x 0,5 cm.), S VIII, □ 4 - 5, - 4,50 m., sec XV, inv. 15891, col. M.Ț.C.
6. Foarfecă (L totală = 23 cm.), lamele s-au lipit prin corodare (L = 14,5 cm., l = 2,6 cm, gr. = 0,4 cm.), mânerul este elipsoidal, păstrat doar parțial (gr. = 0,6 cm.), S VIII, □ 7, - 0,90 m., inv. 16298, col. M.Ț.C.
7. Cuțit de masă (L = 19 cm.), lamă cu un singur tăiș (L = 10,7 cm., l = 2 cm.), mâner cu miez din fier, căptușit cu lemn (8,3 x 2 cm.), pe ambele părți are patru mici proeminențe

- pentru fixarea prăselei, S VII, □ 4 - 5, - 3,45 m., inv. 15900, col. M.Ț.C.
8. Cuțit (L = 18 cm.), lamă cu un singur tăiș (L = 11,5 cm., l = 2,1 cm.) fără prăsea (6,5 x 2 cm.), S VI, □ 4, - 0,80 m., inv. 15130/c, col. M.Ț.C.
 9. Brici (L = 19 cm.), vârful lamei (14 x 2,1 x 0,1 cm.), tija (L = 5 cm, Ø = 0,5 cm.), este parțial ruptă din vechime, S VIII, □ 4, - 1,20 m., sec. XVII, inv. 15889, col. M.Ț.C.
 10. Lingură (L = 7,3 cm.), cupa alungită (l = 3,1 cm.), S I, □ 4, - 1,60 m., inv. 15039, col. M.Ț.C.
 11. Furculiță (L = 8,5 cm., l mâner = 1 cm.), dinții se păstrează fragmentar, S VII, □ 5, - 3 m., inv. 15904, col. M.Ț.C.
 12. Compas fragmentar, o tijă păstrată întreagă (L = 12,6 cm., l = 2,6 cm, gr. = 0,2 cm.), se subțiază puternic spre vârf, tija pandant este ruptă din vechime (L = 7,5 cm.), cele două tije sunt prinse cu un nit circular (Ø = 2,1 cm.), S I, □ 12, - 1,60 m., inv. 15033, col. M.Ț.C.
 13. Potcoavă (10,3 x 4 x 0,3 cm.), are șase găuri de fixare, S XVI, □ 3 - 4, - 1,40 m., inv. 16664, col. M.Ț.C.
 14. Piron (L = 6,6 cm.), cap pătrat (l = 2,3 cm.), ușor calotat în partea superioară, S VIII, □ 9, - 1,50 m., inv. 15897/b, col. M.Ț.C.
 15. Cui (L = 4,5 cm.), cap semisferic (Ø = 1,7 cm.), S VIII, □ 2, - 1,25 m., inv. 15885/a, col. M.Ț.C.
 16. Doagă pentru butoiș (Ø = 20 cm.), S XV, □ 2, - 1,25 m., inv. 16680, col. M.Ț.C.
 17. Doagă pentru butoiș (Ø = 26 cm.), S XVIII, □ 2, - 1,85 m., inv. 16919, col. M.Ț.C.
 18. Lamă de topor fragmentară, tăiș lat (10,2 x 6 cm., gr. = 0,8 cm.), gâtul rupt din vechime (l = 5,8 cm.), S XVII, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 17035, col. M.Ț.C.
 19. Lamă de topor, tăiș lat (8 x 4 cm., gr. = 0,6 cm.), gât scurt și gros (3 x 3 x 1,8 cm.), inelul de prindere la mâner are secțiune dreptunghiulară (4,5 x 3,2 x 0,4 cm.), S V, □ 4 - 5, - 1,20 m., inv. 15027, col. M.Ț.C.
 20. Lamă de toporaș, tăiș lat (3 x 1,6 cm., gr. = 0,3 cm.), gaura de prindere este circulară (Ø = 0,6 cm.) fiind practică în gât (3,4 x 2 x 1,7 cm.), S XI, □ 5, - 1,30 m., sec. XVII, inv. 16331, col. M.Ț.C.
 21. Toporaș (L totală = 9,9 cm.), partea superioară se îngustează într-un tăiș spre vârf (L = 3,6 cm., l = 0,9 cm., gr. = 0,3 cm.), gaura de prindere este circulară (Ø = 2,2 cm.), partea inferioară putând fi folosită la batere (L = 3 cm., secțiune pătrată = 0,7 cm.), S XVI, □ 3 - 4, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 16663, col. M.Ț.C.
 22. Bardă, lama de formă dreptunghiulară cu partea superioară și inferioară terminate semicircular (10 x 5 x 0,3 cm.), mânerul de fixare este sub forma unui peduncul (L = 6 cm., Ø maxim = 0,9 cm.), S VIII, □ 7, - 1 m., sec. XVII, inv. 16299/a, col. M.Ț.C.
 23. Dorn (L = 10 cm.), partea superioară are forma unei calote semisferice (Ø = 3 cm.), vârful are forma tronconică cu secțiunea pătrată (l = 1,4 cm.), S XXII, □ 3, - 1,70 m., sec. XVII (?), inv. 17688/a, col. M.Ț.C.
 24. Târâncop (L = 29,5 cm.), lama lătită în partea superioară (l maximă = 12,5 cm., l minimă = 6 cm.), gaura de prindere circulară (Ø = 2,7 cm.), partea superioară ascuțită (gr. = 2,8 cm.), S VIII, □ 2, - 1,90 m., sec. XVII, inv. 16299/b, col. M.Ț.C.
 25. Târâncop (L = 30,6 cm.), lama lătită în partea superioară (l maximă = 8 cm., l minimă = 4,7 cm.), gaura de prindere circulară (Ø = 3,3 cm.), secționată lateral din vechime, partea superioară ascuțită (gr. = 2,2 cm.), S XVII, □ 4, - 2,35 m., sec. XVII, inv. 17024, col. M.Ț.C.
 26. Sapă (L totală = 36,5 cm.), lama are formă romboidală (28 x 23,5 x 0,5 cm.), mânerul de prindere are forma dreptunghiulară (6 x 2,3 cm., gr. = 7,5 cm.), S XII, □ 5, - 2,25 m., sec. XVII, inv. 16416, col. M.Ț.C.
 27. Hârleț (L totală = 29 cm.), lama se îngustează în partea superioară (23 x 18 x 0,6 cm.),

mănerul de prindere fragmentar, S VIII, □ 7, - 1,60 m., sec. XVII, inv. 15912, col. M.Ț.C.

28. Seceră fragmentară (L = 28,5 cm.), lama în formă de arc de cerc (17,5 x 2,7, 0,4 cm.), mănerul era introdus într-un manșon din lemn (11 x 1,8 cm.), S XVI, □ 1, - 1,50 m., sec. XVII, inv. 16683, col. M.Ț.C.
29. Coasă (L = 42,8 cm.), lama curbată, locul de prindere este curbat, are un orificiu de fixare ($\varnothing = 0,3$ cm.), S VII, □ 4, - 2 m., sec. XVII, inv. 15139, col. M.Ț.C.
30. Rindea (L totală = 23,5 cm.), lama este de formă dreptunghiulară, extremele tăișului fiind rotunjite (23 x 4,2 x 0,3 cm.), mânerul sunt ascuțite în partea superioară (L = 6 cm.), S I, □ 10, - 2,50 m., sec. XVII (?), inv. 15087, col. M.Ț.C.
31. Daltă de tâmplărie (L totală = 21,5 cm.), lama fragmentară are forma unui sertăraș (l = 4,5 cm.), are două margini pentru evacuarea lemnului (l = 1,8 cm.), gr. = 0,5 cm.), mănerul (L = 18 cm.) se termină cu un cap circular ($\varnothing = 2,7$ cm.), S VIII, □ 7, - 1,50 m., sec. XVII (?), inv. 15897, col. M.Ț.C.

III.3.5. Piese din os

1. Aplică de carte din os, lucrată în manieră gotică, litera, un R, este înscrisă într-un chenar de formă dreptunghiulară, o margine este ruptă (3,5 x 1,7 cm., gr. = 0,2 cm.), partea inferioară a chenarului este mai lată (l = 0,4 cm.), fiind decorată cu o linie spiralată, încadrată de un al doilea chenar, hasta are nouă puncte de contact cu chenarul, în bucla literei există un mic orificiu de fixare pe copertă ($\varnothing = 0,1$ cm.), S XXI, □ 2, - 2,60 m., sec. XV, inv. 17666, col. M.Ț.C.
2. Piesă de forma unui fier de călcat, cu perforație mediană (8 x 3,3 x 2 cm.), S XVI, □ 3, - 1,25 m., inv. 16625, col. M.Ț.C.
3. Prăsea de cuțit fragmentară (5,2 x 1,5 cm.) cu două perforații, într-una se mai păstrează un

- cui din fier, decorată cu incizii oblice, prelungi, S XVI, □ 2, - 1,35 m., inv. 16720, col. M.Ț.C.
4. Fragment de prăsea de formă ușor semicirculară (L = 15,5 cm., l = 2,1 cm.), urme de la trei nituri din bronz, S XVII, □ 2, - 2,10 m., inv. 17103, col. M.Ț.C.
5. Prăsea de cuțit compusă din două părți (L = 8,5 cm.), extremitatea mănerului are o curbura ușoară, decorat prin incizii, cu benzi de linii ușor oblice, între care există cerculețe, S XVII, □ 1, - 2,20 m., inv. 17012, col. M.Ț.C.
6. Prăsea din os de ovicaprină (L = 8 cm.) perforată la un capăt, S XV, □ 1 - 2, - 1,80 m., inv. 16626, col. M.Ț.C.
7. Piată cu dinți bilaterali, fragmentar (6,6 x 4,4 cm., gr. = 0,2 cm.), nedecorat, o parte are dinți deși și subțiri (l = 0,1 cm.), alta cu dinți mai mari și mai rari (l = 0,3 cm.), S XIII, □ 3, - 1,30 m., sec. XVI - XVII, inv. 16410, col. M.Ț.C.
8. Muștiuc de lulea, formă circulară (L = 2,5 cm., $\varnothing = 1,3$ cm.), S XX, □ 4, - 1 m., a doua jumătate a sec. XVII, inv. 17132, col. M.Ț.C.
9. Patină din os de vită (L = 32 cm., l = 7 cm. la cap, 4 cm. la mijloc), cu ușoare urme de șlefuire, are două cuie din fier pentru prindere, S XV, □ 2 - 3, - 2,70 m., inv. 16686, col. M.Ț.C.
10. Mărgică de formă cilindrică (2,4 x 1,1 cm., $\varnothing = 0,5$ cm.), decorată cu linii incizate superficial, cinci la margini și trei în mijloc, între ele există o rețea de mici romburi neregulate, S I, □ 1, - 3,40 m., inv. 15079, col. M.Ț.C.
11. Obiect în forma unui cap de sfeșnic sau clopoțel (?) (6 x 2 cm.), S V, □ 2 - 3, - 0,80 m., inv. 15024, col. M.Ț.C.
12. Capăt de instrument (?) fragmentar (8 x 1,5 cm.), de formă curbată, cu secțiune semicirculară, cu decorații crestate, S VII, □ 6, - 2,80 m., inv. 15872, col. M.Ț.C.
13. Suport (?) de formă circulară (\varnothing total = 3 cm., \varnothing gaura interioară = 1,7 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,2 cm.), de pe marginea găurii se observă începutul unei proeminențe circulare, S XX, □ 2, - 2,60 m., inv. 17678, col. M.Ț.C.

14. Corn de bovidu sectionat la o lungime de 10 cm., S XIV, □ 3, - 1,60 m., inv. 16562, col. M.Ț.C.
15. Corn de bovidu cu urme de tăiere spre rădăcină (L = 14 cm.), S XV, □ 2, - 3,20 m., inv. 16644, col. M.Ț.C.
16. Fragment de corn de cerb cu urme de prelucrare, S XXI, □ 7, - 3 m., inv. 17649, col. M.Ț.C.
7. Ochi de geam fragmentar (5,2 x 1,7 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 9$ cm., pastă mată, marginile îndoite, S XVII, □ 2 - 3, - 2,60 m., sec. XV - XVI, inv. 17146/a, col. M.Ț.C.
8. Ochi de geam fragmentar (4 x 3,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 7 - 8$ cm., pastă semitransparentă, de culoare alburie, marginile îndoite, S XVII, □ 2, - 3,40 m., sec. XV - XVI, inv. 17146/b, col. M.Ț.C.
9. Ochi de geam fragmentar (4 x 0,9 cm., gr. = 0,1 cm.), pastă transparentă, S XVIII, □ 2, - 3 m., sec. XV - XVI, inv. 16894, col. M.Ț.C.
10. Fragment de vitraliu (3,5 x 2,6 cm., gr. = 0,3 cm.), dimensiunea inițială este greu de reconstituit, pastă albicioasă, pelicula de suprafață are culoare maro - închis, decorul este alcătuit din motive geometrice: pătrățele grupate în registre, alternate de trei linii paralele, S XVIII, □ 2, - 2 m., sec. XV - XVI, inv. 16899, col. M.Ț.C.

III.3.6. Piese din sticlă

III.3.6.1. Sticlăria de construcție

1. Ochi de geam fragmentar (7,5 x 3,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 9,5$ cm., pastă opacă, cu irizații brune, marginile răsfrânte, S VII, □ 8, - 2,20 m., sec. XV - XVI, inv. 15867/a, col. M.Ț.C.
2. Ochi de geam fragmentar (3,5 x 1 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 13$ cm., S VIII, □ 3 - 4, - 2,80 m., sec. XV - XVI, inv. 15867/b, col. M.Ț.C.
3. Ochi de geam fragmentar (4 x 1 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 9,5$ cm., pastă transparentă, marginile răsfrânte, S XVII, □ 2, - 2,35 m., sec. XV - XVI, inv. 17140, col. M.Ț.C.
4. Ochi de geam fragmentar (7 x 1,2 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 12$ cm., pastă de culoare maronie, marginile îndoite, S VIII, □ 8, - 1,90 m., sec. XV - XVI, inv. 15877, col. M.Ț.C.
5. Ochi de geam fragmentar (3,5 x 2,3 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 9 - 10$ cm., pastă semitransparentă, marginile îndoite, S XII, □ 3, - 2,40 m., sec. XV - XVI, inv. 16391, col. M.Ț.C.
6. Ochi de geam fragmentar (3 x 1,5 cm., gr. = 0,1 cm.), dimensiunea inițială $\varnothing = 9 - 10$ cm., pastă mată, de culoare alburie, marginile îndoite, S XII, □ 8, - 2,60 m., sec. XV - XVI, inv. 16722, col. M.Ț.C.

III.3.6.2. Piese de podoabă

III.3.6.2.1. Mărgele

1. Mărgică rotundă ($\varnothing = 1,1$ cm.), pastă de culoare brună, S VIII, □ 3, - 1,80 m., inv. 15865, col. M.Ț.C.
2. Mărgică poliedrică (1 x 0,8 cm.), perforată ($\varnothing = 0,25$ cm.), pastă de culoare portocalie, S XI, □ 5, - 1,50 m., inv. 16841, col. M.Ț.C.
3. Mărgică bitronconică, fragmentară, găurită ($\varnothing = 1,2$ cm., h = 1,1 cm.), S XV, □ 4, - 2,40 m., inv. 16699, col. M.Ț.C.
4. Bilă ($\varnothing = 1,1$ cm.), pastă cenușie, opacă, S XVII, □ 3, - 3 m., inv. 17139, col. M.Ț.C.

III.3.6.2.2. Brățări

1. Brățară fragmentară (L = 2,8 cm., l = 0,4 cm., gr. = 0,3 cm.) cu secțiunea dreptunghiulară, confecționată din pastă de culoare verde - albastruie, peste care s-au depus straturi de

culoare brun – deschis, galben și albastru, în alternanță cu linii transversale de culoare maro și albe, S V, □ 5 - 6, - 1 m., sec. XVII, inv. 15136, col. M.Ț.C.

2. Brătară fragmentară (L = 2,5 cm., l = 0,7 cm., gr. = 0,5 cm.) cu secțiunea dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, confecționată din pastă de culoare verde – albastruie, decorul este alcătuit dintr-o bandă galbenă peste care s-a aplicat pasta albă, foarte subțire, S V, □ 5 - 6, - 0,80 m., sec. XVII, inv. 15137, col. M.Ț.C.
3. Brătară fragmentară (L = 5 cm., l = 0,6 cm., gr. = 0,3 cm.) cu secțiunea dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, confecționată din pastă de culoare albastruie, decorul este alcătuit din două benzi șerpuitoare, care se întretaie în părțile curbate, culorile sunt galben – maroniu respectiv alb – cenușiu, S XXII, □ 1, - 1,75 m., sec. XVII, inv. 17685, col. M.Ț.C.

III.3.6.3. Vesela

III.3.6.3.1. Pahare

1. Fragment fund de pahar ($\varnothing = 5$ cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „piciorușe” alungite iar pereții cu „stropi” ușor conici, dispuși regulat, fundul ușor adâncit, pasta de sticlă este transparentă, S VIII, □ 6 - 7, - 0,60 m., sec. XIV - XV, inv. 15881, col. M.Ț.C.
2. Fragment fund de pahar ($\varnothing = 5,5$ cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „piciorușe” alungite, pasta de sticlă este transparentă, cu inflexiuni albastre, S XX, □ 1, - 4,10 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17040, col. M.Ț.C.
3. Fragment de pahar, se păstrează o parte a fundului (3,2 x 2 cm., gr. = 0,3 cm.), decor cu „piciorușe” alungite (l = 0,8 cm.), ușor înclinate, peretele păstrat este nedecorat, se păstrează o parte a buzei răsfrântă, partea ei superioară atingând corpul propriu-zis (\varnothing probabil = 5 - 6 cm.), în partea inferioară are o margine circulară excizată, pasta de sticlă este transparentă, cu irizații albastrii și galbene, S XXI, □ 7, - 2,25 m., sec. XV, inv. 17667, col. M.Ț.C.
4. Fragment fund de pahar (2 x 1,4 cm., gr. = 0,1 cm.), decorat cu „piciorușe” alungite ușor înclinate (l = 0,9 cm.), pasta de sticlă este transparentă, cu irizații albastrii, S XX, □ 2, - 3,95 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17041, col. M.Ț.C.
5. Fragment de talpă de pahar de formă circulară ($\varnothing = 5,5$ cm.), mijlocul adâncit în interior, pasta opacă de culoare cenușiu – deschis, S XX, □ 4, - 2,80 m., sec. XV - XVI, inv. 17158, col. M.Ț.C.
6. Fragment de buză de pahar (2,3 x 2,1 cm.) ușor evazată, are o bandă excizată semicirculară sub buză, pastă translucidă, cu irizații albastre și galbene, S XX, □ 1, - 2,50 m., sec. XV - XVI, inv. 17137, col. M.Ț.C.
7. Fragment de perete de pahar (3,5 x 2,8 cm., $\varnothing = 5,4$ cm.), decorat cu trei „stropi”, pastă de sticlă lăptoasă, cu irizații galbene, S XX, □ 1, - 3,10 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17043/a, col. M.Ț.C.
8. Fragment de talpă de pahar ($\varnothing = 8$ cm.), marginea îndoită până la atingerea începutului corpului propriu-zis, pastă albicioasă cu irizații maronii, S XXII, □ 4, - 2,10 m., sec. XV - XVI, inv. 17679, col. M.Ț.C.
9. Fund de pahar tronconic ($\varnothing = 8$ cm., h = 3 cm.), pastă transparentă (gr. fund = 0,8 cm., gr. pereți = 0,3 cm.), exteriorul decorat cu caneluri verticale (l = 0,7 cm.), S XI, □ 8, - 1,60 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16411/a, col. M.Ț.C.
10. Fund de pahar cu talpă (\varnothing tălpii = 6,3 cm., \varnothing piciorului = 4 cm., h = 3,5 cm.), pastă transparentă, (gr. fund = 0,7 cm., gr. pereți = 0,3 cm.), exteriorul decorat cu nervuri verticale (l = 0,6 cm.), fund ușor adâncit, talpa ușor evazată, S XI, □ 8, - 1,60 m., sec. XVII - XVIII, inv. 16414/b, col. M.Ț.C.
11. Picior de cupă (h = 7,5 cm., $\varnothing = 2,7$ cm.), partea superioară păstrează începutul corpului,

piciorul este arcuit, fațetat pentagonal, lătit la bază pentru talpă, pastă translucidă, S XX, □ 1, - 2,15 m., sec. XVII - XVIII, inv. 17156, col. M.Ț.C.

III.3.6.3.2. Flacoane (butelii)

1. Fragment de gură de butelie (3,7 x 2,8 cm.), evazată puternic (\varnothing gură = 6 cm., \varnothing gât = 2 cm.), sticla din pastă albicioasă (gr. = 0,2 cm.) a fost torsionată iar peste ea au fost lipite fire albastre, inegale ca grosime, S XX, □ 1, - 3,50 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17127, col. M.Ț.C.
2. Fragment de fund de butelie (\varnothing = 5,8 cm., h = 3,8 cm.), în interiorul bazei circulare mijlocul este puternic adâncit, pastă de culoare negricioasă, cu urme de ardere secundară, S XXI, □ 3, - 2,10 m., sec. XVI, inv. 17153, col. M.Ț.C.
3. Fragment de gură de butelie (\varnothing = 3 cm.), buza cu profil semicircular, pasta de culoare maroniu - cenușie, S XXI, □ 5, - 2,40 m., sec. XVI, inv. 17149/a, col. M.Ț.C.
4. Fragment de gură de butelie (\varnothing = 2,2 cm.), buza cu profil semicircular, pasta de culoare albicios - cenușie, S XXI, □ 5, - 2,40 m., sec. XVI, inv. 17149/b, col. M.Ț.C.
5. Fragment de gură de butelie (\varnothing = 3 cm.), buza cu profil semicircular, gât cilindric, subțiat, pasta de culoare albicios - cenușie, S XXI, □ 1, - 2,30 m., sec. XVI, inv. 17218, col. M.Ț.C.
6. Fragment de butelie, buza evazată (\varnothing = 3,3 cm.), gât cilindric scurt, corpul păstrat fragmentar este foarte bombat, pastă translucidă cu irizații albastre și gălbui, S XVIII, □ 3, - 0,70 m., sec. XVII, inv. 16925, col. M.Ț.C.
7. Gât de carafă (L = 9,2 cm., \varnothing = 3,3 cm.), gura ușor evazată, gât lung, se păstrează începutul corpului bombat, din partea inferioară a gâtului pornea un mâner, pastă de culoare

maro - verzui, S XVII, □ 1, - 3 m., sec. XVI (?), inv. 17151, col. M.Ț.C.

8. Fragment de fund de flacon (4,5 x 2,5 cm., h = 0,8 cm., \varnothing inițial = 6 cm.), marginea întoarsă pe dedesupt, confecționat din sticlă opacă, maronie, S VIII, □ 3 - 4, - 2,80 m., sec. XVII (?), inv. 15961, col. M.Ț.C.
9. Recipient de mici dimensiuni, de forma unui lăcrimar (sticlă de parfum ?) cu corp bombat, tronconic, bază puternic adâncită în interior, cu gât prelung și buză îndoită simplu, în unghi drept (\varnothing fund = 3,2 cm., h = 4,1 cm.), pastă translucidă, albicioasă, S VIII, □ 4, - 0,80 m., sec. XVII (?), inv. 15878, col. M.Ț.C.
10. Fund de recipient (\varnothing inițial = 5 - 6 cm.), cerc inelar pentru stabilitate, corpul bombat, pastă de culoare neagră, S XVII, □ 2, - 1,75 m., sec. XVII (?), inv. 15878, col. M.Ț.C.
11. Fragment de perete de recipient (gr. = 0,1 cm.), decor din benzi de linii excizate, late (l = 0,3 cm.), cu mici văluri în registre paralele, pastă de culoare neagră, S XVII, □ 3, - 2,60 m., sec. XV (?), inv. 17142, col. M.Ț.C.
12. Fragment de capac de sticlă (\varnothing inițial = 9 cm.), mijlocul are o parte circulară din care pornea butonul de prindere, corpul ușor vălurit, partea dinspre margine decorată cu „stropi” care înconjurau întreaga piesă, pastă translucidă, de culoare albă, cu irizații albastrii, S XXII, □ 2, - 2,35 m., sec. XVII (?), inv. 17674, col. M.Ț.C.

III.3.6.3.3. Boluri

1. Bol cu fund inelar, fundul este ușor deformat (\varnothing = 6,5 cm.), pastă de culoare roșie, cu nervuri aurii și negre (gr. = 0,2 cm.), S VII, □ 3, - 1 m., sec. XV - XVI, inv. 15880/a, col. M.Ț.C.
2. Fund de bol, se păstrează partea inelară (\varnothing = 4 cm.) cu marginile puternic îngroșate (l = 1,3 cm.), partea centrală este mult adâncită în

interior, se păstrează pornirea recipientului, pasta de culoare verzuie, S IV, □ 2, - 2,30 m., inv. 15880/b, col. M.Ț.C.

3. Fragment de bol (4,5 x 3,5 cm.), pasta de culoare cenușie, S XVI, □ 2, - 2,75 m., sec. XV (?) inv. 15880/c, col. M.Ț.C.
4. Fragment de bol (?) (4 x 3 cm., gr. = 0,1 cm.), în partea superioară are un inel de sub care pornește corpul bombat, pastă de culoare maronie, S XXII, □ 3, - 3 m., sec. XVII - XVIII, inv. 17669, col. M.Ț.C.

III.3.7. Piese din piatră

III.3.7.1. Piese utilitare

1. Cute de formă alungită (L = 17,5 cm., l = 2,2 - 4 cm., gr. = 1,9 cm.), are muchiile ușor teșite de la folosire, S X, □ 3, - 3,30 m., sec. XIV - XV, inv. 16838, col. M.Ț.C.
2. Cute de formă dreptunghiulară (L = 24,5 cm., l = 4,5 cm., gr. = 2 cm.), are muchiile ușor teșite de la folosire, capetele fiind rotunjite, S VIII, □ 4, - 1,90 m., sec. XV (?), inv. 16008, col. M.Ț.C.
3. Cute de formă dreptunghiulară (L = 26,5 cm., l = 4,5 cm., gr. = 2,5 cm.), are muchiile ușor teșite de la folosire, S XVII, □ 2, - 2,90 m., sec. XV (?), inv. 17111, col. M.Ț.C.
4. Râșniță de mână (\varnothing = 33 cm., gr. = 8,6 cm.), orificiul central (\varnothing = 10 cm.), S XVI, □ 1, - 2,30 m., sec. XVII, inv. 16397, col. M.Ț.C.
5. Râșniță de mână fragmentară (\varnothing = 34 cm., gr. = 7,5 cm.), orificiul central (\varnothing = 8,5 cm.), S VII, □ 5, - 3,50 m., sec. XVII, inv. 16036, col. M.Ț.C.
6. Râșniță de mână fragmentară (\varnothing = 43 cm., gr. = 6 cm.), orificiul central (\varnothing = 9 cm.), S XVII, □ 4, - 3,10 m., sec. XVII, în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.
7. Râșniță de mână fragmentară (\varnothing = 54 cm., gr. mijloc = 12 cm., gr. margine = 10 cm.), orificiul central (\varnothing = 9,5 cm.), S XV, □ 2, -

2,30 m., sec. XVII, în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.

8. Creuzet pentru turnat metale, fragmentar (se păstrează jumătate din piesă, \varnothing = 11 cm., \varnothing interior = 8,7 cm., gr. la bază = 3,1 cm., gr. pereți = 2,3 cm.), în interior se observă urme de la metalul topit, S IV, □ 1, - 0,60 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 15097, col. M.Ț.C.
9. Cremene de formă alungită, ușor conică (L = 8,5 cm.), bază lisă, circulară (\varnothing = 3,2 cm.), partea superioară este rotunjită, S XI, □ 6, - 1,20 m., inv. 16368, col. M.Ț.C.
10. Dală de marmură fragmentară (15 x 8 cm., gr. = 2,5 cm.), culoare roșiatică, S I, □ 3, - 3 m., ante sfârșitul sec. XIII, inv. 15129, col. M.Ț.C.
11. Dală de marmură fragmentară (21 x 9,5 cm., gr. = 2,5 cm.), culoare alb - cenușiu, S XV, □ 2, - 2,80 m., ante sfârșitul sec. XIII, inv. 16590, col. M.Ț.C.
12. Lespede din piatră (43 x 41 cm.), pe una dintre fețe care a fost șlefuită a fost zgâriat cu un dorn metalic un joc de moară, S XXI, □ 3, - 1,50 m., în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.

III.3.7.2. Piese de utilitate militară

1. Fragment de gresie (4 x 3,1 x 1 cm.) utilizat ca tipar de turnat plumbi pentru mulinetă, are două orificii semisferice (\varnothing = 1,3 cm.), S IX, □ 6, - 1,35 m., sec. XVI - XVII (?), inv. 15875, col. M.Ț.C.
2. Proiectil de praștie (\varnothing = 6,2 cm.), S XX, □ 2, - 2 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17393, col. M.Ț.C.
3. Proiectil de praștie (\varnothing = 6,5 cm.), S XX, □ 2, - 3,95 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 17136, col. M.Ț.C.
4. Ghiulea (\varnothing = 13 cm.), S VII, □ 5, - 3 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 16009/a, col. M.Ț.C.
5. Ghiulea (\varnothing = 21 cm.), S XV, □ 3, - 2,30 m., ante mijlocul sec. XV, inv. 16009/b, col. M.Ț.C.

III.3.7.3. Piese de arhitectură

III.3.7.3.1. Piese de factură romanică

1. Fragment semicircular (10,5 x 4 x 4,3 cm.), cioplit sumar în forma unei împletituri, S VIII, □ 3 - 4, - 4,10 m., sec. XII - XIII, inv. 15844, col. M.Ț.C.

III.3.7.3.2. Piese de factură gotică

1. Fragment de nervură de fereastră (11 x 7 x 2,3 cm.), S XIII, □ 1, - 1,40 m., sfârșitul sec. XIV - începutul sec. XV, inv. 16349, col. M.Ț.C.
2. Fragment de profilatură de formă hexagonală (10 x 4,3 x 4 cm.), la bază profilatura are două mici șanțuri, cele șase laturi având câte 1 cm. în două cazuri, respectiv 1,5 cm. la celelalte patru laturi, pe o parte se păstrează țesătură cu care se continua piesa, având unghiul drept și lățimea de 1,5 cm., S XIV, □ 5, - 2,60 m., sec. XV, inv. 16633, col. M.Ț.C.
3. Fragment de ancadrament gotic sculptat; în partea superioară are un bolț metallic de prindere (fixare), (90 x 40 x 20 cm.), Bastionul Ciunt, poziție secundară, sec. XV, inv. 22337, col. M.Ț.C.
4. Fragment de nervură gotică (100 x 40 x 30 cm.), Bastionul Ciunt, poziție secundară, sec. XV, inv. 22181, col. M.Ț.C.
5. Fragment mulară (?) gotică (60 x 40 x 20 cm.), Bastionul Ciunt, poziție secundară, sec. XV, inv. 22240, col. M.Ț.C.
6. Fragment ancadrament gotic (60 x 30 x 20 cm.), Bastionul Ciunt, poziție secundară, sec. XV, inv. 22092, col. M.Ț.C.
7. Fragment ogivă gotică (80 x 40 x 30 cm.), Bastionul Ciunt, poziție secundară, sec. XV, inv. 22028, col. M.Ț.C.

III.3.7.3.3. Piese de factură renașcentistă

1. Fragment de canat de poartă cu partea dreaptă decupată prin șanțuri și retrageri succesive (L = 103 cm., l = 40 cm., gr. în partea neprelucrată = 14 cm., gr. locurilor prelucrate = 20, 7,5, 8 și 4,5 cm.), în partea laterală în locul neprelucrat, a fost incizată o inscripție: JO. BOER/ 1589, probabil ulterior montării piesei, S I, □ 21, - 1,20 m., a doua jumătate a sec. XVI, în lapidarul M.Ț.C., col. M.Ț.C.
2. Fragment de ancadrament, posibil tor de ușă (L = 11,5 cm., l = 11 cm.), partea prelucrată alternează suprafețe drepte cu altele semicirculare, S VIII, □ 7 - 8, - 1 m., prima jumătate a sec. XVI, inv. 15926/b, col. M.Ț.C.
3. Fragment de ancadrament de tor de ușă (L = 28 cm., l = 20 cm., gr. = 13 cm.), partea prelucrată alternează margini plate cu țesături semicirculare, S I, □ 21, - 1,30 m., prima jumătate a sec. XVI, inv. 15101, col. M.Ț.C.
4. Fragment de ancadrament (pervaz ?), cu o latură plată și una semicirculară (L = 11 cm, l = 6 cm., Ø = 3,2 cm.), S I, □ 6 - 7, - 3 m., sec. XVI, inv. 15075, col. M.Ț.C.
5. Fragment de profilatură realizată din stuc (L = 13,5 cm, l = 7 cm., gr. = 5 cm.), partea prelucrată are o formă semicirculară, S VIII, □ 3, - 1 m., sec. XVI, inv. 15934/a, col. M.Ț.C.
6. Fragment de profilatură realizată din stuc (L = 13,5 cm, l = 7 cm., gr. = 5 cm.), partea prelucrată are suprafețe semicirculare, alternate cu șanțuri înguste, S VIII, □ 3, - 1 m., sec. XVI, inv. 15934/b, col. M.Ț.C.
7. Fragment de ancadrament de ușă (L = 1,40 m., l = 0,60 m., gr. 0,30 m.), Bastionul Ciunt, în poziție secundară, sec. XV - XVI, inv. 22142, col. M.Ț.C.
8. Fragment profilatură cu țesătură laterală (L = 0,70 m., l = 0,40 m., gr. 0,30 m.), Bastionul Ciunt, în poziție secundară, sec. XV - XVI, inv. 22150, col. M.Ț.C.

IV.

Calători străini despre Cetatea Oradea (secolele XIII – XVII)

Am adăugat, la finalul analizei noastre asupra cetății orădene, o privire mai degrabă succintă, asupra informațiilor provenite din cronicile medievale care descriu fortăreața și orașul de pe malurile Crișului Repede. Întinse pe aproape întregul interval de timp analizat în capitolele anterioare, secolele XI/XII – XVII, aceste informații sunt de multe ori extrem de lacunare, cu excepția câtorva. Atenția călătorilor străini, între care deosebim prelați cu diferite niveluri intelectuale, ingineri constructori militari, soli și diplomați sau însoțitori ai armatelor turcești care au asediat cetatea, s-a îndreptat cu precădere asupra puterii defensive a fortăreței, a clădirilor din interior, a șanțului de protecție, multe narate în contexte dramatice legate de invaziile și deja amintitele asedii ale cetății.

Un alt motiv al trecerii în revistă a acestor mărturii este tocmai întinderea lor temporală extremă, realitate care a permis să avem descrieri atât a primei fortificații ridicată din pământ și o palisadă, distrusă cu prilejul invaziei tătare din anul 1241, cât și a celei medievale, din piatră, sau a impresionantei cetăți bastionare, finalizată la începutul secolului al XVII-lea. Cronicile tuturor acelor care s-au perindat în evul mediu pe la Oradea completează în mod fericit stampele de epocă ce ne-au înfățișat cetatea și

orașul. În fine, cercetările arheologice întreprinse în aici în ultimii ani au confirmat, de cele mai multe ori, narațiunile călătorilor din evul de mijloc.

Un eveniment tragic, al jumătății secolului al XIII-lea, a oferit prilejul neașteptat de a nara descrierea cetății orădene. Evenimentul a fost tocmai prima mare încercare din istoria orădenilor: asaltul oștilor tătare din primăvara anului 1241, care au provocat prăpăd în întreg arealul central – european. Puține orașe transilvane au avut șansa de a păstra descrieri, fie și sumare, de la începuturile lor medievale, iar Oradea se află printre privilegiați, grație unui călugăr ambițios, dornic de a urca pe treptele demnităților catolice. Rogerius, pe numele său adevărat Rogero di Puglia, a fost cel care, surprins la Oradea de către una dintre coloanele invadatorilor mongoli, dar scăpat cu viață, a redactat faimosul poem în limba latină cu titlul complet: *Epistola magistri Rogerii in miserabile carmen supra destructione regni Hungariae per tartaros facta* – *Epistola magistrului Rogerius sub forma unui cântecde jale cu privire la distrugerea de către tătari a regatului Ungariei*¹. Legat de Oradea, informațiile au fost

¹ G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de jale de Rogerius*, ediție anastatică, îngrijită și cuvânt înainte D. Marta, Oradea, 2006, *passim*.

notate în capitolul XXXIV intitulat: Cum au cucerit Tătarii Oradea și cum au înaintat spre Podul lui Thoma și în alte părți (*Quomodo tartari Waradiensem civitatem expugnauerunt et quomodo amplius ad Pontem Thome et alias processerunt*). Călugărul italian, după ce subliniază faptul că în regatul maghiar, Oradea era o „cetate foarte vestită”, continuă prin a semnală faptul că „fortăreața este dărâmată dintr-o parte și ne-am pus să o reparăm cu un zid gros, pentru ca, dacă n-am fi putut să rezistăm în cetate, să avem un refugiu în fortăreață”². Informația, extrem de prețioasă, relevă o realitate puțin cunoscută: orașul propriu-zis era la rândul-i fortificat, în mod sigur, cu un sistem alcătuit dintr-un val de pământ cu palisadă, iar cetatea (fortificația în text) avea, cel puțin în anumite părți, ziduri din piatră, care au necesitat o grabnică reparație. În final, într-o primă fază a atacului, orașul a fost în întregime ars dar cetatea a rezistat.

Descrierea care urmează oferă din nou amănunte prețioase despre cetate și modul cum ea a fost în final cucerită și distrusă: „Și, astfel, cei din fortăreață credeau că s-au retras (tătarii n.n.) din cauza tăriei castrului lor. Căci era întărit acest castru cu șanțuri adânci și deasupra zidurilor cu turnuri de lemn și se găseau înăuntru mulți soldați prevăzuți cu platoșe.....În zorii unei zile însă, tătarii, despre care nu se putea ști unde sunt, dând buzna peste ei, i-au măcelărit pe toți câți n-au putut să se refugieze în fortăreață. Și după ce au înconjurat în grabă și din toate părțile fortăreața, au așezat în fața zidului celui nou șapte mașini de război și n-au încetat a arunca în zidul cel nou pietre, și ziua și noaptea, până ce el n-a fost cu totul dărâmat. Și după dărâmarea turnului și a zidului, făcându-se loc de intrare, s-au năpustit în fortăreață, unde au prins pe soldați, pe canonici și pe toți câți nu fuseseră uciși în timpul cuceririi fortăreței. Doamnele însă și domnișoarele și fetele nobililor au voit să se retragă în biserica lor catedrală.... Și fiindcă n-au putut să intre îndată în biserica lor catedrală, au pus foc și au

ars tot ce era în biserică....După aceea au răscolit cu totul mormintele sfinților....”³.

Cercetările arheologice recente au reușit să surprindă în câteva dintre secțiuni cetatea secolului al XIII-lea, dar numai prin părți ale valului de pământ și urme ale palisadei. Existența unor porțiuni de zid în ansamblul timpuriu orădean este foarte posibilă, analogii existând în câteva cazuri în zona central-europeană dar și în Transilvania. Ca un argument suplimentar, putem aduce în discuție tocmai originea italiană a călugărului apulian, care în peregrinările sale prin peninsula a văzut cu siguranță numeroasele cetăți ridicate în piatră, într-un areal care a devansat cu cel puțin un secol construcțiile de același gen din spațiul nostru geografic. O altă mărturie prețioasă este legată de catedrala episcopală din cetate, care adăpostea rămășițele pământești ale regelui Ladislau I, sanctificat în anul 1192, catedrală ridicată în stil romanic și a cărei urme au fost identificate în săpăturile arheologice de la finele secolului al XIX-lea și începutul celui următor,

Distrugerile masive provocate de tătari la 1241 au necesitat un amplu efort de reconstrucție, bazat pe o nouă concepție strategică și defensivă în privința cetății. Începută probabil chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, noua cetate de la Oradea a fost ridicată exclusiv din piatră, cu o poartă flancată de turnuri, cu cortine flancate de asemenea de alte turnuri, protecția exterioară fiind asigurată de un masiv șanț cu apă. Catedrala interioară și palatul episcopal, ridicate în stil gotic, ultimul beneficiind și de o fază renașcentistă timpurie, i-au impresionat pe vizitatori, mărturiilor lor fiind convergente în acest sens. Întregul ansamblu a rezistat până în primele două decenii ale secolului al XVII-lea, când la porunca principelui Gabriel Bethlen (1613 – 1629), complexul medieval, parțial dezafectat, a fost complet demolat. Din nou trebuie amintit faptul că cercetările arheologice recente confirmă în mare parte descrierile călătorilor contemporani⁴.

³ Ibidem, p. 83.

⁴ A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002,

² Ibidem, p. 81.

Călugărul dominican Petrus Ransanus, originar din Sicilia, a fost trimis în anul 1488 ca ambasador la curtea regelui Matia Corvinul de către papa Sixt al IV-lea. În atmosfera umanistă de la curtea regelui maghiar, a redactat o istorie a Ungariei, publicată la Basel la aproape șapte decenii de la redactare: *Epitome rerum Hungaricarum velut per indices descripta, auctore Petro Ransano, apud Mathiam regem olim triennium legato....*⁵. În capitolul legat de descrierea Transilvaniei, Ransanus norează că în comitatul Bihor „în care se găsește orașul Oradea (Varadinum opidum), vestit pentru biserica în care este mormântul sfântului trup al fericitului Ladislau. În fruntea acestei biserici stă Joannes Bocnius, bărbat cu mintea ascuțită, cu multă știință de carte și cu foarte multă experiență în multe lucruri....A clădit cetatea inexpugnabilă a Oradei, a cărei zid uriașe precum și turnurile și locuințele foarte încăpătoare....arată destul de limpede măreția sufletească a celui ce le-a întemeiat....”⁶.

Faimosul cronicar de origine română, Nicolaus Olahus, ajuns la apusul vieții episcop de Zagreb și primat al Ungariei, în calitate de arhiepiscop de Strigoni, a alcătuit în anii 1537 – 1538 o lucrare istorico – etnografică intitulată *Hungaria*. Alături de numeroasele informații legate de Transilvania, Țara Românească și Moldova, umanistul, care și-a făcut o parte din studii la Oradea, punctează în câteva rânduri înfățișarea cetății de pe Crișul Repede: „.....spre răsărit este orașul Oradea, reședința episcopului, strălucită prin biserica sa catedrală, mormântul Sfântului Ladislau, regele vestit prin minunile sale, precum și al împăratului Sigismund....Cetățuia sa atrage privirile, ba cu statuia ecvestră de bronz a Sfântului Ladislau de o masă uriașă, ba cu măreția edificiilor pe care le-a ridicat episcopul Sigismund Turzo, fostul meu ocrotitor”⁷.

Notarul sas Georg Reicherstorffer, ajuns, după înfrângerea oștilor regatului Ungariei la Mohács de către turci, în anul 1526, la curtea împăratului austriac Ferdinand I, este trimis de către acesta ca sol la curtea „autoîncoronatului” nou rege al Ungariei, Ioan Zápolya, rival al habsburgului, dar și în Moldova lui Petru Rareș, lasă în lucrarea sa *Corographia Transylvaniae*, publicată în anul 1550 la Viena, puține dar prețioase mărturii despre Oradea: „Sus-numitul oraș Oradea este foarte mare, așezat în câmp, fără a fi înconjurat de nici un fel de ziduri de apărare. Aici locuiește fratele George, tezaurarul Transilvaniei și episcopul acestei eparhii și ține în puterea sa o cetățuie însemnată, clădită cu mare cheltuială și întărită cum nu se poate mai bine, unde sfântul Ladislau, răposatul rege al Ungariei de fericită pomenire, își are mormântul său, făcut frumos din marmură și vrednic de un principe atât de mare”⁸.

Padovanul Francesco della Valle, aflat în slujba unuia dintre dogii Veneției, dar mai ales în alaiul unui misterios personaj aflat la Constantinopol, Aloisio Gritti, implicat și în urzelile politicii turco – habsburgice, ne-a lăsat o narațiune despre călătoriile sale din anii 1532 – 1534 în Țara Românească și Transilvania, care punctează și realitățile orădene: „Oradea este un oraș mic așezat în câmpie, fără nici un fel de ziduri sau alte întărituri de orice fel, și este o episcopie de cea mai mare însemnatate....Are în acest oraș un castel, o clădire puternică și foarte frumoasă, în care se află locuința episcopului și biserica parohială”⁹.

Un alt italian, Giovan Andreea Gromo, născut la Bergamo, dar pelerin pe la curțile multor capete încoronate, ajunge în jurul anului 1564 și la curtea transilvană a principelui Ioan Sigismund, unde se pare că a urcat până la demnitatea de comandant al oștilor din garda principelui. Descrierile lăsate în manuscris și păstrate la Biblioteca Națională din Florența: *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano*

⁵ *** Călători străini despre țările române, București, vol. I, 1968, p. 435.

⁶ Ibidem, p. 437 – 438.

⁷ Ibidem, p. 495.

⁸ Ibidem, p. 212.

⁹ Ibidem, p. 326; este vorba de palatul și catedrala episcopală din interiorul cetății.

ed di tutte le cose notabili desso regno, au fost publicate mult mai târziu¹⁰. Notațiile sale despre Oradea sunt mult mai consistente decât a predecessorilor. Să mai menționăm doar faptul că Gromo a fost ultimul călător străin care, vizitând Oradea, a văzut doar ansamblul medieval care, puțin timp după aceea (1569), va fi încadrat pentru o perioadă de câteva decenii de cetatea bastionară aflată în construcție: „Aici aflăm mai întâi cetatea Oradea (citta di Varadino), așezată la intrarea văii.... Înăuntrul orașului se găsește o construcție uriașă a unei cetăți cu cazărni încăpătoare. Ea este socotită foarte tare din cauza zidurilor groase și puternice, a șanțului bun, cu o contraescarpă și un terasament larg de pământ, pe care îl are pe dinăuntru, de formă aproape ovală, dar fără flancuri de vreo ispravă. De asemenea e înzestrată cu un număr mare de tunuri, care sunt însă toate vechi și în stare proastă.... Acolo se află și catedrala din care niște calvini voiau să distrugă o seamă de tablouri frumoase și de altare.... Înăuntrul acelei cetăți se găsește splendidul mormânt al regelui Ladislau, lucrat în întregime din cele mai frumoase marmuri sculptate cu măiestrie....”¹¹.

Schimbările politice dramatice din intervalul 1526 – 1552 din arealul central – european (înfrângerea regatului Ungariei la Mohács în 1526, transformarea Budei în pașalâc, în 1540, cucerirea Banatului de către turci, la 1552), au pus în fața clasei conducătoare a tănărului principat transilvănean (1541) probleme de orientare politică spre unul dintre eternii rivali, otoman sau austriac, dar și găsirea unor resurse materiale considerabile pentru a consolida militar țara. În acest context a debutat marele șantier de la Oradea, care în decurs de aproximativ cinci decenii a transformat radical cetatea de aici, loc obligatoriu de trecere a oștilor de orice fel către centrul țării, oferind principatului cea mai mare fortificație bastionară, comparabilă cu multe realizări similare din apusul Europei. Cunoscuți drept cei mai buni arhitecți militari ai momentului, italienii s-au implicat masiv în ridicarea

acesteia; în acest context este de la sine înțeles faptul că majoritatea informațiilor despre noua cetate provin de la ei. Li s-au adăugat și cronicarii turci care au însoțit armatele lor în cele două mari asedii din anii 1598 și 1660.

Francezul Pierre Lescalopiere, parizian dar cu studii la Universitatea din Padova, va fi primul occidental care, în trecere prin Transilvania, va aminti de noua cetate bastionară aflată în construcție (1574). Interesantă ne apare presiunea otomană venită de la cel mai înalt nivel asupra căpitanului cetății, Cristofor Báthory, de a opri lucrările la unul dintre bastioane: „Ei se duceau la Oradea Mare, să-l găsească pe fratele principelui din ordinul expres al sultanului, pentru a pune capăt întăriturilor pe care le făcea acolo și despre care sultanul spunea că ar fi o lucrare spre vătămarea și înfricoșarea garnizoanelor turcești care erau în Ungaria în partea aceea”¹².

Antonio Possevino a fost primul călător italian care a trecut pe la Oradea în faza „mijlocie” a ridicării cetății bastionare. Diplomat iscusit, catolic fervent dar și om bine instruit, Possevino va ajunge în Transilvania, prilej cu care va stăruie pe lângă Ștefan Báthory, principe ardelean dar și rege al Poloniei, să înființeze un colegiu iezuit la Cluj, ca o contracarare a masivei influențe pe care Reforma o avea deja în principat. În lucrarea sa *Transilvania*, elaborată la un an după ce a petrecut o lună și jumătate pe aceste meleaguri (1583), au fost inserate și scurte pasaje referitoare la Oradea, inclusiv informații concrete legate de instituția căpitaniei cetății: „Celălalt căpitan comandă spre Ungaria și spre turci la Oradea, oraș mândru, deși fără ziduri, cu o cetățuie vestită și mare și împrejmuită cu ziduri. Acest căpitan are de obicei cam 800 de oameni călare și tot atâția pedestri; de el ascultă toți cei care se află în acel ținut și care au bunuri, fie că sunt nobili, sau stăpâni, sau oameni de rând”¹³.

¹² Edith Dumitrașcu, *Oradea medievală văzută de călători străini și cronicari turci (sec. XIV – XVI)*, în *Semicentenarul Partidului Comunist Român în Bihor, Oradea, 1971*, p. 344.

¹³ *** *Călători străini despre țările române*, București, vol. II, 1970, p. 555.

¹⁰ *Ibidem*, București, vol. II, 1970, p. 312.

¹¹ *Ibidem*, p. 331.

Asediul cetății Oradea, din toamna anului 1598, a fost fără îndoială un eveniment memorabil, care a suscitat un interes major pentru toate cele trei entități statale direct interesate: Imperiul otoman, cel habsburgic, în stăpânirea căruia se afla în acel moment cetatea, după renunțarea lui Sigismund Báthory la tronul principatului și bineînțeles Transilvania, pe banii căreia fusese ridicată.

Asediul otoman, început relativ târziu și nefinalizat cu o victorie, a fost descris, printre alții, și de doi cronicari turci, Mehmed bin Mehmed, în a sa *Cronică aleasă și informativă*, respectiv Ibrahim Pecevi. Fără a intra în amănunte privind descrierea înaintării trupelor turcești și a aliaților săi tătari, ambii cronicari au subliniat trănicia cetății („Ei au reușit să se întâlnească în apropiere de mai sus arătata cetate, una din fortărețele puternice ale craiului Transilvaniei Fiind bine păzită și de multă vreme neatacată de nimeni, împrejurimile ei erau înfloritoare și prospere”) ¹⁴.

Prima descriere cu adevărat exhaustivă a noii cetăți a aparținut, firește, unui prestigios inginer militar italian, contele Giovan – Marco Isolano, care a sosit la Oradea în preziua organizării asediului otoman, în 23 septembrie 1598. Fără a dispune de resursele necesare unei îmbunătățiri rapide a capacității defensive a cetății, italianul, care deținea și funcția de ofițer în armata imperială austriacă din Ungaria Superioară, a sesizat în raportul întocmit și unele neajunsuri ale fortificației, încă neterminate: „Azi dimineață am sosit în această cetate și îndată după prânz am fost să recunosc fortăreața și pe dinăuntru și pe dinafară, care – ca să zicem așa – este un haos destul de mare de cinci bastioane, dar cu mult inferioară celei de la Győr, atât ca mărime cât și ca bunătate din toate celelalte privințe. Are bastioanele făcute în diverse feluri și în cea mai mare parte neumplute cu pământ, dar toate fortificate cu zid, afară de unul care e refăcut cu totul de jur împrejur cu palisadă. Curtinele nu au nici ele aproape nici un val. Șanțul e destul de lat dar inegal, în unele locuri având 40 de pași, în

unele ceva mai mult, în altele ceva mai puțin. Contraescarpa e foarte scundă, neavând în unele locuri nici două picioare și în puține locuri cel mult cinci ori șase, în așa fel încât incinta este descoperită în afară până jos. Însă chiar dacă această fortăreață are cusururile acestea, și încă altele, pe care ar fi prea lung să le arăt, mi se pare că ea poate fi apărută onorabil câțva timp, folosind unghere de retragere potrivite ce se pot face datorită unei împrejurimi vechi, mai ales că e înlăuntrul împrejuririi noi (chiar dacă e fără mare însemnătate) ¹⁵, precum și în alte feluri, și fiind bastioanele aproape goale, se va putea mai bine face față focurilor de minare și toate acestea se vor face dacă se vor procura lemnele și materialele la timp. Se poate scoate o mare cantitate din jurul șanțului, unde arborii, casele și gardurile vii și grădinile ajung peste șanț de jur împrejurul fortăreței, și dacă nu se vor îndepărta ar putea să înlesnească operațiunile de apropiere ale dușmanului ¹⁶. Aspre considerații despre o cetate care a costat imens bugetul principatului transilvan!

Pastorul german Conrad Iacob Hildebrandt a fost, prin repetatele lui călătorii în Țările române, în anii 1656 – 1658, unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestor meleaguri. În opera sa, un jurnal în fapt, a folosit numeroase izvoare, unele mai târzii călătoriilor sale, dovadă că adnotatul său jurnal a fost completat ulterior cu texte abundente, copiate din alte cronici. Cetatea Oradei a avut parte în lucrarea sa de o astfel de descriere, prima aparținându-i, datată în vara anului 1658, și o alta intrapolată în text, datorată lui Ioan Bethlen, fost cancelar al Transilvaniei, datată în anul 1664 și intitulată *Rerum in Trasylvania ab a. 1629 – 1663 gestarum epitome sive libri* ¹⁷. Hildebrandt a fost primul călător care a descris fortificația orădeană

¹⁵ Era vorba de vechea cetate medievală din piatră, care nu fusese încă demolată. Este una dintre singularele mențiuni ale vechii fortificații, care la 1598 era deja complet înglobată în interiorul bastioanelor și curtinelor cetății bastionare.

¹⁶ *** Călători străini despre țările române, București, vol. IV, 1972, p. 108 - 109.

¹⁷ Ibidem, București, vol. V, 1973, p. 546.

¹⁴ Edith Dumitrașcu, op. cit., p. 347.

după demolarea ansamblului interior: cetatea medievală, catedrala episcopală și palatul episcopal: „.....această cetate este așezată la hotarul Ungariei din spre Transilvania și este socotită cheia Ungariei și a Transilvaniei; atârnă de principatul Transilvaniei și principii Transilvaniei au ținut totdeauna aici, ca într-o cetate de margine, o garnizoană puternică. Este o cetate foarte vestită, care cuprindea mai înainte, în incinta sa, biserica episcopală și mormântul împăratului Sigismund, împreună cu regele Ladislau. Dar de câțiva ani biserica a fost dărâmată din voința și porunca principelui Bethlen și încorporată cetății. Orașul de lângă cetate este mare și întins, dar nu se găsesc aici decât case mici. Căci nu se îngăduie orașenilor și locuitorilor să-și ridice case înalte din piatră, ca nu cumva turcii năvălind să se poată sluji de ele, spre mai marele lor folos¹⁸.

În mai sus amintita lucrare a cancelarului transilvănean Ioan Bethlen, încorporată în jurnalul pastorului german, descrierea cetății datează din anul 1663, moment în care era deja sub stăpânirea turcească: „Cetatea avea o dublă construcție. Castelul exterior era înconjurat de cinci bastioane foarte mari clădite din cărămidă, precum și un șanț adânc zidit și plin cu apă. Castelul interior avea tot atâtea bastioane, dar acestea erau atât de înalte, încât arătau ca o cetate și slujeau totodată drept săli și odăi de locuit. Întinderea cetății reclama o garnizoană de cel puțin 5000 de oameni. Dar în timpul asediului din urmă (1660 n.n.) nu erau în cetate decât 850 de oameni. El numește mai departe, bastioanele castelului exterior: 1) bastionul roșu, 2) bastionul de aur, pe ungurește „aranyos”, 3) bastionul Bethlen, pe care principele Gabriel Bethlen l-a zidit din temelie, 4) bastionul ciunt numit astfel fiindcă fusese mutilat atunci când, cu 64 de ani în urmă Satârgi Mehmet pașa a asediat cetatea cu 60.000 de oameni, dar în cetate aflându-se o garnizoană de 7000 de oameni a fost respins, 5) bastionul regelui Ioan. La 14 iulie 1660, Ali pașa a asediat această cetate; la 27 august

ungurii au ridicat un steag alb în semn că se predau. Și astfel, această măreață cetate se află astăzi sub steagul semilunii¹⁹. La final să amintim doar o amară constatare a ecoului luptelor religioase din Transilvania, începute cu un secol înainte, care au afectat puternic mai ales Oradea, constatare aparținând pastorului Hiltebrandt: „La Alba Iulia locuia episcopul maghiar; în acea vreme cei de la Oradea Mare erau în luptă cu episcopatul și nu voiau să recunoască nici un episcop....Acum cei de la Oradea au un frumos episcop: pe muftiul turcesc!.....²⁰.

O ultimă importantă mărturie legată de cetate aparține unui cronicar turc, Evlia Celebi, care a lăsat în urmă o adevărată „panoramă” a societăților transilvane, muntene și moldovene, într-un moment de cumpănă a istoriei lor: îndelungatul război care a urmat nefericitei expediții din Polonia, neautorizate de către Poarta suzerană, a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea, din anul 1657. În anul următor Oradea va fi din nou asediată de turci, pentru ca în anul 1660 un nou asediu să-i fie de data aceasta fatal. Lucrarea cronicarului și călătorului turc este intitulată *Carte de călătorii (Seyahatname)*²¹. Însoțind oștile otomane, Celebi a fost martor ocular al întâmplărilor narate, devenind astfel un prețios reporter, cu remarcabile observații de natură geografică, istorică, a mentalităților, lingvistice etc.

Despre cetatea Oradea va nota: „.....serdarul victorios Ali pașa, stăpânul meu, m-a trimis pe umilul de mine, în mare grabă în țara Bosniei, cu scrisoarea de cucerire a cetății Oradea, la efendiul nostru, Melek – Ahmed pașa.... În anul 1071²², în timpul domniei sultanului Mehmed al IV-lea, fiul lui Ibrahim han, cetatea Oradiei a fost cucerită de către Köse – Ali pașa....

Despre înfățișarea cetății Oradea. Cetatea Oradea constituie cea mai puternică stavilă a țării

¹⁹ Ibidem, p. 546.

²⁰ Ibidem, p. 570.

²¹ Ibidem, București, vol. VI, 1976, p. 311.

²² Ibidem, p. 656; este vorba de intervalul 6.09.1660 – 26.08.1661.

¹⁸ Ibidem, p. 545.

Ardealului. Ea a fost reședința craiului Rákóczy.... Șanturile cetății au o lățime de o sută douăzeci de pași. Fiind pline cu apa râului Crișul Repede, seamănă cu o mare și au o adâncime de patruzeci și șapte de arșini, încât și galerele pot merge și umbla pe ele. În mijlocul șanțurilor atât de mari și pline cu apă mai exista un șanț îngust, ce înconjoara cetatea, având o adâncime de șaptesprezece arșini. Apa din acest șanț este de sine stătătoare; chiar dacă apa celor două șanțuri se va tăia de la râul Criș, totuși apa din șanțul cel mic, de la mijloc, va continua să rămână. În acest șanț se află multe specii de viețuitoare de apă. De jur împrejurul zidurilor, cetatea are două mii cinci sute de pași. În total sunt cinci bastioane mari, iar pe fiecare din ele se găsesc câte douăsprezece tunuri balimeze așezate pe harabale cu acoperiș roșu. Dar nu se poate trece de la un bastion la altul, ca în celalalte cetăți. Fiecare bastion își are porțile lui, munițiile lui, căpitanii lui și trupele lui de pază. Fiecare bastion având forma triunghiulară, în fiecare colț există o locuință de pază, construită din piatră și prevazute cu câte o boltă. Fiecare bastion are trei tunuri mari balimeze îndreptate spre apa din șanțuri. Zidul cetății este mai sus de nivelul șanțurilor, având o înălțime de patruzeci de arșini de arhitect și o lățime de zece arșini și este construit solid din cărămizi.... Pe acest câmp se mai află un șanț adânc, având o lățime de zece arșini și fiind prevăzut cu muș de drăcii. Mai sus de temelia întăriturii, la jumătatea zidului cetății, îndreptată către sud există o centură de piatră, lucrată cu măiestrie, ce înconjoară cetatea și cuprinde tot zidul de jur împrejur. Zidul cetății e făcut, în întregime, din cărămizi și din piatră cioplită. Este o cetate foarte solidă și rezistentă.... Această cetate are o singură poartă, în partea de apus dar este formată din trei rânduri de porți noi și trainice. Deasupra porții se văd capete de vaci, lucrate de meșteri mari în marmură, încât par însuflețite.... În interiorul porții, în parteastângă a ei, există turnul cu ceas; bătaia lui se aude la o distanță de un conac. În cetate se află zece dughene, două băi, două sute cincizeci de odăi cu etaje pentru ostași, lucrate solid din piatră și acoperite cu scânduri; sunt construcții clădite cu măiestrie. De

asemenea în trei locuri se află mori, trase de cai, iar în fața turnului agăi de ieniceri, există o închisoare, asemenea iadului. Alte construcții nu sunt. Mai are și câteva locuri libere de mică întindere.

Descrierea cetății interioare. În interiorul acestei cetăți exterioare, mai sus arătate, există o cetate interioară care are, de jur împrejur, o mie de pași, mergându-se pe lângă zid. Două din cele cinci turnuri mari și înalte au bolțile acoperite cu olane roșii, iar celalalte trei turnuri sunt pline cu muniții și cu unelte trebuincioase, precum și cu zaharea. În această cetate interioară stau: aga ienicerilor și ienicerii, comandantul trupelor de armurieri și trupele sale, comandantul tunarilor cu tunarii săi, precum și trupele localnice. Există însă construcții frumoase de piatră, lucrate cu multă măiestrie. Ele sunt cu etaj. Se află, de asemenea seraiuri înfloritoare acoperite cu olane și cu șindrilă. Aici locuiesc în majoritate, cete de ostași. În jurul acestei fortărețe interioare, nu se afla deloc șanțuri, ea fiind așezată în mijlocul cetății celei mari. Ea are în total patru părți, dintre care numai una e folosită; celelalte trei stau închise. Deasupra porții deschise se află geamia sultanului Mehmed al IV-lea, mai înainte fusese o biserică.... Geamia este acoperită cu olane roșii și e lucrată cu multă pricepere, încât pare o operă aleasă. În afară de construcțiile acestea, mai sus arătate, nu mai sunt alte clădiri în fortareața din mijloc, în centrul acestei cetăți interioare se află un teren liber²³.

Interesante rămân și mărturiile lui Celebi despre statuile din cetate, cea ecvestră a regelui Ladislau I și cele în picioare ale aceluiași Ladislau, Ștefan al II-lea și Emeric, în ciuda unor clare exagerări: În fața cetății Oradiei stăteau talismanele și statuile unor domnitori vestiți. Mulți erau din bronz și stăteau călări. Ali Aga din Făget zise: Ce fel de idoli leproși sunt aceștia? Și dând pintoni calului și-a lovit sabia cu atâta putere într-una din numitele statui de bronz, încât, dintr-o lovitură, i-a tăiat mâna dreaptă ca pe un castravete. Apoi și alții au tăbărit cu săbiile asupra acestui idol. Multora li s-au rupt săbiile în

²³ Ibidem, p. 659 – 661.

bucăți, dar Ali aga avea o veche sabie germană și a sfârtecat cu ea mulți idoli. Aceste statui erau atât de frumoase încât toate stăluceau de polei de aur și fiecare prețuia cât un haraci grecesc. Aveau ochi de pietre, care luminează noaptea, unghiile erau din diamante de douăzeci de carate, iar în mâinile unora se aflau buzdugane și sulii de bronz, încrustate cu pietre prețioase; la mijloc erau încinși cu brâu, iar umerii erau împodobiți cu scuturi de apărare. Unii erau călări, iar alții pedestri; cine privea caii credea că sunt vii. Fiecare din ei (idolii) erau înalți cât doi oameni. Ali pașa.... a predat aceluia agă diferitele tacâmuri de argint și aur, sumedenie de cruci și crucifixe, lucrate cu măiestrie și împodobite cu pietre scumpe, salbe și diademe aurite și încrustate cu perle, diamante și safire, diferite mărfuri, postavuri și rufărie. Apoi a încărcat pe care trase de câte douăzeci-treizeci de perechi de bivoli și boi obiectele și statuile ciudate, mai sus amintite, tablourile minunate, cele câteva mii de clopote și clopoței, diferitele tunuri mari, tunurile aurite și celelalte arme împodobite.Am plecat de la Oradea împreună cu aga lui Ali pașa și cu vreo trei mii de ostași și cu șapte sute de care cu bagaje și, pornind, cu numele lui Allah, spre miiazăzi, am sosit în cetatea Batăr. De acolo am ajuns la cetatea Ineu. Apoi, trecând prin Timișoara și prin palanca Denta, am sosit la palanca Panciova. De aici, timp de trei zile, am transportat pe vase mulțimea de care și bagaje și am sosit în cetatea Belgrad". Este mai mult ca sigur că avem de-a face cu ultima mărturie privind ansamblul sculptural din cetatea orădeană înaintea distrugerii lui.

Printre multe alte amănunte legate de asediul propriu-zis, Evlia Celebi notează despre oraș:Slavă lui Allah, am găsit orașul Oradea înfloritor, căci în timpul cuceririi îl lăsaserăm în ruină....În cele patru părți ale cetății se găsesc șapte suburbii mai frumoase decât grădinile raiului, iar în fiecare din ele, adunându-se mulțimi mari de oameni, ca marea se făceau târguri²⁴. Dincolo de limbajul tipic unui călător oriental, era limpede că noua administrație otomană, instalată în toamna anului 1660, s-a îngrijit grabnic de refacerea cetății și orașului, devastate de asediu.

Descrierile călătorilor străni despre cetatea Oradea, mai sus amintite, nu reprezintă, așa cum reiese din notele de subsol, o noutate în istoriografia românească. Am ținut însă la integrarea acestor mărturii în lucrarea de față, tocmai pentru a le corobora cu cercetările arheologice din cetate, mai vechi sau mai noi. Mărturiile le confirmă în majoritate. Interesante sunt informațiile despre cel mai important monument medieval din interiorul cetății, catedrala episcopală, azi demult dispărută, și care necesită o nouă abordare arheologică pe baze moderne de stratigrafie, cele despre statuile și mormintele regilor sanctificați sau îngropați aici, dar și cele legate de starea cetății propriu-zise, în diferitele ei faze de existență. Sunt mărturii de epocă unice, care, repetăm, au fost confirmate în mare măsură de săpăturile arheologice de aici.

²⁴ Ibidem, p. 661.

Concluzii

Noile cercetări arheologice efectuate în cetatea orădeană permit deja câteva sublinieri cu rosturi de concluzii definitive. La acestea au contribuit analiza secțiunilor trasate, a stratigrafiei propriu-zise, precum și a abundantului material arheologic recoltat.

Prima subliniere ține de confirmarea cronologiei timpurii a monumentului. Analiza stratigrafiei și a materialului aferent infirmă categoric ipoteza datării cetății ridicată cu val de pământ și palisadă în secolul al X-lea, după cum a propus istoricul de artă Balogh Jolán. Lipsesc din nomenclatorul pieselor timpurii cerceii terminați în formă literei S, vasele cu gât canelat, artefacte care ar putea coborî datarea cetății mai jos de finele secolului al XI-lea, când regele Ladislau I ridică pe culmea unui mic monticol aflat între brațele Crișului Repede fortificația amintită.

În continuare, putem afirma că această cetate a avut la origini un val de pământ surmontat de o palisadă simplă, transformată ulterior într-una complexă, protejând probabil o biserică-sală, cu absidă semicirculară, sediul episcopiei de Oradea, un palat episcopal – ambele ridicate în stil romanic. Câteva locuințe și anexe gospodărești întregiau un peisaj încă modest. Existența unor elemente din piatră, alături de cele din lemn și pământ, la fortificația începutului de secol XIII,

informație venită deocamdată doar pe baze documentare, nu poate fi exclusă.

A doua subliniere este legată de ansamblul medieval din piatră de la Oradea. Invazia tătară din anul 1241 a produs, din cauza marilor distrugerii, noi provocări arhitectonice în toate compartimentele ansamblului. Un bun deja câștigat este delimitarea în mai multe puncte a noii fortificații: un zid masiv din piatră de carieră, flancat de turnuri și întărit la exterior cu un șanț de protecție umplut cu apele calde ale pârâului Peța. În interior, palatul episcopal a fost construcția care a beneficiat de cele mai multe dintre noile săpături arheologice. Alcătuit din două aripi ridicate succesiv, palatul a suferit de-a lungul a peste două secole și jumătate de funcționare numeroase transformări interioare și mai multe moduri de racordare a celor două aripi, unele greu de explicat astăzi, în ciuda cercetării arheologice a arealului pandant. Faimos centru episcopal catolic, Oradea a devenit în perioada secolelor XIV – XV vestită și pentru bogăția sa remarcabilă, provenită de pe urma unui vast domeniu aferent. Episcopia, protejată de cetate, și-a avut momentul de glorie tocmai prin impulsul umanist, de sorginte italiană, a mai-marilor ei, care au pecetluit și marile pelerinaje în interiorul impozantei catedrale gotice, loc de înhumare a unor regi sanctificați, unii dintre ei socotiți drept taumaturgi.

Asediile, cutremurele, schimbarea de adeziune religioasă a populației la jumătatea secolului al XVI-lea, noile realități politice, dar și scurgerea iremediabilă a timpului, au afectat implacabil ansamblul medieval orădean. Noul context politico-militar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cauzat de expansiunea otomană în centrul Europei, va obliga tânărul principat al Transilvaniei să-și reconsidere strategia defensivă, investind timp de o jumătate de secol sume enorme pentru transformarea radicală a complexului orădean, atât în cazul cetății propriu-zise, devenită una modernă pentru acele vremuri, cu bastioane ridicate în stil italian nou, dar și prin construirea unui nou ansamblu interior, palatul princiar, ridicat pe locul vechiului palat episcopal, demolat, alături de catedrală, în contextul desființării instituției episcopale după anul 1565. Cu acest moment de răscruce, întregul complex medieval de la Oradea dispare la începutul secolului al XVII-lea, el devenind astfel subiectul de analiză al arheologilor medievaliști.

A treia analiză vizează materialul arheologic escoperit. Din punct de vedere cronologic el se întinde de la piesele datate în secolele XI-XII, în cazul ceramicii de factură bizantină și a căldărilor din lut, până la cele târzii, datate în veacurile XVII-XVIII. Fără a greși, putem susține că tocmai acest compartiment rezultat de pe urma săpăturilor arheologice aduce numeroase noutăți sau analogii, care au permis, mai ales în ultimii ani, elaborarea unor studii monografice pe diverse categorii de piese. Analogiile confirmă „racordarea” Oradiei la spațiul transilvănean, completat cu cel central-european și cu anumite filiații sud-est europene. S-a constatat încă o dată faptul că, mai ales în cazul materialului timpuriu, încadrarea lui pe criterii de apartenență etnică poate duce la concluzii aflate foarte departe de realitate. Varietatea materialului arheologic descoperit a putut facilita bune compartimentări, care au permis uneori închegări micromonografice pentru anumite categorii de artefacte mai puțin studiate pentru arealul transilvan: sticlăria, piesele din os, anumite piese din bronz, ceramica orientală din perioada

pașălăcului de Oradea, ceramica de import etc. Faptul că multe dintre piesele descoperite au intrat într-un binemeritat proces de restaurare reprezintă un alt bun deja câștigat: publicul larg va avea la dispoziție și elemente palpabile legate de cercetările arheologice din cetate, realizate în fapt din bani publici.

Arheologia a fost generoasă cu cetatea orădeană. Încă la finele secolului al XIX-lea, prin campaniile anilor 1881 și 1883 și mai apoi în intervalul 1911 - 1912, catedrala episcopală, cel mai impozant edificiu al ansamblului orădean, a intrat în atenția arheologilor. Cu siguranță, tehnica de săpătură a fost cea a momentului, de dezvelire a zidurilor, realitate care nu a permis observații stratigrafice judicioase. Materialul arheologic, în afara celui din piatră, s-a pierdut și el în mare parte în zbuciumul veacului XX.

Intrată timp de decenii într-un nemeritat con de umbră, cetatea a revenit în conștiința orădenilor tocmai prin reînceperea cercetărilor arheologice la începutul ultimului deceniu al secolului XX. Acumulările de atunci au permis ca, un deceniu mai târziu, să fie publicată, în condițiile și sub auspiciile pe care le-am amintit deja în *Preambul*, prima monografie dedicată unuia dintre cele mai importante monumente dispărute din cetate: palatul episcopal. Chiar dacă ulterior săpăturile nu au mai avut cadența de la început, alte secțiuni au atins, uneori dezvelind exhaustiv, și alte obiective ale vechilor ansambluri dispărute precum poarta principală de acces în cetatea medievală, zidul de incintă, complexe ale primelor secole de funcționare ale cetății, anexe demolate ale actualului palat princiar, bastionul Ciunt etc., toate putând face obiectul unor noi studii de specialitate.

La final, dincolo de aceste considerente, să amintim cel mai îmbucurător fapt: după decenii de nepăsare și ruinare lentă, cetatea de la Oradea a intrat în sfârșit, de foarte puțin timp, într-un binemeritat proces de restaurare, datorită unei masive finanțări europene, la finele căruia suntem convinși că își va recăpăta strălucirea de odinioară.

Bibliografie

- Alaiba Ruxandra, *Tezaurul de la Schinetea, jud. Vaslui*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.
- Alexandrescu D. Alexandrina, Constantinescu N., *Săpăturile de salvare de pe Dealul Șprengi*, în *M.C.A.*, VI, 1959.
- Alexandrescu D. Alexandrina, *Săpăturile de salvare de la Sântion*, în *S.C.I.V.*, VI, 1955, nr. 3 – 4.
- Andea Susana *Itinerariile regiilor în Transilvania voievodală și în comitatele vestice și nordice*, în *Transilvania (secolele XIII – XVII). Studii Istorice* (coordonator Susana Andea), București, 2005.
- András A., *Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor*, în *Ars Trans.*, III, 1993.
- Anghel Gh., Berciu I., *Cetăți medievale din sud – vestul Transilvaniei*, București, 1968.
- Anghel Gh., *Cetățile medievale din Transilvania*, București, 1972.
- Anghel Gh., *O locuință din secolul al XVII-lea descoperită la Alba Iulia*, în *Apulum*, VI, 1967.
- Anghel Gh., Blăjan M., *Săpăturile arheologice de la Sânmiclăuș (com. Șona, jud. Alba)*, 1974, în *Apulum*, XV, 1977.
- Andronic Al., Neamțu Eugenia, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași între anii 1956 – 1960*, în *Arh. Mold.*, II – III, 1964.
- Arion Gh., *Contribuții la cunoașterea ceramicii feudale clujene*, în *Studia Univ. Babeș – Bolyai*, II, 1965.
- Artimon Al., *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV – XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003.
- Attila G., *Hódottságkori cseréppipák a Wosinsky Mór Múzeum gyűjteményében*, în *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve*, XXVI, 2004.
- Avram Al., *Arhitectura romanică din nord – vestul României, Sibiu*, 2006.
- Avram Al., *Din contribuția maselor populare transilvănene la lupta antiotomană. Constructorii cetății din Oradea în ultima treime a secolului al XVI-lea*, în *St. Com. Muz. Brukenthal. Arh. Ist.*, 20, 1977.
- Avram Al., *Fortificații medievale din Crișana*, în *Biharea*, I, 1973.
- Avram Al., *In memoriam Radu Popa: Săpăturile arheologice de la Sânnicolau de Beiuș – locul „La Turn”, considerații asupra bisericilor-sală romanice cu absidă semicirculară din Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995.
- Balás Margit, *A váradi kapitányság története*, Nagyvárad, 1917.
- Baldescu Irina, *Joris e Jacob Hoefnagel, artiste e Viaggiatori: Territorio e vedute di citta in Civitates Orbis Terrarum, Liber Sextus (Köln 1617 – 1618)*, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 7 – 35.
- Irina Baldescu, *Arte e politica. Osservazioni intorno a due statue equestri medievali: S. Giorgio, Praga*,

- 1373; S Ladislao, Oradea/Grosswardein, 1390, în *Studia Patzinaka*, 6, 2008, p. 103 – 128.
- Balint I. (coordonator), *Boldog Várád*, Budapest, 1992.
- Balogh Jolán, *Erdélyi renaissance*, Kolossvár, vol. I, 1943.
- Balogh Jolán, *Varadinum. Várád Vára*, Budapest, vol. I – II, 1982.
- Balogh Jolán, *Vég-Várád vára*, Kolossvár, 1947.
- Baltag Gh., *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighișoara*, în *Marisia*, IX, 1979.
- Barbu M., Zdroba M., *Cercetările arheologice de la Arad-Vladimirescu*, în *Ziridava*, XI, 1979.
- Barta G., *Episcopul orădean Gheorghe Martinuzzi și pacea de la Oradea*, în *Crisia*, XXII, 1992.
- Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle cu subiecte religioase descoperite în Moldova*, în *Ars Trans.*, IV, 1994.
- Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle descoperite în locuințe de orășeni la Suceava*, în *Arh. Med.*, I, 1996.
- Batariuc Victoria Paraschiva, *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV – XVII)*, Suceava, 1999.
- Batariuc Paraschiva Victoria, *Sticla medievală din colecția Romstorfer*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.
- Batariuc Victoria Paraschiva, *Mijloace de iluminat medievale păstrate în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina din Suceava*, în *Arh. Mold.*, XXXI, 2008.
- Batariuc V. Paraschiva, Hău Fl., *Necropola medievală de la Siret – Punctul C.E.C.*, în *Suceava*, XXIX – XXX, 2002 – 2003, vol. I.
- Batariuc Paraschiva Victoria, Pescaru E., *Cahle descoperite la Germisara (Geoagiu – Băi, jud. Hunedoara)*, în *Sargeția*, XXVI, 1995 – 1996, nr. 1.
- Bârnea P., Batariuc Paraschiva Victoria, *Cahle descoperite în Moldova dintre Prut și Nistru*, în *Arh. Mold.*, XVII, 1994.
- Băcuț D., *Contribuții la repertoriul arheologic al localității Șicula (jud. Arad)*, în *Ziridava*, XXI, 1998.
- Băcuț D. A., *Observații privind tipurile de căldări de lut din Transilvania, Crișana și Banat*, în *An. Ist. Cerc. Socio - Umane*, III, 1996.
- Băcuț D., Bordi L., *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Șicula*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996.
- Bătrâna Lia. și colab., *Cercetările arheologice de la Fântâna Mare, com. Vadu Moldovei, jud. Suceava*, în *Cerc. Arh.*, VII, 1984.
- Bătrâna Lia, Bătrâna A., *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava)*, în *Suceava*, V, 1978.
- Báko G., *Elemente de origine locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii în Transilvania*, în *Studii și Art. Ist.*, III, 1961.
- Bejan A., *Banatul în secolele IV – XII*, Timișoara, 1995.
- Bejenariu Luminița, *Date arheozoologice*, în A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002.
- Belea A., *Raport asupra unor pietre de construcție din zidurile cetății Oradea. Unele considerații asupra locurilor de origine*, în A. A. Rusu (sub redacția), în *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002.
- Bencze Ünige, *Date preliminare privind ceramica ștampilată din Transilvania. Secolele XIV – XVI*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.
- Benda Judit, *Fazekasműhely a 18. századi Vizivárosban*, în *Bud. Rég.*, XL, 2006.
- Benkő E., *Kelet-Erdély „korai” kővárai*, în *Castrum Bene*, I, 1989.
- Benkő E., Demeter I., Székely A., *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Kolossvár, 1997.
- Bertalan Vilmosné, *Corrardus „procurator operum domine regine...senioris”. Corrardus mester Erzsébet kizályné építkezéseinek, építőműhelyének vezetője*, în *Bud. Rég.*, XL, 2007.
- Bertalan Vilmosné, *Középkori házak a Budai Káptalan területén*, în *Bud. Rég.*, XXIX, 1992.

- Bertalan Vilmosné, XV – XVII századi diszedények Óbudáról, în *Bud. Rég.*, XXXII, 1998.
- Beșliu M. P., *Le bâtiment – monument historique de Sibiu, Rue d'Ocna, 22. Etude archéologique*, în *Brukenthal Acta Mus.*, II/1, 2007.
- Beșliu P. M., *Urmele a două cuptoare medievale de ceramică descoperite în Sibiu*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2007.
- Beșliu P. M., *Azilul de bătrâni din Sibiu. Raport de cercetare arheologică 2004 – 2008*, în *Brukenthal Acta Mus.*, IV/1, 2009.
- Beșliu P. M., *Cercetări arheologice din Sibiu, str. Turnului, numărul 7*, în *Brukenthal Acta Mus.*, III/1, 2008.
- Blăjan M., *Cercetări arheologice pe teritoriul satelor Petreu (jud Bihor) și Ady Endre (jud Satu Mare)*, în *Crisia*, III, 1973.
- Blăjan M., Dörner E., *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI – XIII) descoperite pe teritoriul județului Arad*, în *Ziridava*, X, 1978.
- Bocșe Maria, *Tradițional și contemporan în organizarea interiorului locuinței bihorene (Zona văii superioare a Crișului Negru)*, în *Crisia*, XVI, 1986.
- Bogdan I., *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XIV – XV*, București, 1905.
- Boldizsar P., *Gótikus kályhacsempék az budavári ásatás leletanyagából*, în *A Móra Ferenc Múz. Évk.*, 1988/1.
- Bologan Gh. R., *Lucrări speciale de intervenție pentru conservarea zidurilor cetății Oradea*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Bóna I., *Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros*, în *Alba Regia*, XVI, 1978.
- Bóna I., *Az Árpádok korai várai ispány várák és határvárák*, Debrecen, 1998.
- Bóna I., *Völkervanderung und Frühmittelalter (271 – 895)*, în *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapest, 1990.
- Bona P., *Biserica medievală din Caransebeș, Caransebeș*, 1993.
- Borcea L., *Bihorul medieval. Oameni. Așezări. Instituții*, Oradea, 2005.
- Borcea L., *Configurația orașului: târguri, vămi, privilegii (secolele XIII – XIV)*, în Borcea L., Gorun Gh. (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, ed. II, Oradea, 2007.
- Borcea L., *Contribuții la istoria așezării Biharea în secolele XI – XVII*, în *Crisia*, XX, 1990.
- Borcea L., *Contribuții la istoria orașului Oradea în timpul stăpânirii otomane*, în *Crisia*, XI, 1981.
- Borcea L., *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598 – 1606)*, în *Crisia*, V, 1975.
- Borcea L., *Cronica de Jale a lui Ioan Szalárdi. Studiu critic*, Oradea, 2007.
- Borcea L., *Istoria căpităniei de Oradea*, în *A.I.I.A. Cluj-Napoca*, XXIV, 1981.
- Borcea L., *Istoriografia privitoare la atestarea începuturilor orașului Oradea*, în *Crisia*, IV, 1974.
- Borcea L., *Oamenii din cetățile de margine ale nord-vestului Transilvaniei în epoca principatului (secolele XVI – XVII)*, în *Crisia*, XVII, 1987.
- Borcea L., *Veniturile din vămi pe teritoriul orașului reflectate în Statutele Capitlului din Oradea (1374)*, în *Crisia*, XXIII, 1993.
- Borcea L., Gorun Gh., (coordonatori), *Istoria orașului Oradea*, ed. I, Oradea, 1995.
- Boroneanț V., *Considerații asupra locuirii feudale de la Cladova, județul Arad, în lumina descoperirilor arheologice și a unor investigații istorice*, în *Ziridava*, XIV, 1982.
- Boroneanț V., *Considerații preliminare asupra cercetărilor de la Cladova (comuna Păuliș, jud. Arad)*, în *Ziridava*, X, 1978.
- Boroneanț V., *Sondajul arheologic privind feudalismul timpuriu de la Zăbrani – „Sătuș”, în Ziridava*, VI, 1976.
- Borovszky S., *Biharvármegye és Nagyvárad*, Budapest, 1904.
- Budaházy Șt, Pop Al., *O protospiterie în Oradea în anul 1598*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.

- Bulzan S., Ghemiș C., Fazecaș G., *Săpăturile de salvare de la Oradea – Punctul Salca "Pepinieră", în Crisia, XXX, 2000.*
- Bunytaï V., *A varádi púspökség története alapításától a jelenkorig, Nagyvárad, vol. I – III, 1883 – 1884.*
- Bunytaï V., *A varádikáptalan legrégebbi státutumai Nagyvárad, 1886.*
- Bunytaï V., *Nagyvárad a török foglалás korában, Budapest, 1892.*
- Burai A., *Despre cetatea de tip italian de la Satu Mare, în Satu Mare. St. Com., I, 1969.*
- Burnichioiu Ileana, Rusu A. A., *Mozaicurile medievale de la Bizere. The medieval mosaics from Bizere. Die Mittelalterlichen Mosaiken von Bizere, Cluj-Napoca, 2006.*
- Busuioc Elena, *Ceramica locală de uz casnic din secolul al XIV –lea de la Suceava (Partea II-a), în S.C.I.V., XV, 1964, nr. 2.*
- Busuioc Elena, *Noi date arheologice asupra vechii mănăstiri a Humorului, în Suceava, 5, 1978.*
- Busuioc Elena, Cârstoiu Monica Mărgineanu, *Mittelalterliche Kachelofenarten in den rumänischen Fürstentümern (XIV – XV Jarhhunderts), în Dacia n.s., XXIII, 1979.*
- Buthmann N., *Das schnelle Ende der Burg Wartenberg ? Eine wissenschaftliche Hypothese wird überprüft, în Burgen – Forschung in Hessen, Marburg, 1996.*
- Buzás G., *A paksi ferences kolostor kárdése, în Com. Arch. Hung., 1992.*
- Buzás G., Lövei P., *Lapidarium Hungaricum. 2. Pest megye I. Visegrad, király palota I, Budapest, 1990.*
- Cândeа I., Brăila. *Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea, Brăila, 1995.*
- Cantacuzino Gh., Trohani G., *Săpăturile arheologice de la Cătălui – Căscioarele, jud. Ilfov, în Cerc. Arh., III, 1979.*
- Căpățână D., *Cercetări arheologice la cetatea medievală de la Giurgiu, în S.M.M.I.M., 16, 1983.*
- Căpățână D., Teodor E., S., Ioniță A., Ciupercă B., Bădescu Al., *Cetatea de la Tabla Buții (com. Cerașu, jud. Prahova) – campaniile arheologice 1995 – 1996, 1998, în M.C.A.s.n., IV, 2008.*
- Chaloupka J., Bronzova Kovani, Spony a Nektere *Jine Nalezý z historicko – archeologickeho výzkumu Kralické Tvrze, în Casopis. Acta. Mus. Mor., LXXII, 1987.*
- Chiriac A., *Styles dans l'architecture d' Oradea (XIV-e – XX-e siècles), în Transylvanian Review, IX, nr. 3, 2000.*
- Chiriac A., *Planimetria bisericilor de zid din Bihor, în Artă europeană. Artă românească. Centenar Virgil Vătășianu, Oradea, 2002.*
- Chițescu L. și colab., *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orașul de Floci), în M.C.A., XV, 1983.*
- Ciure Florina, Simon Al., *Sigismund de Luxemburg and his Time, Oradea, 2007.*
- Cociș S., Voișian V., Paki Adela, Rotea M., *Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada Victor Deleu în Cluj – Napoca. I. Campaniile 1992 – 1994, în A.M.N., 32/I, 1995.*
- Codrea I., *Meșterii constructori din Transilvania – secolele XIII – XVI -, în Sargetia, XXXIII, 2005.*
- Codrea I., *Șantierul de construcții medieval din Transilvania – secolele XIII – XVI -, în Sargetia, XXXI, 2003.*
- Constantinescu N., Coconi. *Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric, București, 1972.*
- Constantinescu N. (coordonator), *Târgoviște: reședința voievodală (1400 – 1700) – Cercetări Arheologice (1961 – 1986), Târgoviște, 2009.*
- Cosma C., *Ceramica prefeudală și feudală timpurie de la Orșova, în Eph. Nap., II, 1992.*
- Cosma C., *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII – X d.H., Cluj – Napoca, 2002.*
- Costea Fl., *Obiecte metalice descoperite în cetatea de pe Măgura Codlei, în Cumidava, 2, 1968.*
- Costin M., *Letopisețul Țării Moldovei, în Opere, București, 1958..*
- Crângaci – Țiplic Maria – Emilia, *Obiectele speciale, în Daniela Marcu Istrate, Sibiu. Piața Huet. Monografie arheologică. I., Sibiu, 2007.*
- Crișan Gabriela, *Un monumente de artă medievală – biserica din Remetea, în Biharea, I, 1973.*

- Crișan I., *Așezări, monumente și descoperiri feudale timpurii și feudale din hotarele comunelor Cefa, Nojorid și Sântandrei (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XX, 1990.
- Crișan I., *Așezări rurale medievale din Crișana (secolele X - XIII)*, Oradea, 2006.
- Crișan I., *Cefa. De la începuturi până în secolul al XVII-lea*, Oradea, 2007.
- Crișan I., *Cercetări arheologice de salvare la sud-vest de Oradea*, în: *Analele Univ. Oradea. Ist. Arh. Filos.* II, 1992.
- Crișan I., *Complexele gospodărești descoperite în anul 1994 în așezarea Cefa - La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXV, 1995.
- Crișan I., *Doi pinteni medievale descoperiți pe valea Crișului Negru*, în *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj - Napoca, 2003.
- Crișan I., *O locuință medieval timpurie descoperită la Cefa (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXI, 1991.
- Crișan I., *Piese de podoaabă și de vestimentație din așezarea medievală Rădvani (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2005.
- Crișan I., *Săpăturile arheologice din anul 1993 de pe șantierul arheologic Cefa - La Pădure, județul Bihor*, în *Crisia*, XXIV, 1994.
- Crișan I., *Sondajul arheologic de la Sănnicolau Român (jud. Bihor)*, în *Analele Univ. Oradea*, I, 1991.
- Crișan I., *Un cuptor din vatra satului medieval Rădvani*, în *Banatica*, 18, 2008.
- Crișan I., Marta D., Ghemiș C., *Cercetări arheologice de teren pe raza localității Ateaș (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVI - XXVII, 1996 - 1997.
- Crișan I., Zuh I., *Cercetările arheologice de la Salonta*, în *Crisia*, XXXI, 2001.
- Csaba L., *Die Bischofsburg von Győr (Raab) in Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Csiffary G. Varkocs Tamás Egri várkapitány emlékezete, în *Agria*, 40, 2004.
- Danko Katalin J., *A sárospataki Castellum kutatása*, în *Castrum Bene*, 2, 1990, Budapest, 1992.
- Deák F., *Nagyvárad elvesztése 1660-ban*, în *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, 1878, nr. 1.
- Decei A., *Incursiunea (akín) lui Mihailoglu Ali bey asupra Orăzii la 1474*, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu Ștefan Pascu*, Cluj, 1974.
- Dercsény D., *A nagyváradi vár*, în *Építészeti*, IV, 1942.
- Diaconu P., *Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X - XIII)*, în *S.C.I.V.*, VII, 1956, nr. 3 - 4.
- Diaconu P., *Din nou despre căldările de lut*, în *Recenzii și discuții arheologice*, Călărași, 1994, vol. I.
- Diaconu P., Vâlceanu D., *Păciul lui Soare*, București, 1972, vol. I.
- Dinu Niculina, *Ceramica de import*, în *Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopecky, Hedy M - Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, Timișoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric, Timișoara*, 2007.
- Djordjevic V., Djordjevic Jelena, Redicevic D., *New medieval archaeological researches in the region of Pancevo*, în *Banatica*, 17, 2005.
- Domokos Gy., *Az olasz várépítészeti és alkalmazása a magyar végvári rendezés kiépítésében*, în *Hagyomány és korszerűség a XVI - XVII században*, Eger, 1997.
- Drăghiceanu V., *Curtea domnească din Argeș*, în *B.C.M.I.*, X - XVI, 1917 - 1923.
- Drăguț V., *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, ed. II, 2000.
- Dumitrașcu Edith, *Oradea medievală văzută de călători străini și cronicari turci*, în *Semicentenarul Partidului Comunist Român în Bihor*, Oradea, 1971.
- Dumitrașcu S., *Biharea I. Săpturile arheologice din anii 1973 - 1980*, Oradea, 1995.
- Dumitrașcu S., *Ceramica românească descoperită în Crișana*, în *Crisia*, VIII, 1978.
- Dumitrașcu S., Crișan I., *Cuptoare de ars ceramică descoperite la Sănnicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia*, XVIII, 1988.

- Dumitrașcu S., Crișan I., *Descoperiri și cercetări arheologice din anul 1988 de la Sănnicolau Român, județul Bihor*, în *Crisia*, XX, 1990.
- Dumitroaia Gh., *Muzeul Cetatea Neamț, Piatra Neamț*, 2009.
- Emödi I., *Fragmentele arhitectonice renașcentiste de la Pomezău*, în *Crisia*, XVI, 1986.
- Emödi I., *Un depozit de unelte medievale descoperit la Șoimi (j. Bihor)*, în *Crisia*, X, 1980.
- Emödi J., *Contribuții la cunoașterea istoriei construcției cetății renașcentiste din Oradea*, în *Crisia*, XXIX, 1999.
- Emödi J., *Istoria cărămizii în Bihor*, în *Crisia*, XXXIV, 2004.
- Emödi J., *Téglás Váradról és környékéről*, în *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. I, 1998.
- Emödi J., *Történeti adatok Nagyvárad múltjából*, Nagyvárad, vol. II, 1999.
- Emödi T., *A Kusalyi Jakcsok számozása és vár*, în *Turul*, 69, 1999, 3 – 4 fűzet.
- Emödi T., *Cercetările efectuate la biserica reformată din Săcuieni (jud. Bihor)*, în *Arhitectura medievală religioasă din Transilvania*, Satu Mare, 1999.
- Emödi, T., *Mănăstirea franciscanilor conventuali din Oradea*, în *Ars Trans.*, VII, 1997.
- Emödi T., Marta D., *O planimetrie inedită: „rotonda” de la Vaida (jud. Bihor)*, în *Arh. Med.*, V, 2002.
- Entz G. *Erdély építészete a 11 – 13. században*, Kolozsvár, 1994.
- Erlande-A. Brandenburg, *Catedrala*, București, 1993.
- Eskenasy V, Rusu A., *Cetatea Mălăiești și cnezatul Sălașului (sec. XIV – XVII)*, în *A.I.I.A. Cluj – Napoca*, XXV, 1982.
- Feld. I., și colab., *Újabb késő középkori leletgyűjtés az ozorai várkastélyból*, în *Comm. Arh. Hung.*, 1989.
- Felezeu C., *Relații bilaterale politico – diplomatice transilvano – otomane*, în *A.M.N.*, 39 – 40/II, 2002 – 2003.
- Feneșan Cristina, *Constituirea Principatului autonom al Transilvaniei*, București, 1997.
- Ferenczi I., *Sovidéki várainkról*, Korond, 1994.
- Ferenczi G., Ferenczi I., *Săpăturile arheologice de la Mugeni. Studiu preliminar (III)*, în *A.M.N.*, XIV, 1977.
- Firu N., *Evlia Celebi. Despre ocuparea cetății Oradea de către turci în anul 1660*, Oradea, 1937.
- Florescu F. B., Mozes Tereza, *Ceramica populară din regiunea Crișana*, Oradea, 1967.
- Fodor I., *Der uhrsprung der in Ungarn gefundenen Tonkessel*, în *A.A.H.*, XXIX, 1977, nr. 3 – 4.
- S. Forțiu, *Despre prima atestare a denumirii Banatus Timisvariensis (1685)*, în *Analele Banatului*, s.n., Arh.- Ist., XIV, 2, 2006.
- Fóerk É., *Árpád-kori templomaink típusai*, în *A Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönyének Havi Füzetei*, III, 1926.
- Fraknoi V., *Várad felszabadítása 1692-ben és XII Incze pápa*, Roma, 1892.
- Gábor Gabriella, *Középkori pártaövek Békés megyében*, în *A Békés Megyei Múz. Közl.*, 28, 2006.
- Gádor J., *Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg*, în *Acta Arch.*, XXXII, 1980, fasc 1 - 4.
- Gaiu C., *Vestigii feudale timpurii pe teritoriul localității Archiud (jud. Bistrița-Năsăud)*, în *Marisia*, XXVII, 2003.
- Gaiu C., *Vestigii medievale timpurii din Bistrița*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.
- Gal M. V., *Komlóska – Pusztavár régészeti feltásának eredményei*, în *Hermann Ottó Múz. Évk.*, XLVI, 2007.
- Gedai I., *Magyar uralkodók pénzeiken*, Budapest, 1991.
- Georgiță M., *Asediul cetății Oradea (1691-1692)*, în *Crisia*, XXXI, 2001.
- Georgiță M., *Cetatea Oradea în timpul războaielor napoleoniene*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Georgiță M., *Contribuții la istoricul cetății Oradea – secolele XVIII – XIX*, în *Crisia*, XXX, 2000.

- Georgiță M., *Evoluția lucrărilor de construcții și renovări în cetatea Oradea în primul secol de dominație habsburgică*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Georgiță M., *Noi mărturii despre pașalele de Oradea*, în *Analele Univ. Oradea. Ist – Arh.*, XVII, 2007.
- Gerelyes Ibolya, *Oszmán – török fárjiöv az Esterházy – gyűjteménből*, în *Fol. Arch.*, XXXIX, 1988.
- Gerő L., *Magyarországi várépítészét*, Budapest, 1955.
- Ghenescu O., *Materiale arheologice medievale din colecția „Dorin Vlad” provenite de la Loman (com. Săsciori, jud. Alba)*, în *Terra Sebus. Acta Mus. Seb.*, I, 2008.
- Gheorghiu T. O., *Arhitectura militară de apărare din România*, București, 1985.
- Godea I., *La céramique*, Timișoara, 1995.
- Goman I., *Cahle din Crișana*, Oradea, 2007.
- Greffner O., *Cetatea Țiriei. Contribuții monografice*, Arad, 1976.
- Groza O. M., Prada M., *Încercări de reabilitare a cetății Oradea*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Groza Othilia, *The implication of the Faculty of Architecture and Constructions in the rehabilitation process of Oradea Fortress*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Gyalókai J., *A nagyváradi királyszobrok helyéről*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 3.
- Gyalókai J., *A nagyváradi vár 1692 évi átalakítási terve (Báro Borgsdorf Ernő hadmérnök tiszte)*, în *Mag.Kat.Szemle*, III, 1933, nr. 4.
- Gyalókai J., *A nagyváradi várban 1911-1912-ik évben folyt ásatások eredménye*, în *Biharvárad*, I, 1913.
- Gyalókai J., *A váradi vár*, în *Hadtört.Közl.*, XLIII, 1942.
- Gyalókai J., *Beatrix királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1.
- Gyalókai J., *Nagyvárad középkori vára*, în *Akad.Ért.*, 43, 1933, nr. 453.
- Gyalókai J., *Nagyváradi ostroma 1660-ban (két váulattól)*, în *Hadtört. Közl.*, XII, 1911, nr. 1.
- Gyalókay J., *Nagyvárád 1692-ban*, în *A biharvármegye és nagyváradi régészet és történelmi egyet.*, Nagyvárád, 1903 – 1909.
- Gyórfi Z., *Contribuții privind vesela ceramică medieval de la Târgu – Mureș Cetate (sec. XIV – XV)*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2007.
- Gyulai P., *Inventarul cetății Oradea la 1632*, în *A.M.N.*, X, 1973.
- Hajdú Zs., *Nagy Emese Gyöngyvér, A nyiri izmaeliták központjának. Bözsörmény falunak régészeti leletei II*, în *A Hajdúság Múz.Évk.*, IX, 1999.
- Hálási F. P., *Maria királyné sirjáról*, în *Arch.Ért.ú.f.*, XXXII, 1912, nr. 1.
- Heitel R. R., *În legătură cu unele probleme ale cetăților de piatră medievale, din Transilvania*, în *B.M.I.*, XXXIX, 1970, nr. 2.
- Heitel R. R., *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968 – 1977)*, I, în *S.C.I.V.A.*, XXXVI, 1985, nr. 3.
- Heitel R., *Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia*, în *M.C.A.*, XV, 1983.
- Heitel Suzana Mór, *Abația de la Pâncota și vestigiile ei*, Cluj – Napoca, 2006.
- Henszlmán I., *Jelentés a nagyváradi fölfedezéséről*, în *Arch. Ért.ú.f.*, II, 1882.
- Hoffmann H., *Contribuții la studiul glăjăriilor din sudul și estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1970.
- Holl – Gyürki Katalin, *A magyarországi üvegművesség fellendülése*, în *Comm. Arh. Hung.*, 1989.
- Holl – Gyürki Katalin, *The use of Glass in medieval Hungary*, în *Journal of Glass Studies*, 28, 1986.
- Holl Gyürki Katalin, Miklós Zsuzsa, *Középkori üveghuta a Nógrádi megyei Diósjenő közelében*, în *Arch. Ért.*, 119, 1992, nr 1 – 2.
- Holl I., *A középkori késes mesterség. (Régészeti adatok az ausztriai és nürnbergi kések*

- elterjedéséhez), în Arch. Ért., 121 – 122, 1994 – 1995.
- Holl I., *Közepkori cserépedények a budai várpalotából XIII – XV századik*, în Bud.Rég., XX, 1963.
- Holl I., *Külföldi kerámia Magyarországon. III. (14 – 17 század)* în Bud. Rég., XL, 2006.
- Holl I., *Renaissance Öfen. Mittelalterliche Ofencahlen in Ungarn – V*, în Acta Arch., XLV, 1993, fasc. 1 – 4.
- Holl I., *Spatgotische Ofenkacheln. I. Werke einer mitteleuropäischen Ofenhafnerwerkstatt. II. Ein böhmischer Ofen am ende des 15. Jahrhunderts*, în Acta Arch., L, 1998, fasc. 1 – 3.
- Holzbauer Z., Spacek J., *Stredoveke osidlenisoutoku Labe s Jizerou*, în Arch. Hist., 4, 1979.
- Horváth I., *Der (königliche) erzbischöfliche Palast in Esztergom (Gran) im Spiegel neuerer archaologischer Forschungen*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Horváth J., *Nagyvárad története*, Nagyvárad, 1942.
- Horváth J., *Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692-ben*, în *Hadtört.Közl.*, IX, 1896, nr. 1.
- Hoss J., *Archeologicky vyscum hradu sasov a zamku v Kremnici*, în Arch. Hist., 6, 1981.
- Huml V., *K vyzkumu predmestských osad Prahy 12-15. Stoleti – Vysocam a Kobylis*, în Arch.Hist., 4, 1979.
- Hurezan P., Szatmari I., *Colecția de cahle și ochiuri de cahlă din evul mediu târziu a muzeului din Arad*, în *Ziridava*, XXI, 1998.
- Iambor P., *Așezări fortificate din Transilvania (secolele IX – XIII)*, Cluj-Napoca, 2005.
- Iambor P., *Contribuții arheologice la cunoașterea așezării medieval timpurii de la Cenad (jud. Timiș)*, în *Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003.
- Iambor P., *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în A.M.N., XIX, 1982.
- Iambor P., *Izvoare istorice și terminologia privind așezările fortificate din sec. IX – XIII*, în A.M.N., 26 – 30/II, 1989 – 1993.
- Iambor P., *Vase cu gât canelat descoperite în așezările feudale timpurii din Transilvania*, în A.M.N., XXII – XXIII, 1985 – 1986.
- Iambor P., Matei Șt., *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur*, în A.M.N., XVI, 1979.
- Iambor P., Matei Șt., *Cetatea feudal-timpurie de la Cluj-Mănăstur*, în A.I.I.A.Cluj, XVIII, 1975.
- Iambor P., Matei Șt., Halasu A., *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj-Mănăstur*, în A.M.N., XVIII, 1981.
- Iambor P., Matei Șt., *Noi cercetări arheologice în complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăstur*, în A. M.N., XX, 1983.
- Iercoșan N., *Săpăturile arheologice din județul Satu Mare (1971 – 1990)*, în *Satu Mare St.Com.*, IX – X, 1992 – 1993.
- Ignat Doina, Marta D., *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite în Oradea – Piața Unirii*, în *Crisia*, XXXIV, 2004.
- Ilieș C., *Vorläufiger Bericht über die archeologischen Forschungen der Burg Oradea (Grosswardein)*, 1991, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Iliescu O., *Istoria monetei în România (1500 î.e.n – 2000). Cronologie – Bibliografie – Glosar*, București, 2000.
- Ioniță A., *La céramique du Haut Moyen Âge de Dridu – „La Metereze” (dep. de Ialomița)*, în *Dacia n.s.*, XL – XLII, 1996 – 1998.
- Irásné Katalin, *Adatok a pesti-sikság Árpád-kori településtörténetéhez*, Budapest, 1983.
- Irásné Katalin, *Régészeti kutatásokza M 0 autópálya EK-i szakaszán elhelyezkedő 11 – 13 százada falu területén*, în Bud. Rég., XLI, 2008.
- Irásné Melis Katalin, Tóth A., *A Budapest Margit – szigeti királyi udvarhely és a domonkos apácakolodtor területénélőkerült építészeti kőtöredékek katalógusa*, în Bud. Rég., XL, 2006.

- Istrate A., Szócs. P. L., *Cercetări arheologice la casa „Vulturul Negru”. Documente de civilizație urbană la Baia Mare din secolele XV – XVIII*, în *Marmația*, 7/1, 2003.
- Istrate Daniela Marcu, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj – Napoca, 2004.
- Istrate Daniela Marcu, *Cahle medievale din colecția muzeului din Sebeș (sec. XV – XVI)*, în *Sub zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj – Napoca, 2002.
- Istrate Daniela Marcu, *Cahle medievale din Transilvania. Colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj – Napoca*, în *Satu Mare. St. Com. Seria arheologie*, XXVII – XXI/1, 2000 – 2004.
- Istrate Daniela Marcu, *Catedrala romano – catolică „Sfântul Mihail” și Palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice (2000 – 2002)*, Alba Iulia, 2008.
- Istrate Daniela Marcu, *Catedrala romano – catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie (catalog de expoziție)*, Alba Iulia, 2009.
- Istrate Daniela Marcu, *Feldioara/Marienburg, in the last Middle Age. Archaeological contributions to the history of the settlement in the 15th – 16th centuries*, în *În memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Cluj – Napoca, 2003.
- Jakó Zs., *Bihari várak kutatásáról*, în *Művelődés*, V, 1983; VI, 1984.
- Jiri H., *Historische und archaologische erforschung der Stadtborg von Kremnica (Kremnitz)*, în *Acta Arch.*, XLVIII, 1996, nr. 4.
- Kármay Ö., *Nagyváradi 1556-ik évi ostromához*, în *Hadtört.Közl.*, XII, 1911, nr. 4.
- Kémenes Mónika, *Kályhacserpék Csik-, Gyergyóes Kászonszékből 14 – 18. század*, Kolossvár, 2005.
- Koncz I., *Nagyváradi kapitulációja 1660-ben*, în *Hadtört.Közl.*, V, 1892, nr. 5.
- Kondorosy Sz., *Cseréppák a budai Felső Vizivárosból*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008.
- Kopeczny Zsuzsanna, *Ceramica medievală locală (sec. XIV – XVII)*, în *Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, Timișoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timișoara, 2007.
- Kopeczny Zsuzsanna, *Ferecturi de cărți medievale în descoperirile arheologice din Transilvania*, în *Arh. Med.*, VII, 2007.
- Kopeczny Zsuzsanna, *Obiectele din metal*, în *Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Flutur, Al. Szentmiklosi, Georgeta El Susi, Zsuzsana Kopeczy, Hedy M – Kiss, R. Șeptilici, Niculina Dinu, Timișoara în amurgul evului mediu. Rezultatul cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric*, Timișoara, 2007.
- Kovács A., *L'architettura dell'anno 1570 della fortezza di Oradea*, în *Omaggio a Dinu Adameșteanu*, Cluj-Napoca, 1996.
- Kovács A., *Szabályos alaprajzú olasz bástya várkastélyok Erdélyben*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1980.
- Kovács A., Toca M., *Arhitecți italieni în Transilvania în cursul secolelor al XVI-lea și al XVII-lea*, în *Studia Univ. Babeș-Bolyai*, XVIII, 1973, nr. 2.
- Kovács A., Toca M., *Adalékok a váradi fejedelmi palota építésetörténetéhez*, în *Művelődéstörténeti Tanulmányok*, Bukarest, 1979.
- Kovács B., *A Dobó István vármúzeum cseréppái*, în *A Egri Muz. Évk.*, I, 1963.
- Kovács Gyöngyi, *A Töröszentmiklós – Róza téri későközépkori vaseszkölet*, în *Arch.Ért.*, 117, 1990.
- Kovács Gyöngyi, *Cseréppák a 17 – 18 századból*, în *Bud. Rég.*, XXXVIII, 2004.
- Kovács Gyöngyi, *Török kerámia Szolnokon*, Szolnok, 1984.
- Kovalovszki Júlia, *A pálos remeték Szent Kereszt – kolostora (Méri István ásatása Klastrompusztán*, în *Comm. Arch. Hung.*, 1992.

- König C., *Scurt istoric al evoluției armelor de foc portative (secolele XIV – XVIII)*, în S.M.M.I.M., 1, 1968.
- Kropf. L., *Nagyáradai kapitulációja*, în *Hadtört. Közl.*, VIII, 1895, nr. 4.
- Kruppe J., *Studia nad ceramika XIV wieku ze starego miasta w Warszawie*, Warszawa, 1964.
- Lakatos A., 10 – 11. századi temető Köröstarjan-Csordésdombon (Tărian, Romania), în *Arch.Ért.*, 128, 2003, nr. 1 – 2.
- Lantos Andreea, *Középkori templom és temetőrészlet Homokmégy – Szentegyházpart*, în *Arch. Ért.*, 134, 2009.
- László F., *Die archaologische Forschung der frühen Baugeschichte der Bischofsburg in Eger (Erlau) und ihre wichtigeren Ergebnisse*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- László F., *Die Burg von Eger*, Eger, 1992.
- Lázár Sarolta, *Árpád-kori szabadban levő kemencék Kesztlőc – Tatárszálláson*, în *Arch.Ért.*, 111, 1984, nr. 1.
- Liska A., *A dobozi Sámson*, în *Arch.Ért.*, 133, 2008, nr. 1 – 4.
- Lovag Zsuzsa, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseum*, Budapest, 1999.
- Lovag Zsuzsa, *Mittelalterliche bronze – gegenstände des Ungarischen National Museum*, Budapest, 1999.
- Lukács A., *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în S.C.I.V.A., 34, 1984, nr. 4.
- Lukács Zsuzsa, Szónoky M., Hadnagy Á., *A Szeged – alsóvárosi ferences kolostor kőfaragványairól*, în Horler Miklós. *Hetvenedik születésnapjára*, Budapest, 1993.
- Maggioroti L. A., *A hadépítészet magyarország történetében*, în *Hadtört.Közl.*, XXXVI, 1935, nr. 1 – 2.
- Majanovici G., *Kuca iz druge polovine XVII. Veka otkopana u utvrčenom podracu Beogradskog grda – Donjem gradu*, în *Godisnak grada Beograda*, XX, 1973.
- Manolescu R., *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV – XVI)*, București, 1965.
- Marcu Daniela, *Cahle medievale descoperite la Vad (jud. Hunedoara)*, în *Ars Trans.*, IV, 1994.
- Marcu Daniela, Petrov Gh., *Cahle din secolele XV – XVII în colecțiile muzeelor din Deva și Hunedoara*, în *Ars Trans.*, III, 1993.
- Marcu Daniela, Rusu A. A., *Cahle din secolele XV – XVII descoperite la Zlatna, jud. Alba*, în *Arh. Med.*, III, 2000.
- Marki S., *Várparancs 1658-ben*, în *Hadtört. Közl.*, XXVI, 1925, nr. 1 – 2.
- Marta D., *Ceramica de factură bizantină descoperită în Cetatea Oradea*, în *Adevărul* omenește posibil pentru rânduirea binelui. *Omagiu profesorului Sever Dumitrașcu la 65 de ani*, Oradea, 2001.
- Marta D., *Ceramica de factură orientală descoperită în cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXIV, 1994.
- Marta D., *Căldările de lut descoperite în Cetatea Oradea*, în *Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, Cluj-Napoca, 2003.
- Marta D., *Descoperiri arheologice medievale din comuna Olcea*, în *Istorie, etnologie, artă. Studii în onoarea lui Ioan Godea*, Oradea, 2009.
- Marta D., *Donjonul de la Cheresig (jud. Bihor): istoric și propuneri de restaurare*, în *Crisia*, XXXIX, 2009.
- Marta D., *Istoriografia cetății Oradea*, în *Crisia*, XXX, 2000.
- Marta D., *La cité d' Oradea. L' abitat aux XIe – XIIIe siècles*, în *900 Years from Saint Ladislav Death*, Oradea, 1996.
- Marta D., *Un cimitir medieval din Cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXXVIII, 2008.
- Marta D., Ghemiș C., *Note privind „Vama Sării” de la Vadu Crișului (jud. Bihor)*, în *Crisia*, XXVIII, 1998.

- Marta L., Szöcs, P. L. (coord.), *Muzeul Județean Satu Mare. Catalogul colecției de arheologie, Satu Mare, 2007.*
- Mărghitan L., *Banatul în lumina arheologiei*, vol. III, Timișoara, 1985
- Mărginean Fl, *Cahle medievale târzii din colecția muzeului Arad*, în *Analele Banatului. Arh – Ist.*, XV, 2007.
- Mezősine K. Éva, *A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi II*, în *Com. Arch. Hung.*, 1984.
- Mihai Dana, *Archaeological documented building materials and techniques used for civil and religious monuments in Wallachia, XVI – XVII centuries*, în *Cerc.Arch.*, XI/ partea a II-a, 1998 – 2000.
- Mihailova Stanceva, *Kolekcijata ot luli viv varnenskija muzej*, în *Izv.Narod.Muzej Varna*, VIII (XXIII), 1972.
- Miklos Zsuzsa, *Árpád – kori földvár Váchartyán – Várhegy*, în *Arch.Ért.*, 105, 1978, nr. 1.
- Miklós Zsuzsa, *Tolna megye várai*, Budapest, 2007.
- Mikó Á., *Reneszánsz paloták a váradi várban*, în *Váradi kötöredékék*, Budapest, 1989.
- Mithay S., *A györ – gabonavásártéri XVI – XVII. Századi temető*, în *Comm. Arch. Hung.*, 1985.
- Mizgan V., *Brice medievale descoperite în România*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.
- Módy Gy., *Berettyóújfalu. A herpaály Csonkatorony*, Budapest, 1993.
- Molnar Št., și colab., *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*, în *A.M.P.*, II, 1978.
- Mureșan O., *Un best – seller italian de la sfârșitul secolului al XVII-lea cu privire la orașele și cetățile din Banat și vestul Transilvaniei*, în *A.M.N.*, 39 – 40/II, 2002 – 2003.
- Mureșan Olimpia, *Christ (sec. XIV) și fragment de inel (sec. XVII). Conservare*, în *Crisia*, XXIX, 1999.
- Mureșan Olimpia, *Piese restaurate provenind din cetatea Oradea. Catarama*, în *Crisia*, XXV, 1995.
- Mureșan Olimpia, *Problematica monedelor provenind din cetatea Oradea*, în *Crisia*, XXVIII, 1998.
- Mureșan Olimpia, *Cetatea Oradea redivivus: artefacte metalice între descoperire și restaurare*, Oradea, vol. I, 2009.
- Müller M., *Die Turmburg Nürings bei Feinkelstein im Taunus*, în *Burgen – Forschung in Hessen*, Marburg, 1996.
- Nagy Emese, *Die Ausgrabungsergebnisse der königlicher-erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran) 1934 – 1969*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Nagy L., *Várad szerepe a Partium és Erdély életében a 16 – 17 században*, în *Végvárak és régiók a XVI – XVII században*, Eger, 1993.
- Nagy Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, 1970.
- Neamțu Eugenia, *Cahle cu reprezentarea profetului David descoperite la Baia*, în *S.C.I.V.A.*, 25, 1974, nr. 3.
- Neamțu Eugenia, Neamțu V., *Cheptea Stela, Orașul medieval Baia în secolele XIV – XVII, Iași*, vol. I – II, 1980 – 1984.
- Negulici Dorina, *Meșteșugari în Brașovul medieval*, în *Cumidava*, XIV, 1989.
- Németi I., *Repertoriul arheologic al zonei Carei*, București, 1999.
- Nicolescu Corina, *Ceramica smălțuită din sec. X – XIV în lumina noilor cercetări arheologice*, în *S.C.I.A.*, II, 1959.
- Nicolescu Corina, *La ceramique ottomane des XVIe et XVIIe siecles dans les pays roumains*, în *S. A. O.*, 5 – 6, 1967.
- Niedermaier P., *Concepția bisericilor romanice din Transilvania*, în *Ars. Trans.*, VI, 1996.
- Nováky G., *A borsodi földvár sánca*, în *A Hermann Ottó Muz. Évk.*, XXX – XXXI, 1993.
- Nováky G., Sándorfi Gy., *Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen ungarischen Burgen*, în *Acta Arch.*, XXXIII, 1981, nr. 1 – 4.

- Novotny B., *Archeologicky vyzkum hradu „Rotyten“ na Morave z 11. Az prvni poloviny 12. Stoleti, jeho hradsky obvod a romansky dvorec Reznovice*, în Arch. Hist., 6, 1981.
- Pál E., *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895 – 1526*, Cluj-Napoca, 2006.
- Papacostea Ș., *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciadă și Imperiul mongol*, București, 1993.
- Parádi N., *A jászberény – tetemházi ásatás*, în Fol. Arch., XLII, 1991.
- Paragină A., *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X – XV*, Brăila, 2002.
- Paragină A., Bobi V., *Așezarea medievală rurală de la Bătinești, jud Vrancea*, în M.C.A., XVII/2, 1993.
- Pascu Șt., *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954.
- Pascu Șt., Rusu M., și alții, *Cetatea Dăbâca*, în A.M.N., V, 1968.
- Păunescu Anca, *Orașul de Floci. Un oraș dispărut din Muntenia medievală*, Târgoviște, 2005.
- Păunescu Anca, Rența Elena, *Cuptoare medievale de ars ceramică descoperite la Orașul de Floci, județul Ialomița*, în Cerc. Arh., XI/ partea I.
- Petrov Gh., *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara*, în A. M. N., 33/1, 1996.
- Pintea Viorica, *Cu privire la așezarea feudală dela Sopor – Iacobenii*, în A.M.N., IV, 1967.
- Poll Ingrid, Adameșteanu Gh. M., *Brățări de sticlă medievale descoperite în România*, în Arh. Med., I, 1996.
- Polla B., *Archaeologische Grabung in Kosice – Krásna. (Beitrag zur mittelalterlichen Geschichte der Ostslowakei)* în Slov. Arch., XXXIV/2, 1986.
- Pop Al., *Încercare de reconstituire a sistemului hidrografic defensiv al cetății și orașului Oradea în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în Aletheia, I, 1993.
- Pop Al., *Un document ignorat privind istoria farmaciei orădene*, în Crisia, XXXV, 2005.
- Pop Al., *Varadinum a vizek határolta város és vár, Nagyvárad*, 1999.
- Pop H., *Observații de topografie arheologică la Șimleul Silvaniei. Cetatea feudală timpurie*, în Sargeția, XXI – XXIV, 1988 – 1991.
- Popa R., *O sobă cu cahle – oală din secolul al XIV-lea la Cuhea – Maramureș*, în S.C.I.V., 24, 1973, nr. 1.
- Popa R., *Streisângiorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI – XIV în sudul Transilvaniei*, în R.M.M.I.A., XLVII, 1978, nr. 1.
- Popa R., *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.
- Popa R., Baltag Gh., *Documente de cultură materială orășenească în Transilvania din a doua jumătate a secolului al XIII-lea*, în S.C.I.V.A., 31, 1980, nr. 1.
- Popa R., Căpățână D., Antál L., *Cercetările arheologice de la Voivozi. Contribuții la istoria Bihorului în secolele XII – XIV*, în Crisia, XVII, 1987.
- Popa R., Chidioșan N., Antál L., *O reședință feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuș*, în R.M.M.I.A., XV, 1984, nr. 2.
- R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din secolele XI – XIII la Sânnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru*, în M. C. A., XVI, 1986.
- Popa R., Ștefănescu R., *Șantierul arheologic Ungra*, în M.C.A., XIV, 1980.
- Popa-Lisseanu G., *Izvoarele istoriei românilor. Volumul V. Cântecul de Jale de Rogerius*, Oradea, 2006.
- Popescu M. M., *Podoabe medievale din Țările Române*, București, 1970.
- Popescu R., *Cahle din timpul lui Ștefan cel Mare cu motive animaliere descoperite la Curtea Domnească din Vaslui*, în Mem. Antiq., IV – VI, 1975 – 1976.
- Popovic M., *The fortress of Ras*, Beograd, 1999.
- Popovici – Baltă Rodica, *Cercetări arheologice în așezarea din secolele XIV – XV de la Băiceni (jud. Iași)*, în Arh. Mold., VIII, 1975.

- Popovici Rodica, *Negoști, un sat din zona Neamț în secolele XIV – XVII*, în *Arh. Med.*, IV, 2002.
- Prodan D., *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, București, vol. I – III, 1967 – 1968.
- Pușcaș Cr., *Concepte de restaurare. Aplicații în cetatea Oradea*, în *Heredibus*, I – II, 2005 – 2006.
- Rădulescu Al., Tănase Daniela, Kopeczny Zsuzsanna, *Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – castelul Huniazilor*, 2007, în *Banatica*, 18, 2008.
- Rădulescu Gabriela, *O locuință timpurie de la Vermeș. Jud. Bistrița – Năsăud*, în *Rev. Bistriței*, VIII, 1993.
- Roman T. C., *Cercetări arheologice la casa parohială romano – catolică, Sibiu*, 2006, în *A.M.N.*, 41 – 44/II, 2007.
- Romér Fl., *Előzetes jelentés a nagyváradi várban 1883-ban folytatott ásátásról* în *Arch. Ért.ú.f.*, III, 1883.
- Roșu T. L., *Oradea – cetatea Bihor, străveche așezare voievodală*, în *Comunicări susținute la sesiunile închinat Semicentenarului Unirii Transilvaniei cu România, Oradea*, 1969.
- Roșu T. L., *Oradea – cetatea Bihor, străveche vatră voievodală – din epoca de piatră la sfârșitul secolului al XIV-lea, Oradea*, 1992.
- Rusu, A. A., *Arheologia, cronologia și interpretarea istorică a unor cetăți medievale timpurii din Transilvania de est. Note critice*, în *Crisia*, XXIV, 1994.
- Rusu A. A., *Arheologia cetăților medievale din Transilvania*, în *Arh.Med.*, II, 1998.
- Rusu, A. A., *Bibliografia fortificațiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, Reșița*, 1996.
- Rusu A. A., *Die Bischofsburgen auf dem Gebiet Rumaniens (Der Stand der Forschung)*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (I)*, în *Ziridava*, XIX – XX, 1996.
- Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (II)*, în *Arh. Med.*, I, 1996.
- Rusu A. A., *Cahle din Transilvania (V). Contribuții la cultul provincial al sfinților*, în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008.
- Rusu A. A., *Castelarea carpatica: fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII – XIV)*, Cluj-Napoca, 2006.
- Rusu, A. A., *Cercetări arheologice în Cetatea Oradea. Sinteza preliminară a anilor 1991 – 1993*, în *Crisia*, XXIII, 1993.
- Rusu A. A., *Cetatea Alba Iulia în secolele XI – XV. Cercetări vechi și noi*, în *Eph.Nap.*, IV, 1994.
- Rusu A. A., *Cetatea Hațegului. Monografie istorică și arheologică*, în *Sargeția*, XVI – XVII, 1982 – 1983.
- Rusu A. A., *Cetatea medievală de la Florești (cercetări arheologice din anii 1990 – 1991)*, în *Eph. Nap.*, III, 1993.
- Rusu A. A., *Corpus Christi din cetatea Oradea. Despre stadiul de cunoaștere a unui tip de inventar liturgic din secolul al XIV-lea*, în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008.
- Rusu A. A., *Donjoane din Transilvania*, în *A.M.N.*, XVII, 1980.
- Rusu A. A., *Geneza domeniilor cetăților medievale din Transilvania (sec. XI – XIV)*, în *A.I.I.A.C.luj*, XXIII, 1980.
- Rusu A. A., *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos. Documente de cultură materială din Transilvania secolelor XIII – XVI*, Catalog, Cluj-Napoca – Satu Mare, 1998.
- Rusu A. A., *Investigări ale culturii materiale medievale din Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008.
- Rusu, A. A., *Les premières fortifications médiévales d'Oradea. Observations préliminaires à la suite des fouilles archéologiques*, în *900 Years from Saint Ladislav's Death*, Oradea, 1996.

- Rusu A. A., *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Eph.Nap.*, V, 1995.
- Rusu A. A., *Sticlăria medievală din Transilvania. Repere generale și documente arheologice*, în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008.
- Rusu A. A., *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, vol. II, Satu Mare, 2002.
- Rusu A. A., *Țigle și olane la monumentele istorice (cu privire specială asupra monumentelor religioase din Transilvania și vecinătățile ei)*, în *Investigări ale culturii materiale medievale în Transilvania*, Cluj – Napoca, 2008.
- Rusu A. A., (coordonator), *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 2000.
- Rusu A. A. (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, (autori: A. A. Rusu, D. Marta, R. Lupescu, Simon Z., Fülöp A., Olimpia Mureșan, Luminița Băjenariu, M. Benea, Ana Maria Velter, E. O. Târnoveanu).
- Rusu A. A., Hurezan G. P., *Cetăți medievale din județul Arad*, Arad, 1999.
- Rusu A. A., Hurezan G. P., *Biserici medievale din județul Arad*, Arad, 2000.
- Rusu A. A., Mărginean Fl., *Prelucrarea osului și cornului în Transilvania medievală (Început de abordare tematică)*, în *Arh.Med.*, V, 2005.
- Rusu A. A., Rustoiu A., *Die Bischofsburg in Florești (kr. Klausenburg)*, în *Bischofliche Bürgen und Residenzen im Mittelalter*, Pecs, 1999.
- Rusu C. C., *Iluminatul medieval în Evul Mediu. Transilvania – secolele XI – XVI*, în *Med. Transilvanica*, II, 1998, nr. 1.
- Rusu M., *Aspecte ale genezei târgurilor și orașelor medievale din Transilvania*, în *Hist. Urb.*, I, 1994, nr. 1.
- Rusu M., *Castrul roman Apulum și cetatea feudală de la Alba Iulia*, în *A.I.I.A.*, XXII, 1979.
- Rusu M., *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului, în Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974.
- Rusu M., *Contribuții arheologice la istoricul cetății Biharea*, în *A.I.I.A. Cluj*, III, 1960.
- Rusu M., *Săpătura de salvare de la Luduș*, în *M.C.A.*, VIII, 1962.
- Rusu M., Spoială V., Galamb L., *Săpăturile arheologice de la Oradea - Salca*, în *M.C.A.*, VIII, 1962.
- Ruttkey A., *Waffen und Reiterausrüstung des 9 bis zur 14 Jahrhunderts in der Slowakei (II)*, în *Slov. Arch.*, XXIV/2, 1976.
- Săcară N., *Turnul medieval din Ciacova*, în *Tibiscus*, I, 1971.
- Sălăgean T., „*Regnum Transilvanum*”. Contribuții la studierea genezei unui regim, în *Med. Trans.*, II, 1998, nr. 1.
- Sălăgean T., *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003.
- Sălăgean T., *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IX – XI*, Cluj-Napoca, 2006.
- Scholtz B., *Nagy – Varád várának története*, Nagyvarád, 1907.
- Scorpan C., *L'ensemble archeologique feudal de Bâta Doamnei*, în *Dacia n.s.*, XV, 1971.
- Sebestyén Gh., *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*, București, 1987.
- Sebestyén Gh., Sebestyén V., *Arhitectura renașterii în Transilvania*, București, 1963.
- Sicoe D., *Istoria Oradiei. Din cele mai vechi timpuri până azi (pe scurt)*, Oradea, 2011.
- Siklósi Gy., *A székesfehérvári korai és későbbi király vár illetve palota*, în *Castrum Bene*, I, 1989.
- Simina N. M., *Contribuții la cunoașterea feudalismului timpuriu pe teritoriul comunei Vințu de Jos (jud. Alba)*, în *A.M.N.*, 32/1, 1995.

- Simina N. M., *Descoperiri aparținând feudalismului timpuriu la Tărtăria (jud Alba)*, în *Bul. Cerc. Șt. Stud.*, 2, 1996.
- Simon Al., *Anti-Ottoman Warfare and Italian Propaganda: The Crusader Background of the Ottoman Raid on Oradea in 1474*, în *Crisia*, XXXVII, 2007.
- Simon Al., *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj – Napoca, 2007.
- Simon Bernadett, *Hahót – Buzád – Sárkányziget lelőhely középkori kerámiaanyaga*, în *Arch. Ért.*, 128, 2003.
- Simon Z., *A Füzeri vár a 16 – 17. században*, Miskolc, 2000.
- Simon Z., *Piese de din piatră. B. Pietrele renascentiste*, în A. A. Rusu (sub redacția), în *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Volumul I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002.
- Simonyi Erika, *Előtes jelentés a Felsőszalka - Várdombi ásatásról (1992 – 2001)*, în *Hermann Ottó Múz.Évk.*, XLII, 2003.
- Simony Erika, *Adatok a 10 – 13. századi kerámiakészítéshez*, în *A Hermann Ottó Múz.Évk.*, XLIV, 2005.
- Slivka M., *Parohova a kostena produkcia na Slovensku v období feudalizmu*, în *Slov. Arch.*, XXXII, 1984, nr. 2.
- Spinei V., *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X – XIII. Români și turanici*, Iași, 1985.
- Spinei V., *Generalități privind geneza orașelor medievale din Moldova*, în *Arh. Med.*, I, 1996.
- Spinei V., *Données préliminaires concernant les fouilles de la ville médiévale de Siret (1992 – 1995)*, în *St. Antiqua et Arch.*, III – IV, 1996 – 1997.
- Spinei V., Gherman Elena, *Șantierul arheologic Siret (1993)*, în *Arh. Mold.*, XVIII, 1995.
- Ștefan Gh., Barnea I. și colab., *Dinogetia*, București, vol. I, 1967.
- Ștefănescu A., *Cercetările arheologice de la Mănești – Buftea*, în *M.C.A.*, XV, 1983.
- Szatmári I., Árpád – koritemplomok Kamuton, în *Arch. Ért.*, 121 – 122, 1994 – 1995.
- Szekér Gy., *Demetrius Lapidida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből*, în *Műemlékvédelmi Sz.*, 1992, nr. 2.
- Szöcs P. L., *Probleme privind cronologia și datarea ceramicii din secolele XVI – XVII din Transilvania*, în *Arh. Med.*, III, 2000.
- Szöcs P. L., *Vase ceramice din secolele XVI – XVII în oglinda documentelor scrise și izvoarelor arheologice*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.
- Szörény G. A., *Sájószögöd középkori temetői*, în *Arch. Ért.*, 133, 2008.
- Takács I., *Várad Árpád - koriszékese gyháza. Történeti források és kőfaragványok a 12 – 13. századból*, în *Várad kötetek*, Budapest, 1989.
- Takács I., Bátor András, *„Második Templom”. A székesegyház 14 – 15 századi átépítésének emlékei* în *Várad kötetek*, Budapest, 1989.
- Takács Matilda, *Die arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken*, Budapest, 1986.
- Tănase Daniela, *Căldări din lut descoperite la Cenad (jud. Timiș)*, în *Vasaria medievalia*, (ed. Gabriela Rădulescu, C. Gaiu), Bistrița – Cluj-Napoca, 2008.
- Terei Gy., Horváth Antónia, *Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II*, în *Bud. Rég.*, XLI, 2008.
- Tóth Sz., *Nagyvár az erdélyi fejedelmek és a török uralom korában*, în *A jászóvári prémontreikanonokrend nagyváradi főgymnasiumának értesítője az 1903 – 1904 iskolai évről*, Nagyvár, 1904.
- Tripon A., *Monografia almanah a Crișanei*, Oradea, 1936.
- Țânțăreanu Ecaterina, Mirea P., *Cercetările arheologice din incinta fostei mănăstiri Aluniș – Plăviceni, jud. Teleorman*, în *Argeș. St. Com.*, XIV, 2005.
- Țărău Melania, Țărău A., *Proba ordalică reflectată în cazuistica Registrului de la Oradea*, în *Heredibus*, nr. I – II, 2005 – 2006.

- Țicu, D., *Ceramica de factură bizantină descoperită în sud-vestul României*, în S.C.I.V.A., XXXIV, 1983, nr. 3.
- Țicu D., *Cercetări arheologice în depresiunea Oravița*, în *Banatica*, IX, 1987.
- Țicu D., *Cercetări arheologice la Berzovia*, în *Banatica*, 10, 1990.
- Țicu D., *Necropole medievale (sec. X – XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 12/1, 1993.
- Țicu D., *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.
- Țicu D., *Biserica medievală de la Cârnecea*, în *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.
- Țicu D., *Banatul montan în Evul Mediu*, Timișoara, 1998.
- Țicu D., *Opinii în legătură cu producerea și răspândirea ceramicii smălțuite medievale în regiunea Dunării de jos apusene*, în *Studii istorice*, Timișoara, 2003.
- Țicu D., Lazarovici Gh. Gornea. *Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.
- Țiplic I. M., *Organizarea defensivă a Transilvaniei în Evul Mediu (secolele X – XIV)*, București, 2006.
- Țiplic M. I., Cociș S., Voișian V., *Descoperiri medievale timpurii în Cluj – Napoca*, str. V. Deleu, în *Rev. Bistriței*, XVIII, 2004.
- Țoca M., Kovács A., *Contribuții la cunoașterea palatului în stil renascentist de la Oradea: reliefurile în stuc din secolul al XVII-lea*, în *Biharea*, IV, 1976.
- Uzum, I., *Locuirea medieval – timpurie de la Gornea – Țărmuri*, în *Banatica*, IV, 1977.
- Vanyai F., *Nagyvárad vizsafoglalása törökzól*, în *Hadtört.Közl.*, XVIII, 1917, nr. 14.
- Vătășianu V., *Istoria artei feudale în țările române, I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959.
- Vătășianu V., *Arhitectura și sculptura romanică din Panonia medievală*, București, 1966.
- Vătășianu V., *Istoria artei feudale în țările române, I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959.
- Vătășianu V., *Schiță a evoluției artei Țărilor Române în secolele X – XVI*, în *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987.
- Vekov K., *Locul de adevărire din Alba-Iulia (secolele XIII – XVI)*, Cluj-Napoca, 2003.
- Veres Szilvia Edit, *Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei*, în *Bud. Rég.*, XXXIII, 1999.
- Vlădescu Cr. M., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (I)*, în *S.M.M.I.M.*, 1, 1968.
- Vlădescu Cr. M., *Încercări asupra periodizării și tipologiei armelor albe medievale occidentale (secolele XV – XVIII) (II)*, în *S.M.M.I.M.*, 2 – 3, 1969 – 1970.
- Vlădescu Cr. M., *Tipuri de arme albe și armuri la oștile române în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în *S.M.M.I.M.*, 6, 1973.
- Vlădescu Cr. M., König C., *Arme de vânătoare din secolele XVI – XVII*, în *S.M.M.I.M.*, 9, 1976.
- Vukov K., *Die erzbischöfliche Burg in Esztergom (Gran) nach den neuesten Forschungen (Bergfried und Privatflügel)*, în *Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter*, Pécs, 1992.
- Zaharia Eugenia, Bărză Ligia, Ittu C., *Săpăturile arheologice de la Bratei (jud Sibiu)*, în *M.C.A.*, XVI, 1986.
- Závodi Szilvia, *A lenti vár kerámiaanyaga*, în *Comm. Arch. Hung.*, 2003.
- Zdenka Mekurova, *Kovove a kostene predmety z hradku Kepkova*, în *Casopis. Acta Mus. Morav.*, LXXI, 1986, nr. 1 – 2.
- Zoltán P. I., *Nagyvárad 900 éves múltja és épített öröksége*, Budapest, 2005.
- Zsák A., *Várad az 1598-ik évi ostroma idején*, în *A biharvármegye és nagyvárad régiészeti és történelmi egyesület 1901 – 1902-ik evkönyve*, Nagyvárad, 1902.

- *** A Gepidák, Gyula, 1999.
- *** Călători străini despre țările române, București, vol. I, II, IV, V, VI, 1968 – 1976.
- *** Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről, Gyula, 2002.
- *** Cronica cercetărilor arheologice 1983 – 1992, București, 1997.
- *** Cronici turcești despre Țările Române, București, vol. II, 1974.
- *** Mihai Viteazul în conștiința europeană, București, vol. I, 1982.
- *** Repertoriul arheologic al Mureșului inferior (județul Arad), Timișoara, 1999.
- *** Utak a Múltba. Az M 3-as autópálya régészeti leletmentései, Budapest, 1997.
- *** Váradi kötöredekek, Budapest, 1989.

Abrevieri

<i>A Békés Megyei Múz.Közl.</i>	A Békés Megyei Múzeum Közlemények
<i>A Egri Muz. Évk.</i>	A Egri Múzeum. Évkönyve.
<i>A Hajdúság Múz.Évk.</i>	A Hajdúság Múzeum Évkönyve
<i>A Móra Ferenc Múz. Évk.</i>	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
<i>A.A.H.</i>	Acta Arheologica Hungariae
<i>A.I.I.A. Cluj – Napoca</i>	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj –Napoca
<i>A.M.N.</i>	Acta Musei Napocensis
<i>A.M.P.</i>	Acta Musei Porolissensis
<i>Acta Arch.</i>	Acta Archaeologica
<i>Akad.Ért.</i>	Akademiái Értesítő
<i>An. Ist. Cerc. Socio – Umane</i>	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
<i>Analele Banatului. Arh – Ist.</i>	Analele Banatului. Arheologie - Istorie
<i>Analele Univ. Oradea. Ist. Arh.</i>	Analele Universității din Oradea. Istorie – Arheologie –
<i>Filos.</i>	Filosofie
<i>Arch. Hist.</i>	Archaeologica Historica
<i>Arch.Ért.ú.f.</i>	Archaeologiai Értesítő, új folyam
<i>Argeş. St. Com.</i>	Argeş. Studii și Comunicări
<i>Arh. Med.</i>	Arheologia Medievală
<i>Arh. Mold.</i>	Arheologia Moldovei
<i>Ars Trans.</i>	Ars Transilvaniae
<i>B.C.M.I.</i>	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
<i>B.M.I.</i>	Buletinul Monumentelor Istorice
<i>Brukenthal Acta Mus.</i>	Brukenthal Acta Musei
<i>Bud. Rég.</i>	Budapesti Régészeti
<i>Bul. Cerc. Șt. Stud.</i>	Buletinul Cercurilor Științifice Studențești
<i>Casopis. Acta. Mus. Mor.</i>	Casopis. Acta Musei Moraviae
<i>Cerc. Arh.</i>	Cercetări Arheologice
<i>Comm. Arch. Hung.</i>	Communicationes Archaeologicae Hungaricae
<i>Eph.Nap.</i>	Ephemeris Napocensis

<i>Fol. Arch.</i>	Folia Archaeologica
<i>Hadtört.Közl.</i>	Hadtörténeti Közlemények
<i>Heredibus</i>	Anuarul Sesiunii Științifice al Cetății din Oradea
<i>Hermann Ottó Múz. Évk.</i>	Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
<i>Hist. Urb.</i>	Historia Urbana
<i>Izv.Narod. Muzej Varna</i>	Izvestia Narodnaia Muzeja Varna
<i>M.C.A.</i>	Materiale și Cercetări Arheologice
<i>Mag.Kat.Szemle</i>	Magyar Katónai Szemle
<i>Med. Transilvanica</i>	Mediaevalia Transilvanica
<i>Mem. Antiq.</i>	Memoria Antiquitatis
<i>Műemlékvédelmi Sz.</i>	Műemlékvédelmi Szemle
<i>R.M.M.M.I.A.</i>	Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă
<i>Rev. Bistriței</i>	Revista Bistriței
<i>S. A. O.</i>	Studia et Acta Orientalia
<i>S.C.I.A.</i>	Studii și Cercetări de Istoria Artei
<i>S.C.I.V.(A).</i>	Studii și Cercetări de Istorie Veche (din 1974 și Arheologie)
<i>S.M.M.I.M.</i>	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară
<i>Satu Mare St.Com.</i>	Satu Mare. Studii și Comunicări
<i>Slov. Arch.</i>	Slovenska Archeologia
<i>St. Com. Muz. Brukenthal. Arh.</i>	Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal. Arheologie – Ist. Istorie
<i>Studia Antiqua et Arch.</i>	Studia Antiqua et Archaeologica
<i>Studia Univ. Babeș – Bolyai</i>	Studia Universitatis Babeș - Bolyai
<i>Studii și Art. Ist.</i>	Studii și Articole de Istorie
<i>Terra Sebus. Acta Mus. Seb.</i>	Terra Sebus. Acta Musei Sebesiensis

Summary

The fortress is certainly one of the most important symbols of the Middle Ages. Most of fortifications are in serious state of ruin and reveal their secret plans only after archaeological researches are conducted.

Oradea fortress, in its current appearance, is one of the most important monument erected at the turn of XVI to XVII centuries in Central Europe. Documentary information revealed the existence of previous fortification in this area. In this context, supplemented by archaeological amateurism (proved by the old archeological excavation from the end of XIXth century and the beginning of the next one), in 1991 started extensive investigations, which enabled twenty years after the print of this monograph.

In this book, sequence of chapters emphasize, alongside of historiography, an insight in events history of this architectural monument, and a detailed description of recent excavations. To the numerous artifacts founded has been assigned one special chapter. Each category of artifacts was classified typologically and depending on the raw material. Another chapter describe list of finds, with details related to position in site, technical data, measures, chronology. Finally, bibliography, plans of archeological excavations and drawings of artifacts are in appendix.

The historiography of Oradea fortress

A literature about medieval fortifications from Transylvania and Banat lists for Oradea fortress 53 titles published along more than one century. Analysis of these allows on a side demarcation of serious contributions and to another side to set details connected to results of previous results. The exceptional studies of positivist historians Bunytay Vincze, Rómer Flóris and Karácsonyi János give us a general view of the Roman Catholic diocese of Oradea, in which the Oradea fortress evolved through the first centuries.

Other contributors are preoccupied by 1881 – 1883 and 1911 – 1912 archaeological campaigns. Archaeologists and art historians like Gyalókay Jenő, Steinhausz Laszlo, Henszlmann Imre and Fóerk Ernő were exclusively preoccupied to unearth the cathedral. On this occasion was realized some drawings. Taking into account the time of research, they were focused especially on the altar, nave and façade areas, and the stratigraphy being totally neglected, just elements of masonry were recovered. Very few pottery fragments, stove tiles and coins collected then are in our days lost. From a chronological point of view, the archaeologist indentified the walls of a church with apse from XIth century close aboard to the cathedral. The

most important discovery of those campaigns were the emperor Sigismund of Luxemburg, queen Beatrix and queen Maria tomb's. One old drawing set the appropriate size of the garrison. Some studies examine the 1558, 1660 and 1692 sieges and castellan of Oradea institution.

Art historian Balogh Jolán marked the post war historiography. She accomplishes an overview of entire historic, archivist and art history information, in her works published in 1947 and 1982. Architectural elements unearthed by old archaeological research were published in a special volume. Princely palace, the architecture and interior decorations were analyzed by Mircea Țoca and Kovács András, and historic evolution by Alexandru Avram and Liviu Borcea. Is stressed the numerous Italian architects contribution who build up the bastionary fortress and the palace. The historical studies dedicated to Oradea fortress underline its important defense role of Transylvanian Principate related to ottoman and habsburgic threats. Are highly relevant the demands of princes and Diet for special resources assigned for Oradea's fortress strengthening. Despite such contributions, the evident gap between siege artillery and defense potential will transform the fortress in a simple military garrison, after the Austrian success from 1692.

Archaeological research restarted in 1991 and some of the results were published in some studies and one volume of contributions edited by Adrian Rusu dedicated to Episcopal palace which is the only building completely excavated until now.

Oradea Fortress History

The beginnings of Oradea fortress represented a dispute among historiographers about Oradea or Biharia as the first catholic Episcopal see in the area. The lack of documentary sources but mostly the embroilment in the first references to the local bishop (1064, 1111 and 1113) fueled this confusion.

Documents and chronicles analysis confirms the role of king Ladislaus I in the setting in 1092 at Oradea of a monastery dedicated to St. Virgin Mary on a island between Crișul Repede river and Peța stream. Vienna Illuminated Chronicle and Chronicle from München emphasize the role of Ladislaus I, the last one stating that the king himself named the place Warad. In 1134 there has been a synod and the Cathedral Chapter statutes it is mentioned that the king Ladislaus I "is founder and donor of our church". One important moment is in 1192 when Ladislaus I is sanctified by pope Celestine II. Thus, the grave of Ladislaus I become an important pilgrimage destination. On overall, the ensemble included one church, one bishopric palace and an earth-wall fortification, all destroyed by Tatars invasion from 1241. Due to Rogerius of Apulia, a catholic monk, we have the first description of the complex.

Subsequent restoration created a new fortified ensemble, totally different. The new stone-wall fortification of heptagonal shape had a perimeter of about 550 - 600 m, one gothic cathedral, whose construction began in 1342 under the authority of Bishop Andrei Bathory and was completed under the long lasting bishop Demetrius (1345 - 1372), and one bishopric palace. The cathedral had three naves and a façade flanked by two spires; the choir was bordered by ambulatory and the altar had octagonal shape, also flanked by two spires. Miniatures from XIVth century reveal the existence of buttresses and windows. In the interior, were numerous chapels of which stands out that of Ladislaus I the Saint.

In 1390, to the order of king Sigismund of Luxemburg and in the presence of the bishop Zudor III was inaugurated the equestrian statue of Ladislaus I, beside those of Stephan I and Emeric I, all works of renowned sculptors Martin and Gheorghe.

The XVth century was under the influence of numerous Renaissance's humanist bishops including Andreea Scolari (1409 - 1426) and

Sigismund Thürzo (1506 – 1512). Many of their letters points Episcopal palace, which has undergone some conversions at the end of these period. In 1474 in mentioned first Turkish siege led by Mihaloglu Ali-bey, pasha of Semedria, luckily for Christians it was unsuccessful. Another siege, also unsuccessful, is mentioned in the time of peasant's revolt of Gheorghe Doja. The circumstances from first half of XVIth century are in the context of Turkish – Hungarian and Turkish – Austrian warfare, concluded in 1538 by the Treaty of Oradea, and where Gheorghe Martinuzzi (1538 – 1551), the last important catholic bishop of Oradea, played an important role. In the next decades, Oradea continues to be disputed by pro-Transylvanian and pro-Habsburgic parties from Transylvania.

The victory of Reform will vanquish catholic diocese. In this new political context, Transylvanian princes will establish from 1557 the office of Oradea's Castellan, sometime having the rule of entire Bihor County.

In 1569 are started the works at the impressive bastionary enclosure. In the next years, 19 Transylvanian Diets assigned significant amounts of money for the construction. Among architects, Domenico Rindolfini da Camerino Simone, Simone Genga, Giovan Marco Isolani and Giacomo Resti are worthy to mention. The speed of construction was relatively constant as much at the Turkish siege from 1598 most part of the fortress was in advanced stage of completion. Ciunt, Crăișorul, Aurit, Roșu and Bethlen bastions encircled by the moat prevent that Turkish army to conquer the stronghold. Princely palace started to be built about 1620 and was finished in 1650 also with Italian masters.

Inventory carried in 1620 lists cannons, ammunition and nourishment stocks, buildings use as well. From 1640 the supreme captain of fortress position appears.

In XVIIth century, the most difficult moment in fortress history is connected to the long conflict between Transylvanian prince Gheorghe Rákóczy

II and claimant Francisc Rhedei which was supported by significant ottoman troupes. After a first unsuccessful siege carried in 1650, two years later, 50.000 Turks under the leadership of Kose Ali – pasha, after 46 days of siege finally conquer the fortress after a betrayal that allowed drying the moat. Surrender document comprising eight points allowed to surviving troupes to hand over the fortress in an honorable way. For 32 years, Varat eyelet was ruled by 15 pashas ruled from Oradea fortress.

Habsburg empire expansion from the end of XVIIth century also affected Oradea fortress evolution. The siege started in May 1692 and after 20 days, Turkish troupes surrender after an agreement in 15 articles.

After Oradea entered in sphere of Hapsburg empire influence marked, especially after its expansion in south-east Europe a decrease of the strategic role of fortress.

Archaeological Research in Oradea Fortress

First archaeological excavations in Oradea fortress was carried between 1881 and 1883. They started with a trench on the west side of princely palace, thus being discovered the east side of the cathedral. In next years, excavations were focused in the median area of cathedral's nave and in a part of north-east spire, near to polygonal apse of altar. On this occasion were unearthed traces of the floor and gravestones of two bishops: Andreea Scolari and Sigismund Thurzo. The stratigraphy was totally neglected and common archaeological artifacts as well. On this occasion the first plan of gothic cathedral was sketched by an architect, Steinhausz László. Three decades later archaeological excavation were resumed, south-east part side being unearthed this time. On this occasion was investigated one brick vaulted grave, proved to be the same as that found by Austrian garrison in 1755, and belonging to Sigismund of Luxemburg.

For eight decades the fortress did not have archaeological excavation. In 1991 archaeological research is resumed and in ten years were excavated 26 trenches. The strategy consisted in some control trenches and then integral excavation of bishopric palace, one of few without superimposed buildings from XVIIth century.

Architectural ensembles found in excavation were delimited more complexes enabling a better understanding of fortress chronology. In two excavated surfaces the palisade before the Tatars invasion was outlined. In the first phase, stockade was simple, subsequently being built a complex one. In the same perimeter we found several houses from XII – XIII century.

Most of surfaces excavated in south-east area of fortress reveal almost completely bishopric palace. This has two wings built successively. Their merge was a complex solution, comprising one flanking tower of rectangular shape. The sizes of building was on long sides 28,5 m respectively 26, 7 m and short sides 10,5 m and 8 m. Inside the palace important transformations was carried in XVIth century, being built interior pillars, paved floors and brick walls. In some places was discovered walls in elevation made of shaped stone boulders. Foundations are down until 2,80 m, made of river and quarry rocks. To the south-east wing and the oldest of palace had been added a gate tower with pedestrian entry. The palace with all these transformation was in use between XIVth and XVIIth century.

Another feature identified in excavation was the old wall of medieval fortress. This was build from quarry rock and it was wrought in elevation, foundations were made of unfinished river and quarry rocks mingled with mortar. Wall thickness reaches 1,30 – 1,50 m. in west side of bastionary fortress was uncovered one of the circular towers bordering the main gate of fortress. We found analogies for the Romanesque and gothic elements in all Central Europe.

In every archaeological campaign were investigated graves, later clustered in three horizons

of inhumation: first one in XIVth – XVth century, the second is in connection with the siege from 1598, and the last one is related to XVIIth century.

Archaeological materials found in Oradea fortress.

Analysis and analogies

Archaeological materials found in Oradea fortress found in the last twenty years impress by the quantity and quality of artifacts. These finds were clustered on raw materials that were processed basis.

First major category includes bricks, tiles and water pipes. For the first category, we found elements belonging both to Romanesque and to Renaissance. The enameled ornamental bricks with one half-round edge are remarkable. One special category is represented by ceramic candlesticks.

Pottery represents the most consistent part of archaeological material. Chronologically it belongs to XIth – XVIIth century period: ceramic of byzantine influence, cauldrons, common pottery from XIIIth – XIVth and from XVth – XVIth centuries, glazed ceramic from XVIth – XVIIth centuries, fine ceramics made of kaolin, pottery imported from Central Europe and from Turkish Empire, and local painted pottery as well. We found analogies for ceramic material in Transylvanian area but also in Central and South-East Europe space.

Stove tiles represent one distinct category of archaeological material discovered at Oradea. We mention here fretted stove tiles made in gothic fashion, some of these imitating cathedral portals (XVth century), stove tiles decorated with buttons, lobes (as far as four lobes), stove tiles with carvings in star like shape. Also is worth to mention one fragment decorated with a prophet figure, another one with a hunting scene, one stove tile of cornice fully preserved, and pot-stove tiles

with circular and square rim. Vegetal motifs are characteristic for the XVIIth century decorations. Was founded artifacts made from kaolin paste of high quality. We found analogies in Transylvania, Moldavia and Hungary but also are few unique artifacts. One interesting category ceramic artifacts are the smoking pipes. These came on the Turkish supply chain and are remarkable for the forms variety.

Metal artifacts are distinguished by the exceptionally variety. Jewells are represented by golden rings with frame for semiprecious gems, silver specimens (rings, necklace, and hairpins). Very numerous are bronze items of different categories: vessels, accessories, adornments, sculptural pieces and bells fragments. Among the utensils we found candle sticks, one keg tap, cover book corner bosses, handles, frames, locks, etc. Accessories comprise mostly buttons and hook and eye clasp type representative for XVIIth century, hairpins and buckles. One beautiful *Corpus Christi* was assigned to XVth century. Bell fragments allow a reconstruction of the artifact. The form of preserved letters inclines toward the end of XVIth century. Iron artifacts are also numerous. Among weapons and ammunition, we have found one sword, spear and pikes tips, arrow heads, crossbow bolts and a large amount of cannonballs and grenades. Clothing accessories include mostly buckles, spurs. The utensils comprise keys (among one splendid gothic artifact) scissors, knives, one fork, horseshoes, metal hoops for barrels. Iron tools may list axes, hatchets, sickles one scythe and one spade.

Items worked from bone are very few. We can mention here knives handles along one two sided comb, one beautiful gothic plaque and skates made from animal bones.

The coins comprise obols minted in time of kings Stephen II, Béla II and Andrew II. Also we found dinars minted by Louis I the Great, Matthias Corvinus, Ladislaus V and Władysław I of Hungary. Coin s series discovered are completed

by Ferdinand of Habsburg, Sigismund III, Ottoman akches, and Austrian kreutzers.

The glassware represents an important segment of the discoveries from Oradea fortress. Were founded fragments of window glass, glasses (some decorated with splashes), cups, bowls, beads and bracelets? The artifacts belong to XV – XVII century period.

Stone artifacts comprise in first place architectural elements: gothic and Renaissance frames (belonging to windows, portals, cornice, crenels, nervures, etc.). In some cases we noticed signs of stone masters. Also were found some whetstones, projectile and mill stones.

Foreign travelers about Oradea fortress

Oradea fortress had the chance to be described over the centuries, so we have a vivid picture of its medieval period. The first description is from middle of XIIIth century, from the same time with its destruction by Tatars in 1241, ant belong to Italian monk Rogerius which was caught in the area by this event.

The erection of a new fortress, from stone this time, city development but also the construction of a monumental gothic cathedral and a beautiful bishopric palace, made the Oradea fortress to become an important place of pilgrimage. In this way a series foreign travelers (Italians and Germans especially) have described the beauty of buildings from fortress (cathedral, bishopric palace, statues of Hungarian kings canonized). They also noticed some shortcomings of walls and towers.

The great construction site of bastionary fortress and of princely palace, the sieges from 1598, 1660 and 1692 along with other special events (earthquakes from the years 1603 and 1604 for example) were inserted in contemporary narrations, from Transylvania but also foreigners (especially Italians – some of them architects at the new fortress).

Conclusions

Archaeological researches in Oradea fortress have shown the existence of previous fortress, before the XVIth – XVIIth century. It was an earth walled fortification with stockade which protected the first phase of local catholic diocese. Later, in XIV – XV was erected an impressive cathedral and a circular stone wall fortress and a bishopric palace. The last one was

the most important objective of archaeological research from last two decades alongside of western gate tower and other complexes. Archaeological material discovered is rich and comprise pottery, bronze and iron artifacts, glassware, coins, etc. Chronologically these belong to XIth until XVIIth century. Analogies confirm Oradea's affiliation to Central European cultural space with some influences from Moldavia, Poland and Orient.

Összefoglaló

A vár mint fogalom minden kétséget kizáróan egyike a középkor legjellegzetesebb jelképeinek. Legtöbbjük mára már olyannyira romos állapotban maradt fent, hogy egykori alaprajzukról, szerkezetük titkairól csak régészeti ásatások lebbenthetik fel a fátylat. A nagyváradi vár, ma is látható alakjában, egyike Közép-Európa legjelentősebb építészeti alkotásainak a 16-17. század fordulóján. A levéltári források azonban egy ennél korábbi erődről is említést tesznek ezen a helyen. Ebből, valamint a 19. század végének és a következő század első évtizedeinek műkedvelő régészeti kutatásaiból kiindulva 1991-ben nagy léptékű régészeti ásatásokra került sor, amelyek több mint egy évtizeddel később lehetővé tették e monográfia megírását. Az alábbi fejezetekben megkíséreljük áttekinteni a téma kutatástörténetét, a vár történetéhez kötődő eseményeket, valamint részletesen bemutatjuk az utóbbi időszak régészeti kutatásának eredményeit. Önálló fejezetben kapott helyet az ásatásokból származó, rendkívül nagy számú régészeti leletanyag nyersanyagok szerint csoportosított tipológiai elemzése. Ugyancsak különálló fejezetbe sűrítettük a régészeti leletek pontos lelőhelyével, technikai adataival, méreteivel és keltezésével kapcsolatos információkat. Végül pedig mellékletek formájában adjuk közre a kötet

irodalomjegyzékét, az ásatási felületek rajzait, valamint a leletanyag egy részének rajzait.

A nagyváradi vár kutatástörténete

Egy, az erdélyi és bánáti várak történetének irodalomjegyzékét tartalmazó kötet a nagyváradi várral kapcsolatosan mintegy száz éves intervallumban megjelent 53 szakmunkát sorol fel. Ezek vizsgálata egyrészt lehetővé teszi, hogy kiemelhessük közülük a komolyabb tudományos eredményeket, ugyanakkor képet alkothatunk a korábbi kutatások eredményeiről is. A történetírásunk pozitivista korszakának olyan kiemelkedő egyháztudósai, mint Bunyitay Vince, Rómer Flóris és Karácsonyi János voltak az elsők, akik általános képet festettek a váradi vár első évszázadainak történetével szorosan összefonódó nagyváradi római katolikus püspökség történetéről. További szakmunkák íródtak a vár 1881-1883. valamint 1911-1912. évi ásatásairól. A korszak témában érintett régészei és művészettörténészei: Gyalóky Jenő, Steinhausz László, Henszelmann Imre és Foerk Ernő kizárólag a várban álló középkori székesegyház feltárására összpontosítottak, amelynek alaprajzát is megkísérelték kisserkeszteni. A szentély és a hajók

környékére, valamint a homlokzati elemekre összpontosító, korabali színvonalú feltárások, elsősorban a faragott épületelemek kiemelésére helyezték a hangsúlyt és szinte teljességgel elhanyagolták a rétegtant. A kis számban kiemelt kerámialeletek, kályhacsempék, pénzérmék később elvesződtek. Az feltárók két időrendi szempontból különálló épület azonosítottak: egy 11. századra keltezett, kerek szentélyzáródású templomot, valamint a már említett, nagy katedrális részzeit. E feltárások legjelentősebb eredménye Luxemburgi Zsigmond, valamint Mária és Beatrix királynék sírjainak felfedezése volt. Készült tanulmány a középkori vár méretei alapján kiszámított helyőrségről, az 1598., 1660. és 1692. évi ostromokról, valamint a váradi várkapitányság intézményéről.

A második világháborút követő évek történeti kutatásában kiemelkedő helyet foglal el Balogh Jolán, aki 1947-ben, majd 1982-ben megjelent könyveiben újból elemzi a várra vonatkozó, korábbi történelmi és művészettörténeti forrásanyagot. Önálló kötetben láttak napvilágot a várból korábbi ásatások során előkerült faragott kötödérékek is. A fejedelmi palota építéstarténetével és belső díszítéseivel Mircea Țoca és Kovács András, míg magával a várral Alexandru Avram és Liviu Borcea tanulmányai foglalkoztak behatóan. Kiemelt jelentőséget kapott a sarokbástya vár és fejedelmi palota építésénél közreműködő nagy számú olasz építőmester. A váradi várnak szentelt történeti tanulmányok elsősorban az Erdélyi Fejedelemségnek a habsburg és török fenyegetéssel szembeni védelmében játszott kiemelkedő szerepére világítottak rá. Kiemelkedő jelentőségük az erdélyi fejedelmeknek és az országgyűlésnek várad megerősítése érdekében tett erőfeszítései. Mindezek ellenére azonban a tűzérési technika fejlődése és annak hatásai várak védelmezhetőségére végül mégis megpecsételte a nagyváradi erőd sorsát. Az 1692. évi ostromot követően, amely 32 évig tartó török uralomnak

vetett végét Nagyváradon, a várat egyszerű helyőrségi állomáshellyé fokozták le.

Az 1991-től újrainduló régészeti ásatások tudományos eredményei már nem egészen ismertlenek a szakirodalomban. Korábban már napvilágot látott egy Adrian Rusu régész által szerkesztett kötet, a középkori püspöki palota feltárásairól. Ez az egyetlen, teljes egészében feltárt épület a vár területén.

A nagyváradi vár története

A váradi vár történetének kezdetei a történeti kutatás máig vitás kérdései közé tartoznak, elsősorban ami a helyi római katolikus püspökség megalapítását, illetve Nagyvárad vagy Bihar, mint püspöki székhely primátusát illeti. Ezekre a vitákra nemcsak a szegényes történeti forrásanyag adott okot, hanem a váradi püspökök három legkorábbi okleveles említéseivel (1064, 1111 és 1113) kapcsolatos félreértések is. Az okleveles források és a későbbi krónikás hagyomány is kiemeli I. Szent László király szerepét az 1092 körül, a Nagyboldogasszony tiszteletére felszentelt monostor alapításában, amely a Sebes-Körös és a Hévjó (ma Pece) patak közötti félszigeten állt. A bécsi Képes Krónika mellett az ún. Müncheni Krónika arról is említést tesz, hogy Szent László maga nevezte el a helyet „Warad”-nak. 1134-ben egyházi zsinat helyszíne volt, a váradi káptalan 1374-es chartulariuma pedig Szent Lászlót „templomunk alapítójának és jótévőjének” nevezi. Várad történetének egyik fontos pillanata volt, amikor 1192-ben III. Celesztin pápa szenté avatta I. László királyt, akinek sírja ezt követően jelentős zarándokhelyé vált. A kezdetben egy templomból, egy püspöki palotából és egy föld-fa szerkezetű erődítésből álló vár az 1241. évi tatárjárás során elpusztult. A tatárjárást túlélő Rogerius váradi kanonok révén maradt ránk a váradi épületegyüttes első leírása. A későbbi helyreállítások során egy, a korábbtól jelentősen különböző épületegyüttes jött létre, amely egy

hétszög alakú, 500-600 méteres területű, kőből épült kerítőfalat, egy Bátori András püspök által 1342-ben megkezdett és Demeter püspök (1345–1372) regnálása alatt felépült gótikus katedrális és egy püspöki palotát foglalt magába. A háromhajós székesegyház főhomlokzatát két torony ékesítette, a nyolcszög záródású, kápolnakoszorúval körülvett szentély oldalain pedig további két torony emelkedett. A 14. századi miniatúrákon jól kivehetőek a templom ablakai és támpillérei. A székesegyház számos oltára és kápolnája közül kiemelkedik a Szent László tiszteletére szentelt kápolna. 1390-ben Zudar János püspök felavatta Szent László király Luxemburgi Zsigmond által megrendelt bronz lovassobrát, amelyet a szent király, valamint Szent László és Szent Imre álló alakos szobraival egyetemben a korszak két híres szobrásza, Kolozsvári Márton és György készített.

A vár 15. századi történetét a humanista műveltségű váradi püspökök határozták meg, amelyek közül kiemelkedik Andrea Scolari (1409-1426) és Thurzó Zsigmond (1506-1512) alakja. Leveleikben gyakran tesznek említést a váradi püspöki palotáról, amely éppen ennek az időszaknak a végén jelentős átépítésen esett át. 1747-ben volt a vár első, sikertelen török ostroma, amelyet Ali Mihaloglu semendriai pasa vezetett. Egy újabb, ezúttal is sikertelen ostromon a Dózsa György vezette parasztfelkelés során esett át a vár. A 16. század első felének török-magyar és török-osztrák háborúskodására az 1538. évi váradi béke tett pontot, amelynek létrehozásában várad utolsó nagy püspökének, Fráter Györgynek kivételes érdemei voltak. A nagyváradi vár azonban a következő évtizedekben is az erdélyi és habsburg-párt versengésének egyik célpontja maradt. A reformáció térhódítása a váradi püspökség felszámolásához vezetett. Az új politikai helyzetben az erdélyi fejedelmek 1557-től életre hívják a váradi várkapitányság intézményét, amelyet legtöbbször a bihari főispán méltóságával együtt viselnek. 1569-ben kezdetét veszi az új, sarokbástyás vár építése.

Az elkövetkező évtizedekben 19 egymást követő országgyűlés utalt ki jelentős összegeket a vár építésére. A vár építőmesterei közül kiemelkedik a camerinoi Domenico Ridolfini, Simone Genga, Giovan Marco Isolani és Giacomo Resti. Az erősítési munkálatok viszonylag egyenletes ütemben folytak, így az 1598-as török ostrom már viszonylag felkészülten érte a várat. A Csonka-, Királyfia-, Aranyos, Veres-és Föld (később Bethlen)-bástyák és a hatalmas vizesárok megakadályozta az osztrómló sereget a vár elfoglalásában. Az fejedelmi palota olasz mesterek által az 1620-as években megkezdett építkezései 1650-ben zárultak le. 1632-ben részletes inventárium készül a várról, amelyben szerepelnek a vár agyúi, a lőszer- és élelmiszerkészletek, valamint az egyes épületek funkciói. 1640-től létrehozzák főkapitányi tisztségét. II. Rákóczy György fejedelem és a török hadak által támogatott Rhédey Ferenc trónviszálya a vár történetének egyik legnehezebb időszaka volt. Egy 1658. évi, sikertelen első osztrómló után, két évvel később, Köse Ali pas vezetésével 50 000 török 46 napon át tartotta ostrom alatt a várat, amely végül árulás révén esett le, miután a vársánc vizének elvezetése nyomán védtelenné vált. A vár 8 pontban rögzített megadási feltételei tisztességes elvonulást biztosítottak a vár védőinek. Az elkövetkező 32 évben a vár a váradi elájet egymást követő 15 pasájának székhelye lett. A 17. század végére váradi vár az egyre erősödő habsburg birodalom látókörébe került. A vár felmentéséért indított ostrom 1692 májusában vette kezdetét és 20 napig tartott. A törökök 15 pontban rögzítették a megadás feltételeit. A Habsburg érdekszférába került vár a birodalom délkeleti terjeszkedése nyomán veszített stratégiai jelentőségéből. Az erőd átépítésére vonatkozó nagyszabású tervek ellenére végül csak az ostrom során megrongált épületek kijavítására került sor. A várban folyó 18. századi építkezések közül a barokk stílusjegyeket viselő helyőrségi templom emelkedik ki.

Régészeti kutatások a nagyváradai várban

Az nagyváradai vár első régészeti kutatására 1881 és 1883 között került sor, amelynek során a fejedelmi palota nyugati szárnyára részútosan kihúzott kutatóárkok segítségével feltárták a székesegyház keleti részét. A következő években az ásások a templomhajó középső részére összpontosítottak, ugyanakkor feltárták a sokszögzáródású szentély külső oldalán elhelyezkedő északkeleti tornyot is. Ezalkalommal a belső templombadló részletei, valamint Andrea Scolari és Thurzó Zsigmond püspökök sírkövei is napvilágra kerültek. A régeltani kutatásokat és a kisebb régészeti leleteket teljes egészében elhanyagolták. Ekkor készítette el Steihausz László műépítész a székesegyház első, feltételezett alaprajzát. A három évtizeddel később újraindult feltárások a katedrális délkeleti részét érintették. Ezúttal egy téglaboltozatos sírkamra került elő, amelyet az ásók Luxemburgi Zsigmond császárnak 1755-ben, a kaszánya udvarán egyszer már megbolygatott sírjával azonosítottak. A következő nyolc évtizedben a várban folyó régészeti ásások szüneteltek, majd 1991-től indultak újra. Az ezt követő évtized során 26 kutatóárkok kerültek feltárára. A kutatási terv szerint a lelőhely régeltanát néhány helyen próbaásatáskeretei közt vizsgáltuk, majd a későbbiekben teljes egészében feltárára került az egykori püspöki palota, az egyetlen épület, amely fölé nem építkeztek a 17. századi átalakítások során. A feltárt leletegyüttes lehetővé tette a várépítés különböző időrendi fázisainak pontosabb elkülönítését. Két kutatóárkokban is felbukkant a vár tatárjárás előtti palánkja, amely első fázisában egyszerűbb, később összetettebb szerkezetű volt. Ugyanezen a területen további 12-13. századi felszíni és földbe mélyített házak kerültek elő, körülöttük tűzelőberendezésekkel. Egy, a középkori várfal közelében felbukkant fal a váradi vár első, román kori palotájának hozható összefüggésbe. További, másodlagos helyről származó leletek (freskótöredékek, téglák) minden kétséget kizáróan a 12-13. századi, román stílusú székesegyházzal

hozható összefüggésbe. Az épületegyüttes délkeleti részén kijelölt kutatóárkok feltárása során majdnem teljes egészében napvilágra kerültek a gótikus püspöki palota alapjai, amelyek két, különböző időben épült szárny meglétéről tanúskodnak.

E két szárny összekapcsolását egy komplex építészeti megoldás révén sikerült biztosítani, amelynek részét képezte egy négyszög alaprajzú oldaltorony is. Az épület hosszanti oldalai 28,5, illetve 26,7 m, míg a rövidebb oldalak 10,5 és 8 m hosszúságúak voltak. A palotabelső a 16. század folyamán jelentős átalakításon esett át: belső pillérek, téglafalak és téglapadlók nyomai, bukkantak elő. Néhány helyen a felfalazáshoz tartozó faragott kötömbök is előkerültek. A folyami és termésköböl álló alapozások a 2,8 méteres mélységet is elérik. A palota legrégebbi, délkeleti szárnyához egy gyalogos kapuval ellátott bejáratú tornyot építettek. Ugyanezen a területen egy kerek alaprajzú torony is állt. A délkeleti szárny alatt pincesor húzódott. A palota későbbi átalakításokkal a 14-16. században mindvégig használatban volt. Az ásás során előkerült a vár egykori, kerítőfala is, amelynek alapját malterrel összefogott folyami és termésköböl építették, felfalazásához pedig faragott kötömböket használtak. A fal vastagsága eléri az 1,2-1,5 métert. A mai, bástyás szerkezetű vár nyugati részében előkerült azon kerek alaprajzú tornyok egyike, amely a vár gykori főkapujának oldalán állt. Úgy a román kori, mint a gótikus épületegyüttes analógiái megtalálhatóak a közép-európai várépítészetben. Mindegyik ásási kampány során kerültek elő sírok, amelyeket később három időrendi rétegbe soroltunk: egy 14-15. századiba, egy, a vár 1598-as ostromához köthetőbe, illetve egy 17. századra keltezhetőbe.

A nagyváradai vár régészeti leletanyaga. Elemzés és analógiák

Az elmúlt évtized folyamán a nagyváradai vár területéről hatalmas mennyiségű és kivételes minőségű régészeti anyag került napvilágra. Ezek csoportosításának legfőbb szempontja a készítésnél

felhasznált nyersanyag volt. Az első csoportba a téglákat, tetőcserepeket és vízvezeték-csöveket soroltuk. Téglák a vár építésének román- és reneszánsz kori fázisából kerültek elő. Kivételes daraboknak számítanak, a lekerekített végein színes mázzal bevont dísztéglák. A vízvezeték-csöveket és tetőcserepeket elsősorban a gótikus fázisban használták előszeretettel. Külön kategóriát képeztek

az agyag gyergyatartók. A kerámia képezi, értelemszerűen, a leletanyag legnagyobb részét. Ezek időrendi szempontból a 11-17. század teljes időszakát felölelik. Köztük található bizánci kerámia, cserépbográcsok, 13-14., illetve 15-16. századi konyhai kerámia, 16-17. századi mázas cserép, finom, kaolinos kerámia, török és közép-európai importtárgyak, valamint helyi, festett edények.

Lista planșelor

Pl. I. Cetatea Oradea în anul 1598. Stampă din anul 1598 datorată lui Georg Houfnagel

Pl. II. Cetatea Oradea în timpul asediului turcesc de la 1598

Pl. III. Cetatea Oradea la 1660

Pl. IV. Cetatea Oradea în perioada pașalâcului (1660 – 1692)

Pl. V. Cetatea Oradea în secolele XI – XIII. Reconstituire (cf. D. Noane)

Pl. VI. Locuințe din interiorul Cetății Oradea, secolele XI – XIII, apud D. Marta, *La cite d'Oradea. L'habitat aux XIe – XIIIe siècles, in 900 years from Saint Ladislas death*, Oradea, 1996, p. 23.

Pl. VII. Planul aripii vechi a palatului episcopal, apud A. A. Rusu (sub redacția), *Cetatea Oradea. Monografie arheologică. I. Zona palatului episcopal*, Oradea, 2002, pl. XXII

Pl. VIII. Planul aripii noi a Palatului Episcopal, apud *Ibidem*, pl. XXIII

Pl. IX. Planul palatului episcopal, apud *Ibidem*, pl. III

Pl. X. Fig. 1 Topografia cercetată arheologic a cetății orădene în secolele XI – XIII; fig. 2 topografia cercetată arheologic a cetății orădene în secolele XIV – XVII, apud *Ibidem*, pl. XXIV

Pl. XI. Cimitirele din Cetatea Oradea, apud *Ibidem*, pl. XXVI

Pl. XII. Fig. 1- 2 ceramică de factură bizantină (inv. 16597, 16519); fig. 3 – 6 căldări de lut (inv. 17081, 16530, 16571, 15103); fig 7 – 11 ceramică de uz comun secolele XII – XIII (inv. 15847, 16227, 15996, 16452, 16845)

Pl. XIII. Fig. 1 – 9 ceramică de uz comun secolele XIII – XIV (inv. 16875, 16839, 16620, 15920, 16020, 16021, 16019, 16002, 15965)

Pl. XIV. Fig. 1 – 6 ceramică de uz comun secolele XIV – XV (inv. 17089, 17629, 15950, 16022, 17161); fig. 7 – 12 ceramică lustruită secolele XV – XVI (inv. 16017, 16016, 16024, 16025, 17008, 16015)

Pl. XV. Fig. 1 – 9 ceramică de uz comun secolele XVI – XVII (inv. 17009, 17071, 16396, 17085, 16537, 16652, 16010, 16363, 16728)

Pl. XVI. Fig. 1 – 11 ceramică smălțuită secolele XVI – XVII (inv. 16012, 16476, 16014, 16460, 17038, 16555, 15916, 15855, 17010, 17005, 17007)

Pl. XVII. Fig. 1 – 3 ceramică de import (inv. 16832, 17602, 16397); fig. 4 – 7 ceramică de import de factură orientală (inv. 16614, 16914, 16872, 16383); fig. 8 – 9 sfeșnice de lut (inv. 16406, 16639)

Pl. XVIII. Fig. 1 – 20 pipe din material ceramic (inv. 15001, 17185, 17186, 17207)

Pl. XIX. Fig. 1 – 6 cable din Cetatea Oradea (inv. 15151, 15829, 17036, 15838, 16006, 16841)

- Pl. XX.** Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 16335, 17011, 17187, 17006, 17128, 17022)
- Pl. XXI.** Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 17037, 15076, 17696, 17695, 17599, 17598)
- Pl. XXII.** Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 17101, 16399, 16400, 16403, 16401)
- Pl. XXIII.** Fig. 1 – 6 cahle din Cetatea Oradea (inv. 16354, 16624, 17035, 15709, 17077, 16560)
- Pl. XXIV.** Fig. 1 – 4 cahle din Cetatea Oradea (inv. 15918, 16337, 17039, 16559)
- Pl. XXV.** Fig. 1 - 2 bijuterii (inv. 16813, 16812); fig. 3 – 7 piese din metal prețios (inv. 17068, 15138, 17047, 17684, 16942)
- Pl. XXVI.** Fig. 1 – 11 monede (inv. 1435, 1436, 1520, 1184, 1421, 1193, 1522, 1195, 1180, 1526, 1415)
- Pl. XXVII.** Fig. 12 – 22 monede (inv. 1527, 1475, 1474, 1472, 1434, 1432, 1181, 1187, 1183, 1182,)
- Pl. XXVIII.** Fig. 1 – 7 accesorii vestimentare din bronz (inv. 16696, 16697, 16727, 16903, 16698, 15145); fig. 8 – 9 podoabe din bronz (inv. 17067, 16723)
- Pl. XXIX.** Fig. 1 – 2 piese sculpturale din bronz (inv. 15859, 17686); fig. 3 – 4 fragmente de clopot (inv. 17050, 16711)
- Pl. XXX.** Fig. 1- 9 ustensile din bronz (inv. 17061, 15906, 15856, 15082, 16042, 16695, 16408, 15121, 17664; fig. 10 – 12 piese de uz casnic din bronz (inv. 16030, 15136, 17687)
- Pl. XXXI.** Fig 1 – 15 arme și muniție din fier (inv. 16417, 16373, 16920, 16359, 16682, 17026, 15021, 15111, 17690, 17028, 17201, 15093, 16297, 15133, 17018)
- Pl. XXXII.** Fig. 1 – 2 accesorii vestimentare din fier (inv. 16295, 17031); fig. 3 – 8 ustensile și unelte din fier (inv. 15900, 15130, 15039, 15889, 15904, 15033)
- Pl. XXXIII.** Fig. 1 – 9 ustensile și unelte din fier (inv. 16664, 17035, 16663, 16299, 17024, 16416, 16683, 15139, 15897)
- Pl. XXXIV.** Fig. 1 – 9 piese din os (inv. 17666, 16625, 16720, 17012, 16410, 17132, 16686, 15079, 15877)
- Pl. XXXV.** Fig. 1 – 6 piese de sticlă de construcție (inv. 16722, 17146, 16899, 16699); fig. 7 – 9 podoabe din sticlă (inv. 17139, 15137)
- Pl. XXXVI.** Fig. 1 – 12 vesela din sticlă (inv. 15881, 17040, 17667, 17041, 17158, 17156, 17153, 17149, 16925, 17151, 15878, 15880)
- Pl. XXXVII.** Fig. 1 – 8 piese utilitare din piatră (inv. 16838, 16008, 16397, 15097, 16368, 15875, 17393, 16009)
- Pl. XXXVIII.** Fig. 1 – 5 piese de arhitectură de factură gotică (inv. 22337, 22181, 22240, 22092, 22028)
- Pl. XXXIX.** Fig 1 – 2 piese de arhitectură de factură gotică (inv. 16349, 15926); fig 3 – 4 piese de arhitectură de factură renascentistă (inv. 22142, 22150)
- Pl. XL.** Cetatea Oradea. Vedere aeriană (colecția Muzeului Țării Crișurilor)
- Pl. XLI.** Fig 1 – Poarta de Est a cetății (sec XVIII), Fig 2 – Bastionul Bethlen, inscripție omagială din 1627.
- Pl. XLII.** Fig 1 – Palatul Princiar (începutul sec. XVII) - fațada în curs de restaurare, Fig 2 – “Ulița meșteșugarilor” (sec. XVIII).

Planse

VARADINVM, vulgo Gros Wārdcin, Transilvaniae oppidum,
cum minutissimo propugnaculo. In provinciae introitu secundo,
à Mahumeta Turcarum Imp. obsessum, et frustra tentatum.

A. Sakmar. B. Hospitale. C. Suburbium Italicum. D. Suburbium
Venetum. E. Statua Regis equestris, et tres statua pedestres ex are fusi.

INVM.

Septemtrio.

Planşa I

WAHRE CONTRAFACITVR DER VÖSTVNG GROS WARADEIN IN OB

- A. Die Vorstung.
- B. Die Kirchen S. Ladislav.
- C. Der Bischofs Hoff.
- D. Die Pafey Tschoncka.
- E. Die Gülden Pafey.
- F. Venetianer Pafey.
- G. Kiraljski Pafey.
- H. Die Hultzen Pafey.
- I. Die Statt gros Warden.
- K. Die Vorstet.
- L. Türkische Schanzen.
- M. Der Türcken Laufgraben.
- N. Der Türcken Leger.
- O. Der Tarnern Leger.
- P. Gros Keresch. Q. Klein Keresch.

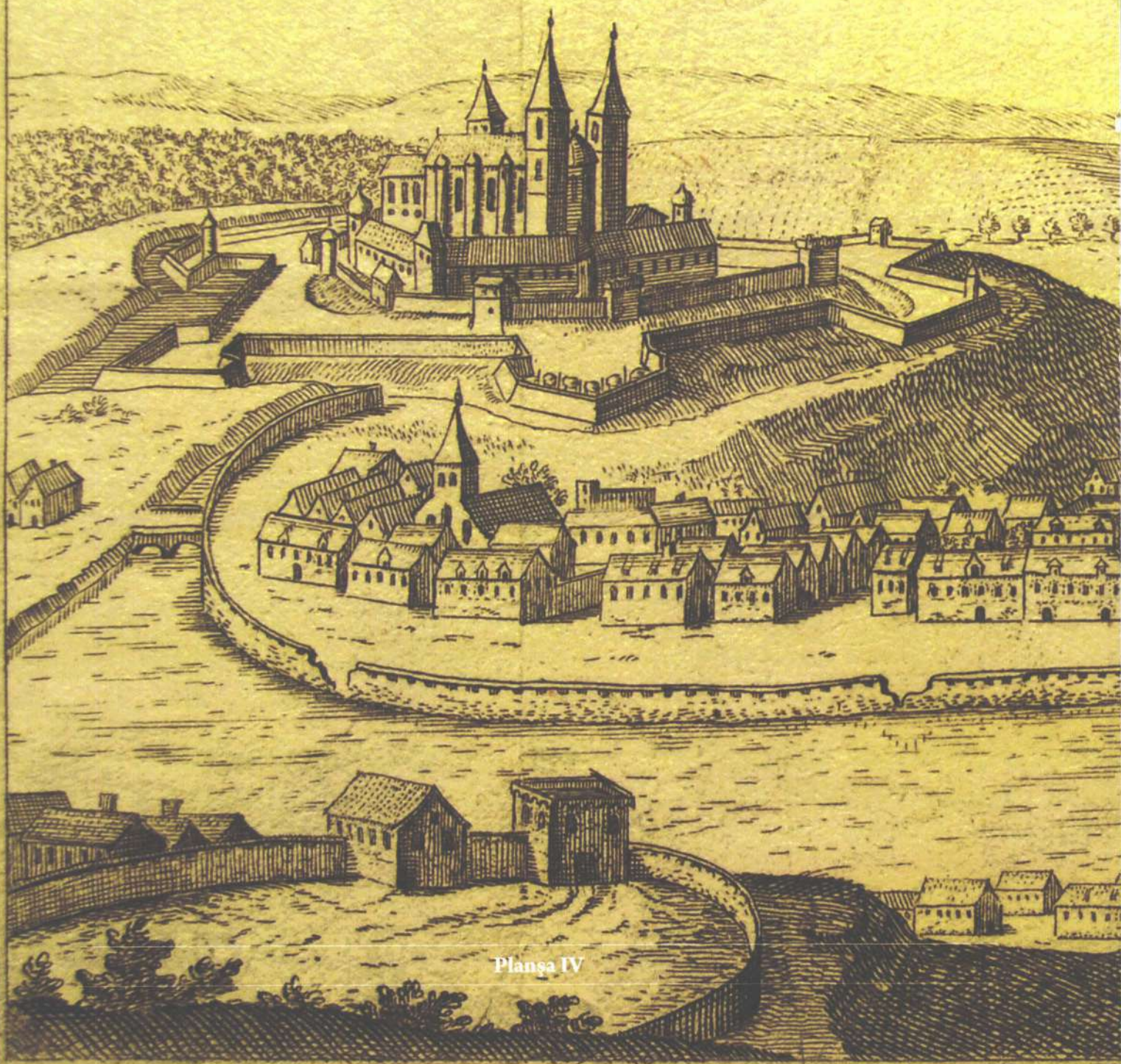
R VNGER. WIE DIE VOM TÜRCKEN BELEGRET GEWEST. ANO. 1598.

WARADIN

GROSWA

Planşa IV

RDEIN

GROSZWARDEIN

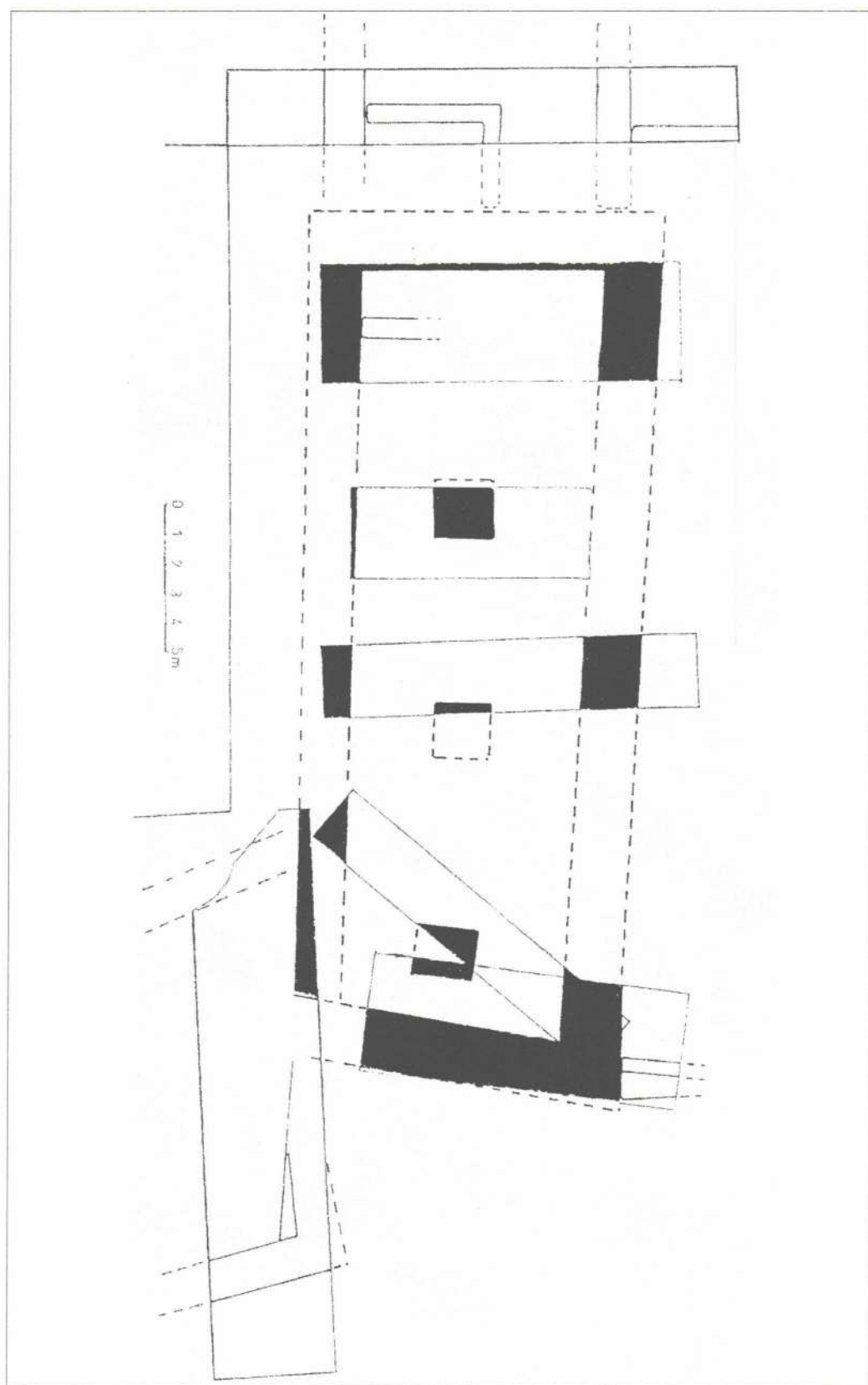
eine berühmte Stadt und Veste in
 ober Ungar an den Siebenbürgischen
 gränzen an dem fluß Körösch, wird so
 einigen zu selbigem Fürstenthum gerechnet.
 A. 1598. wurde sie von den Türken vergebens
 belagert, A. 1660. kam sie in Türckische
 hände und blieb darin bis A. 1662. da sie nach
 einer langwürrigen belagerung durch die
 Christlich-Kaiserl. waffen wieder
 erobert wurde.

Cetatea Oradiei – cercetări arheologice după 1991

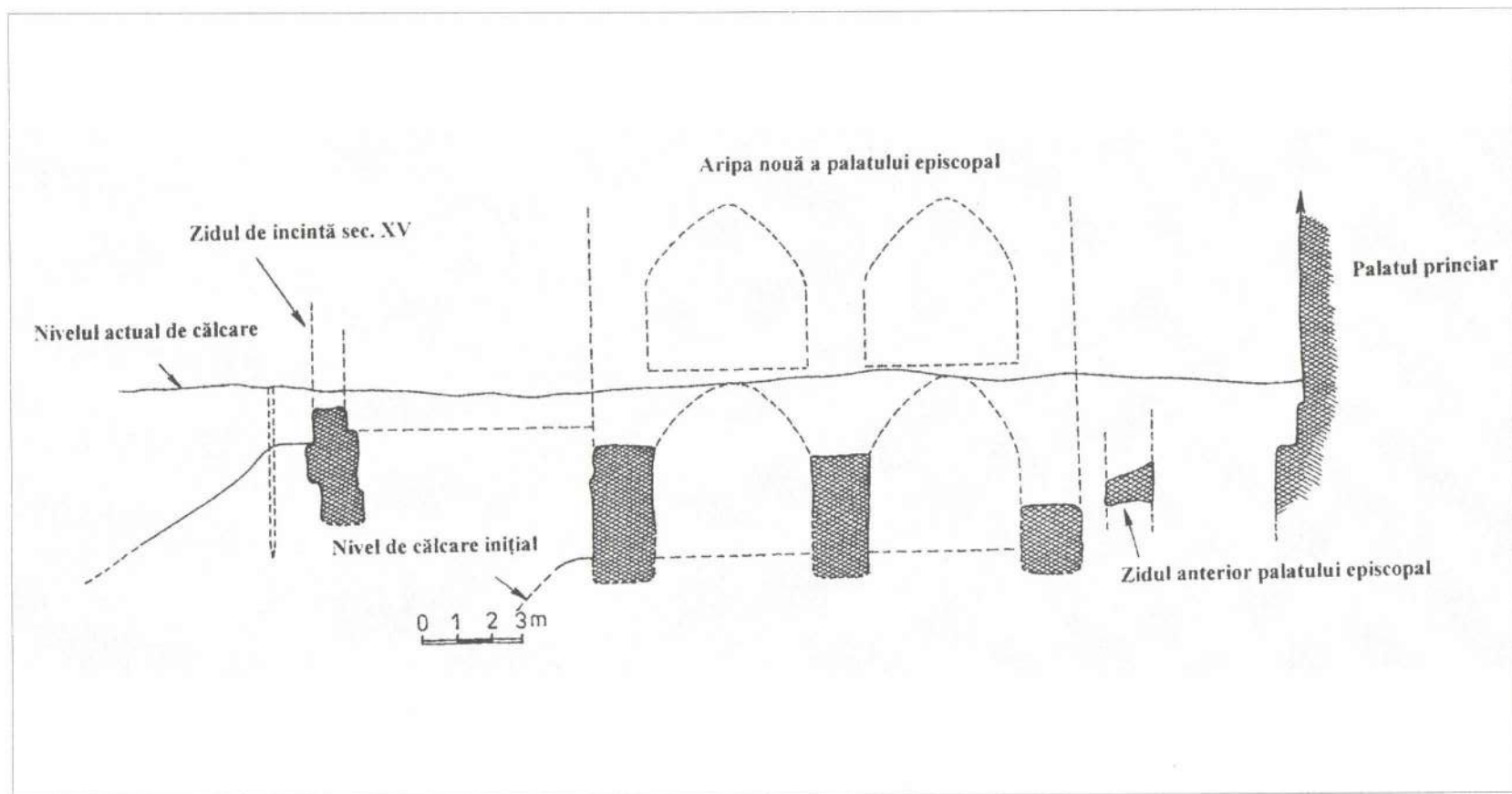

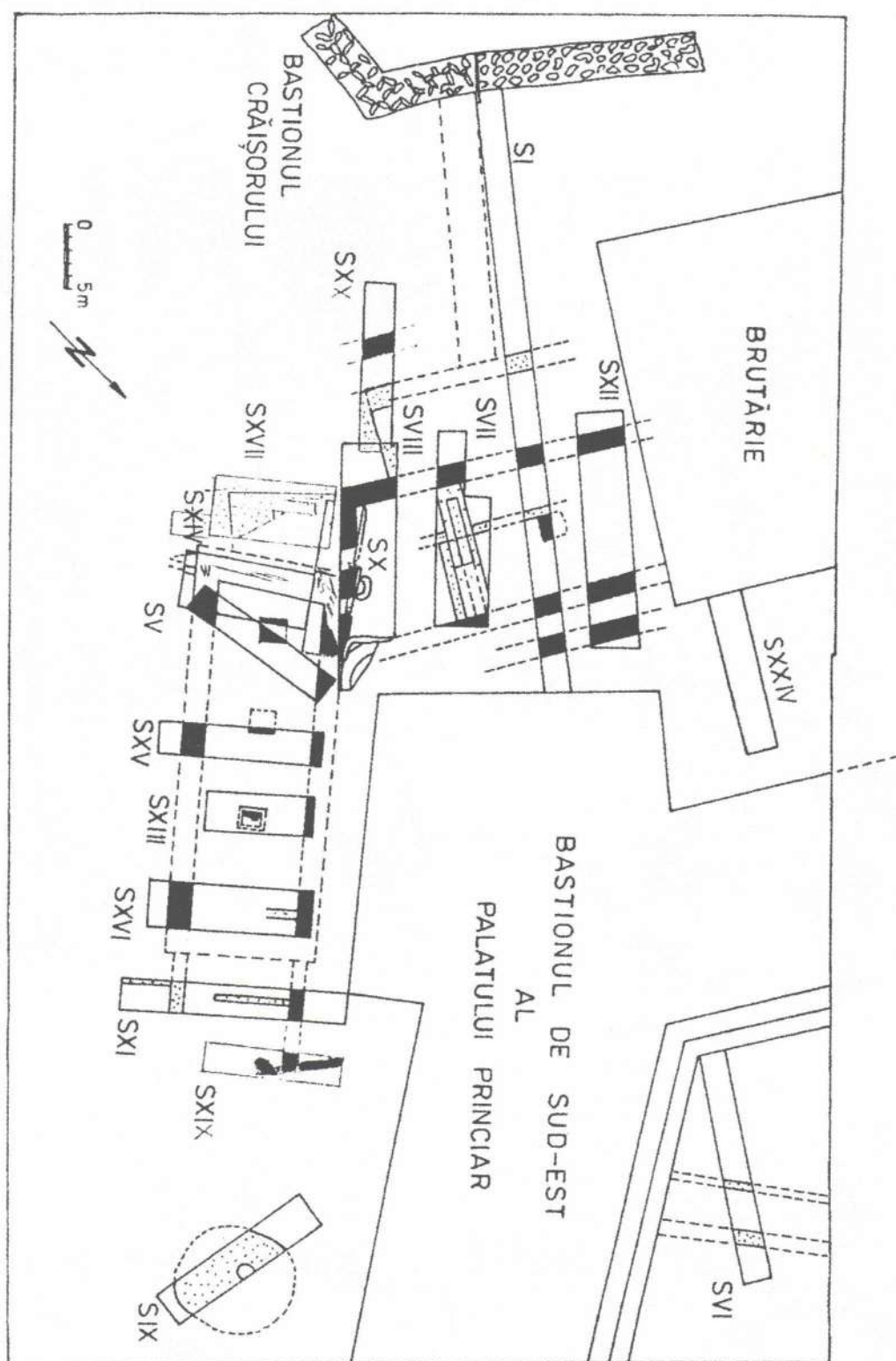
Planșa V

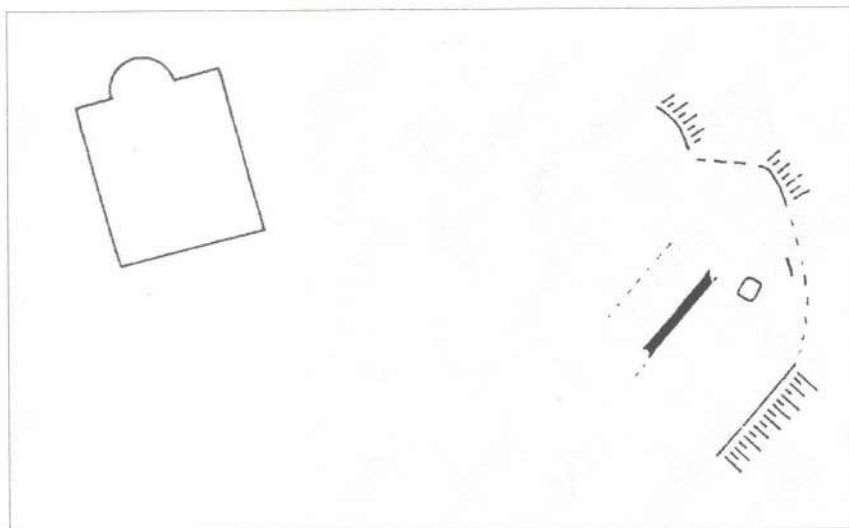

Planşa VII

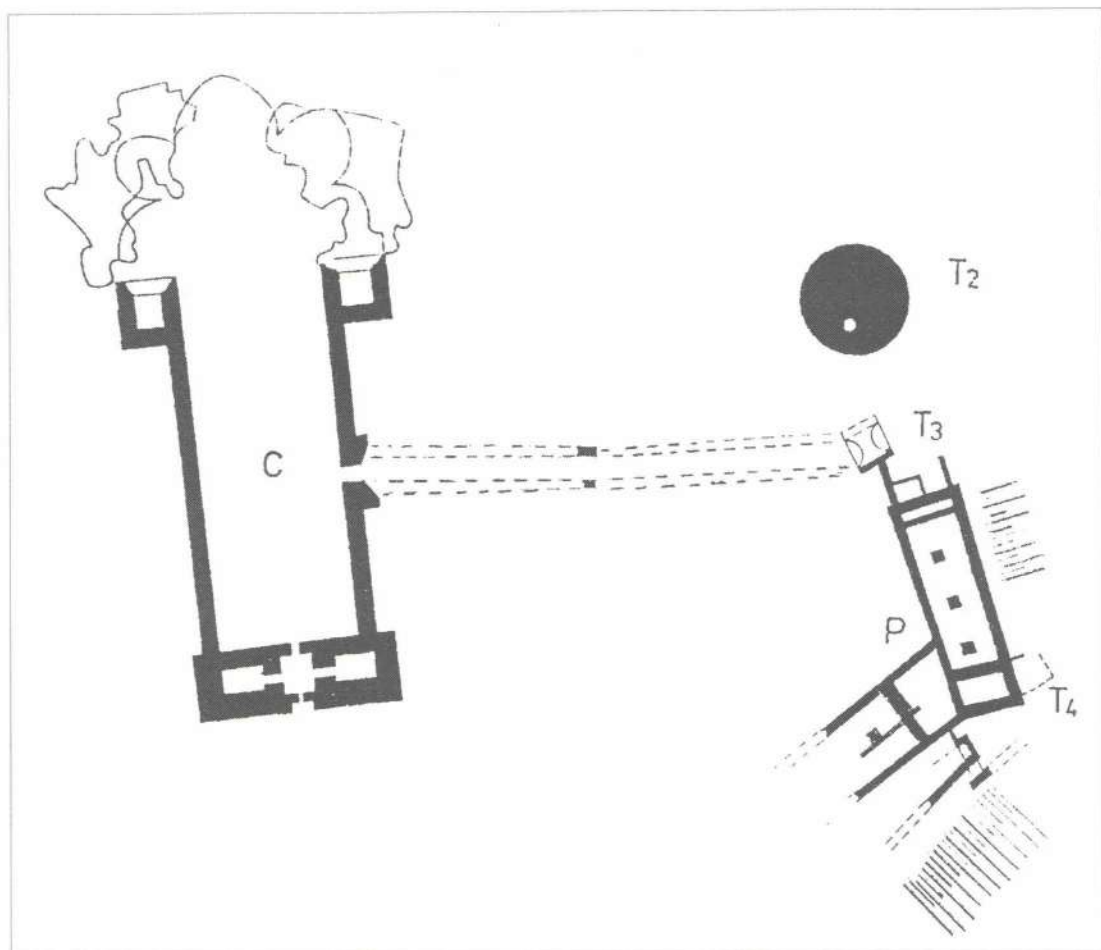

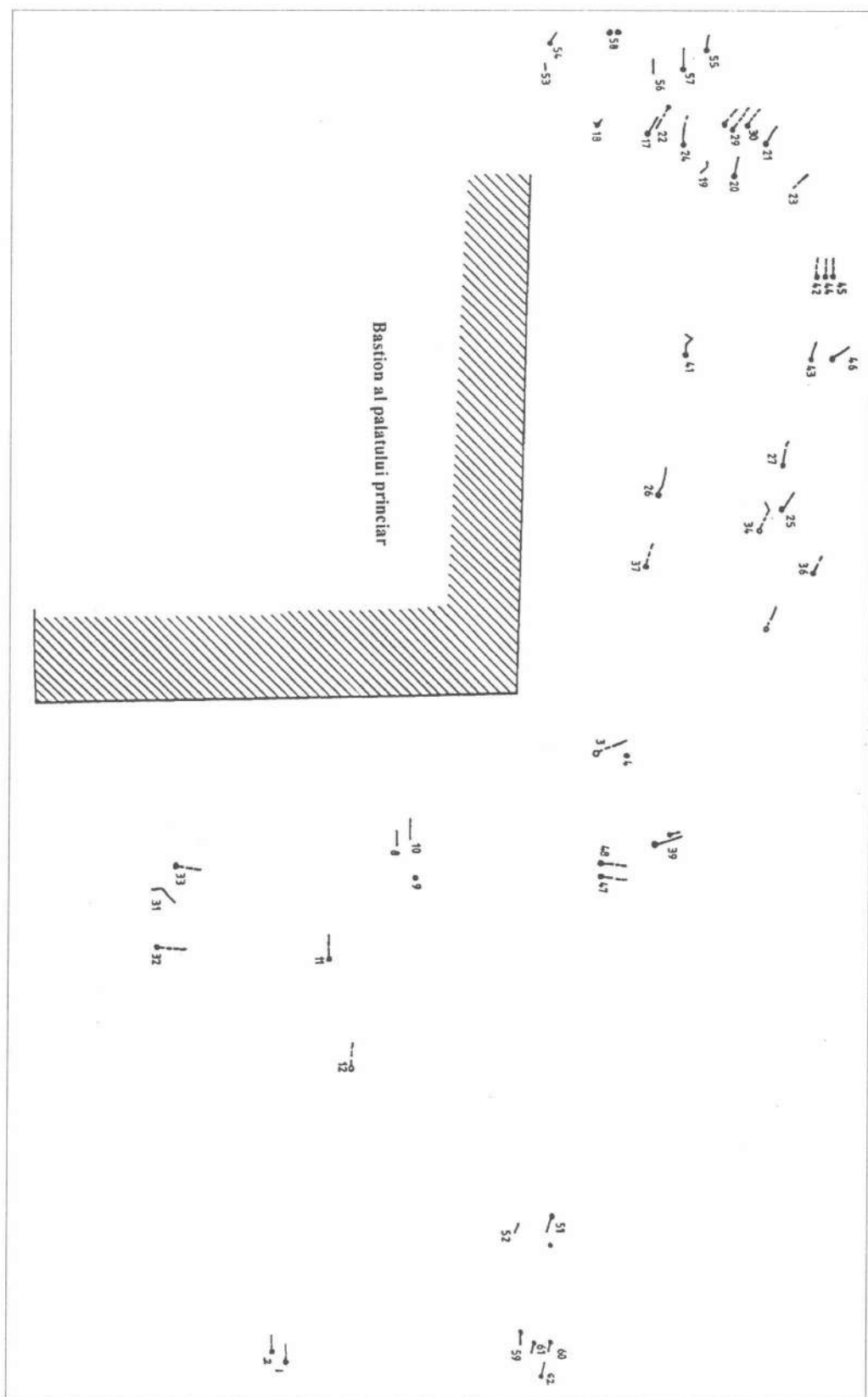
Planșa IX

1

2

Planșa XI

Descoperiri arheologice

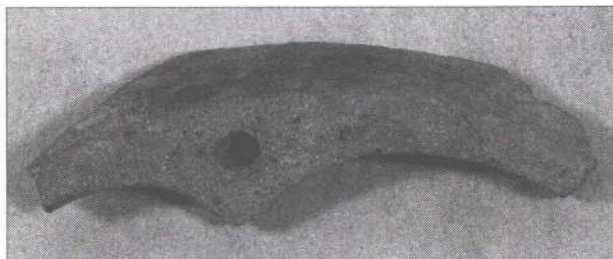
1

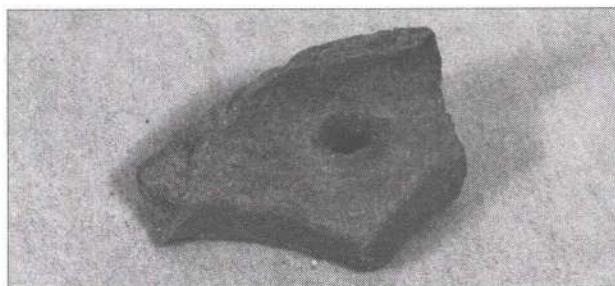
2

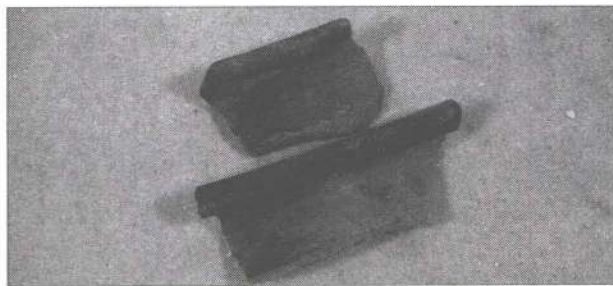
3

4

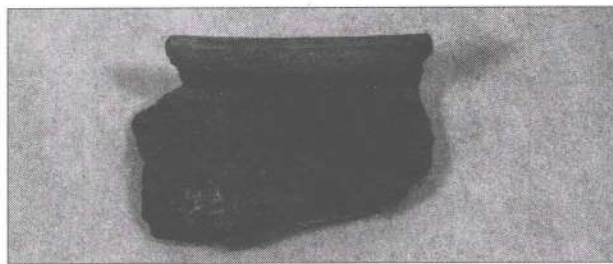
5

6

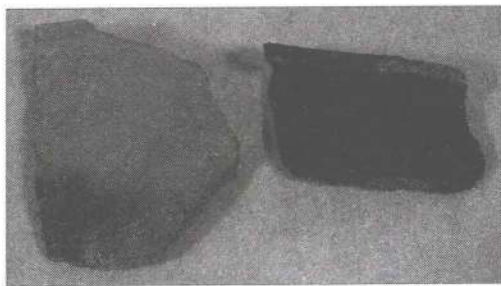
7

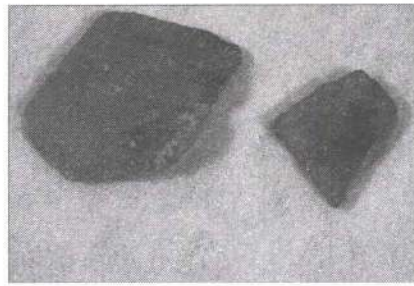
8

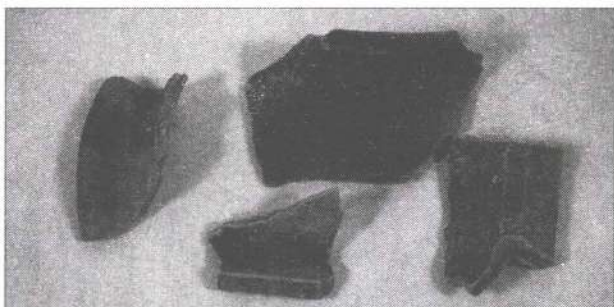
9

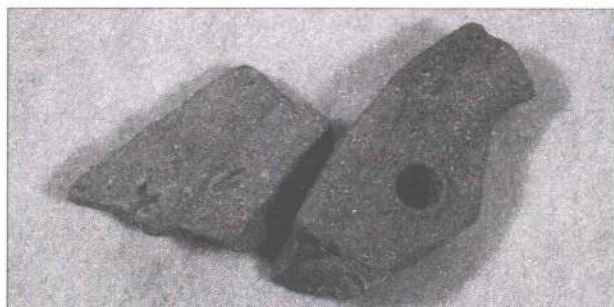
10

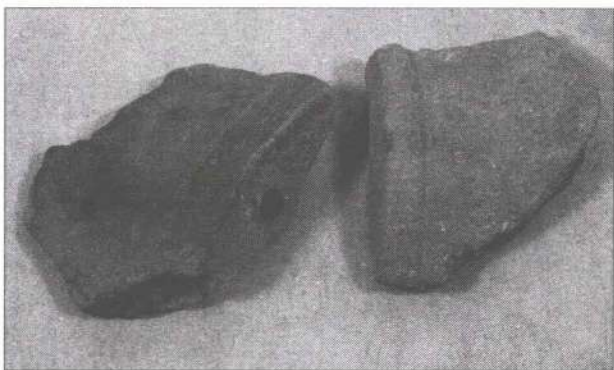
11

1

2

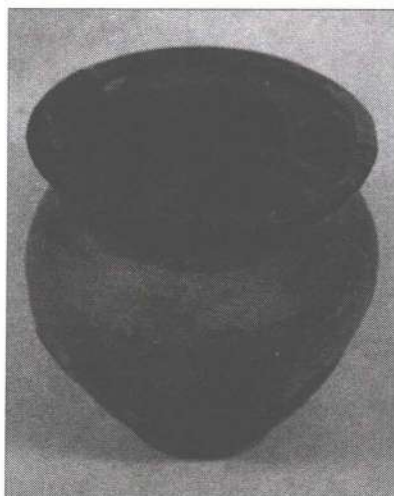
3

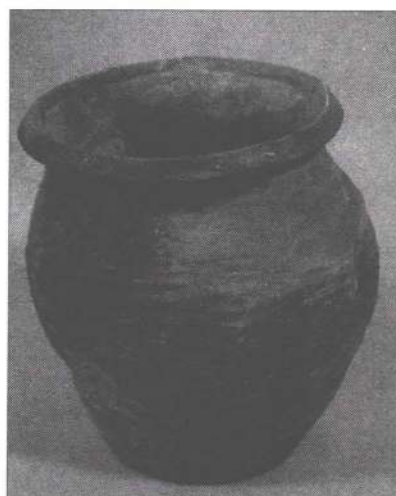
4

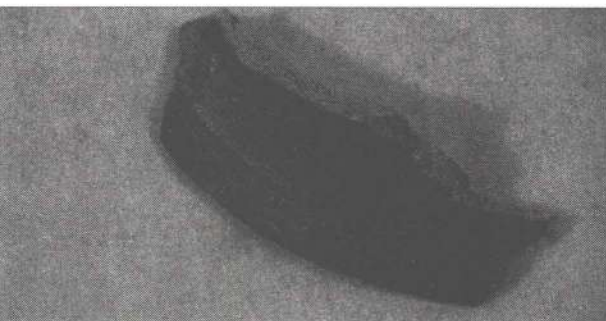
5

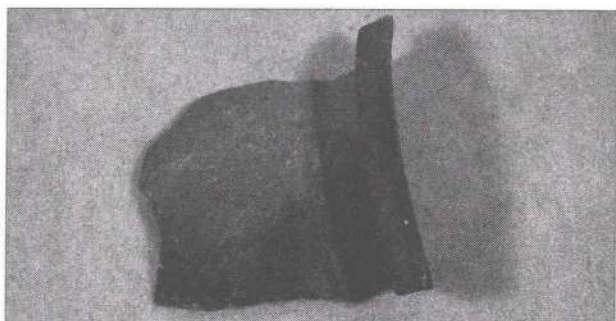
6

7

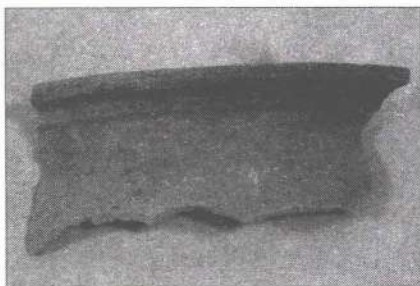
8

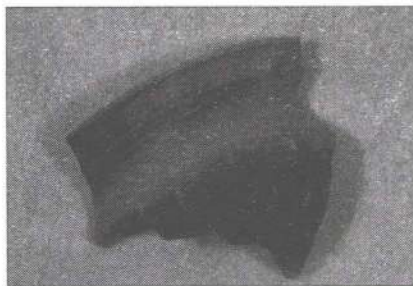
9

1

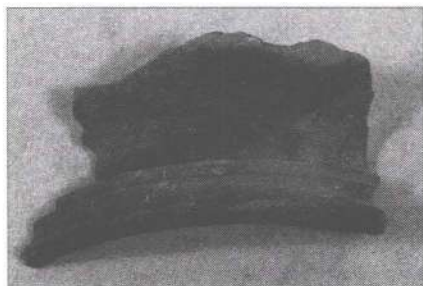
2

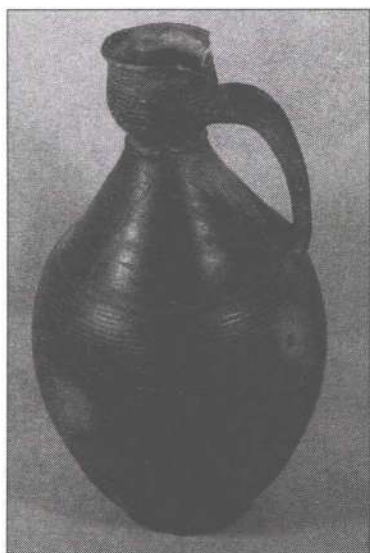
3

4

5

6

7

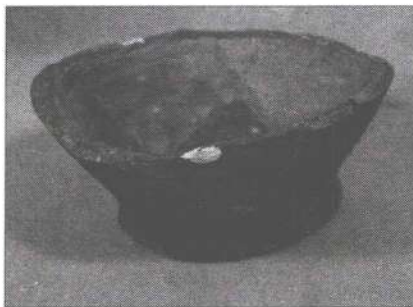
8

9

10

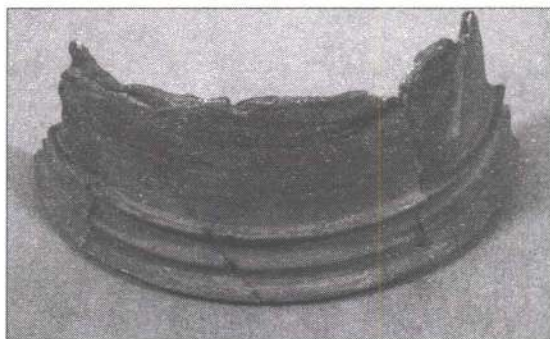
11

1

2

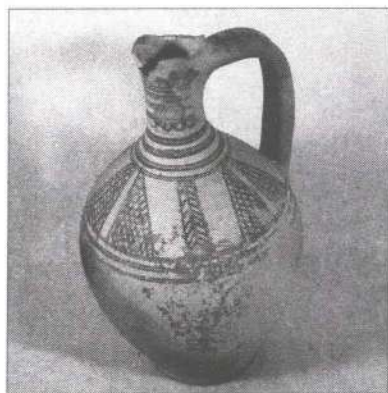
3

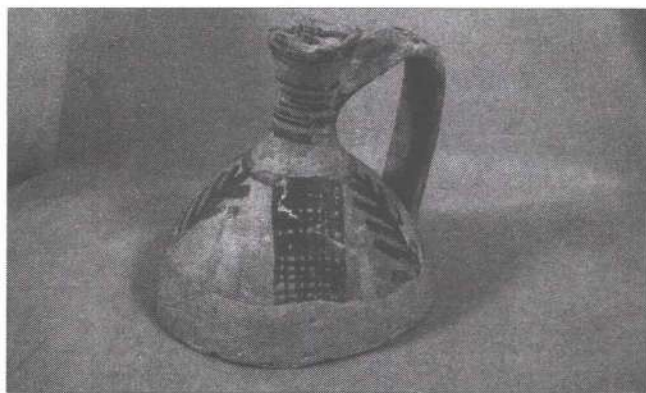
4

5

6

7

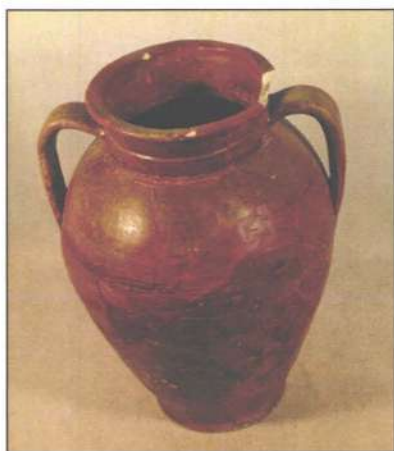

8

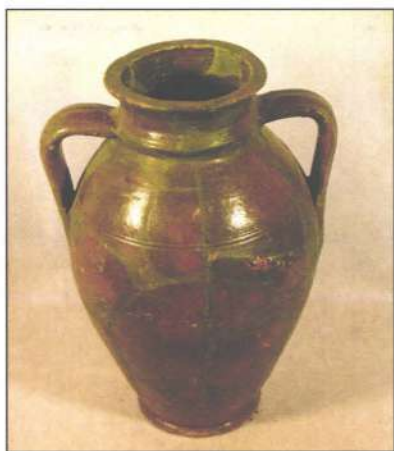

9

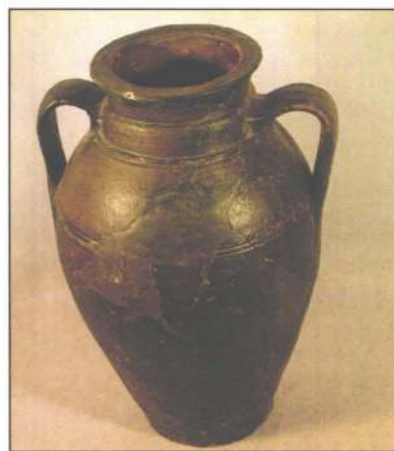
Cetatea Oradiei
De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

1

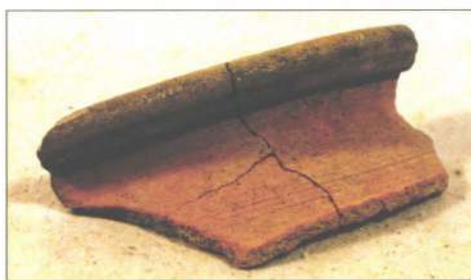
2

3

4

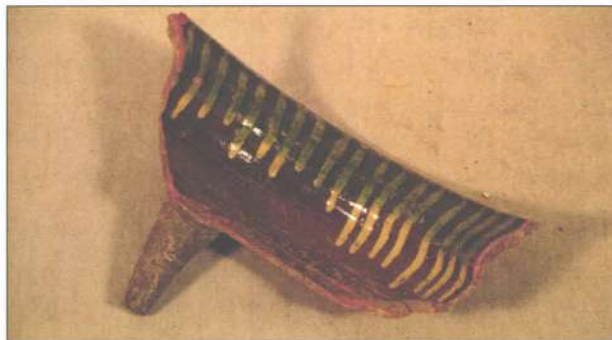
5

6

7

8

9

10

11

Planșa XVI

1

2

3

4

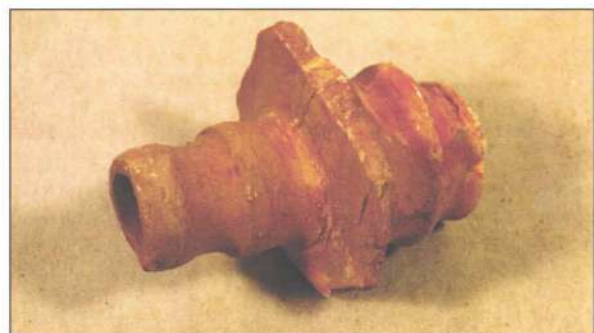
5

6

7

8

9

1

2

3

4

1

2

3

4

5

6

1

2

3

4

5

6

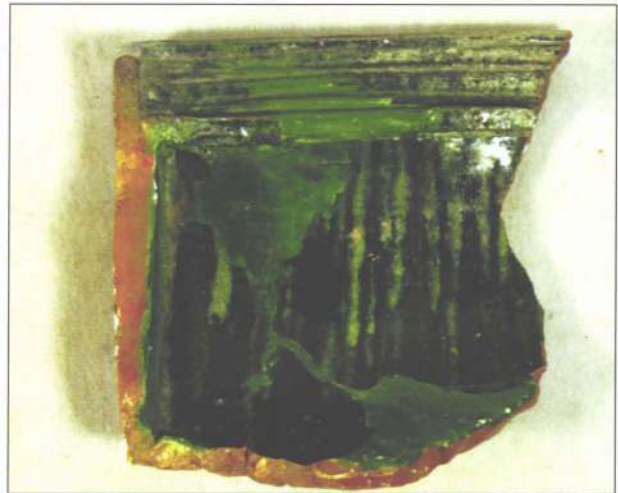
1

2

3

4

5

6

1

2

3

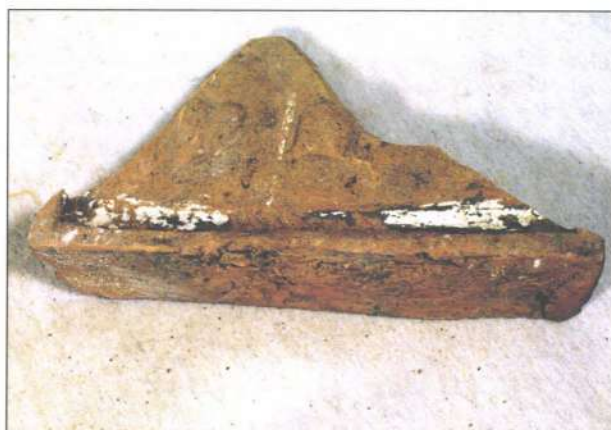
4

5

1

2

3

4

5

6

1

2

3

4

1

2

3

4

5

6

7

1

2

3

4

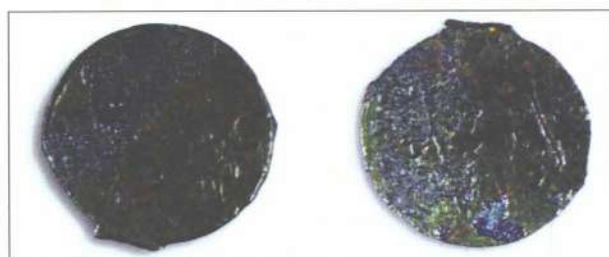
5

7

6

9

8

10

11

12

13

14

15

16

17

18

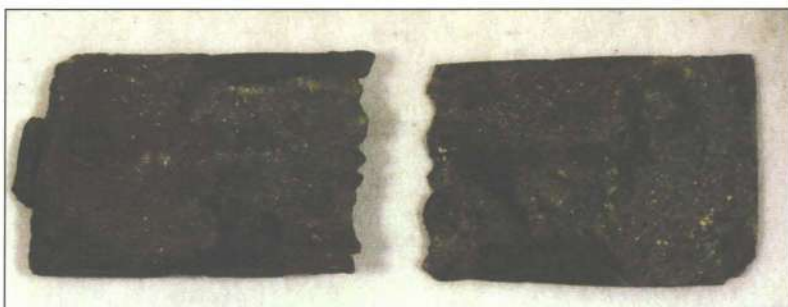
19

20

21

1

2

3

4

5

6

7

8

1

2

3

4

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al X^{VII}-lea

1

2

3

4

5

6

7

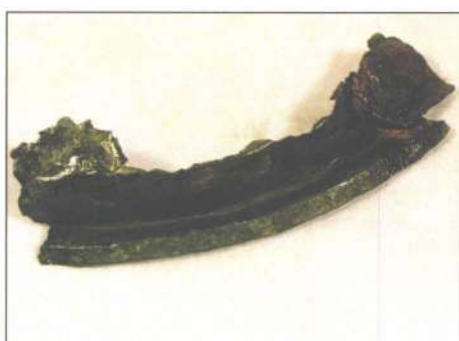
8

9

10

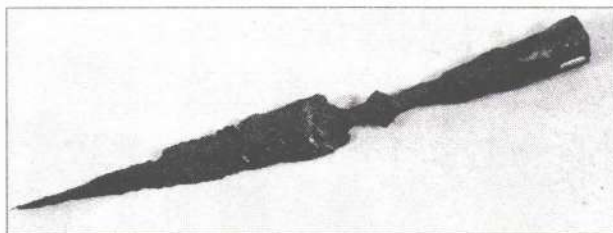

11

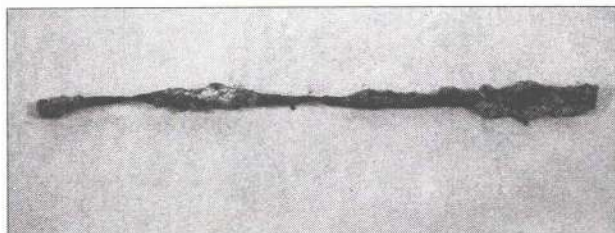
Planșa XXX

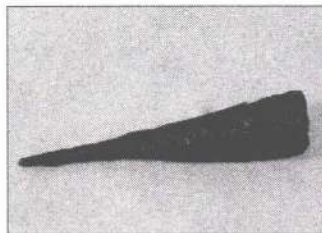
1

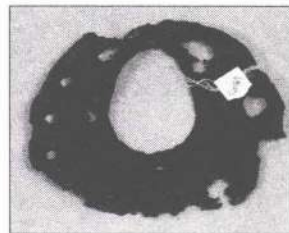
2

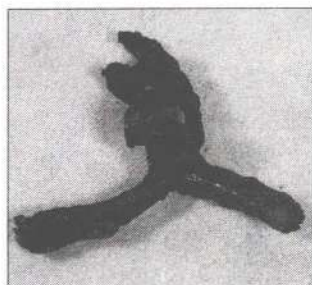
3

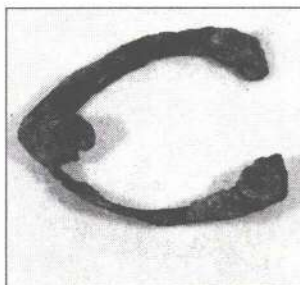
4

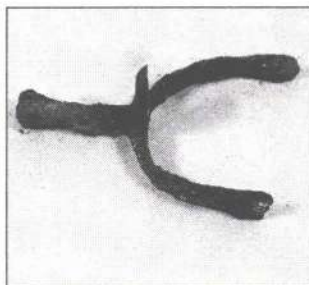
5

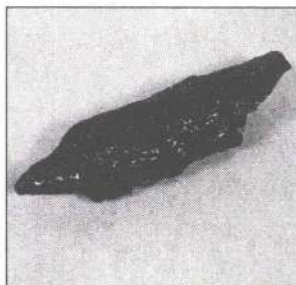
6

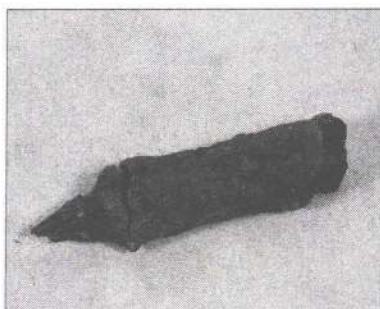
7

8

9

10

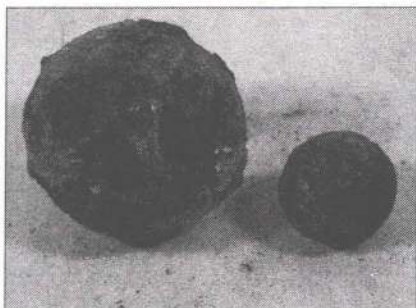
11

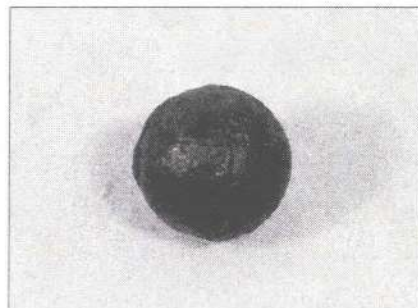
12

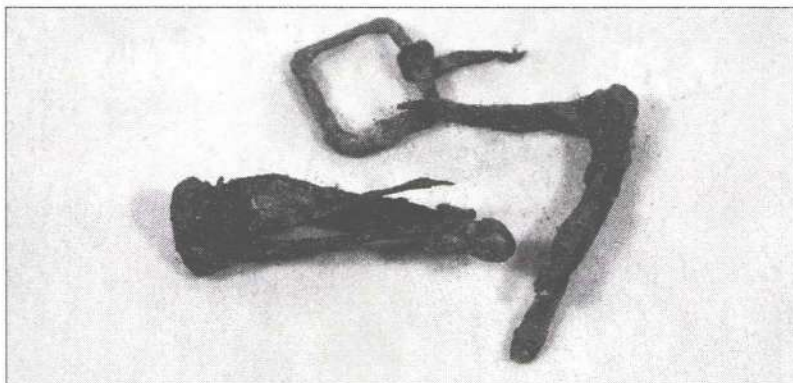
13

14

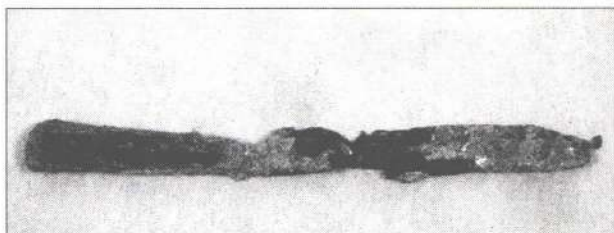
15

1

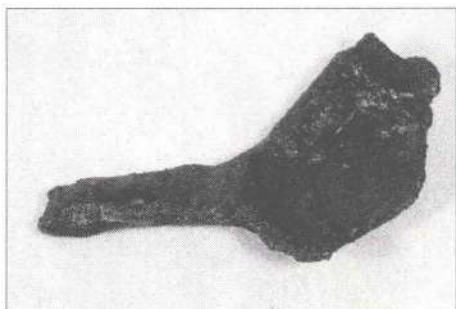
2

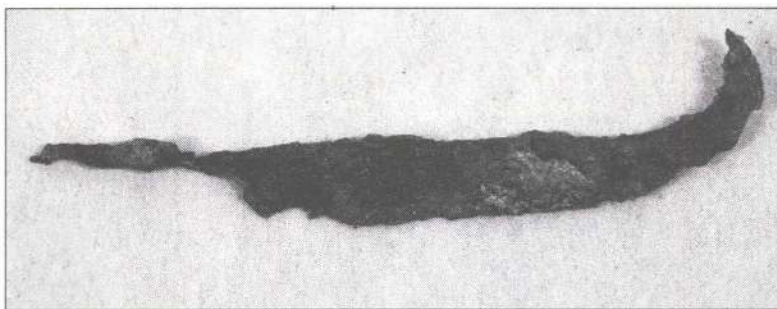
3

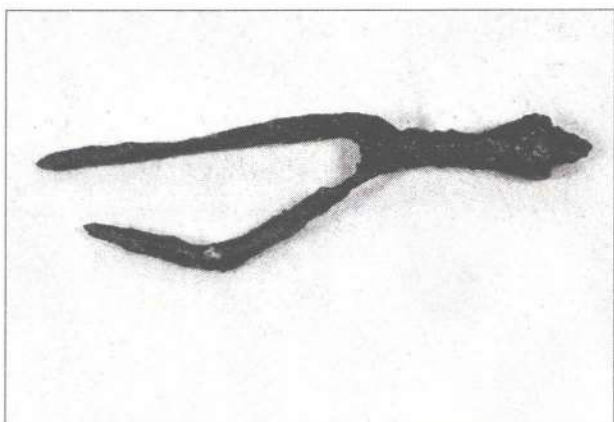
4

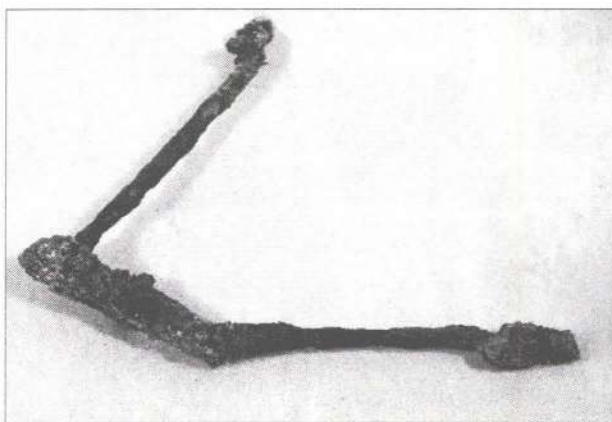
5

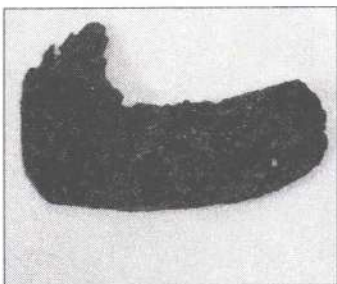
6

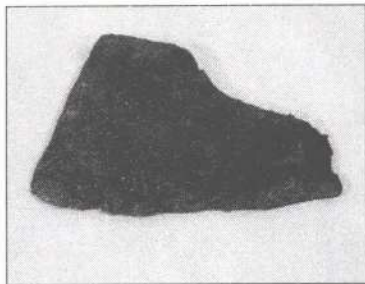
7

8

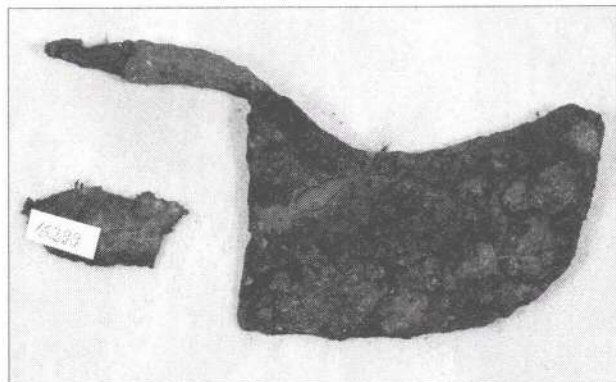
1

2

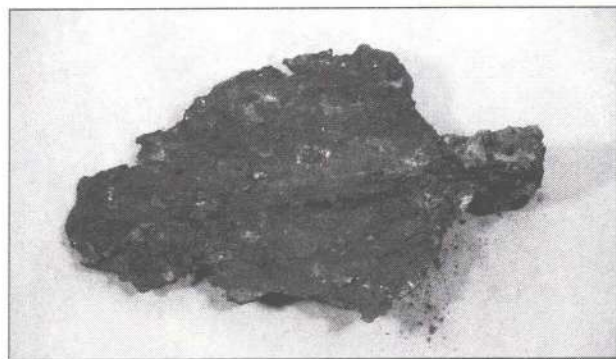
3

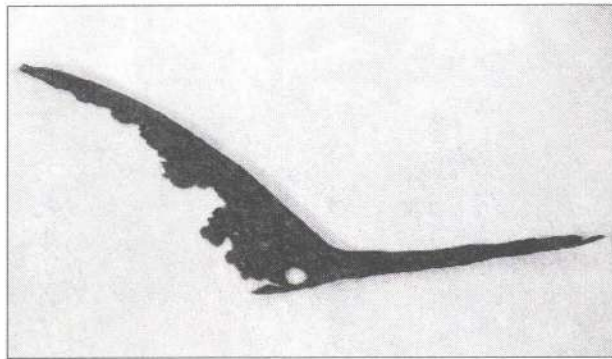
4

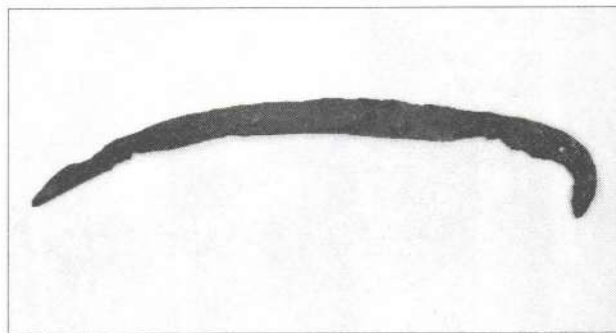
5

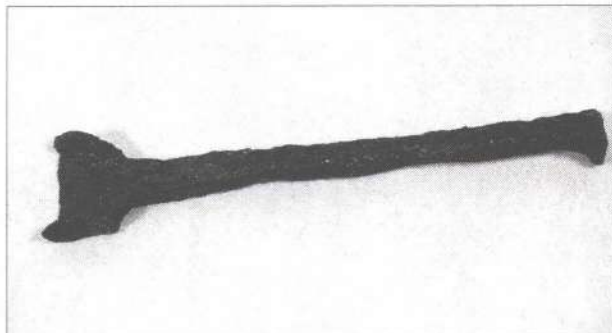
6

7

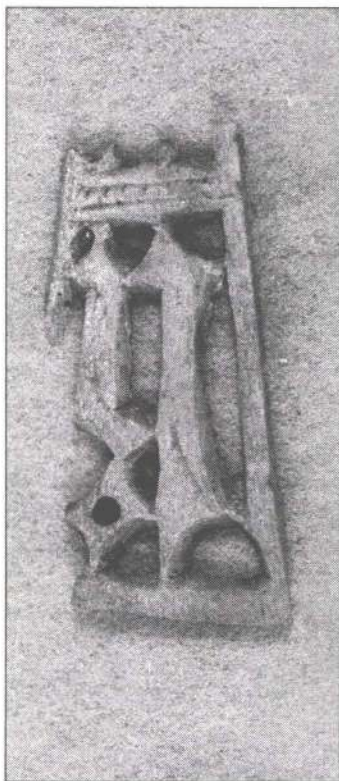
8

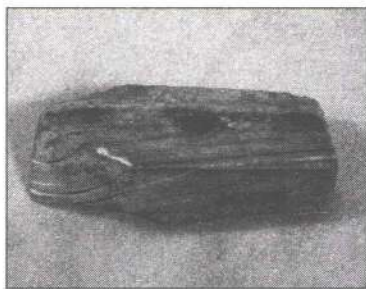
9

Cetatea Oradiei

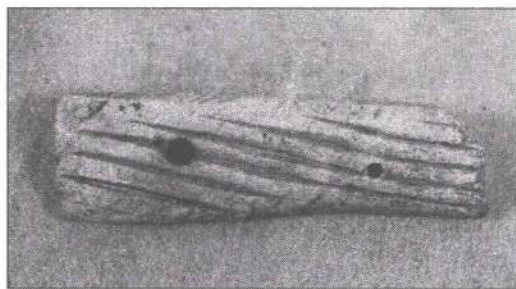
De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

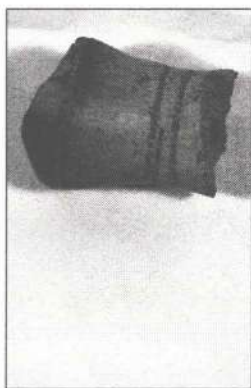
1

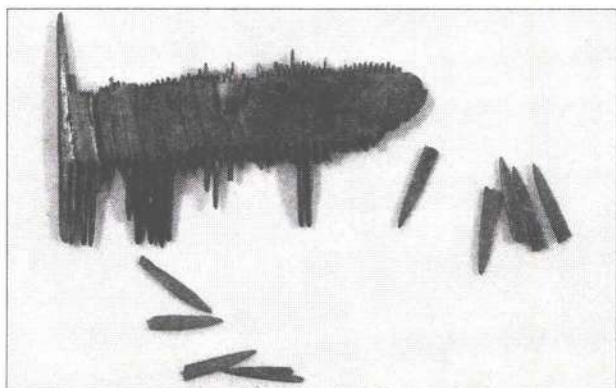
2

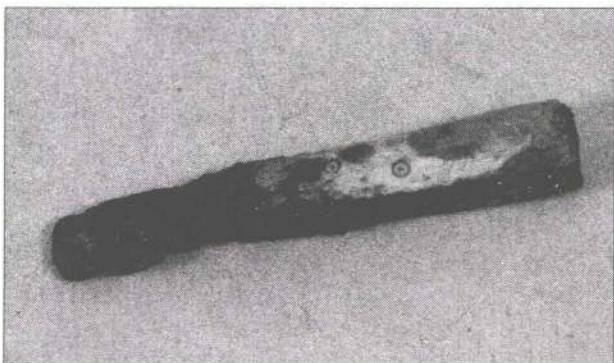
3

4

5

6

7

8

9

Planșa XXXIV

1

2

3

4

5

6

1

2

3

4

5

6

7

8

9

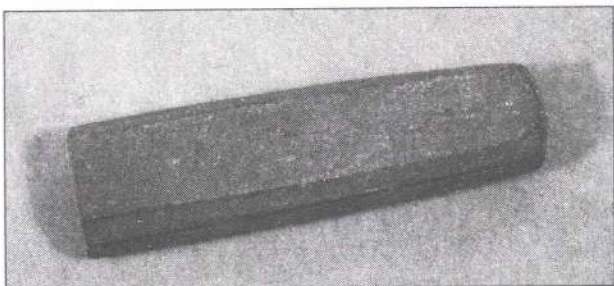
10

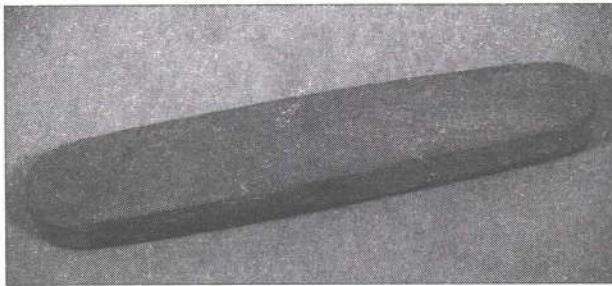
11

12

1

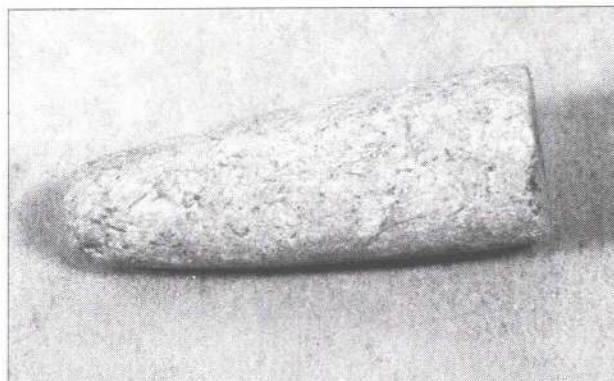
2

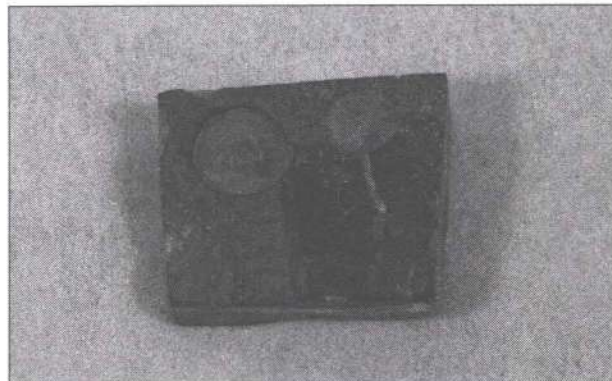
3

4

5

6

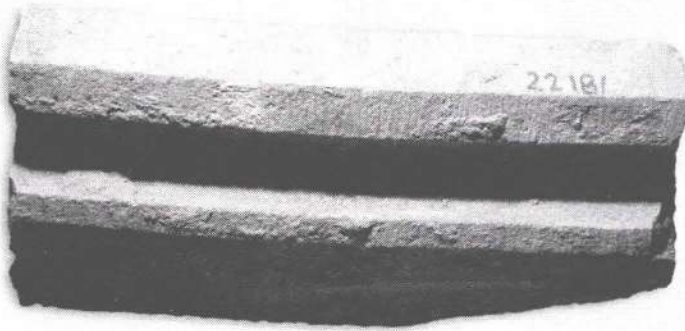
7

8

1

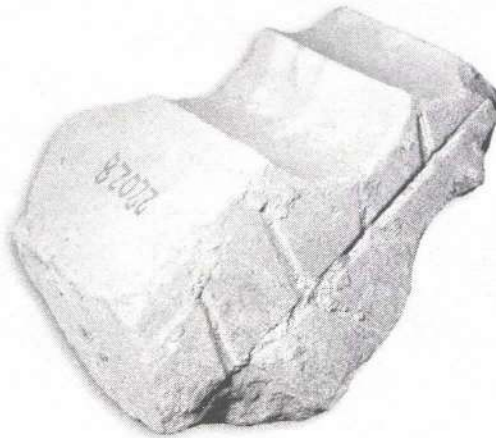
2

3

4

5

1

2

3

4

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

Cetatea Oradiei în restaurare

Planșa XL

1

2

Cetatea Oradiei

De la începuturi până la sfârșitul secolului al XVII-lea

1

2

Planșa XLII

Indice

A

Abaujvar (Ungaria), cetate: 70, 76, 240
Abdulah paşa, comandant militar: 54, 55
Acâş (jud. Satu Mare), biserică: 124
Adameşteanu, Dinu, arheolog: 24, 28, 114, 243
Adrian (jud. Bihor), cetate: 124
Agya, localitate dispărută (jud. Bihor): 39
Akos, căpetenie militară: 36
Alard, răsculat: 106
Alba Iulia, cetate, oraş: 8, 29, 37, 40, 56, 64, 72, 76, 77, 78, 81, 89, 90, 105, 106, 108, 116, 118, 121, 124, 125, 129, 136, 138, 140, 141, 145, 150, 151, 153, 156, 158, 160, 163, 165, 166, 167, 171, 182, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 183, 230, 235, 241, 243, 247, 248, 250
Ali Aga, comandant militar: 231, 232
Ali paşa, comandant militar: 19, 51, 53, 230, 232
Almar (Ungaria), localitate: 160
America Centrală, denumire geografică: 150
Amiens, catedrală: 94
Andrei al III-lea, rege: 41, 80, 81, 84, 164, 209
Andrei al II-lea, rege: 7, 38
Angers (Franţa), palat episcopal: 79
Anglielmi, Nicolo, arhitect: 117, 118
Anjou, Maria de, regină: 18
Apaffy, Mihai, principe: 28
Apor, castel: 106, 156, 181
Apuseni, munţi: 41, 84, 128
Arad - Vladimirescu, cetate: 70, 130, 131
Archiud (jud. Bistriţa Năsăud), localitate: 136, 240
Asia Mică, denumire geografică: 148, 149
Aştileu (jud. Bihor), localitate: 187
Ateaş (jud. Bihor), localitate: 132, 138, 142, 239

Auxxere (Franţa), palat episcopal: 79
Avram, Alexandru, istoric: 24

B

Bacs - Kis Kun: 155 (Ungaria) comitat
Baden, Ludovic von, general: 54
Baia Mare, oraş: 42, 140, 144, 171, 243
Baia, oraş medieval: 140, 144, 145, 150, 152, 154, 155, 157, 158, 160, 163, 166, 168, 173, 174, 175, 176, 177, 186, 249
Baldescu, Irina, istoric: 31
Baldigara, Cesare arhitect: 117
Baldigara, Ottavio, arhitect: 115, 117, 118
Balogh, Jolan, istoric: 17, 23, 26, 35, 88, 233, 236
Balogh, Mathias, inginer: 114
Banat, comitat: 15, 32, 33, 40, 47, 48, 53, 54, 55, 72, 82, 91, 111, 124, 128, 130, 131, 132, 126, 138, 140, 141, 50, 153, 154, 155, 158, 159, 173, 174, 176, 177, 179, 183, 228, 236, 239, 240, 243, 245, 247, 248, 250, 253
Banatul Sârbesc, regiune istorică: 136, 140
Basel, oraş: 227
Batâr (jud. Bihor), cetate: 54, 171, 232
Bathory, Andrei, episcop: 30, 42, 91, 102, 181
Bathory, Cristofor, principe: 48, 228
Bathory, Gheorghe, căpitan: 47
Băicani (jud. Argeş), localitate: 174, 246
Băiţa (jud. Bihor), localitate: 38, 44, 77
Băţineşti (jud. Vrancea), localitate: 166, 246
Beatrix, regină: 18, 42, 60, 92, 106, 241
Beauvais (Franţa), palat episcopal: 79
Bebek, Dominic, episcop: 16, 42, 102
Bekes, comitat: 38, 159, 174, 240, 253

Bela al III-lea, rege: 36, 37, 38, 78
Bela al IV-lea, rege: 71
Belgrad, cetate, capitală: 21, 51, 54, 150, 232
Beliu (jud. Arad), localitate: 25
Benedict, papă: 39, 40, 47, 74, 76, 111
Berechiu (jud. Bihor), localitate: 138, 139
Bereg, comitat: 48,
Berettyujfalu (Ungaria), biserică: 124, 245
Berzovia (jud. Caraș Severin), localitate: 111
Besanson (Franța), palat episcopal: 79
Besenyó, toponim: 67
Betfia (jud. Bihor), localitate: 187
Bethlen, Gabriel, principe: 8, 26, 30, 50, 51, 93, 105, 108, 116, 117, 118, 119, 120
Bethlen, Ioan, nobil: 229, 230
Biharea (jud. Bihor), cetate: 16, 24, 25, 35, 36, 37, 39, 41, 46, 51, 60, 70, 73, 822, 94, 120, 127, 128, 129, 131, 132, 125, 237, 238, 239, 248, 250
Bihor, comitat, județ: 7, 10, 22, 23, 25, 27, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 57, 60, 61, 64, 70, 73, 75, 77, 79, 82, 83, 111, 117, 122, 124, 127, 129, 132, 133, 136, 138, 139, 141, 145, 150, 160, 166, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 179, 181, 183, 184, 186, 188, 227, 228, 235, 237, 238, 239, 240, 246, 247, 257
Bistrița, oraș: 48
Bizere – Frumusești (jud. Arad), mănăstire: 74, 181
Blaj, oraș: 24, 122
Bocskai, Stefan, principe: 48, 49
Bodkics, manufactură: 149
Boemia, regat: 70
Bogata (jud. Sibiu), localitate: 180
Bona, Istvan., istoric, arheolog: 76
Borcea, Liviu, istoric: 14, 25, 27
Borgsdorf, Ernst Friedrich von, general: 19
Borovszky Samu, istoric: 22
Borsod (Ungaria), cetate: 70, 245
Borșa, Roland, voievod: 40, 41, 84
Bosnia, țară. 147
Boțocana (jud. Bihor), platou: 75
Brașov, oraș: 42, 72, 94, 117, 120, 161, 169, 173, 175, 237, 244, 245
Bratei (jud. Sibiu), localitate: 82, 129, 250
Bratislava, capitală: 20, 70, 136, 146, 179, 180
Brăila, oraș: 152, 165, 171
Breaza (jud. Sibiu), localitate: 90
Bucek, căpetenie militară: 38
București, capitală: 28, 61, 62, 148

Buda, capitală istorică: 16, 17, 20, 21, 22, 23, 46, 51, 54, 57, 60, 72, 75, 107, 139, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 156, 157, 163, 164, 165, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 182, 186, 187, 236

Bunyta, Vincye, canonic: 15, 16

Buri, căpetenie militară: 38

C

Cadea (jud. Bihor), localitate: 133, 138, 139

Câmpia Ungară, unitate geografică: 39

Capidava, cetate: 133

Caraffa, general: 22, 28

Caraș Severin, județ: 130

Carei, cetate: 117, 133, 245

Cârnecea (jud. Caraș Severin), localitate: 111

Carol de Lorena, general: 55

Carpați, munți: 31, 126, 132, 171, 246

Casa de Habsburg, familie domnitoare: 49

Casovia (Slovacia), oraș: 50, 118, 120, 122, 127

Castaldo, general: 14, 118, 119

Călăcea (jud. Bihor), localitate: 171

Călata, regiune istorică: 38

Cătălu (jud. Ilfov), localitate: 176, 238

Cefa (jud. Bihor), localitate: 82, 83, 111, 122, 132, 133, 136, 138, 139, 142, 145, 177, 179, 180, 183, 184, 239

Celebi, Evlia, cronicar: 7, 22, 52, 90, 230, 232, 240

Celebi, Suzi, cronicar: 45

Celestin al II-lea, papă: 37

Cenad (jud. Timiș), episcopie, cetate: 29, 41, 56, 82, 90, 91, 106, 132, 136, 246, 249

Cetatea Albă (Ucraina), cetate: 45

Cetatea Oradea, fortificație: 7, 8, 11, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 73, 74, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 95, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 136, 140, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 158, 161, 162, 164, 166, 167, 170, 172, 173, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 196, 187, 225, 226, 228, 230, 232, 233, 234, 236, 240, 244, 245, 247, 248, 249

Chanon Marquis de Ville, Charles de, general: 18

Chemnitz, oraș: 149

Cheresig (jud. Bihor), cetate: 7, 41, 124, 133, 244

Chilia (Ucraina), cetate: 45

China, țară: 149

Chișcău (jud. Bihor), localitate: 116

Ciacova (jud. Caraș Severin), cetate: 124, 248

Cincu (jud. Brașov), localitate: 115

Ciulești (jud. Bihor): 150

Cladova (jud. Arad), cetate: 70, 82, 237

Cluj – Mănăstur, convent, cetate: 69, 242

Cluj, comitat, oraș: 8, 11, 13, 14, 19, 22, 24, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 36, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 50, 52, 59, 62, 65, 69, 70, 71, 72, 74, 78, 81, 84, 88, 89, 90, 91, 95, 105, 106, 111, 114, 115, 118, 121, 122, 126, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 138, 140, 141, 142, 146, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 179, 181, 183, 186, 228, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 253

Coconi (jud. Călărași), așezare medievală: 173, 175, 184, 238

Codlea, cetate: 127

Coloman, rege: 35, 36, 107

Constantinopol, oraș: 227

Copulci, căpetenie militară: 36

Corbelli, general: 28, 53

Corvinul, Matia, rege: 23, 44, 45, 49, 107, 227

Costin, Miron, cronicar: 53

Cotnari, curte domnească: 153, 154, 158

Crasna, comitat: 47

Crăciuna, cetate dispărută: 174

Cristuru Secuiesc, oraș: 152, 153

Crișan, Ioan, arheolog: 14, 111, 132, 142

Crișana, regiune istorică: 33, 40, 41, 76, 79, 82, 111, 124, 131, 132, 133, 136, 138, 139, 141, 161, 235, 236, 239, 240, 241, 248

Crișul Repede, râu: 13, 14, 15, 46, 54, 77, 125, 184, 227, 231

Crivești (jud. Iași), localitate: 154

Croația, țară: 34, 36, 37

Crucișor (jud. Satu Mare), localitate: 138

Csataron (Ungaria), localitate: 83

Csempeszkopacs (Ungaria), biserică: 76

Cseplo, Peter, istoric: 59

Cuhea (jud. Maramureș), localitate: 160, 161, 171, 246

Curtea de Argeș, mănăstire: 144, 163

Cuvin (Serbia), cetate: 136

D

Dârjiu (jud. Harghita), biserică: 94

Dăbâca (jud. Cluj), cetate, comitat: 69, 71, 82, 127, 129, 131, 136, 166, 173, 174, 177, 179, 180, 246

Deak, Farkas, istoric: 18

Dealul Șprengghi (jud. Brașov), cetate: 72, 235

Dealurile Viilor, dealuri: 19, 54

Debrețin, oraș: 162

Deleu, Victor, (Cluj – Napoca), stradă, sit arheologic: 135, 136, 141, 250

Demetrius, episcop: 19, 43, 92, 186, 249

Denta, oraș: 232

Dercseny, Dezso, istoric: 59

dEste, Francesco, duce: 55

Deva, cetate: 125, 156, 160

Dezna (jud. Arad), cetate: 25

Dinogetia, cetate: 130, 133, 179, 180, 249

Diodgyor (Ungaria), localitate: 153

Diosjeno (Ungaria), localitate: 182, 241

Dobârca (jud. Sibiu), localitate: 160

Dobozi (Ungaria), localitate: 139

Dobrogea, regiune istorică: 33, 126, 179

Doja, Gheorghe, răsculat: 46

Dombovar (Ungaria), cetate: 136, 139

Domenico da Bologna, arhitect: 114, 117

Dragosloveni (jud. Vrancea), localitate: 177

Drăghiceanu, Vasile, arheolog: 144

Drăguț, Vasile, istoric: 94

Dridu (jud. Ialomița), stațiune arheologică: 134

Drobeta Turnu Severin, oraș: 130

Dunaujvaros (Ungaria), biserică: 76, 237

Dunărea de Jos, regiune: 130, 133, 183, 250

E

Ecsed (Ungaria), localitate: 20

Eger, oraș, cetate: 20, 25, 51, 54, 76, 78, 92, 93, 106, 115, 117, 118, 148, 149, 150, 162, 163, 165, 166, 239, 244

Emeric, rege: 8, 16, 19, 37, 43, 52, 77, 92, 231

Episcopia Bihor (jud. Bihor), localitate: 25, 38

Ersekujvar (Ungaria), cetate: 118

Europa, continent: 9, 10, 31, 38, 44, 113, 139, 147, 148, 150, 151, 160, 169, 175

F

Fântâna Mare (jud. Suceava), localitate: 165, 166, 236

Făgăraș, cetate: 24, 25, 46, 117, 154

Făget (Timiș), localitate: 231

Feldioara, oraș, cetate: 72, 154, 156, 157, 243

Felicianus, episcop: 37

Felsonana (Ungaria), cetate: 136

Felsoszalka (Ungaria), cetate: 139

Filakova (Slovacia), localitate: 153

Filipecz, Ioan, episcop: 24, 30 45, 107
Finiş (jud. Bihor), cetate: 41, 44, 54, 94
Finlanda, țară: 147
Firtuş (jud. Harghita), cetate: 72
Firu, Nicolae, istoric: 22
Florența, oraș: 113, 227
Florești (jud. Cluj), cetate: 90, 138, 174, 176, 247, 248
Foerk, Peter, arhitect: 17
Fraknoi, Vilmos, istoric: 23
Francisc al II-lea, împărat: 165
Franța, țară: 28, 34, 78, 107, 113
Funk, Funk, stucator: 50
Fuzer (Ungaria), cetate: 140, 158, 159, 173, 176, 177, 186, 249

G

Galați, oraș: 154,
Gecz, Ioan, căpitan: 48
Genga, Fulvio și Simone, arhitecți: 115
Genga, Simone, arhitect: 48, 115
Geoagiu – Băi (jud. Hunedoara), localitate: 154, 236
Gereb, Ladislau, episcop: 108
Germania, țară: 114, 175
Gero Laszlo, istoric: 23
Geza al II-lea, rege: 30, 80 81, 209
Ghelința (jud. Covasna), biserică: 94
Gherla, cetate: 117
Gherteniș (jud. Caraș Severin), localitate: 130
Ghighișeni (jud. Bihor), localitate: 115
Ghirai, Mehmed, comandant militar: 51
Gilău (jud. Cluj), cetate: 90, 121
Giorgiță, Mihai, istoric: 28
Giulea, familie nobiliară: 166
Giurgiu, oraș, cetate: 170, 172, 238
Gornea (jud. Caraș Severin), localitate: 130
Gritti, Aloisio, om politic: 227
Gromo, Andreea, arhitect: 47, 227
Gyalokai, Jenő, istoric: 17, 18, 19, 20
Gyor, oraș, cetate: 37, 40, 41, 71, 78, 106, 107, 118, 139, 162, 229, 239, 245
Gyula, cetate: 21, 25, 56, 117, 155, 159, 160, 179, 250, 251
Gyulai Ferenc, căpitan: 51

H

Habsburg, Fredinand de, împărat: 20, 46, 99, 100, 103
Hahot – Buzad – Sarkanyziget (Ungaria), localitate: 157, 160, 249

Haieu (jud. Bihor), localitate: 115
Hajdu – Bihar, comitat: 38
Hajduboszormeny (Ungaria), localitate: 139
Halasi, Fekete Peter, istoric: 18, 60
Hallas, Matthias, stucator: 50
Harghita, județ: 138, 158, 181
Hărlău, reședință domnească: 149
Hațeg, oraș, cetate: 138, 139, 144, 171, 176, 246, 247
Heissler, general: 54, 55
Heitel, Radu R., arheolog: 71, 76, 81, 90
Hejokeresztur (Ungaria), localitate: 175
Henric al VII-lea, rege: 18
Henszlmann, Imre, arhitect: 16, 17, 57, 58
Herina (jud. Bistrița Năsăud), biserică: 124
Herpaly (Ungaria), biserică: 124
Hesa, oraș: 169
Heves (Ungaria), localitate: 160
Hidișel (jud. Bihor), localitate: 116
Hiltebrandt, Conrad Jacob, cronicar: 229
Hoefnagel, gravor: 19, 20, 22, 26, 31, 42, 49, 116, 235
Holod (jud. Bihor), localitate: 173
Homokmegy (Ungaria), localitate: 166, 244
Homorog (jud. Bihor), localitate: 38
Hotin, cetate: 154, 155
Humor, mănăstire: 154, 155
Hust (Ucraina), cetate: 48

I

Iambor, Petru, arheolog: 71
Iernut (jud. Mureș), castel: 121, 122, 129
Ilidia (jud. Caraș – Severin), cetate: 72, 82, 111, 130, 177, 179
Imperiul Austro – Ungar, țară: 9
Imperiul Bizantin, țară: 130
Imperiul Otoman, țară: 49, 229
Inand (jud. Bihor), localitate: 133
Ineu, cetate: 21, 25, 48, 160, 232
Inocențiu al XII-lea, papă: 22
Ioan de Hunedoara, voievod: 45, 102, 104, 210
Iosif al II-lea, împărat: 28
Iosif I, Francisc, împărat: 57
Isolani, Giovanni Marco, arhitect: 48, 49
Istanbul, oraș: 54
Iznik (Turcia), oraș: 32, 148

J

Jagello, Vladislav, rege: 44, 102

Jan, rege: 18

Jaszbereny (Ungaria), localitate: 167, 246

K

Kadan, căpetenie militară: 38

Kallai, Andrei, preot: 52

Kalocsa, episcopie: 21, 76, 77

Kamut (Ungaria), localitate: 184, 249

Kanisza (Ungaria), cetate: 118

Karacsony, Janos, canonic: 17, 23, 60

Karffy, Odon, istoric: 20

Kepkova (Slovacia), localitate: 174, 175, 250

Kesztolk (Ungaria), localitate: 83, 244

Kissvarda (Ungaria), cetate: 115, 118

Klastrompuszta (Ungaria), localitate: 169, 243

Klein, manufactură: 149

Koln, oraș: 31, 94, 116, 235

Komarom (Ungaria), cetate: 118

Komloska (Ungaria), localitate: 140, 240

Koncz, Josef, istoric: 21

Korniș, familie nobiliară: 123

Kose, Ali pașa, comandant militar: 51, 52, 53

Kosice, oraș: 175

Kovacs, Andras, istoric: 24

Kovacs, Gyongy, istoric: 148

Kralice (Slovacia), localitate: 169

Kremnica (Slovacia), cetate: 70, 146, 243

Kuleșer, pustă: 38

Kurti, Ștefan căpitan: 51

Kutahya (Turcia), centru de olărit: 148

L

Labe s Jizerou (Cehia), localitate: 147

Ladislav al IV Cumanul, rege: 40, 41

Ladislav al V-lea, rege: 102, 104, 210

Ladislav I, rege: 7, 9, 10, 16, 18, 19, 20, 22, 29, 31, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 52, 64, 67, 68, 69, 72, 74, 75, 77, 79, 88, 91, 92, 93, 187, 226, 227, 231, 233

Landi, Giovanni, arhitect: 122

Las Casas, inginer: 151

Lăzarea, castel: 138, 145, 153, 158, 245

Lăzărești (jud. Harghita), localitate: 159

Lecca, Aga, comandant militar: 49

Lenti (Ungaria), cetate: 150, 160

Leopold I, împărat: 22, 56, 165, 210

Lescalopiere, Pierre, cronicar: 227

Lesiana (jud. Bihor), peșteră: 184

Lieduinus, episcop: 35

Liege, palat episcopal: 79

Lipova, oraș: 42, 48, 56

Lita (jud. Cluj), cetate: 154, 168, 172

Locse (Ungaria), cetate: 92

Lodomer, episcop: 40, 91, 98

Loman (jud. Alba), localitate: 139

Ludovic al II-lea, rege: 46

Ludovic cel Mare, rege: 42, 43, 85, 92, 111, 140

Luduș, oraș: 82, 248

Lukacs, Antal, istoric: 132

Lupșa (jud. Mureș), localitate: 181

Lux, Kalman, istoric: 27

Luxemburg, Sigismund de, rege - împărat: 7, 17, 18, 34, 43, 44, 55, 59, 60, 92, 102, 107, 156, 163, 181, 209, 238

Lyon, oraș: 40, 79, 84

M

Magiorroti, Luigi, istoric: 24

Mahomed al II-lea, sultan: 45

Mantova, oraș: 113

Maramureș, comitat, județ: 33, 40, 111, 160, 161, 246, 248

Margareta (Budapesta), insulă: 187

Marsigli, inginer: 118

Martin și Gheorghe, sculptori: 8, 10, 19, 26, 31, 43, 52

Martinus, Literatus, învățat: 168

Martinuzzi, Georghe, episcop: 20, 24, 30, 46

Matia al II-lea, rege: 165, 250

Matthias, Kaiserfeld, inginer: 21, 26

Măgura (jud. Bihor), localitate: 116

Măgura Codlei (jud. Brașov), localitate: 171, 175, 238

Mălăiești (jud. Hunedoara), cetate: 156, 240

Mănești - Buftea (jud. Ilfov), localitate: 143, 249

Mediaș, oraș: 48, 114, 115

Medieșu Aurit (jud. Satu Mare), castel: 122

Mehadia (jud. Caraș Severin), localitate: 111

Mehedinți, județ: 130

Mehmed bin Mehmed, cronicar: 49, 229

Mehmed pașa, comandant militar: 51

Mehmed pașa, Husein, comandant militar: 51

Mezőkeresztes (Ungaria), cetate: 136

Mezőreny (Ungaria), localitate: (159)

Micăsasa (jud. Sibiu), localitate: 154

Miercurea (jud. Sibiu), localitate: 114
Miercurea Ciuc, oraș: 25, 122, 158
Mihai, Viteazul, domnitor: 49, 51, 172, 237, 251
Mihaloglu, Ali beg, comandant militar: 45
Miko, Arpad, arheolog: 107
Miko, cetate: 122
Milano, oraș: 55
Mineu (jud. Sălaj), localitate: 27
Mirandolo, Paolo, arhitect: 117
Modena, oraș: 55
Mohacs (Ungaria), bătălie: 46, 227, 228
Mohi (Ungaria): localitate: 39
Moigrad (jud. Sălaj), cetate: 70, 248
Moldova Veche (jud. Caraș Severin), localitate: 80, 132
Moldova, voievodat: 21, 33, 82, 83, 126, 130, 138, 140, 141, 144, 145, 148, 150, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 160, 166, 167, 168, 169, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 182, 184, 227, 236, 249
Moldovenești (jud. Mureș), cetate: 71, 136
Monostorsap (Ungaria), localitate: 147
Morești (jud. Mureș), cetate: 136
Mugenii (jud. Harghita) localitate: 82, 94, 240
Muhi (Ungaria), biserică: 140, 144, 169, 175
Mureș, județ, râu: 78, 91, 125, 129, 131, 138, 139, 251
Muzeul Militar Național Regele Ferdinand: 171, 173

N

Nagy, Lajos, istoric: 25
Nagy, Margit, istoric: 24
Nagyborzsony (Ungaria), biserică: 76
Namur (Belgia), oraș: 35
Năsăud, oraș: 125, 136, 240, 247
Neamț, cetate: 139, 172, 240, 247
Nicolae, Alexandru, domnitor: 42, 92
Nograd, comitat: 182, 241
Novaky, Gyula, istoric: 71
Nove Zamki (Slovacia), cetate: 115
Nuremberg, oraș: 176, 179
Nyakas, Antal, istoric: 25
Nyari, Pal, căpitan: 49

O

Obisovce (Slovacia), localitate: 179
Ocseny (Ungaria), localitate: 171, 176, 177
Ogodai, căpetenie militară: 38, 40
Olahus, Nicolaus, învățat:
Olosig, cartier orădean: 19, 22, 28, 51, 53, 54

Onod (Ungaria), cetate: 117
Opolie (Slovacia), ducat: 42, 92
Oradea – Salca, așezare: 82, 112, 145, 163, 165, 167, 174, 184, 248
Orașul de Floci, oraș medieval dispărut: 127, 141, 165, 167, 173, 176
Orașul Nou, cartier: 54, 161
Orăștie, oraș: 156
Orheiul Vechi (Rep. Moldova), așezare medievală, sit arheologic: 155
Oriszentpeter (Ungaria), biserică: 76
Orșova, oraș: 130, 136, 238
Ortelec (jud. Sălaj), cetate: 129, 131
Ortelius, călător străin: 19, 21
Orajd Bid Adil, cronicar: 45
Ozora, căpitan: 160, 240

P

Pacin (Ungaria), localitate: 159
Padova, oraș: 46, 227, 228
Paks (Ungaria), localitate: 186
Pancevo (Serbia), cetate: 136, 140, 239
Parhida (jud. Bihor), biserică: 76
Partium, regiune istoric: 25, 46, 47, 48, 55, 114
Partschi, Anton, manufactură: 149
Păcuil lui Soare, cetate: 130, 133, 239
Pecevi, Ibrahim, cronicar: 229
Pecica (jud. Arad), cetate: 74, 155
Pecs, oraș: 108, 186
Pereny, Francisc, căpitan: 46
Pesteni, Gergely, căpitan: 46
Pesty, Ferenc, istoric: 20
Petreu (jud. Satu Mare), localitate: 133, 237
Peța, pârâu: 25, 28, 36, 37, 42, 48, 52, 55, 63, 67, 75, 77, 79, 86, 93, 95, 96, 98, 111, 128, 143, 148, 163, 169, 178, 184, 186, 202, 211, 229, 232, 233
Piatra Craivii (jud. Alba), cetate: 90, 172, 174
Piatra Neamț, oraș: 154, 172
Piccolomini, Enea Silvio, papă: 44
Pilis (Ungaria), cetate: 147
Polonia, țară: 34, 70, 147, 230
Pomezău (jud. Bihor), cetate: 55, 122, 240
Porta, Cesare gravor: 20, 42, 62, 87, 88, 93, 100, 116
Possevino, Antonio, arhitect: 49, 228
Praga, capitală: 31, 43, 51, 136, 148, 235
Prahova, județ: 140, 238
Praid (jud. Harghita), cetate: 72

Probota, mănăstire: 154
Prodan, David, istoric: 25

R

Rakoczy al II-lea, Francisc, principe: 20, 28, 56
Rakoczy I, Gheorghe, principe: 19, 26, 50, 117, 120, 121
Rakoczy, Ladislau, comite: 53
Ransanus, Petru, călător străin: 46
Râpa (jud. Bihor), localitate: 132
Rareș, Petru, domnitor: 227
Ras (Serbia), oraș: 81
Rădvani (jud. Bihor), localitate dispărută: 166, 169, 177, 183, 239
Rășinari (jud. Sibiu), localitate: 90
Reicherstorffer, Georg, inginer: 227
Reims, catedrală: 94, 107
Remetea (jud. Bihor), biserică: 94, 173, 174, 176, 238
Remetea (jud. Caraș Severin), localitate: 173, 174, 176
Resti, Giacomo, arhitect: 117, 119
Reșița, oraș: 111
Retevoiești (jud. Argeș), localitate: 163
Reznovici (Slovacia), localitate: 184, 246
Rhedei, Francisc, căpitan: 51, 257
Ridolfini da Camerino, Domenico, arhitect: 48, 115
Riga, capitală: 164
Robert de Anjou, Carol, rege: 18, 42, 60, 92, 104, 106, 165
Rodern, Rodern von, general: 49
Rodna (jud. Bistrița), oraș: 39
Rogierius, călugăr: 7, 25, 29, 38, 39, 40, 58, 64, 67, 68, 72, 77, 78, 106, 225, 246
România, țară: 9, 11, 23, 25, 33, 34, 36, 42, 67, 72, 86, 107, 124, 133, 177, 183, 241, 242, 244, 245
Romer, Floris, istoric: 16, 23, 27, 57, 58
Ruggero din Puglia (Rogerius), călugăr: 39
Rustici, Marco, gravor: 88
Rusu,, Adrian A., istoric, arheolog: 13, 14, 30, 33, 62, 95, 153, 180
Rutkay, Antal, arheolog: 171, 172

S

Sajo, râu: 39
Salonta, cetate: 25, 55, 160, 239
Saltovo Majațc (Ucraina), sit arheologic: 133

Samogyvar (Ungaria), cetate: 74
Sandorfi, Gzorgy istoric, 71
Sâniob (jud. Bihor), cetate: 25, 27, 53, 54
Sânmartin de Beiuș (jud. Bihor), localitate: 142
Sanmicheli, arhitect: 113
Sânmiclăuș (jud. Alba), localitate: 82, 94, 235
Sănnicolau de Beiuș (jud. Bihor), biserică: 40, 70, 75, 77, 79, 124, 129, 131, 132, 124, 235, 246
Sănnicolau Român (jud. Bihor), localitate: 82, 82, 122, 129, 138, 239, 248
Sânpetru German (jud. Arad), localitate: 82, 83
Sântion (jud. Bihor), mănăstire: 27, 111, 235
Sarospatak (Ungaria), cetate 118
Sarvar (Ungaria), cetate: 117
Sat Bătrân (jud. Caraș Severin), localitate: 111
Satârgi, Mehmed pașa, comandant militar: 49, 230
Satu Mare, comitat, oraș, cetate: 24, 25, 32, 48, 56, 117, 122, 133, 138, 153, 154, 155, 158, 174, 181, 186, 237, 238, 240, 247
Săcuieni (jud. Bihor), cetate: 24, 25, 117, 142, 186, 240
Sălaj, județ: 27, 138
Scala, Ercole, conte: 55, 56
Schinetea (jud. Vaslui), tezaur: 169, 235
Scholtz, Bela, istoric: 16
Scolari, Andreea, episcop: 7, 17, 44, 58, 102, 112
Sebestyen, Gheorghe, istoric: 24
Sebeș, oraș: 93, 115, 160, 243
Sejdi pașa, comandant militar: 19, 51
Seleuș, cartier: 41
Semendria (Serbia), cetate: 45, 263
Semsedin, Ahmed ibn Suleyman ibn Kemal, cronicar: 45
Sibieli (jud. Sibiu), localitate: 90
Sibiu, oraș: 42, 48, 115, 125, 127, 135, 138, 145, 152, 159, 160, 165, 167, 172, 174, 179, 181, 238
Sicilia, insulă: 227
Sighișoara, oraș: 42, 127, 138, 152, 172, 179, 236
Sigismund, Ioan, principe: 20, 26, 47, 48, 50, 105, 108, 114, 115, 117, 227,
Siret, oraș: 138, 166, 167, 184, 236, 249
Sixt al IV-lea, papă: 227
Slovacia, țară: 33, 72, 77, 111, 146, 153, 159, 171, 172, 175, 179, 180, 184
Socolari (jud. Caraș Severin), localitate: 130
Soliman Magnificul, sultan: 46
Solnocul de Mijloc, comitat: 47
Sopor – Iacobeni (jud. Suceava), localitate: 138, 246

Sopron, oraș: 40, 70, 81, 83, 136, 182,
Speyer, oraș, tratat de pace: 47
Steinhausz, Laszlo, arhitect: 16, 17, 27, 57, 57, 59, 60,
 92, 93, 255
Storno, Ferenc, grafician: 27
Strigoni, arhiepiscopie: 37, 47, 60, 72, 77, 78, 91,
 106, 108, 227
Suedia, țară: 147
Suplac (jud. Bihor), localitate: 116
Syabolcsvar (Ungaria), cetate: 70
Szabolcs, comitat: 48, 54, 70
Szaldardi, Ioan, cronicar: 43, 50, 52, 121, 122, 237
Szekesfehervar, oraș: 72, 76, 91, 168, 248
Szendro (Ungaria), cetate: 117
Szentkiraly (Ungaria), localitate: 155
Szigetvar (Ungaria), cetate: 117
Szolnok, comitat: 54, 148, 243

Ș
Șardu (jud. Alba), biserică: 76
Șiclău (jud. Arad), localitate: 138, 139
Șicula (jud. Arad), localitate: 138, 236
Șimand (jud. Arad), localitate: 160
Șimleul Silvaniei, oraș: 139
Șimleul Sivaniei, oraș: 25, 138, 139, 246
Șinca (jud. Sibiu), localitate: 48
Șipot (jud. Suceava), localitate: 155
Șiria, cetate: 145
Șișterea (jud. Bihor), biserică: 95, 124
Șoimi (jud. Bihor), localitate: 174, 177, 178, 240
Ștefan al II-lea, rege: 77, 231
Ștefan al V-lea, rege: 38, 40
Ștefan cel Mare, domnitor: 45, 157, 246, 249
Ștefan I, rege: 8, 19, 22, 24, 36, 43, 52, 67, 246
Ștefan Miskolczy, cronicar: 50
Șuncuiuș (jud. Bihor), localitate: 184

T
Tabla Buții, cetate: 140, 145, 238
Tarducci, da Corinaldo Achille arhitect: 115
Tălmăciu (jud. Sibiu), localitate: 180
Tămașda (jud. Bihor): biserică: 39, 79, 124
Tărian (jud. Bihor), localitate: 67, 244
Tărtăria (jud. Alba), localitate: 82, 249
Tășad (jud. Bihor), localitate: 187
Tăutelec (jud. Bihor), localitate: 133
Tăuți (jud. Arad), cetate: 90, 172, 174

Tekov, comitat: 70
Testi – Sikszag (Ungaria), biserică: 76
Thelegdy, familie nobiliară: 123
Thokoly, Imre, căpitan: 54
Tholdy, Ștefan, căpitan: 122
Thurzo, Sigismund, episcop: 7, 17, 23, 30, 45, 46, 58,
 60 100, 107, 112
Tileagd (jud. Bihor), biserică: 126, 142
Timișoara, cetate, oraș: 21, 48, 51, 53, 56, 82, 113, 130,
 136, 138, 139, 142, 149, 150, 160, 165, 169, 170, 173,
 176, 177, 232, 236, 239, 241, 243, 245, 247, 250, 251
Tisa, râu: 20, 36
Tiszaeszlár (Ungaria), localitate: 83
Tokaj (Ungaria), localitate: 115, 186
Tolna (Ungaria), localitate: 171, 177
Toma, nobil: 40
Tomori, Pal, căpitan: 46
Torino, oraș: 24, 113
**Torokszenmiklos – Roszoter (Ungaria),
 localitate:** 178
Toth, Szabo Pal, istoric: 18
Transilvania, voievodat, principat: 9, 15, 20, 21, 23,
 24, 25, 29, 32, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 46, 47, 48, 50,
 51, 55, 61, 64, 67, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 88,
 89, 90, 91, 93, 94, 98, 105, 107, 111, 113, 114, 117, 119,
 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 133,
 136, 138, 141, 143, 145, 147, 150, 151, 153, 154, 155,
 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 167, 168, 169, 172,
 175, 177, 178, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 226, 227,
 228, 229, 230, 235, 236, 238, 240, 241, 242, 245, 246,
 247, 248, 249, 253
Trotuș, oraș: 160, 246
Turco, Giulio, arhitect: 118
Turda, oraș: 114, 115, 158

Ț
Țara Bârsei, regiune istorică: 71, 72
Țara Românească, voievodat: 21, 33, 126, 127, 141,
 144, 145, 148, 169, 177, 183, 184, 227
Țările Baltice, denumire geografică: 147
Țările de Jos, regiune istorică: 25, 113
Țiplic, Marian, arheolog: 71
Țoca, Mircea, istoric: 24, 27

U
Ugocea, comitat: 48
Ulieș (jud. Harghita), localitate: 181

Ungaria, țară: 7, 14, 33, 34, 43, 45, 46, 47, 54, 55, 71, 72, 76, 78, 81, 83, 90, 91, 106, 111, 117, 118, 127, 133, 135, 139, 140, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 155, 157, 158, 159, 160, 162, 163, 166, 167, 170, 171, 172, 173, 174, 185, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 210, 225, 227, 228, 229, 253, 257, 259
Ungra (jud. Brașov), cetate: 72, 82, 246

V

Vachartyan (Ungaria), localitate: 171, 174, 245
Vad (jud. Cluj), biserică: 156, 244
Vadu Crișului (jud. Bihor), localitate: 141, 146, 244
Vaida (jud. Bihor), localitate: 138, 139
Vâlcelele (jud. Cluj), localitate: 159
Vale Francesco della,, arhitect: 47
Varad, toponim: 36, 55, 64, 65, 149, 227, 228
Varalya (Ungaria), cetate: 139, 171
Varday, Francisc episcop: 90, 108
Varkacs, Tamas, căpitan: 20, 47
Varșovia, capitală: 115, 139
Vasarnapi Ujsag, ziar: 59
Vaslui, oraș: 157, 169, 235, 246
Vaşcău, oraș: 188
Vatican, sediul papal: 22
Vauban, arhitect: 56, 105, 110, 118, 119, 123
Vârșag (jud. Covasna), cetate: 72
Vășad (jud. Bihor), localitate: 133, 138
Vătășianu, Virgil, istoric: 3, 12, 75, 93, 238
Velența, cartier: 19, 51, 99
Veneția, oraș: 55, 114, 115, 121, 122, 182
Vermeș (jud. Caraș Severin), localitate: 136, 247
Verona, oraș: 107, 113
Vertesszentkereszti (Ungaria), localitate: 157, 245
Vicențiu, episcop: 40, 41, 42, 91, 92, 98

Viena, capitală: 16, 21, 23, 28, 35, 37, 44, 54, 93, 172, 227

Vințu de Jos (jud. Alba), castel: 20, 24, 82, 114, 122, 129, 136, 147, 159, 161, 168, 179, 180, 181, 184, 247, 248

Visconti, arhitect: 118

Vladislav I, rege: 102, 104, 209

Voivozi (jud. Bihor), biserică, mănăstire: 70, 76, 83, 111, 127, 129, 132, 134, 136, 138, 141, 173, 175, 181, 246

Vucovar (Croatia), cetate: 136

W

Walter, episcop: 37

Wartenberg, oraș: 169, 175, 238

Z

Zagreb, capitală: 36, 37, 227,

Zala (Ungaria), cetate: 150, 157, 160

Zalaszentivany (Ungaria), cetate: 70

Zapolya, Asabella, regină: 20

Zapolya, Ioan, rege, voievod: 26, 46, 117, 227

Zăbrani (jud. Arad), localitate: 130

Zegeni, Benedict, căpitan: 47

Zips (Slovacia), regiune istorică: 23, 47

Zlatna, oraș: 153, 156, 244

Zobor (Slovacia), oraș, cetate: 35

Zolyom (Slovacia), cetate: 37

Zredna, Ioan Vitez de, umanist: 30, 44, 86, 105, 106

Zsak, Adolf, istoric: 21

Zsitvatorok (Ungaria), cetate: 49

Zudor al III-lea, episcop: 43

Zudor, Ioan, episcop: 19

Zundt, Matthias, arhitect: 117

Doru Marta s-a născut în 4 ianuarie 1967 la Oradea. Este absolvent al Facultății de Istorie – Filosofie a Universității Babeș – Bolyai din Cluj – Napoca, specializarea Istorie. După terminarea facultății, în anul 1991, este angajat ca arheolog medievist la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea. Participă pe numeroase șantiere arheologice: cetățile de la Oradea și Sălard, bisericile de la Beiuș, Seghiște și Vaida, tronsonul bihorean al Autostrăzii Transilvania, centura Orădiei, precum și pe cele de la Săcuieni și Ateaș. În anul 2002 și-a susținut teza de doctorat la universitatea clujeană, cu un subiect dedicat Cetății Oradea. Este autor a 40 de studii și articole științifice, axate îndeosebi pe realitățile medievale din nord – vestul României

EDITURA MUZEULUI ȚĂRII CRIȘURILOR
ORADEA, 2013

ISBN 978-973-7621-51-1